

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

ДВАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
«Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»,
присвяченої 160-й річниці з дня народження
видатного українського вченого,
академіка Української академії наук М. Ф. Сумцова*

18 квітня 2014 р.

Харків
«Майдан»
2014

УДК 069.01 : 745/749 : 929 : 930
ББК 79.1(4УКР)я5 : 63.2/3(4УКР)я5
Д 22

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Харківського історичного музею,
протокол № 2 від 12 березня 2014 р.*

Редакційна колегія:

О. М. Сошнікова, кандидат філософських наук, заступник директора з наукової роботи Харківського історичного музею; А. В. Панченко, завідувач відділу науково-методичної роботи ХІМ; О. П. Співак, завідувач відділу науково-освітньої роботи ХІМ; В. В. Буличова, завідувач відділу науково-фондової роботи ХІМ; І. П. Шевцов, завідувач відділу науково-інформаційних технологій та маркетингу ХІМ; А. О. Фененко, старший науковий співробітник ХІМ

Рецензенти:

С. М. Куделко, кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник культури України, директор Центру краєзнавства при Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна

С. І. Посохов, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник освіти України, директор Східно-регіонального відділу Центра пам'яткознавства НАН України та УТОPIK

Д 22 **Двадцяті** Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 160-й річниці з дня народження видатного українського вченого, академіка Української академії наук М. Ф. Сумцова, 18 квітня 2014 р. / Харківський історичний музей. – Х. : Майдан, 2014. – 374 с.
ISBN 966–437–000–2.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини краєзнавців, співробітників музеїв, викладачів, аспірантів та студентів ВНЗ України, які брали участь у науковій конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», що проходила у рамках XX Сумцовських читань.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

УДК 069.01 : 745/749 : 929 : 930
ББК 79.1(4УКР)я5 : 63.2/3(4УКР)я5

© Харківський історичний музей, 2014
© Шевцов І. П., художнє оформлення, 2014

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

КОРИФЕЙ ВІТЧИЗНЯНОГО МУЗЕЄЗНАВСТВА (до 160-річчя М. Ф. Сумцова)

О. М. Пантелєй,
зав. відділу етнографії ХІМ

Ю. А. Конюшенко,
*к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ*

У сузір'ї видатних науковців ХІХ століття почесне місце належить видатному українському вченому, класику вітчизняної та світової етнографії, талановитому досліднику народного фольклору, громадському діячу, члену-кореспонденту Петербурзької академії наук (з 1905 р.), академіку АН УРСР (з 1919 р.), члену Чеської академії наук та ряду слов'янських наукових товариств, першому директору Музею Слобідської України Миколі Федоровичу Сумцову (18.04.1854–12.09.1922). Цього року виповнюється 160 років від дня його народження. Вшановуючи пам'ять яскравої особистості науковця, громадянина, слід особливо зазначити його вагомий внесок у розвиток свого міста, рідного краю, української етнографії та національної музейної школи.

Вчений широкого кола інтересів Микола Федорович походив із роду потомків російської козацької старшини. Народився в Санкт-Петербурзі, але все його життя було тісно пов'язане зі Слобожанщиною, зокрема Харковом, куди батьки переїхали, коли хлопцеві було два роки [8, с. 5]. Ще змалечку він полюбив цей мальовничий край з його народом, багатим матеріальною та духовною культурою, а також увібрав у себе українське слово, яке прийшло до нього з колискових пісень, оповідань, казок, народних замовлянь, які він чув від своєї неньки – Ганни Іванівни і запам'ятав на все життя [8, с. 6]. Саме у цьому криється джерело його любові до історії та етнографії Слобідського краю. Середню освіту здобув у другій Харківській чоловічій гімназії, яку закінчив із срібною медаллю. Вищу освіту отримав у Харківському імператорському університеті [15, с. 68–69] та за кордоном у Німеччині, в Гейдельберзькому університеті [11, с. 304].

У 1874 році початком наукової діяльності М. Сумцова стала праця «Очерк истории христианской демонологии» [10, с. 1], відзначена золотою медаллю університету. Після захисту магістерської дисертації у 1878 р. М. Сумцов отримав посаду викладача університету, а з 1888 року і до кінця свого життя працював на посаді професора Харківського університету [12, с. 3].

Науковий доробок вченого сягає близько 950 наукових, науково-популярних та публіцистичних робіт, присвячених історії України, етнографії, фольклористиці, історії української та російської літератур, історіографії, джерелознавству, археології, історичній географії, історії мистецтва. Ще за своє життя вчений став класиком світової етнографії та фольклористики. Його етнографічна спадщина, яка охоплює майже всі гілки великого дерева усної народної творчості (колядки, щедрівки, веснянки, родинно-обрядові пісні, приказки, оповідання, легенди, казки тощо), принесла йому європейську популярність і визнання. Чимало наукових робіт М. Сумцова, які представляють великий науковий інтерес, зберігається у фондах Харківського історичного музею. Серед них: історико-етнографічна розвідка «Слобожане», «Современная малорусская этнография», «Малюнки з життя українського народного слова», «Малорусские фамильные прозвания», «Досвитки и посиделки», «Хлеб в обрядах и песнях», «Пожелания и проклятия (преимущественно малорусские)» та багато інших. М. Ф. Сумцов у своїх роботах піднімав питання музейної діяльності, про що також свідчать книги із колекції музею – «К вопросу об организации местных образовательных ученических экскурсий» та «О подвижных сельских музеях».

Багато часу та енергії віддав М. Ф. Сумцов громадській діяльності. Декілька разів обирався гласним Харківської міської думи [12, с. 5]. Брав активну участь у створенні харківської громадської бібліотеки та проведенні заходів щодо святкування 100-річчя О. С. Пушкіна, клопотався про відкриття в місті пам'ятників О. Пушкіну та М. Гоголю.

Займався питаннями освіти, був членом ради попечителів Харківського учбового округу, головою комісії з проведення відкритих читань для жінок, почесним членом Товариства опіки нужденних учнів в початкових учбових закладах міста Харкова [12, с. 6]. З 1903 року Микола Сумцов був попечителем Харківського міського парафіяльного училища ім. О. С. Пушкіна. В колекції Харківського історичного музею зберігаються предмети, які пов'язані з цією сторінкою його різнобічної діяльності: повідомлення про затвердження його попечителем училища ім. О. С. Пушкіна; фото,

де він знятий з вихованками та вихователями цього закладу; рушник, подарований Сумцову вихованками училища.

Микола Федорович плідно працював у видавничому комітеті Харківського товариства розповсюдження у народі грамотності, де склав чимало брошур для народного читання.

Діяльну участь М. Ф. Сумцов брав у справах Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Протягом 39-ти років (з 1880 до 1919 р.) був секретарем та головою цього товариства. Вдячні колеги у 1909 році, з нагоди 30-ліття вчено-педагогічної діяльності М. Ф. Сумцова, видали ювілейний збірник ХІФТ, присвячений вченому [13]. Науковий осередок, ХІФТ, став одним із провідних закладів, в якому відомі представники української науки створювали та опрацьовували актуальні на той час наукові теорії, займалися фольклорно-етнографічними дослідженнями. Тому не дивно, що такий, без перебільшення, унікальний заклад як Етнографічний музей з'явився саме в структурі цього товариства, у розбудові якого провідне місце належить М. Ф. Сумцову. Поява нового культурно-просвітницького закладу в нашому місті нерозривно пов'язана з проведенням у 1902 році XII Археологічного з'їзду. Справжньою подією багатого на наукові сенсації з'їзду стала Етнографічна виставка, в улаштуванні якої Сумцову належить провідне місце. Вона мала у своєму складі 26 відділів, де експонувалося 2054 зібраних предметів, і яку за 12 днів відвідало майже 57 тисяч чоловік. Етнографічні предмети після закінчення з'їзду перейшли у власність Історико-філологічного товариства [14, с. 36], але, за браком приміщення, відкриття музею на їх основі було відкладено. Лише восени 1904 р., коли було отримане нове приміщення, М. Ф. Сумцов розпочав розбирати і систематизувати колекції [7], результатом чого стало відкриття на початку 1905 року Етнографічного музею ХІФТ [4], яким він завідував до 1918 р. Вченим було використано новітній на той час ансамблевий метод музейної демонстрації, тим самим він впровадив чітку й розгорнуту класифікацію музейних зібрань за відділами, яких налічувалося у музеї 21 [1, с. 33]. Ця музейна побудова була безсумнівним новаторством, оскільки на той час в експозиційному будівництві панувало, переважно, типологічне групування музейних речей. Завдяки сумцовській класифікації зберігалася естетична та культурна специфіка музейних предметів, які відтворювали цілісний світ народного життя Слобожанщини кінця XIX – початку XX ст. [1, с. 33].

Події революції та громадянської війни у 1919 році спричинили закриття ХІФТ. В результаті назріла необхідність відновлення науково-культурного осередку, який би координував і спрямову-

вав фольклорно-етнографічні дослідження Слобідської України. З цією метою при Харківському Губернському комітеті охорони пам'яток мистецтва та старовини була створена етнографічна секція, яку очолив Микола Федорович Сумцов [1, с. 33].

Великі організаторські здібності М. Ф. Сумцов проявив і під час створення Музею Слобідської України [6], заснованого у січні 1920 р. шляхом реорганізації мережі музейних закладів Харкова. Миколу Федоровича як найбільшого у той час на Слобожанщині авторитета у галузі музейного будівництва й фахівця з етнографії було призначено директором новоствореного закладу. М. Ф. Сумцов особисто визначив структуру музею, що включала три відділи: історичний ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, художній ім. С. І. Васильківського, етнографічний ім. О. О. Потебні та розробив наукові засади його діяльності [2, с. 4], якими ми користуємося і нині. Пріоритетним напрямком роботи музею було всебічне вивчення українського народного життя, насамперед місцевого, в усіх його відображеннях.

Головну частину етнографічного відділу Музею Слобідської України становили колекції колишнього Етнографічного музею ХІФТ та предмети із зібрань харківського міського Художньо-промислового музею. М. Ф. Сумцов розробив і здійснив спеціальну програму поповнення музею, що передбачала збирання етнографічних матеріалів у повітах Харківської губернії. Займався організацією експедицій, збором експонатів і систематизацією колекцій [5, с. 10]. Експедиції під його керівництвом поповнили Музей старовинними українськими кахлями (які спеціалісти оцінили як видатні), моделями помешкань, обрядовими печивами, зразками керамічного, чимбарського, ковальського, золотарського, деревообробного та інших виробництв, які і нині зберігаються у фондах Харківського історичного музею.

Із етнографічних експедицій М. Ф. Сумцовим було передано до музею багато цікавого етнографічного матеріалу, серед якого своєю мальовничістю та красою вирізнялися взірці народного вбрання. Українські та російські народні сорочки, керсетки, плахти, паньови, запаски, пояси, холодайки, чинарки, свитки та кожухи значно збагатили та поповнили етнографічну колекцію Музею Слобідської України, вони і сьогодні складають основу етнографічної колекції Харківського історичного музею. М. Ф. Сумцовим була зібрана і цікава колекція слобожанських рушників, серветок, мережив, вишивок, ряден, килимів, які також є окрасою збірки нашого музею. Сьогодні окремі експонати, зібрані М. Ф. Сумцовим, можна побачити в Харківському історичному музеї на виставках «Слобожанські мотиви» та «Наш край у IX–XVIII ст.».

Вченому також належить ідея збирання та вивчення писанок Слобожанщини. Ним була складена відповідна програма збору і їх дослідження. Свою збірку писанок, яка нараховувала 378 одиниць, він передав до музею. Вона репрезентувала не лише повіти Харківської губернії, які входили до складу Слобожанщини, а й окремі Центральні та Західні губернії України. Сумцовська колекція і зараз є значущим скарбом Харківського історичного музею, безцінною для вивчення характерної слобожанської орнаментики. Тож не дивно, що нею цікавляться сучасні писанкарі, які з великим натхненням та любов'ю вивчають та копіюють колекцію М. Ф. Сумцова [3, с. 49].

Піклувався Микола Федорович і про колекції художнього відділу Музею Слобідської України. Основна частина цього відділу складалася зі збірки картин та етюдів видатного українського художника С. І. Васильківського, які він залишив місту Харкову за духовним заповітом. За сприяння М. Ф. Сумцова відділу було присвоєне ім'я цього визначного пейзажиста, а колекції відділу продовжували поповнюватися картинами місцевих художників. Вчений старанно розшукував та збирав жанрові полотна зі сценками народного життя та побуту, портрети професорів Харківського Університету та відомих харків'ян. Так до зібрань музею потрапив портрет видатного історика-літописця Слобожанщини Д. І. Багалія, пензля знаменитого портретиста І. Ю. Рєпіна. Сьогодні він експонується на виставці «Харків. Історичні етюди XIX ст.». Збірки музею весь час поповнювалися різноманітними матеріалами. Особисто М. Ф. Сумцов зібрав і приніс до музею колекцію стародавніх палітурок і тим самим започаткував створення нового рукописного відділу. З часом, з'явилася потреба у відкритті нових відділів у структурі музею. Так, у музеї були організовані, окрім рукописного, відділи Г. С. Сковороди та Т. Г. Шевченка. Вже тяжко хворий Микола Федорович у 1921 році зібрав колекцію 17 малюнків та карток стародавніх музичних інструментів.

На посаді директора музею М. Ф. Сумцов не лише займався адміністраторською роботою, але і сам проводив екскурсії містом, брав участь у комплектуванні фондів музею, давав цінні вказівки в науковій роботі співробітникам музею, закликав громадськість надсилати пожертви, виступав з численними науковими доповідями, де наголошував на необхідності збирання та вивчення історичного та етнографічного матеріалу Слобідського краю [5, с. 10].

12 вересня 1922 р. Микола Федорович помер. Він був похований у Харкові на почесному кварталі 13 кладовища. Як згадувала колега М. Ф. Сумцова Раїса Даньковська, відданий своїй справі він приходив до музею навіть напередодні своєї смерті [5, с. 10].

Микола Федорович планував видавати «Вісник Музею Слобідської України», чітко усвідомлюючи мету цієї роботи – поширювати відомості про діяльність музею серед широких мас. Його мрія здійснилася, але вже не за життя вченого – 1-й номер «Бюлетеня Музею Слобідської України» вийшов у 1925 році.

Харківський історичний музей є продовжувачем багатих традицій минулого. У науковій, освітній та експедиційній діяльності співробітники музею використовують надбання, які дісталися від вправного організатора музейної справи М. Ф. Сумцова.

Сьогодні наш заклад з гордістю вшановує пам'ять Миколи Федоровича Сумцова. У музеї постійно влаштовуються виставки присвячені вченому. На його честь у 1994 р. було засновано наукову конференцію «Сумцовські читання», яка щорічно проводиться у стінах Харківського історичного музею.

Підсумовуючи все вищезазначене, слід наголосити, що М. Ф. Сумцов залишив нам безцінну історико-культурну та наукову спадщину, зробив значний внесок у розвиток вітчизняного музеєзнавства. Реалії буття дають нам, сучасникам, численні експонати, зібрані самим вченим на нашій рідній Слобожанській землі, які зараз знаходяться у колекції ХІМ і зберігають пам'ять не лише про історію Слобожанщини, його населення, а й про першого директора Музею Слобідської України – М. Ф. Сумцова.

Джерела та література

1. Баранов Д. Б. М. Ф. Сумцов і розвиток українського музеєзнавства в першій чверті ХХ ст. [Текст] / Д. Б. Баранов // Шості Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, 14 квітня 2000 р. – Х., 2000. – С. 32–34.
2. Бюлетень «Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди» [Текст]. – Х., 1925. – Вип. 1. – 45 с.
3. Галян Г. І. Писанка і Сумцов [Текст] / Г. І. Галян // Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею. – Х., 1996. – С. 48–50.
4. Данилевич В. Е. Этнографический музей ХИФО [Текст] / В. Е. Данилевич. – Х., 1911. – 8 с.
5. Даньковська Р. С. Історія музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди [Текст] / Р. С. Даньковська // Бюлетень «Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди». – Х., 1925. – Вип. 1. – С. 7–11.
6. Державний архів Харківської області. – Ф. Р–4365. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 7.
7. Каталог виставки на XII Археологическом съезде в Харькове. Этнографический отдел [Текст]. – Х., 1902. – С. 1–139.

8. Красиков М. М. Вдячний син Слобожаничини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю [Текст] / М. М. Красиков // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Харків : Атос, 2008. – С. 3–41.
9. Красиков М. М. Слобожанин (до 150-річчя від дня народження М. Ф. Сумцова) [Текст] / М. М. Красиков // Слобідський край. – 2004. – 31 січня. – С. 8.
10. Лебедев А. Первый научный труд проф. Н. Ф. Сумцова [Текст] / А. Лебедев // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1909. – Т. 18 : Издан в честь проф. Н. Ф. Сумцова. – С. 1–9.
11. Пивоваров М. В. Сумцов Микола Федорович [Текст] / М. В. Пивоваров // Літературна Харківщина : довідник. – Х. : Майдан, 1995. – С. 304–305.
12. Редин Е. К. Профессор Николай Федорович Сумцов. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности [Текст] / Е. К. Редин // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1909. – Т. 18 : Издан в честь проф. Н. Ф. Сумцова. – С. 1–29.
13. Сборник Харьковского историко-филологического общества [Текст]. – Х., 1909. – Т. 18 : Издан в честь проф. Н. Ф. Сумцова. – 563 с.
14. Сушко В. А. До питання про експонування етнографічних колекцій [Текст] / В. А. Сушко // Місія та можливості музею на сучасному етапі: Всеукраїнська наукова конференція до Міжнародного дня музеїв (Харків, 25 травня 2007 р.) : доповіді та матеріали. – Х. : Золоті сторінки, 2008. – С. 34–43.
15. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Текст]. В 86 т. Т. 32. Судоходные сборы – Таицы / под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. – СПб., 1901. – 480 с.

МИКОЛА СУМЦОВ ЯК ПОЛЬОВИК

М. М. Красиков,

к. філол. н., директор Харківського відділення Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України

Незважаючи на те, що про Миколу Сумцова-фольклориста і Сумцова-етнографа написано багато, студії джерельної бази праць вченого ми зустрічаємо не так часто.

М. Сумцов не був кабінетним ученим, однак польові дослідження займають порівняно невелике місце у його величезній науковій спадщині. Відомо, що Микола Федорович усе життя під-

тримував і заохочував до польової роботи збирачів усної народної творчості (наприклад, Івана Манжуру (див.: [2, с. 27–28]) і Петра Іванова (див.: [2, с. 26–27]), друкував їх матеріали, проте сам цілеспрямовано не займався збиральницькою діяльністю. Тим не менше, у багатьох працях етнографа ми зустрічаємо й власні дуже цікаві записи та спостереження автора.

В упорядкованій нами збірці праць М. Сумцова «Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України» майже увесь другий розділ («Повір'я, звичаї та побут слобожан») складають статті, написані переважно за польовими матеріалами етнографа (див.: [5, с. 199–304]).

Найперша за часом – «Подгороднее село Григоровка (Дачные заметки)», опублікована у газеті «Харьков» 1 червня 1879 року. У статті йдеться більшою мірою про церкву та школу, однак є й таке спостереження: «...григоровские крестьянки в пьянстве не уступают мужчинам; возвратившись в базарный день из города, они прямо направляются в кабак и уже отсюда толпой с песнями расходятся по домам» [5, с. 268]. Невдовзі, у 1896 році, вчений напише спеціальну розвідку «Малорусские пьянические песни», де проаналізує не тільки жіночі п'яницькі пісні, а й причини жіночого «заглядання у чарчину».

У статті «Ново-Екатеринослав (Очерки слободского быта)» (1880 р.) Сумцов описує верстви торгового люду слободи, зокрема такі, як «шебаї» та «кулаки», мета яких – «дешевле купить и лучше надуть» [5, с. 263]. Як актуально звучать сьогодні слова етнографа про те, що «соображения о справедливой оценке крестьянского труда менее всего могут занимать мозги этих практических людей, а потому и пословица: не надуешь – не продашь, в применении к крестьянству получает совершенно обратный смысл: не продашь без того, чтобы тебя же (продавца) и не надули» [5, с. 263].

Проводячи влітку час у своєму «родовідному гнізді» у Боромлі на Сумщині, Микола Федорович багато цікавих етнографічних подробиць зафіксував саме там. У 1883 р. у «Киевской старине» була надрукована стаття М. Сумцова «Шпиталь в м. Боромле», де як за друкованими, так і за усними джерелами зроблений опис боромлянського шпиталю, що є «любопытным и чуть ли не единственным остатком старинной народной филантропии в Слободской Украине» [5, с. 255].

У книзі «Культурные переживания» (гл. «Надписи на сволоках») М. Сумцов докладно описує сволок у своїй хаті: «В моем доме в слободе Боромле находится сволок с надписью, перенесенный из стоявшего на том же месте маленького дома моих предков. Это

дубовый брус длиной около 7 аршин (края вошли в стену), шириной 5 вершков и толщиной 4 вершка. На стороне, обращенной вниз, к полу, тянется вдоль всего бруса небольшой брусок с нарезками через вершок; а на стороне, обращенной к дверям, вырезано: «(о име)ни твоем жизн наша утверждается и совершается во веки»; далее следует крест с словами “и. н. ц. и. ника”, а за ним: “создася дом сей рабом Божиим семионом михайловичем сумцем мая 2 дня 1776 г.” Крест приходится посредине сволака и украшен бордюрной вырезкой» [7, с. 104]. На жаль, даний артефакт не зберігся, оскільки дачу в академіка Радянська влада відібрала.

У цій же книзі у розділі «Церковные свечи домашнего изготовления» автор зазначає: «Самое приготовление таких свечей совершается с благоговением. Когда сукают свечи Богу, заботятся о чистоте работы и материала, работают в известные дни и часы, с молитвословиями, иногда с возженным светильником перед иконой. Воск топят на припечке или загнетке и облекают им гнот; иногда в воск примешивают краску, и тогда получаются цветные свечи, или украшают их золотой бумагой. Такое приготовление я видел в с. Боромле ахтырского уезда...» [7, с. 55]. У монографії 1918 р. «Слобожане. Исторично-етнографічна розвідка» про долю боромлянського свічного промислу читаємо: «В 1902 р. в слоб. Боромлі охтирського повіту, з дуже численною людністю, з 4-ма церквами, жила ще одна старенька бабуса, що по старовині сукала церковні свічі» [5, с. 102]. У авторській примітці зазначено, що колекція цих свічок є в Етнографічному музеї при Харківському університеті. Зрозуміло, зібрав її і передав туди Микола Федорович, засновник і директор цього музею.

Чимало й інших предметів матеріальної культури, що склали основу зібрання Етнографічного музею університету, а пізніше – Музею Слобідської України (першим директором його також був поважний академік) Сумцов не тільки зібрав власноруч, але й зробив науковий опис, провів певне дослідження (див.: [3, с. 21–22]) нових надходжень. Особливо це стосується писанок (частина колекції вченого зберігається у Харківському історичному музеї і не так давно була зроблена її реконструкція) (див.: [4, с. 521]). Праця Сумцова «Писанки», видана «Киевской стариной» у 1891 р., базується значною мірою на обстеженні чималої кількості зразків народної художньої творчості.

У статті «О том, какие сельские поверья и обычаи в особенности вредны» (1897) повір'я про магічну силу мертвої руки («если сделать из человеческого жира свечу, то при входе с нею ночью в хату спящие не могут проснуться, пока будет гореть свеча» [5,

с. 298]) ілюструється Сумцовим теж прикладом із боромлянського життя: «...В ночь с 19 на 20 мая 1891 года случилось из ряда вон выходящее происшествие. Днем ранее, 18 мая был похоронен крестьянин Буденный; через два дня вдова пошла утром на могилу своего мужа и к ужасу своему увидела, что могила разрыта; она бросилась в волостное правление и заявила о случившемся. <...> По вскрытии гроба оказалось, что у покойника на руке все тело до кости вырезано. <...> Подозрение пало на одного местного крестьянина Борзого, замеченного уже ранее в воровстве. Он был арестован и сознался, что вырезал кусок тела для свечи. Так невежество и суеверие погубило мелкого воришку. Его судили в окружном суде и по приговору присяжных сослали в Сибирь» [5, с. 298].

Хоч і доволі стислий, однак цілісний етнографічний опис улюбленої Боромлі дав науковець у розлогій польовій розвідці «Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)». Тут наводиться і типологія місцевих вітряків, і аналізується характер селянських поселень, і фіксуються зміни у народному одязі, і подається опис хат, йдеться про суспільне життя, освіту, торгівлю та інше (див: [5, с. 203–253]).

Взагалі «Очерки ...», яким надзвичайно високу оцінку дав проф. Єгор Редін, вже аналізувалися нами як джерело безцінної етнографічної інформації про рідний край [5, с. 36], а нещодавно ця праця була оцінена й як джерело діалектологічних знань [1].

У згаданій вже монографії «Культурные переживания» у різних главах розкидано чимало етнографічних фактів, зафіксованих безпосередньо Миколою Сумцовим на Слобожанщині. Наприклад, у розділі «Укрощение змей» знаходимо такий опис: «Лет тридцать назад в с. Боромле ахтырского уезда жил один глубокий старик, скликавший змей. Он держал змей в своей хате, клал их за пазуху, что, разумеется, возбуждало к нему уважение среди соседних крестьян. Не могу теперь сказать, что это за змеи были, безвредные уж или ядовитые гадюки» [7, с. 41].

Розділ «Уличные клички» завершується повідомленням: «Настоящая статья об уличных прозвищах составлена по устным сообщениям крестьян, записанных отчасти мною, отчасти неизвестными мне лицами в двух уездах Харьковской губернии <...>. Записано всего около трехсот объяснений, число, очевидно, крайне незначительное сравнительно с сотнями тысяч, даже миллионами бытующих в народе личных и фамильных прозваний» [7, с. 41].

Вимогливий до себе вчений далі зауважує, що «настоящая статья таким образом представляется лишь слабой попыткой на-

учного исследования громадного сырого материала уличных кличек» [7, с. 41], і мета розвідки – захопити етнографів та філологів до збирання та вивчення вуличних прізвиськ. Тим не менше, у цій фактично першій в українській етнографії праці, присвяченій антропонімам, зроблена вдала класифікація прізвиськ, проаналізовано головні шляхи їх походження, а головне – показане реальне життя феномену. Це було б неможливо без особистого опитування автором інформантів.

У статті 1893 р. «Деревенские вершины (Из личных наблюдений)» Сумцов робить блискучий культурно-антропологічний аналіз стратифікації сільського населення, з літературною майстерністю вимальовуючи типи «жупанників» та «дукачів», а також представників сільської інтелігенції (див.: [5, с. 275–282]).

Стаття «Чого бажають в селах на Новий рік» (1908 р.) теж написана на основі особистих спостережень. Тут наводяться не тільки віршовані і прозові побажання й віншування, але й «веселенькі приказки», як от:

«Паляница, хлібові сестриця як пух, як дух, як милее щастя.

І вас, книші, поважаємо, як є в віщо, то вмочаємо, а нема в віщо – вибачаємо.

І пироги не вороги – усе хліб святий.

А щоб рот не гуляв, вареничком його треба заткнути, та со сметаною, бо од сметани вареничку нема вади» [5, с. 290].

Описуючи за різними джерелами розповсюджений по всій Європі звичай залишати після жнив на полі «Спасовубороду» («горсть жита, которое связывают в пучок, <...> нагибают его колосьями к земле и украшают цветами или лентами» [8, с. 127]), учений у своїх «Етнографических заметках» наводить і власне свідoctво про поширення цього звичаю на Харківщині: «Я встречал неоднократно «бороду» после жатвы в Ахтырск. у. Харьк. губ.» [8, с. 127].

У добре відомій сучасним етнографам статті М. Сумцова «Досветки и посиделки» (1886 р.) наводиться багато фактів про стосунки парубків і дівчат на селі. Безперечно, лише знавець сільського життя міг стверджувати: «Деревенская девушка, воспитанная в простых и трезвых понятиях о супружеской жизни, смотрит на жизнь трезвыми глазами и, сознавая в себе достаточно силы воли для предохранения себя от нравственного падения, не боится близко сходиться с парубком на вечерницах в зимнее время и не смущается в летнее время близостью купающегося нагого парубка» [6, с. 250].

Не погоджуючись із огульним засудженням вечорниць, Сумцов називає їх «нравственными увеселениями молодежи» [6, с. 250],

однак, спираючись на власні спостереження та дані інформантів («знакомых парубков»), дає порівняльну характеристику вечорниць у різних селах Харківщини: «Нельзя отрицать возможности в некоторых случаях возникновения вечериночной распущенности нравов в позднее время как результата вредного, развращающего влияния заводов и фабрик. Мне приходилось наблюдать через знакомых парубков за *вечерницами* в двух малорусских селах Харьковской губернии, отстоящих одно от другого на расстоянии около двадцати верст. Одно село глухое и бедное, с плохонькой школою, с небольшою деревянною церквю; другое село торговое, богатое, вблизи сахарного завода, с образцовым двуклассным училищем, с четырьмя каменными церквами, с признаками изменения народных обычаев, выражающимися, между прочим, в том, что все женщины приняли мещанское платье. В глухом селе *вечерницы* не вызывают порицания со стороны благонамеренных местных стариков, потому что проходят мирно, тихо. В богатом селе на *вечерницах* случаются буйство, драка; бывает, пьяные парубки стучат в окна и требуют, чтобы их пустили в хату, когда уже потушена свеча, причем бьют окна, разламывают тыны, портят печь. Неудивительно, что местное население относится к *вечерницам* очень враждебно и не дает для *вечерниц* хаты.

На *вечерницах* бывают иногда ссоры и драки, кончающиеся даже убийствами; но всё это бывает так редко и сами убийства и членовредительства совершаются при таких исключительных обстоятельствах и большею частью по таким исключительным мотивам, что вменить их в вину собственно *вечерницам* нет возможности» [4, с. 253–254].

Отже, об'єктивність дослідника і у цьому випадку базується не тільки на чужих даних (їх чимало аналізується у статті), а й на власному польовому досвіді.

У статті «Поэзия и проза сельской жизни» (1902) знаходимо доволі докладний опис патріархального побуту сільської родини садівника і пасічника, 75-річного діда. Між іншим, М. Ф. Сумцов пише: «Везде обнаруживается хозяйственный глаз, но вместе с тем видно также художественное чутье и любовь к изящному, к природе. Это видно из той заботливости, с какой старый дед ухаживает за цветами...» [5, с. 273].

Отже, М. Ф. Сумцов добре знав як поетичний, так і прозаїчний бік народного життя, і у своїх етнографічних студіях послуговувався не тільки даними з друкованих джерел та рукописними збірками фольклористів, а й безпосередньо зафіксованими фактами народного буття.

Джерела та література

1. Карнаушенко Г. Н. Работа Н. Ф. Сумцова «Очерки народного быта» как источник для этнолингвистического изучения русских говоров Слобожанщины [Текст] / Г. Н. Карнаушенко // Культурна спадщина Слобожанщини : зб. наук.-попул. ст. – Х. : Курсор, 2011. – Вип. 24 : Культура, мистецтво, філософія, охорона пам'яток. – С. 238–244.
2. Красиков М. Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю [Текст] / М. Красиков // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України : вибр. пр. / упоряд., підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х. : АТОС, 2008. – С. 3–55.
3. Красиков М. Петро Іванов і справа його життя [Текст] / М. Красиков // Іванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / упоряд. та передмова М. М. Красикова. – Х. : Майдан, 2007. – С. V–XLIII.
4. Красиков М. Сумцов і ми [Текст] / М. Красиков // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: вибр. пр. / упоряд., підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х. : АТОС, 2008. – С. 508–526.
5. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України [Текст] : вибр. пр. / упоряд., підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х. : АТОС, 2008. – 558 с. ; 30 с. іл.
6. Сумцов Н. Ф. Досветки и посиделки [Текст] / Н. Ф. Сумцов // «А се грехи злые, смертные...»: Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, фольклористов, правоведов и богословов XIX – начала XX века. В 3 кн. Кн. 2. / издание подготовили Н. Л. Пушкарева, Л. В. Бессмертных. – М., 2004. – 720 с.
7. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. Издание редакции журнала «Киевская Старина» [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – К., 1890. – 408 с.
8. Сумцов Н. Ф. Этнографические заметки [Текст] / Н. Ф. Сумцов // Этнографическое обозрение. – 1889. – Кн. 3. – С. 111–133.

МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ СУМЦОВ – ВЧЕНИЙ-ГРОМАДЯНИН

А. В. Панченко,
зав. науково-методичного відділу
ХІМ

Видатний вчений, етнограф, філолог, літературознавець, педагог Микола Федорович Сумцов належить до того покоління харківської професури, яке відрізнялося не тільки високим рівнем

професіоналізму, незалежністю думки та блискучим лекторським талантом, але й високими гуманними ідеалами, моральними принципами, людяністю, прагненням до правди та істини. Його відзначала любов до всього українського: мови, культури, літератури, народу, загалом, український патріотизм. Сам він так визначав свою громадянську позицію: «Вчений, який зовсім не сприймає явища навколишнього життя, перш за все деревина. І вельми сумнівно, щоб у галузі вузької спеціальності з такої бездушної деревини вийшло щось крім дерев'яного тупоумства або продажного запалу» [5, с. 150]. І у відповідності до цього його професійні інтереси ніколи не замикалися на сфері чистої науки, відірваної від життя та потреб суспільства. Не перебільшенням буде сказати, що не відбулося жодної значної культурної події в просвітницькому або культурному житті Харкова на межі XIX та XX століть, де б тим чи іншим чином не взяв участь Микола Федорович Сумцов.

Особливе місце в його суспільній діяльності займає робота в Історико-філологічному товаристві при Харківському університеті. З 1880 року він працює в ньому секретарем, а з 1897 до 1919 року перебуває його беззмінним головою [6, с. 37]. Згідно Статуту мета Товариства полягала в сприянні розвитку та розповсюдженню історичних та філологічних знань.

Завдяки активній діяльності його членів, у тому числі і М. Ф. Сумцова, в Харкові на тлі загального посилення русифікації розгортається діяльність з вивчення, збереження та популяризації української старовини, проводяться дослідження побутової історії місцевого населення, археології, народної культури, фольклору, мови. Праці товариства містять унікальні публікації з місцевої історії, історичні документи та результати етнографічних розвідок М. Ф. Сумцова, Д. І. Багалія та інших. Таким чином, членами ХІФТ розробляються наукові засади історичного краєзнавства та музеєзнавства.

Члени Харківського Історико-філологічного товариства стали авторами проекту записки про зняття обмежень з друкованого слова, яку було подано до Академії наук у 1905 році [2, с. 218]. У цей же час М. Ф. Сумцов особисто виступає в пресі з гострою критикою обмежень друкованого українського слова [11]. Більше того, саме Микола Федорович був першим у Російській імперії університетським викладачем, який прочитав публічну лекцію українською мовою. Ця подія відбулася 28 вересня 1907 року, і її гаряче підтримали не тільки викладачі та студенти Харківського університету, а й вся передова інтелігенція Росії. Наприклад, у листі українського земляцтва Московського комерційного інституту

було сказано: «Это давно была одна из насущных потребностей украинского народа, это – залог дальнейшего успеха и культурного развития нашего края. Эта первая ласточка украинской науки найдет в себе отклик и в других украинских университетах» [22]. А студенти-українці Дерптського університету писали з цього приводу: «...Вы этим еще раз укрепили надежду, что совместными силами украинской общественности и ее честных деятелей начнется скоро новая страница истории возрождения украинского народа» [22]. Оцінюючи цей факт, слід пам'ятати, що треба було мати велику громадянську мужність, щоб в умовах тогочасної реакції порушувати заборону уряду на викладання національною мовою і починати читати лекції в російському імператорському університеті українською мовою, яка в русифікованому Харкові була майже у забутті.

З січня 1895 року за ініціативою М. Ф. Сумцова та під його безпосереднім керівництвом Харківське історико-філологічне товариство протягом двох семестрів проводило наукові читання для харківських учительок з дозволом відвідувати їх «стороннім особам». Ці читання зібрали понад 200 слухачок. У першому семестрі Микола Федорович особисто прочитав вісім безкоштовних лекцій, присвячених поезії О. С. Пушкіна. Неодноразово він порушував питання жіночої освіти в місцевій пресі, привертаючи до них увагу громадськості. Визнанням його авторитету є той факт, що у 1908 році радою історико-філологічного факультету Харківських Вищих жіночих курсів М. Ф. Сумцов був обраний її членом [6, с. 23].

Микола Федорович належав до тих нечисленних професорів того часу, які з симпатією відносилися до прогресивного руху студентства, гаряче приймаючи до серця його революційну боротьбу. У 1907 році, коли студенти страйкували, він їх підтримав і лекцій не читав [21, с. 9].

Микола Федорович Сумцов був гласним міської думи чотирьох скликань. Слід відзначити, що гласні (виборні представники з правом вирішального голосу) за тих часів працювали безкоштовно і у вільний від роботи час. На цій посаді М. Ф. Сумцов брав участь у роботі багатьох підготовчих та виконавчих комісій. Наприклад, був членом комісії з будівництва храму під Бірками або комісії із заснування робочого дому. За ініціативою Миколи Федоровича була утворена особлива комісія, яка дуже просунула вперед справу розвитку в Харкові парків та скверів. Був розчищений та впорядкований міський Карповський сад, який на той час являв собою глуху лісову чащобу, створені нові сквери, у Пе-

тербурзі та Києві придбані нові сорти рослин та квітів, які були висаджені в місті [7, с. 4].

За ініціативи Миколи Федоровича у Харкові в 1908 році була заснована очна лікарня імені професора Л. Л. Гіршмана [8, с. 4].

М. Ф. Сумцов опікувався також організацією загальнодоступних публічних лекцій для населення, особисто був одним з найактивніших лекторів та діячів Харківського товариства грамотності, складав численні науково-популярні брошури для народу.

Великий внесок вченого і в розвиток освіти. Протягом багатьох років (з кінця XIX ст. до 1916 р.) [9, с. 27] Микола Федорович був головою міської училищної комісії. Саме в цей час місто починає все більше приділяти увагу розвитку освіти. Після введення у 1870 р. «Городового Положення» місту від старої думи дісталось у спадок лише 3 початкових училища, в яких навчалося 375 учнів. А у 1912 році Міська Дума вже утримувала 38 початкових шкіл і фінансувала утримання 7 церковно-приходських [3, с. 33]. Саме М. Ф. Сумцов був головою комісії з питання заснування паралельних училищ. Розроблений комісією проект був прийнятий думою, завдяки чому з'явилась можливість значно збільшити кількість шкіл у місті [7, с. 5].

З 1882 до 1922 р. вчений опублікував у різних періодичних виданнях Харкова, Москви, Петербургу більш 80-ти статей, присвячених актуальним проблемам народної освіти [22]. Так, він ставить питання щодо необхідності завести у школах змінне взуття, закупивши його за рахунок місцевої влади [20], пропонує організувати у школах гарячі сніданки [16]. Після початку Першої світової війни, коли у школах було введено другу зміну, саме М. Ф. Сумцов виступає з ініціативою скоротити тривалість уроку з 1 години 15 хвилин до 45 хвилин (як воно залишається і досі) та ввести додаткове харчування для школярів [22].

Слід відзначити, що Микола Федорович не просто підіймав питання, але й докладав багато зусиль для їх втілення у життя. Так, він брав активну участь у розробці проекту складного училища ім. О. С. Пушкіна [7, с. 5], а згодом став його попечителем. Завдяки М. Ф. Сумцову в училищі було створено музей наочного приладдя, відділ дитячих ігор, забезпечені гарячі сніданки на 500 учнів та щоденна лікарська допомога [8, с. 5]. Також були відкриті допоміжний клас для учнів, які погано встигали, рукодільна майстерня та введено запасне шкільне взуття [22].

Окрему сторінку в його біографії складає діяльність з організації шкільних бібліотек. «Нет надобности доказывать, что школы без библиотеки не в состоянии выполнять лежащие на них учеб-

но-воспитательные задачи» – писав М. Ф. Сумцов [18]. Завдяки його наполегливості було засновано 15 бібліотек при початкових навчальних закладах [9, с. 27].

Взагалі, учений дуже багато уваги приділяв розвитку бібліотечної справи в місті. Він був одним з ініціаторів та засновників Громадської міської бібліотеки (нині бібліотека ім. В. Г. Короленка). У 1889 році разом з С. Самойловим він розіслав понад 1200 листів різним особам і установам, у відповідь на які було отримано 1770 книг і брошур, що й стало основою фонду книгозбиральні [2, с. 216].

М. Ф. Сумцов бере участь у вирішенні багатьох практичних бібліотечних питань, як то: формування книжкових колекцій, їх обробка і розміщення, створення перших друкованих каталогів. Він виступає з лекціями на користь бібліотеки, звертається до авторів з проханням надіслати книжки до книгозбиральні, виступає у міській думі з пропозиціями надати субсидії для бібліотеки. Микола Федорович підіймає питання про необхідність спеціального приміщення під бібліотеку. У своїх статтях «К вопросу о развитии общественных библиотек» [13], «Ближайшие задачи Харьковской общественной библиотеки» [14], «О выборе места для постройки дома для общественной библиотеки» [15] він докладно розвиває думку щодо необхідності будівництва власного приміщення для бібліотеки. Так, він пише: «После книг и каталога собственное здание составляет первую потребность для общественной библиотеки. Помещение библиотеки должно быть в центре города ... с обширной, светлой и хорошо проветриваемой залой для чтения. Не откладывая дела в долгий ящик, следовало бы теперь же приступить к изысканию средств на постройку библиотеки». Не обмежуючись теорією, він переймається пошуками коштів на спорудження будівлі бібліотеки, підтримуючи клопотання Правління Харківської громадської бібліотеки до міської думи. Крім цього, у 1890 році вчений організував кілька публічних лекцій, які прочитали відомі вчені Харківського університету: Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, Л. П. Загурський та інші. Всього було зібрано понад 800 карбованців [2, с. 216]. У перші шість найскладніших років роботи громадської бібліотеки, коли вона існувала тільки завдяки безкоштовній праці добровільних співробітниць, він входив до складу її правління. Неодноразово Микола Федорович виступає в місцевій пресі з матеріалами, що визначають цілі та завдання, окреслюють напрямки роботи бібліотеки, підсумовують роботу і ставлять нові завдання: «Библиотека не только увеличивается по числу книг, но улучшается относительно их доброкачественно-

сти, художественной и научной стоимости. В 1888 году было приобретено 6010 книг кроме газет и журналов, в т. ч. юридической, медицинской и детской литературы. Начал создаваться местный отдел, в котором будут сосредоточены сочинения по местной истории, этнографии, сельскому хозяйству, городским и земским делам. Отведена отдельная комната для научных занятий. Открыт бесплатный абонемент для учителей и учительниц местных городских училищ» [14].

Важко переоцінити внесок вченого у розвиток музейної справи на Слобожанщині. Ще у 1885–1886 рр. він був завідувачем музею красних мистецтв при Харківському університеті [4, с. 6]. І потому доля цього музею ніколи не залишала його байдужим. Наприклад, у 1912 р. за його пропозицією правління університету звернулося до Петербурзької Академії наук з проханням надіслати картини з колекції А. І. Куїнджі. Завдяки цьому університетська колекція поповнилася 16 полотнами відомих російських художників [10]. Разом з тим, він опікувався долею інших університетських музеїв. З 1885 по 1907 рр. в свої статтях він розглядає проблеми побудови нових будівель для університетських музеїв, влаштування музейних експозицій та питання наукового впорядкування колекцій, значення використання музейних колекцій під час навчального процесу [12; 15; 19].

Досліджуючи відвідування музеї Харківського університету в 1907–1909 рр., вчений зробив висновки щодо зростання інтересу до музейних колекцій та збільшення кількості музейних відвідувачів у зв'язку з цим. Таким чином, М. Ф. Сумцов був одним з перших, хто почав впроваджувати в повсякденне життя музеїв соціологічні дослідження [1, с. 269].

М. Ф. Сумцов активно підтримує висунуту Г. П. Данилевським ідею створення у Харкові Міського художньо-промислового музею. Після відкриття музею у 1886 р. Микола Федорович увійшов до складу комісії по завідуванню музеєм і був її активним членом, постійно звертаючи увагу на питання придбання експонатів, влаштування виставок тощо. Саме він вніс пропозицію про влаштування при міському музеї етнографічного відділу.

Не залишає поза увагою Микола Федорович ідею створення пересувних музеїв при Харківському товаристві грамотності. Він підкреслює важливе місце таких музеїв у загальному процесі народної освіти: «При наличных условиях народной жизни, при сельской малограмотности на первое место должны быть выдвинуты не сколько, собственно художественные, сколько общеобразовательные цели ... это дело заслуживает внимания и сочувствия,

так как подвижные музеи входят несомненно в ту волну, которая стремится привести в движение громадное колесо народного просвещения, чтобы преодолеть все народные бедствия – голодовки, суеверия, косность» [17].

Особливу роль у його музеєзнавчій роботі відіграв XII Археологічний з'їзд, який відбувся у Харкові в 1902 р. Вчений був у числі найактивніших ініціаторів створення регіональної етнографічної виставки, приуроченої до з'їзду. Мету цієї виставки вчений вбачав, насамперед, у фіксації та збереженні для науки предметів матеріальної та духовної культури населення Слобожанщини. М. Ф. Сумцовим було розроблено етнографічні програми, у яких крім предметів, що мають художню цінність, пропонувалося збирати предмети побуту та знаряддя праці. Це було новим кроком у розвитку музейної справи, оскільки раніше переважала практика комплектування фондів зразками народного мистецтва [6, с. 181]. Крім цього, Микола Федорович наголошував на необхідності фіксації даних про місце знахідки, її назви, розмірів та короткого опису, що дозволяло використовувати її в подальшій науковій та музейній роботі. Він взяв особисту участь в «етнографічній екскурсії» північно-західною частиною Харківської губернії, яка й дала можливість зібрати багату колекцію народознавчих матеріалів, представлених на цій виставці.

Ця колекція згодом стала основою збірки етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства. З 1904 до 1918 р. його завідувачем був М. Ф. Сумцов [4, с. 10]. Колекції музею висвітлювали основні галузі господарства населення, народні промисли та ремесла Слобожанщини: обробку дерева, шкіри, коцарство, гончарство. Також представлялися предмети побуту, народного мистецтва, дитячі іграшки тощо. Цінною була колекція одягу, до якої входило 29 повних комплектів українського і російського одягу та розрізнені компоненти народного вбрання [6, с. 186]. Перлиною музею була колекція писанок, частина якої і досі зберігається у фондах Харківського історичного музею.

Займаючись впорядкуванням колекції, Микола Федорович впроваджує класифікацію музейного зібрання за відділами замість існуючого тоді типологічного групування [2, с. 218].

Згодом, у 1920 році, колекція Етнографічного музею повністю перейшла до Музею Слобідської України, організатором і першим директором якого був М. Ф. Сумцов.

Підсумовуючи викладене можна сказати, що Микола Федорович Сумцов був яскравою особистістю не лише в українській науці, культурі, боротьбі за національно-культурне відродження.

Його постать, багатогранна наукова спадщина, активна і принципова громадянська позиція є значним надбанням інтелектуальної історії України.

Джерела та література

1. Баранов Д. Б. М. Ф. Сумцов і музеєзнавчий досвід на рубежі XIX–XX століть [Текст] / Д. Б. Баранов // *Культура України* : зб. наук. пр. – Х., 2000. – Вип. 6. – С. 265–270.
2. Григор'єва М. В. М. Ф. Сумцов: діяльність в Харківському історико-філологічному товаристві [Текст] / М. В. Григор'єва // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. пр. – Х. : ХНУ ім. Каразіна, 2006. – Вип. 8. – С. 214–220.
3. Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению [Текст] / Издание Статистического Отдела Харьковской Городской Управы. – Х. : Печатник, 1913. – 103 с.
4. Данковська Р. С. Історія музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди [Текст] / Р. С. Данковська // *Бюлетень №1 Музею Слобідської України ім. Сковороди*. – Х., 1925. – С. 7–11.
5. Красіков М. Забута сторінка Сумцовської Потебніани. «Під крилом хмари» [Текст] / М. Красіков // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. – Х., 1994 – Т. 2. – С. 149–156.
6. Мадебуря О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності [Текст] / О. Мадебуря. – К. : ІПіЕНД, 2011. – 276 с.
7. Профессор Николай Федорович Сумцов. К двадцатипятилетней годовщине его учебно-педагогической деятельности [Текст] // *Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества*. – Х., 1901. – С. 1–37.
8. Профессор Н. Ф. Сумцов. К тридцатилетней годовщине его учебно-педагогической деятельности [Текст] // *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. – Х., 1909. – Т. 18. – С. 1–25.
9. Сафонова В. В. Фундатори вітчизняної бібліотечної науки у Харківській громадській бібліотеці [Текст] / В. В. Сафонова // *Бібліотека в історичному просторі трьох епох : до 125-річчя Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка : нариси : ювілейне видання*. – Х. : Ірис, 2011. – С. 22–29.
10. Сумцов Микола Федорович (1854–1922) [Електронний ресурс] // *Музейний простір*. – Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/27630>.
11. Сумцов Н. Ф. Малорусская цензура [Текст] / Сумцов Н. Ф. // *Русские ведомости*. – 1905. – 17 марта.
12. Сумцов Н. Ф. Об отношении местного общества к музею изящных искусств при Харьковском университете [Текст] / Сумцов Н. Ф. // *Харьковские губернские ведомости*. – 1885. – 23 марта.
13. Сумцов Н. Ф. По вопросу о развитии общественных библиотек [Текст] / Сумцов Н. Ф. // *Харьковские губернские ведомости*. – 1888. – № 266.

14. Сумцов Н. Ф. Ближайшие задачи общественной библиотеки [Текст] / Сумцов Н. Ф. // Харьковские губернские ведомости. – 1889. – 8 декабря.
15. Сумцов Н. Ф. О выборе места для постройки дома для общественной библиотеки [Текст] / Сумцов Н. Ф. // Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 5 декабря.
16. Сумцов Н. Ф. Об ученических завтраках [Текст] / Сумцов Н. Ф. // Харьковские губернские ведомости. – 1895. – № 244.
17. Сумцов Н. Ф. О подвижных сельских музеях [Текст] / Сумцов Н. Ф. // Харьковские губернские ведомости. – 1899. – 16 марта.
18. Сумцов Н. Ф. Об ученических библиотеках при городских приходских училищах [Текст] / Сумцов Н. Ф. // Харьковские губернские ведомости. – 1899. – 10 января.
19. Сумцов Н. Ф. Два слова об университетской горке и университетских музеях [Текст] / Сумцов Н. Ф. // Южный край. – 1901. – 29 января.
20. Сумцов Н. Ф. Запасные школьные башмаки [Текст] / Сумцов Н. Ф. // Южный край. – 1904. – 20 марта.
21. Фрадкін В. З. До питання про суспільно-політичні погляди членів Харківського історико-філологічного товариства [Текст] / В. Фрадкін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х. : Око, 1993. – Т. 2. – С. 3–14.
22. Хирина А. А. Некоторые проблемы педагогического наследия Н. Ф. Сумцова [Электронный ресурс] / А. А. Хирина. – Х. : ХДНБ ім. В. Г. Короленка, 2009. – Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com/sumtsov/Khirina1.doc>.

ТВОРИ М. Ф. СУМЦОВА ТА ЛІТЕРАТУРА ПРО ЙОГО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В ФОНДАХ ТА БІБЛІОТЕЦІ ХІМ

*А. П. Голенищева,
бібліотекар ХІМ*

Микола Федорович Сумцов – видатний український етнограф, літературознавець та громадський діяч. Він залишив велику творчу спадщину, яка має неоціненне значення для вивчення історії і культури України. Коло наукових інтересів М. Ф. Сумцова було досить широке. Головною галуззю його досліджень була українська етнографія та фольклор.

Друга галузь, де він зробив чимало – історія літератури, особливо малодосліджена українська література XVI–XVII століть.

Загальна кількість його наукових праць досягає більш ніж 800. Це були монографії, статті, рецензії та огляди. Фольклорно-етнографічні роботи М. Ф. Сумцова друкувались в таких періо-

дичних виданнях, як «Киевская старина»; «Этнографическое обозрение»; «Сборники» и «Вестники» Харківського історико-філологічного товариства. Знайомство М. Ф. Сумцова з обрядовою поезією слов'янських народів дозволило йому у 1881 році успішно захистити магістерську дисертацію «О свадебных обрядах, преимущественно русских». В цій праці розглядаються проблеми походження та значення складових весільного обряду та пісень, які його супроводжують, додається систематизація їх по розділах з юридичного, історичного, а також міфологічного поглядів на ті чи інші дії, проводяться паралелі з весільними обрядами інших народів Західної та Східної Європи. Основну увагу вчений приділив ключовим обрядовим символам, навколо яких створювалось поле тяжіння ритуальних дійств, насичених різноманітним дійством. До їх числа відносяться, наприклад, українське весільне гільце та інші варіанти обрядового дерева, в котрих М. Ф. Сумцов бачить образ дерева життя. Образи рослинного світу (калина, яблуня, явір, береза, горобина, барвінок) незмінно присутні у весільних піснях, і автор детально описує контексти, в яких вони зустрічаються. Другий універсальний символ – дім і його частини. Дім – центр усього світу, найбільш освоєна його частина. Особливе значення приділяється двом його найбільш цінним (в обрядовому розумінні) частинам – червоному куту, в якому знаходиться весільне деревце, жертковий вівтар (стіл) та домашнє вогнище. Названа праця опублікована в збірнику Сумцов Н. Ф. «Символика славянских обрядов: Избранные труды». – М., 1996. Видання має коментарі, післямову, присвячені творчому шляху вченого, а також містить бібліографію етнографічних праць М. Ф. Сумцова. В цьому ж збірнику опублікована інша праця вченого – докторська дисертація «Хлеб в обрядах и песнях», захищена у 1885 році. Цією роботою М. Ф. Сумцов фактично започаткував комплексне дослідження символіки хліба у святах та обрядах українців. Вчений вперше в науці узагальнив величезний фактологічний матеріал про форми побутування обрядового хліба та його символіку, теоретично обґрунтував місце і час його використання в сімейних обрядах та календарних святах українців, дослідив пов'язані з хлібом обрядові пісні, визначив його релігійно-міфічну функцію та звичаєво-правове значення.

В бібліотеці ХІМ є також прижиттєве видання цієї роботи М. Ф. Сумцова «Хлеб в обрядах и песнях : [докт. дис.] / предисловие Н. Сумцова». – Х., 1885.

Особливої уваги заслуговує праця М. Сумцова «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка». – Х., 1918. В праці «Слобожане» проведено ґрунтовне дослідження історії заселення краю, мате-

ріальної та духовної культури населення регіону, його соціальної структури. Особливу увагу дослідник приділив вивченню народного житла, одягу, харчуванню, народних промислів та ремесел, народної медицини, також розглядаються питання духовної культури, зокрема народного календаря, тижневого циклу, світогляду народу. Ця праця залишається і сьогодні єдиним етнорегіональним дослідженням цього регіону [2, с. 22]. В бібліотеці є перевидання цієї праці: Сумцов М. Ф. «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» / підготовка тексту й мовна редакція Л. Ушкалова ; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна. – Х., 2002.

Серед видань етнографічного змісту бібліотека має також такі праці М. Ф. Сумцова, як: «Этнографический очерк». – Х., 1918; «Современная малорусская этнография». – К., 1897; «Досветки и посиделки». – К., 1886. В праці «Досветки и посиделки» Сумцов розповідає про організацію, учасників та проведення вечорниць. Він припускає, що «быть может вечерницы первоначально имели значение пробного брака» [7, с. 13], а пізніше перетворилися у вечірні зібрання молоді, де, разом з шиттям і прядінням, «играют в соседи, в веревку, поют веселые песни или импровизируют шуточные двустушья» [7, с. 6]. Його хвилює моральна сторона молодіжних зборів, яка залежить від системи морального виховання і цінностей, що панують у тому чи іншому суспільстві, а не від форми організації дозвілля.

У 2008 році в серії «Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини» вийшов третій випуск, який являє собою збірку праць М. Ф. Сумцова під спільною назвою «Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці» / упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х., 2008. До збірки увійшла більша частина його етнографічних розвідок, присвячених рідному краю, а також окремі історико-культурні праці, що доповнюють і розширюють теми, означені в підсумковій книзі «Слобожане» (1918).

Усі тексти, що давно стали бібліографічними раритетами, репродукуються вперше. Книга є енциклопедією культурного буття слобожан з середини XVII ст. до початку XX ст. і стане незамінним джерелом для етнографів, істориків та всіх, кому цікаве минуле Східної України.

Ще за своє життя М. Ф. Сумцов став класиком фольклористики, дослідником і співцем народної поезії. Його спадщина на ґрунті народної словесності охоплює майже всі гілки цього великого дерева духовності людства. Від апокрифів і релігійних оповідань, колядок, щедрівок, веснянок коломийок, козацьких,

чумацьких пісень до билинного епосу, історичних пісень і балад; від коротеньких прислів'їв, приказок, заговорів, заклинь до легенд і казок – все знайшло висвітлення в працях М. Сумцова і принесло йому європейську популярність і визнання. Вчений звернув увагу дослідників на необхідність наукового вивчення коломийок, колядок, щедрівок, приказок. Коломийка для М. Сумцова була «сконцентрованим виразом народної поетичної творчості», а вивчення приказок, на його думку, відкривало таку багату і характерну давнину, якої не можна добути із письмових пам'яток давнього походження [8, с. 10].

Серед праць з фольклористики в бібліотеці ХІМ є праця М. Ф. Сумцова «Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен». – К., 1888. Під назвою апокрифічних оповідей відомі твори середньовічної літератури, які розробляли релігійну, насамперед біблійну, тематику, але не були прийняті церквою. Апокрифи виникли в народному середовищі і, часто, відбивали настрої пригноблених. Українські апокрифічні оповіді розкидані по різноманітним малодоступним етнографічним статтям і зовсім не піддавались науковому вивченню.

В дослідженні М. Ф. Сумцова вперше зібрані та розглянуті південноросійські апокрифічні оповіді та пісні з їх власною науковою цінністю. На початку дослідження розповідається про проникнення апокрифів у південну Русь із Візантії, Болгарії та Польщі через мандрівників-богомольців та літературні пам'ятки і розповсюджувачів апокрифів у південній Русі – козаках, дяках і богомольцях. Далі іде огляд найпоширеніших в Україні апокрифів: про створення світу та людини, про Адама та Єву, про велетнів і потоп, про Самсона, Давида та Соломона, Пресвяту Діву Марію та Спасителя, про «страшний суд» та «кінець світу». В останніх розділах розповідається про хибні молитви і ті оповіді про тварин та рослини, які побудовані на апокрифах. При розгляді апокрифів прийняті до уваги також твори Огоновського, Калитовського, Калужняцького та Франка.

Серед численних праць вченого з питань українського народного слова в бібліотеці ХІМ є такі раритетні видання, як: «Дума об Алексее Поповиче». – К., 1894; «Пожелания и проклятия (Преимущественно Малорусские)». – Х., 1896; «Песни о Травине». – Х., 1897; «Малюнки з життя українського народного слова». – Х., 1910; «Слово о бездождии». – Х., 1914.

Саме М. Ф. Сумцов започаткував українське літературознавство. Наукова спадщина вченого в галузі історії літератури охоплює статті, дослідження, портрети, нариси, рецензії з питань

давної і нової української літератури. Вже у першій половині 80-х років XIX ст. одна за одною виходять друком його розвідки, присвячені видатним українським письменникам XVII ст.: Інокентію Гізелю, Іоанікію Галятовському, Іоанну Вишенському, Лазарю Барановичу, Григорію Сковороді. Розглядаючи поняття «литературные нравы», М. Ф. Сумцов на перший план висунув уявлення про ставлення письменника до читача, погляди освічених людей на значення мови та книги, прийоми літературної полеміки, форми книговидавництва, засоби поширення видань. На думку М. Сумцова, вивчення літературного життя дає можливість оцінити ступінь національної свідомості й політичної активності українських письменників XVI–XVII ст., виявити протиріччя між національними й політичними поглядами автора, дати моральну оцінку його особистості [4, с. 6]. Культурно-історичний метод дав можливість М. Сумцову відтворити історію давньої української літератури, закономірності літературного процесу в Україні XVI–XVII ст. Праці з історії давньої української літератури представлені в фонді бібліотеки ХІМ наступними виданнями: «Иоанникий Галятовский: (К истории южно-русской литературы XVII в.)». – К., 1884; «Обзор содержания проповедей Иоанникия Галятовского». – Х., 1913; «Характеристика южно-русской литературы семнадцатого века». – К., 1885; «О литературных нравах южно-русских писателей XVII ст.». – СПб., 1906.

У роботі «Иоанникий Галятовский» М. Сумцов принципово по-новому підходить до вивчення життя і творчості письменника. В уяві вченого Іоанікій Галятовський був людиною високої культури, ерудиції, таланту, пристрасним захисником інтересів свого народу. Всебічно досліджуючи проповіді письменника, М. Сумцов вказав на їх духовно-виховне значення і роль у розвитку національного самопізнання українського народу в середині XVII ст. Іоанікій Галятовський удосконалив жанр проповіді як фактор духовного і морального очищення особистості. Його книга «Ключ розуміння» вважалася зразком проповіді в цей історичний період [4, с. 10].

М. Ф. Сумцов вивчав творчість українських письменників: Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Гоголя, М. Старицького, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Манжури, Я. Щоголева, П. Кореницького. У фондах бібліотеки є такі праці М. Сумцова з цієї тематики: «А. Л. Метлинский». – Х., 1904; «Культурний уголок Харьковской губернии (Поповская Академия)». – Х., 1888; «Памяти И. И. Манжуры». – К., 1893; «И. И. Манжура, как поэт и этнограф». – Х., 1905; «Бытовая сторона «Энеиды» И. П. Котляревского». – Х., 1905; «Г. Ф. Квитка-Основьяненко, как этнограф». – Х., 1905;

«Д. И. Эварницкий». – Х., 1913; «Субботы св. Дмытра. Я. Щоголева». – Х., 1905; «Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова». – Х., 1904; «Памяти профессора С. В. Соловьева». – Х., 1913; «Життепис Я. Щоголіва». – Х., 1919.

М. Ф. Сумцов виступив у ролі публікатора й популяризатора творчості Г. С. Сковороди, Т. Г. Шевченка. Перед Г. Сковородою М. Сумцов благоговів, вважаючи його знаковою фігурою, що стала камертоном духовного життя усієї країни [1, с. 31]. Великою заслугою перед скворородинознавством є публікація М. Сумцовим повного тексту першої біографії філософа – мемуарів улюбленого його учня Михайла Ковалінського «Житие Сковороды, описанное другом его М. И. Коваленским». – К., 1886.

М. Ф. Сумцову належить понад три десятка праць, пов'язаних з творчістю Т. Г. Шевченка. В них М. Ф. Сумцов розглядав творчість поета з демократичних позицій, виступав проти заборони вшанування пам'яті Шевченка, проти заборони вивчати його твори у недільних школах. Його працям про творчість Шевченка властива багатоплановість аспектів дослідження. М. Ф. Сумцов був одним з перших дослідників Шевченка, які вивчали зв'язок його поетичної творчості з фольклором. В бібліотеці ХІМ є наступні праці М. Ф. Сумцова, присвячені творчості Т. Г. Шевченка: «Сонце заходить» Т. Г. Шевченко». – Х., 1905; «Рисунки и картины Т. Г. Шевченко». – Х., 1905; «Харьков и Шевченко». – Х., 1911; «Последнее стихотворение Т. Г. Шевченко». – Х., 1911; «Дубы Т. Г. Шевченко». – Х., 1911.

М. Ф. Сумцов ніколи не обмежував своїх наукових розвідок національними рамками. Він вивчав також творчість російських письменників і поетів: О. Грибоєдова, В. Жуковського, В. Одоевського, Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького. Так, в бібліотеці та фондах ХІМ є наступні видання: «Князь В. Ф. Одоевский». – Х., 1884; «Литературная родня рассказа гр. Л. Н. Толстого «Чем люди живы». – Х., 1897; «И. Е. Мандельштам». – Х., 1911.

Для вивчення життя та творчості М. Ф. Сумцова будуть у пригоді видання, присвячені видатному вченому. Перші прижиттєві видання про Сумцова підготовані секретарем історико-філологічного товариства професором Є. К. Редіним з нагоди 25- і 30-річних ювілеїв науково-педагогічної і громадської діяльності М. Сумцова: «Профессор Николай Федорович Сумцов: К двадцатипятилетию годовщины его учено-педагогической деятельности». – Х., 1900; Редин Е. К. «Профессор Николай Федорович Сумцов: К тридцатилетию годовщины его учено-педагогической деятельности». – Х., 1906.

М. Ф. Сумцову присвячена стаття в бібліографічному словнику професорів Харківського університету: «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)». – Х., 1908 та збірці на честь ювілею М. Сумцова «Пошана». – Х., 1909.

Спадщина М. Сумцова містить багато документальних матеріалів, які ніколи раніше не друкувалися. Це, насамперед, його листи, листи до нього вчених, громадських діячів та листи членів сім'ї Сумцова. Перелічені документи зберігаються у ЦДІА (м. Київ). Опис документальних матеріалів особистого фонду М. Ф. Сумцова за № 794 виданий окремою книгою у Києві в 1965 р. У ній зібрані документи 1876–1921 років. Увесь матеріал в опису розміщений по розділах. До першого розділу належать документальні матеріали, що містять біографічні дані М. Ф. Сумцова, а також висвітлюють його наукову й громадську діяльність. До другого розділу включене листування М. Ф. Сумцова. До опису додано список скорочень, іменний покажчик та список основних видань, що містять бібліографію праць М. Ф. Сумцова.

У 1999 році після тривалої копіткої роботи відділ україніки ХДНБ ім. В. Т. Короленка підготував бібліографічний покажчик «Микола Федорович Сумцов (1854–1922). Бібліографічний покажчик». – К., 1999. Посібник має науково-допоміжний характер і вміщує науковий коментар кандидата історичних наук В. З. Фрадкіна, який довгі роки досліджував діяльність М. Ф. Сумцова. Стислий аналіз наукової спадщини вченого дає змогу детальніше і глибше пізнати коло наукових інтересів видатної особи. Покажчик складається з двох частин: «Праці М. Ф. Сумцова» та «Література про М. Ф. Сумцова», має допоміжний апарат.

Дослідникам творчості вченого пропонуються розділи про наукову, педагогічну, музеєзнавчу та громадську діяльність М. Ф. Сумцова, його листування та ін.

Наукова робота, активна громадська позиція М. Ф. Сумцова є прикладом відданого служіння науці, відродженню української національної культури. Всі названі видання – перлини бібліотечного фонду ХІМ і будуть сприяти вивченню спадщини Миколи Федоровича Сумцова.

Джерела та література

1. Красиков М. Вдячний син Слобожанини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю [Текст] / М. Красиков // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України : вибрані

- праці / упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х. : Атос, 2008. – С. 3–41.
2. Мандебура О. С. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова [Текст] : автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.05 / Мандебура Олеся Святославівна ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 24 с.
 3. Микола Федорович Сумцов (Бібліографічний покажчик) [Текст]. – К. : Рідний край, 1999. – 240 с.
 4. Пивоваров В. М. М. Сумцов як дослідник давньої української літератури [Текст] : автореф. дис. ... канд. філ. наук / В. М. Пивоваров. – К., 1992. – 15 с.
 5. Рєдин Е. К. Профессор Николай Федорович Сумцов: К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности [Текст] / Е. К. Рєдин. – Х., 1906. – 32 с.
 6. Сумцов М. Ф. Слобожане [Текст] : історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов ; підготовка тексту й мовна редакція Л. Ушкалова ; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна. – Х. : Акта, 2002. – 282 с.
 7. Сумцов Н. Ф. Досветки и посиделки [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – К., 1886. – 13 с.
 8. Фрадкін В. З. Життя на користь України [Текст] / В. З. Фрадкін // Микола Федорович Сумцов (Бібліографічний покажчик). – К. : Рідний край, 1999. – С. 7–19.

ОЦІНКА ТВОРЧОСТІ Г. Ф. КВІТКИ В РОБОТАХ М. Ф. СУМЦОВА

О. Ю. Бірьова,

канд. іст. наук, викладач ХДАК

М. Ф. Сумцов – історик, етнограф, видатний науковець Слобожанщини. Його роботи присвячені різним аспектам культурного, етнографічного та наукового життя Слобідської України. Серед низки досліджень слід визначити праці, в яких охарактеризовано наукову та літературну діяльність Г. Ф. Квітки. Не випадково Микола Федорович приділив увагу саме цій постаті, оскільки Квітка зробив чималий внесок в культурний розвиток Слобожанщини.

М. Ф. Сумцов відзначав: не дивлячись на те, що Квітка був українським письменником, його культурний внесок не обмежувався лише літературними здобутками. Він також був етнографом, місцевим істориком та громадським діячем. Підтвердженням цього, на думку Сумцова, є його робота на посаді директора першого постійного театру у Харкові, робота редактором в газеті харківського журналу «Український вісник».

М. Ф. Сумцов, високо оцінює роль Квітки в жіночій освіті Харкова. Оскільки саме завдяки клопотанню Г. Ф. Квітки був відкритий інститут шляхетних дівчат – перший навчальний заклад для жінок [1, с. 190]. На думку Сумцова, Квітка виділяв дві епохи в жіночій освіті: в першій (наприкінці XVIII ст.) – освіченість проявлялася у кількості нарядів та їх демонстрації, а у пізніший період – першій чверті XIX ст. вихованість та освіта складалася із знання іноземних мов, танців та музики [2, с. 207].

В науковій сфері Сумцов ставить Квітку-Оснóв'яненка на один рівень із Каразіним, засновником Харківського університету. Про авторитетність Квітки говорить і те, що й після смерті його ім'я не було забуте, оскільки з 1906 до 1916 року в Харкові існувало товариство імені Григорія Квітки. Члени цього товариства займалися культурно-просвітницькою діяльністю: читали лекції по українознавству, влаштовували вечірки для молоді з українською мовою [3, с. 188].

Вивчаючи творчість Квітки, Сумцов говорив: «Квітка був один з найвідоміших малоруських етнографів, який уважно вивчав народний побут та життя Харківської губернії» [4, с. 18]. Славнозвісний український письменник Г. Ф. Квітка-Оснóв'яненко зробив великий внесок в етнографічні дослідження Слобожанщини. Микола Федорович відзначає, що Квітка добре знав селян, міщан, панів. За свідченням харківських старожилів, Квітку можна було побачити на базарі в неділю та на свята, де він прогулювався та підмічав дрібні відтінки народних звичаїв та вимов [1, с. 193]. Як зазначав Сумцов, у творах Квітки багато дрібниць, які в сукупності чудово малюють характер малороса. Дійові особи в творах письменника змальовані з повсякденного життя і мають етнографічне значення. Квітка цікавився малоросійським весільним ритуалом, тому в оповіданнях він так ретельно описує всі його складові (сватання, змову, гільце), що виходить повна картина малоросійського весілля першої половини XIX ст. Квітка і в колядках описував прагнення селян до кращого влаштування сімейного життя [1, с. 194].

За свідченням Сумцова, Квітка добре знав всі прошарки харківського суспільства. Він характеризував не тільки світлі та добрі наміри душевного прояву селян, але й підмічав помисли землевласників – дворян. Квітка ретельно дослідив дворянський побут, описав вподобання вищого прошарку: копіювання петербурзької моди, пошук бездоганного в своєму хуторі [2, с. 203].

Отже, М. Ф. Сумцов високо оцінив внесок Г. Ф. Квітки в наукове та громадське життя Слобожанщини.

Джерела та література

1. Сумцов Н. Ф. Г.Ф. Квитка как этнограф [Текст] / Н. Ф. Сумцов // *Киевская старина*. – 1893. – № 8. – С. 190–214.
2. Сумцов Н. Ф. Слободско-украинское дворянство в произведениях Г. Ф. Квитки [Текст] / Н. Ф. Сумцов // *Киевская старина*. – 1884. – № 6. – С. 201–209.
3. Сумцов М. Ф. Слобожане [Текст] : історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов – Х. : Союз, 1918. – 250 с.
4. Ткаченко І. М. Сумцов і Слобожанське письменство [Текст] / І. Ткаченко // *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії України*. – Х., 1924. – С. 15–22.

МУЗЕЙ ЯК ЦЕНТР КУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

О. М. Сошнікова,

*к. філос. н., заступник директора
з наукової роботи ХІМ*

XXI століття – період нових форм конструювання культури. Сучасна культура презентує себе як вільне співіснування різних культурних світів, що робить актуальним питання дослідження культурної комунікації.

Музеї належать до трансляційної сфери культури, функція якої полягає у передачі культури у формі інформації від покоління до покоління, від людини до людини, групі, суспільству. Одне з головних завдань музеїв – документування, виявлення музейних об'єктів, які можуть слугувати певним документом, свідченням, що підтверджує реальність і є таким чином носієм історичної пам'яті. Музеї нашої країни сьогодні об'єктивно і всебічно висвітлюють історію свого регіону і України в цілому, в експозиціях велику увагу звертають на загальнолюдські і національні цінності культури і історії. У світовій та вітчизняній практиці останнім часом спостерігається розширення сфери суспільної ролі музеїв: від музею як сховища колекцій, до музею, де в центрі уваги людина.

Однак подальший розвиток нових тенденцій часто затримується хронічною недостатністю бюджетного фінансування, бідністю технічного оснащення музеїв, відсутністю інвестицій у розвиток музейного бізнесу, незнанням світового досвіду і невмінням співробітників музеїв працювати у нових економічних умовах.

Сучасний музей – це особливий ідентифікуючий та соціалізуючий засіб, яким кожна людина може скористатися, щоб отри-

мати або звирити уявлення про свою належність до тієї чи іншої системи цінностей, культури, соціальної групи. Це місце впливу один на одного носіїв різних систем знань, ідеалів, цінностей і, як наслідок, – надбання почуття спільності з подібними до себе, усвідомлення своєї індивідуальності та несхожості на інших [1].

Комунікаційні можливості музеїв пов'язані з їх здатністю передавати інформацію за допомогою реальних предметів, вони дозволяють людині усвідомлювати природу, історію, культуру, орієнтуватися в історичному та культурному процесі, виходячи з цього, музей можна вважати універсальним центром культурної комунікації.

Музеї, знаходячись у межах певної території і регіону, вирішують невластиві іншим закладам завдання, а саме:

1. Музей є центром наукового документування регіону. Саме у музеї зосереджені матеріальні свідчення (документи) розвитку історії, культури або природи, які стали музейними предметами, несуть у собі справжню аутентичну інформацію, що має велике наукове і культурне значення.
2. Музей – один з центрів науково-дослідної діяльності регіону тому, що відбір, дослідження та використання музейних предметів у якості експонатів потребує великої дослідницької діяльності, а отримані результати часто є науковими відкриттями у культурних або природних процесах [4, с. 112].
3. Музей – це заклад культурного представництва регіону, оскільки представлені в експозиціях музейні експонати є зразками культурної спадщини. Музейні експозиції представляють собою нову культурну реальність, де акумулюються культурні норми, які домінують в конкретному суспільстві у певний час, а діяльність музейних співробітників здійснюється з урахуванням їх професійної культури.
4. Документальна, наукова і культурна цінність музею дають можливість вважати його освітньо-виховним центром, який здійснює передавання культурних норм, кращих традицій, досвіду поколінь з урахуванням тих вимог, які суспільство висуває у різні історичні періоди.

XXI століття характеризується загостреним усвідомленням суспільством крихкості і втрати культурних і природних цінностей не лише у випадку глобальних катастроф, але й змін, обумовлених науково-технічною революцією, стрімким нівелюванням життєвих устроїв різних народів і регіонів, переорієнтаціями, екологічними змінами [6, с. 55]. Дуже стрімке зростання музейної потреби призвело до прагнення суспільства взяти під захист ширше

коло пам'яток, включення до поняття «культурні цінності» нових об'єктів і явищ, підвищення уваги до експозицій музеїв. У результаті відбувається зростання кількості музеїв і їх фондів, з'являються нові типи музеїв, розширюються експозиційні площі.

З розвитком культурного і освітнього туризму зростає інтерес до музейної проблематики в цілому і до музейної експозиції як каналу комунікації. Внаслідок чого і «проблематика сучасного музеєзнавства характеризується зростаючим інтересом суспільства до музейної культури», комунікативні можливості якої прямо пропорційні різноманіттю форм експозиційної діяльності [1]. Відбувається активний пошук нових музейних засобів, за допомогою яких музейний предмет, з його мовною семантикою, з його зв'язком з історичним, соціальним, естетичним буттям, міг би найбільш повно та об'єктивно характеризувати конкретну історичну епоху або її образ.

Для музеїв ХХІ століття характерне прагнення до гіпертекстуальної побудови експозиції, розширення її просторово-часових меж, використання прийомів театральних вистав, пошук нових концепцій побудови експозиції та засобів залучення відвідувачів до експозиції, зростання інтересу до матеріалу, що експонується, прагнення до цілісності художнього образу, збільшенню об'єму використання у експозиції аудіо- і відеоматеріалів та різноманітних інтерактивних засобів.

Як найвища інстанція (критерій оцінювання, еталон) музеїв є «дзеркалом культури», що дозволяє краще зрозуміти сучасні тенденції і перспективи розвитку культури в її цілісності [3, с. 20–21]. Центральним стає поняття музейної культури відвідувача – наявність у людини музейного відношення до дійсності, яке виявляється у повазі до історії, традицій, культури та вмінні оцінювати у реальному житті предмети музейного значення. Особлива увага приділяється освітній діяльності музеїв, здійсненню процесів передачі культурних значень і смислів, розкриттю інформаційного потенціалу експоната як частки культурної спадщини нації [5, с. 117]. Сучасна експозиція століть несе на собі відбиток процесу комп'ютеризації всієї культури і життя суспільства [6, с. 55]. Досконалі інформаційні технології стають фундаментом, який диктує свої тенденції і принципи функціонування, свої естетичні норми і закони сприйняття. Якщо раніше виставковий простір орієнтувався виключно на зорове сприйняття, то сьогодні до цього додається нюх, дотик, слух.

Питання інтерактивності експозицій ХХІ століття є найбільш дискусійним. Якщо раніше відвідувачі могли лише дивитися ма-

теріал, що експонується, то сьогодні є можливість доторкнутися до витворів мистецтва у повному розумінні цього слова. Інтерактивність означає право відвідувача на виявлення волі і творчості у просторі музею. Вона ставить проблеми і, як наслідок, є стимулом для розвитку. Під музейною освітою розуміється розвиток людини – відвідувача музею: його розуму, особистісних якостей, душевних якостей, ціннісного відношення до світу, тобто знаходження людиною свого образу. Музей прагне створити атмосферу, де освітній процес можливий і доречний. Так, наприклад, у Харківському історичному музеї, на базі стаціонарної експозиції з археології краю, проходить захід «Таємниці археології», де учасники мають можливість розбити розкоп, знайти в ньому археологічні предмети і навіть спробувати ідентифікувати їх. Аудіо і відеоматеріали сприяють слуховому сприйняттю побаченого; фільми, мультфільми і мультимедійні програми допомагають реконструювати історичні події, знайомлять з еволюцією розвитку людини і суспільства у давні часи, виготовленням і використанням знарядь праці, фрагменти яких відвідувачі знаходили у цьому розкопі.

Музей – це унікальне суспільне утворення, яке покликане слугувати місцем зустрічі для продуктивної міжкультурної взаємодії, інформаційного і ціннісного обміну між різними спільнотами, етносами, поколіннями, різними професійними, віковими, територіальними та іншими субкультурами [2].

У такому розумінні сучасної місії музею очевидно, наскільки широко може бути коло його партнерів, зацікавлених у використанні посередницького, комунікаційного потенціалу цього соціального інституту.

Так, у таблиці представлені основні цільові групи музейної комунікації та умови їх взаємодії.

Таблиця 1.

Необхідні групи взаємодії для розвитку музейних комунікацій	Умови взаємодії
Органи влади, місцеве самоврядування, міністерства	Привернути увагу до музею і культури в цілому. Здійснення контролю за діяльністю музею згідно діючого законодавства України. Підтримка і розвиток музейної діяльності.
Реальні відвідувачі і споживачі музейних послуг	Збільшення відвідування музею, збільшення потоку туристів, збільшення привабливості регіону і, в свою чергу, країни в цілому, можливості спілкування з музеєм, включення до музейного життя.

Продовження табл. 1

Необхідні групи взаємодії для розвитку музейних комунікацій	Умови взаємодії
Представники ЗМІ	Взаємодія у просуванні музейного продукту, послуг. Популяризація музейної діяльності, надання необхідної інформації ЗМІ.
Представники творчих, благодійних, суспільних організацій, об'єднань	Організація спільних проєктів, програм, конкурсів. Спільна робота з підвищення соціокультурного життя міста, області.
Спонсори (юридичні і фізичні особи)	Підтримка і розвиток музейної діяльності.
Музеї, галереї	Співробітництво і взаємодія, обмін інформацією та виставками.
Освітні заклади	Спільна робота у освітньо-виховному процесі розвитку молоді. Підготовка кадрів для роботи у музейному середовищі, обмін інформацією.

Сьогодні без сумніву можна сказати про розквіт музейної справи. Роль музею починає зростати, все більше приходить до музею зацікавлених людей. Музей включився у вирішення основного завдання, що стоїть перед суспільством, яке полягає у визволенні позитивних суспільних енергій шляхом створення сприятливих для цього умов. Соціальний статус музеїв зростає і, у зв'язку із цим, збільшується інтерес до них. Музеї відкриваються скрізь і їх створення – це показник розвитку свідомості суспільства. Через музеї реалізується одна з важливих потреб суспільства у збереженні пам'яті про свою історію та спадщину.

В цьому важливу роль відіграє комунікаційна взаємодія у системі «Музей – Місто».

Таблиця 2.

Музей – Місту	Місто – Музею
Вивчення і збереження історико-культурної спадщини міста, області і країни в цілому.	Підтримка матеріально-технічної бази музею.
Презентація історії і культури міста, області, країни.	Допомога у підготовці професійних кадрів для музею.
Організація дозвілля «вільного часу» мешканців міста.	Правове регулювання діяльності музеїв як усередині міста, області, країни, так і за їх межами.

Продовження табл. 2

Музей – Місту	Місто – Музею
Включення людини у культурний простір міста.	Пропаганда музейної справи.
Залучення мешканців у творчу діяльність.	Забезпечення безпеки і збереження музейних колекцій.
Формування культури моральності, порядності, милосердя, патріотизму мешканців міста і регіону.	Сприяння у залученні до музею відвідувачів.
Задоволення потреб туристів, які приїжджають до міста.	Мотивація музейних співробітників у вигляді грантів, заохочень.
Підвищення інвестиційної привабливості міста, регіону, які, в свою чергу, формують позитивний імідж країни в цілому.	Створення інвестиційного клімату для інвесторів, що надають кошти для розвитку музею.

Отже, з таблиці видно, що музей сьогодні може формувати і розвивати імідж свого міста більш різноманітно, що сприяє збільшенню його авторитету, підкреслює унікальність міста в очах мешканців і сприяє соціальній солідарності, розкриває його красу і можливості перед туристами, інвесторами.

Як висновок, можна зауважити, що переоцінка цінностей, яка відбувається останнім часом у суспільстві, змушує переглядати відношення до культурної спадщини, проблематизує звичні засоби його музейної інтерпретації, що знову робить актуальним висловлювання академіка Д. С. Лихачова: «Вне культуры существование человечества на планете лишается смысла». Розробка проблем культурної комунікації допоможе по-новому сформулювати його соціальну місію, сконструювати адекватний сучасній соціокультурній ситуації імідж, визначати якщо не ідеальну, то функціональну модель цього інституту, визначити ті цільові орієнтири, якими музей міг би керуватися у своєму розвитку.

Сьогодні відвідувачі бажають бачити музей як «доброзичливий» по відношенню до них простір. Залучити ж аудиторію може, по-перше, створення оптимальних умов відвідування людиною музею: високий рівень комфорту, надлишок і різноманіття інформації, добрий стан будівлі музею, інтер'єрів, часта зміна експозицій (щоб уникнути висловів «все бачили багато разів»), високий рівень екскурсій з урахуванням психології і здатності сприймати інформацію різними віковими групами і т. п., а по-друге, розширення репертуару послуг, що пропонуються, створення проектів і програм, які орієнтовані на різні цільові групи: музей у вірту-

альному і інтернет-просторі (можливості представлення музею в інтернет-мережі, організація зворотного зв'язку з відвідувачами, віртуальні виставки і «віртуальний музей», проведення фірмових свят, театральні-концертних заходів, музейних акцій і т. п.).

Музейна комунікація сприяє активізації процесів формування особистості, розвитку її творчих здібностей, соціалізації, вироблення активної життєвої позиції. Одне із завдань музейної комунікації – створення передумов для активізації відвідувачів, зокрема для удосконалення контактів з музейними предметами як джерелами знань, емоцій, естетичних відгуків, і створення ефекту занурення у культурне середовище.

Таким чином, музейну комунікацію можна розглядати як трансляцію культурних традицій між поколіннями і різними групами, яка впливає на формування особистості, її цінностей і світогляду.

Література

1. Беззубова О. В. Теория музейной коммуникации как модель современного образовательного процесса [Электронный ресурс] / О. В. Беззубова. – Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/texts/bezzubova/theory.html>. – Заглав. с экрана.
2. Бодрийяр Ж. Общество потребления [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа: <http://knigosite.org/library/books/26581>. – Заглав. с экрана.
3. Гнездовский М. Б. Современные тенденции развития музейной коммуникации [Текст] / М. Б. Гнездовский // Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности : сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 16–34.
4. Мартынов А. И. Краеведческий музей как научный центр региона [Текст] / А. И. Мартынов // Теория и практика музейного дела в России на рубеже XX–XXI веков : сб. ст. – М., 2001. – С. 109–117.
5. Метельова Т. О. Людина в історії: пошук системних закономірностей [Текст] / Т. О. Метельова. – К. : Українська книга, 2002. – 447 с.
6. Парыгин Н. А. Научно-техническая революция и личность: социально-психологические проблемы [Текст] / Н. А. Парыгин. – М., 1978. – С. 54–55.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У МУЗЕЇ

*І. П. Шевцов,
зав. відділу науково-
інформаційних технологій
та маркетингу ХІМ*

Маркетингове планування необхідне для підвищення ефективності маркетингової діяльності музею. Загальноприйняті підходи та засоби мають бути скориговані для того, щоб відповідати специфіці неприбуткових організацій, до яких, зокрема, відносяться музеї. «Клієнтоцентрична» філософія існування музею вимагає налагодження маркетингової функції. Це впливає із визначення **музею** (Міжнародна рада музеїв, 21 Загальна конференція, Відень 2007) – це неприбуткова постійнодіюча інституція на службі суспільства та його розвитку, відкрита широкому загалу, яка набуває, зберігає (консервує), досліджує, здійснює комунікацію та експонує матеріальне та нематеріальне надбання людства та його оточення для цілей освіти, навчання та задоволення [9].

За визначенням Котлера і Келлера, маркетинг – це організаційна функція і набір процесів для створення, взаємозв'язку і передавання цінностей до споживача, а також для управління відносинами із споживачами за допомогою заходів, що приносять користь організації та її власникам [8, с. 6].

За офіційними даними 2012 р. в Україні зареєстровано 592 музеї [2]. Серед них переважна кількість за своєю організаційно-правовою формою є комунальною організацією [3]. Державний або комунальний статус музеїв впливає на принципи управління такими закладами. Зокрема, на прийняття рішень у цих організаціях впливають засновники або розпорядники державних фінансів (наприклад, органи виконавчої влади на місцях). Комунальний статус музею змушує враховувати політику органів публічної влади під час аналізу та планування маркетингової стратегії.

Першим етапом стратегічного маркетингового планування у музеї є збір інформації та аналіз чинників, що впливають на організацію. Серед загальноприйнятих інструментів маркетингового аналізу можна назвати PEST та SWOT [7, с. 50–51]. PEST аналіз полягає у вивченні впливу політичних, економічних, соціальних та технологічних факторів зовнішнього середовища. На нашу дум-

ку, для вітчизняних державних і комунальних музеїв критичними можуть бути зміни у політичних факторах, зокрема, особливості правового регулювання музейної сфери. До важливих чинників «політичної» групи PEST також слід віднести лобювання інтересів музею окремими групами або впливовими людьми (на рівні регіону або України). Як показує практика, така діяльність може значно впливати, наприклад, на фінансування музею.

Революційний вплив на роботу музеїв можуть здійснити чинники технологічного характеру, зокрема, розвиток нових технологій та комунікацій. Наприклад, важливими інструментами маркетингового аналізу для музеїв стають нові технології соціальної комунікації. Акцент аналізу зміщується на вивчення запитів онлайн-споживачів [5, с. 10]. Зокрема, на практиці, як інструмент для аналізу можна розглядати сервіс Google Analytics [6]. Для прикладу можна навести дані щодо створеного інтернет-представництва Харківського історичного музею (museum.kh.ua) у 2013 р. На тлі щомісячного зростання, кількість унікальних відвідувачів склала 28409, а кількість переглядів сторінок – 89026 [1]. Ці числа можна співставити, наприклад, з показниками «фізичних» відвідувачів музею (більше 200 тис. осіб) [4]. За допомогою цього інструменту також можна побачити основні тренди щодо відвідуваності сторінок інтернет-представництва музею: головна сторінка (17,04%), сторінка російською мовою (5,36%), квитки та ціни (2,75%), археологічна виставка (2,07%), розклад роботи (1,90%) [1]. Ця інформація може слугувати, наприклад, для спрямування зусиль музею щодо покращення роботи з певними групами населення, кращого інформування про окремі експозиції, послуги тощо.

Серед соціальних чинників PEST на вітчизняний комунальний або державний музей може впливати, зокрема, зміна демографічної ситуації. Оскільки чисельною категорією клієнтів музею є школярі та студенти, зменшення кількості населення у цій демографічній групі позначається на загальну кількість та структуру груп відвідувачів музею.

Ще одним поширеним інструментом стратегічного маркетингового аналізу є SWOT-аналіз. У розрізі музейної сфери розглядаються зовнішні та внутрішні фактори, що можуть впливати на музей. До внутрішніх факторів відносяться слабкі та сильні сторони конкретного музею. Зовнішні фактори – це можливості, що має музей та загрози, які містить зовнішнє середовище [7, с. 48]. Музейним менеджерам необхідно відповісти на запитання, що розкривають кожен із факторів SWOT.

Таблиця 1. Приклади питань SWOT аналізу для музею

	Сильні сторони	Слабкі сторони
Внутрішні фактори	Чому люди відвідують музей? Чому люди рекомендують музей? На чому спеціалізується музей? У чому музей є особливо успішним?	Яких умінь та навичок бракує? У чому музей слабкіший за інших? Чому люди відмовляються відвідувати цей музей на користь інших? Яких невдач зазнав музей останнім часом і чому?
	Можливості	Загрози
Зовнішні фактори	Які нові послуги може запропонувати музей? Яких навичок та вмінь можна набути? Як музею стати унікальним? Які нові ідеї та технології можна застосувати у музеї?	Як конкуренти можуть зашкодити музею? Чи є які-небудь законодавчі, економічні або політичні загрози музею? Які зміни на ринку можуть зашкодити музею?

Джерела та література

1. Дані системи Google Analytics для вебсайту *museum.kh.ua* за 2013 р.
2. Державна служба статистики України – Культура [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ДССУ. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Пошук відомостей в ЄДР | Державне підприємство «Інформаційно-ресурсний центр» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ДП «Інформаційно-ресурсний центр». – Режим доступу: <http://irc.gov.ua/ua/Poshuk-v-YeDR.html>
4. Про музей – Харківський історичний музей [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ХІМ. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/about>
5. Шевцов І. П. Майбутнє музеїв (інформаційний аспект) [Текст] / І. П. Шевцов // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках ХІХ Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 8–13.
6. Google Analytics [Електронний ресурс] // Вікіпедія, вільна енциклопедія. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Google_Analytics&oldid=13709346
7. Kotler Neil G. *Museum Marketing and Strategy: Designing Missions, Building Audiences, Generating Revenue and Resources* [Text] / Neil G. Kotler, Philip Kotler, Wendy I. Kotler. – San Francisco : Jossey-Bass, 2008. – 511 p.

8. Kotler Philip. *Marketing Management [Text]* / Philip Kotler, Kevin Lane Keller. – Upper Saddle River : Prentice Hall, 2006. – 816 p.
9. *Museum Definition [Electronic resource]* // ICOM. – Mode of access: <http://icom.museum/the-vision/museum-definition>. – Usage date: 20.02.2014

**ВНЕСОК ВЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ
АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ У РОЗРОБКУ ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ МУЗЕЙНИЦТВА В УКРАЇНІ
(до 25-річчя створення музейного відділення у ХДАК)**

***М. М. Каністратенко,**
к. і. н, зав. кафедри музеєзнавства
та пам'яткознавства, перший
проректор Харківської державної
академії культури*

***В. С. Сітоленко,**
студентка II курсу факульте-
ту культурології, спеціальність
«Музейна справа та охорона
пам'яток історії та культури»
Харківської державної академії
культури*

У 2014 році Харківщина відзначає 85-річчя утворення в Україні першого культурологічно-мистецького вищого навчального закладу – Харківської державної академії культури та 25-річчя започаткування підготовки музеєзнавців-істориків у ХДАК. Створене у 1989 р. за ініціативи тодішнього завідувача кафедри загальної історії професора Г. Й. Чернявського музейне відділення стало не тільки першим в Україні навчальним підрозділом з підготовки музейних фахівців вищої кваліфікації, випускники якого працюють у провідних музейних установах України, Росії, країн далекого зарубіжжя. Випускові кафедри музейного відділення (кафедра музеєзнавства і пам'яткознавства та кафедра всесвітньої історії) стали важливим осередком наукових досліджень у галузі музеєзнавства, пам'яткознавства та пам'яткоохоронної діяльності, центром підготовки нової генерації молодих науковців завдяки відкриттю ще у 1994 р. аспірантури, діяльності в ХДАК спеціалізованих вчених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій.

Серед розмаїття музеєзнавчих проблем, які постійно досліджувалися викладачами кафедр, можливо виділити декілька пріоритетних напрямів. Це вивчення музейної справи в Україні і, зокрема,

в Харкові; сучасна мережа музейних закладів Харківщини, їх стан, основні напрями діяльності, проблеми та перспективи розвитку; теоретичні засади розвитку музейництва; пам'яткознавство та пам'яткоохоронна діяльність; підготовка музейних кадрів.

Історії формування та розвитку мережі музейних закладів України, окремим елементам їх діяльності присвячені наукові статті, виступи на наукових конференціях доцентів Л. М. Воронової, В. В. Зінченка, Н. С. Мартем'янової, І. С. Плахтія, Г. О. Романенко, В. З. Фрадкіна. Так, Г. О. Романенко вивчала умови особливості зародження музейних колекцій, діяльність наукової інтелігенції України по створенню музеїв наприкінці XIX – поч. XX ст. [21, с. 16–17; 22, с. 49–50]; І. С. Плахтій досліджував проблеми розвитку музейництва в Україні у XIX ст., діяльність українських меценатів у цьому напрямі [23, с. 41–43; 21, с. 121–122]; В. З. Фрадкін проаналізував виникнення та діяльність музею Харківського історико-археологічного товариства [26]. Розвиток музейного будівництва на Харківщині у к. XIX – поч. XX ст., музейна діяльність Д. І. Багалія висвітлені у роботах Н. С. Мартем'янової [14]. В. В. Зінченко показав роль В. І. Леніна як організатора пограбування музейних фондів [23]; І. С. Плахтій зібрав та проаналізував нові дані щодо пограбування Харківських музеїв, архівів, бібліотек у 1941–1943 рр. [20, с. 126–132].

Плідним дослідником музейного будівництва в Україні у 70–80-ті роки XX ст. є Л. М. Воронова. Її роботи присвячені аналізу державної політики в галузі музейництва [21, с. 49–51] та ін., розвитку екскурсійної справи в музеях, місцю і ролі музеїв в системі туристичної діяльності [5, с. 13–15].

Сучасний стан музейних закладів України, нові форми і напрями їх діяльності меншою мірою досліджувалися науковцями ХДАК. Результати таких наукових розробок, як правило, оприлюднювалися на наукових конференціях різних рівнів. Так, Г. Й. Чернявський та В. В. Зінченко зосередили увагу на нових формах музейної роботи, питаннях деідеологізації діяльності музеїв, висвітленні музейними засобами деяких «білих плям» вітчизняної історії [23, с. 12–13; 22, с. 42–43; 21, с. 33–34].

Цікавим і перспективним напрямом наукових досліджень в галузі музеєзнавства є розробка основних питань музейної педагогіки. Саме значенню музейної педагогіки у сучасній діяльності музеїв, їх освітній місії присвячені праці Н. С. Мартем'янової: «Музейна педагогіка в культурно-освітній діяльності музею», [16, с. 230–232], «До питання про умови особистісно-орієнтованої розвиваючої освіти у музейному просторі», [15, с. 11–12], «Музей-

на педагогіка в організації культурно-освітньої діяльності музею» [17, с. 257–264] та ін. Окремі питання експозиційної роботи музеїв висвітлювались у роботах Л. П. Великої [4, с. 7–9], О. В. Жукової [11, с. 25–30;], А. А. Комшукова [23, с. 30–31], М. О. Малиновського [13, с. 166–170]; відображенню історії соціал-демократії музейними засобами присвячені публікації М. В. Тортіки [25, с. 44–46].

Викладачами академії був запропонований також проект створення музею юдаїки Міжнародного центру хазарознавства Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету [19].

Важливим етапом у розвитку теоретичних засад музеєзнавства стала наукова діяльність Л. П. Великої, яка зуміла поєднати досконалі знання музейного фахівця-практика з розумінням тенденцій розвитку сучасної музеології. Як теоретик музейництва вона розробила концептуальні засади музейного експозиційного мистецтва, визначила музейну експозицію як цілісне просторово-речове середовище, наділене певними культурними смислами, художньо-образну модель дійсності, образ і креативне поле культури. У 2000 році у спеціалізованій вченій раді Харківської державної академії культури Л. П. Велика першою в Україні захистила кандидатську дисертацію за спеціальністю 17.00.08 – «музеєзнавство; зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури» на тему «Роль образної побудови експозиції у системі музейної комунікації (аспект розбудови української школи музеєтворення)» [2]. Цією дисертацією було започатковано мистецтвознавчий напрям досліджень в українському музейництві, вперше розроблено систему алгоритмів музейного експозиційного мистецтва як нового виду синтетичної художньої творчості і унікального засобу культурно-історичної комунікації, окреслено можливість побудови якісно нової образної системи вітчизняних музейних експозицій. Розвитку теорії музейного експозиційного мистецтва присвячена також монографія Л. П. Великої [3] та ряд наукових статей [7, с. 37–38; 8, с. 23–24; 9, с. 33].

Дослідження в галузі пам'яткознавства, пам'яткоохоронній діяльності представлені, перш за все, роботами доцента кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства О. В. Жукової та публікаціями старшого викладача кафедри історії України і всесвітньої історії О. Ю. Бірьової. О. В. Жукова в спеціалізованій вченій раді ХНУ ім. В. Н. Каразіна у 2007 р. захистила кандидатську дисертацію «Замкові комплекси XII – XVII ст. Хмельницької області на сучасному етапі: стан, проблеми збереження і використання» [10]. У роботі прослідковується історія виникнення та подальшого функціонування дванадцяти збережених мурованих замкових

комплексів Хмельниччини, висвітлюються загальні проблеми музеєфікації, характерні для пам'яткоохоронної справи України, подаються пропозиції щодо існуючих на сьогодні в Хмельницькій області замкових комплексів з подальшим використанням у туристичній галузі.

Саме проблемі замкових комплексів Хмельниччини і їх включенню до музейного простору України присвячена і переважна більшість наукових публікацій автора [9, с. 74–75] та ін. Предметом наукових пошуків О. Ю. Бірьової стало дослідження історії та сьогодення колишніх садиб Харківської губернії. Результатом наукової діяльності став захист кандидатської дисертації «Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина XVIII – початок XX століття)» та публікація низки статей, присвячених садибним комплексам Слобожанщини, парковому мистецтву, церковній архітектурі [1]. До питань пам'яткоохоронної діяльності також звертались у своїх окремих роботах Л. М. Воронова, Н. С. Мартем'янова, І. С. Плахтій.

Ще один напрям наукових досліджень – це вивчення основних етапів історії та розвитку музейного відділення ХДАК як унікального навчально-наукового осередку, його досягнень, проблем та перспектив розвитку у контексті модернізації вищої культурно-мистецької освіти в Україні. Першими звернулись до цієї теми засновники та провідні викладачі музейного відділення Г. Й. Чернявський, В. М. Шейко, В. З. Фрадкін, А. А. Комшуков [21, с. 3, 131–133; 22, с. 9–10; 23, с. 4–5].

До десятиріччя відкриття музейного відділення ХДАК колективом авторів була підготовлена стаття «Музеєзнавче відділення ХДАК – провідний осередок української школи музеєзнавства» [12, с. 176–183], у якій аналізувалися здобутки та проблеми підготовки музеєзнавців у ХДАК. Наступний етап активізації вивчення досвіду роботи академії з підготовки фахівців музейної сфери пов'язаний з підготовкою до 85-річного ювілею академії та 80-річчям з дня народження його засновника – Г. Й. Чернявського. Серед таких публікацій – статті М. М. Каністратенка, Н. М. Кушнарєнко, В. М. Шейка «Підготовка фахівців музейної справи у ХДАК (1989–1998 рр.)», [28, с. 59–70], М. М. Каністратенка і В. М. Шейка «Вища культурно-мистецька освіта України: проблеми та перспективи» [27, с. 11–21], М. М. Каністратенка, Г. Ю. Новікової «Підготовка дисертаційних досліджень викладачами Харківської державної академії культури (1964–1991 рр.)» [18, с. 49–58], М. М. Каністратенка та О. М. Сошнікової «Співпраця Харківської державної академії культури і Харківського істо-

ричного музею у підготовці фахівців музейної справи» [24, с. 3–8], а також роботи, присвячені Г. Й. Чернявському [6].

Знаковим явищем на шляху активізації музеєзнавчих та пам'яткознавчих досліджень не тільки викладачами музейного відділення, а й, в цілому, науковою спільнотою України, стало проведення на базі ХДАК трьох наукових конференцій з проблем музеєзнавства та історичного краєзнавства.

Перша така конференція відбулась у 1993 р. Обговорення наукових питань проходило у рамках двох секцій: «теорія та практика музейної справи» та «історія музейної справи та історичне краєзнавство» із загальною кількістю учасників – 57. На пленарному засіданні виступили 3 учасники: Г. Й. Чернявський «Про характер та зміст підготовки фахівців для музеїв України», М. П. Оленовський «Про наукову роботу в музеях України», В. В. Зінченко «В. І. Ленін – натхненник і керівник пограбування музейних фондів». На конференції 1994 р. обговорювались питання музеєзнавства та історичного краєзнавства, переважно прикладного характеру, про що свідчать як назва конференції – «Проблеми музеєзнавства, збереження та відновлення історичної пам'яті», так і тематика доповідей, представлених на першому пленарному засіданні: «Системний підхід в аналізі музейних фондів» Б. М. Смоляницького, «Музеєфікація пам'яток історії та культури Харкова: проблеми і перспективи» Л. П. Великої, «М. Ф. Сумцов – вчений енциклопедист (до 140-річчя з дня народження)» В. З. Фрадкіна, «Про створення і розвиток регіонального навчально-наукового комплексу «Східноукраїнська академія культури» М. М. Каністратенка та В. М. Шейка. Загальна кількість учасників збільшилась майже удвічі – до 108. На конференції 1995 року розширилось коло питань, що обговорювались її учасниками, виокремилась секція «Проблеми збереження історичної пам'яті та краєзнавства», зроста загальна кількість доповідачів (149), число учасників, що виступили на пленарному засіданні (6). Серед останніх слід відзначити доповіді Л. П. Великої та О. М. Єлагіної «Діапазон музейних комунікацій на сучасному етапі», Л. Б. Стародубцевої «Історична пам'ять у просторі культури» та В. М. Шейка «Музейна справа та безперервна освіта на сучасному етапі» [21; 22; 23]. У подальшому питання музеєзнавства обговорювались на відповідних секціях традиційних наукових конференцій ХДАК «Культура та інформаційне суспільство на зламі тисячоліть», «Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття». Важливе значення для подальшого розвитку музеєзнавчих та краєзнавчих досліджень мало відкриття у ХДАК у 1994 р. аспірантури зі спеціальності 17.00.08 – «Му-

зеєзнавство, реставрація, консервація та зберігання художніх цінностей», яка в подальшому була трансформована у нині діючу спеціальність 26.00.05 – «Музеєзнавство. Пам'яткознавство». На сьогоднішній день аспірантуру з відривом і без відриву від виробництва закінчило майже 20 випускників музейного відділення ХДАК та інших ВНЗ Харкова. Серед захищених колишніми аспірантами робіт – дисертаційні дослідження Є. С. Ярошенка «Становлення державної системи охорони культурних цінностей в Україні: 1917–1919 рр.», громадянина Йорданії Хассан М. Х. Бані Мустафа «Історія, сучасний стан та перспективи розвитку музейної мережі Йорданії» та ін.

З метою удосконалення системи підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації в Україні, зокрема у галузі музеєзнавства, ХДАК ініціювала, за підтримки ВАК України і провідних українських учених, введення якісно нових наукових галузей – «Культурологія» і «Соціальні комунікації». Постановою Кабінету Міністрів України «Про доповнення переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь» від 13 грудня 2006 р. № 1718 прийнято рішення щодо доповнення переліку, затвердженого ще в 1997 р., новими галузями знань: «Культурологія», «Соціальні комунікації». На виконання цієї урядової постанови провідні вчені ХДАК розробили і подали до ВАК України пропозиції щодо можливої номенклатури спеціальностей за затвердженими галузями науки, формули запропонованих спеціальностей і паспорти. До групи розробників у галузі культурології, яку очолив ректор ХДАК В. М. Шейко, увійшли М. В. Дяченко, М. М. Каністратенко, О. В. Кравченко, Л. В. Стародубцева, Л. Г. Тишевська, О. О. Тортіка, С. В. Потрашков, В. М. Ряполов. Групу розробників у галузі соціальних комунікацій очолила проректор з наукової роботи Н. М. Кушнарєнко. До розробки документів були залучені В. О. Ільганаєва, А. А. Соляник, І. О. Давидова. Серед затверджених нових наукових спеціальностей саме тоді і з'явилася нині діюча – «Музеєзнавство. Пам'яткознавство», за якою передбачається захист дисертацій у галузі історичних наук, культурології та мистецтвознавства. Провідними науковцями музейного відділення були також розроблені типові та робочі програми кандидатського іспиту з означеної спеціальності. Дослідження науковцями ХДАК вузлових питань музейництва та пам'яткоохоронної діяльності стали значимим кроком на шляху подальшого розвитку музеєзнавства як науки в Україні.

Література

1. Бір'юва О. Ю. Поміщицькі садиби Харківської губернії (перша половина XVIII – початок XX століття) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Бір'юва Ольга Юріївна. – Х., 2009. – 20 с.
2. Велика Л. П. Роль образної побудови експозицій у системі музейної комунікації (аспект розбудови української школи музеєтворення) [Текст] : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : спец. 17.00.08 / Велика Людмила Петрівна ; Харк. держ. акад. культури. – Х., 2000. – 20 с.
3. Велика Л. П. Музейне експозиційне мистецтво [Текст] : монографія / Л. П. Велика. – Х. : ХДАК, 2000. – 160 с.
4. Велика Л. П. Пошуки нового образу Харківського історичного музею [Текст] / Л. П. Велика // Шості Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, 14 квітня 2000 р. – Х. : [Видавництво ХДАДТУ], 2001. – С. 7–9.
5. Воронова Л. М. Розвиток екскурсійної справи в музеях України (60-ті – 80-ті рр. XX ст.) [Текст] / Л. М. Воронова // Освіта, культура та мистецтво в добу цивілізаційної глобалізації : матеріал. міжнар. наук. конф. 22–23 листоп. 2007 р. – Х., 2007. – С. 13–15.
6. Георгій Йосифович Чернявський [Текст] : биобібліогр. указ. / М-во культури України, Харьк. гос. акад. культури, Центр болгаристики и балкан. исслед. им. М. Дринова ; [сост.: Н. Н. Канистратенко, М. Г. Станчев, С. В. Евсеенко ; науч. ред. В. Н. Шейко]. – Харьков : ХГАК, 2011. – 93 с.
7. Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури (1947–1998) [Текст]. [У 2 ч.]. Ч. 1 : бібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури ; [уклад.: С. В. Євсеєнко, О. М. Онуфрієва, Т. С. Раскіна, С. В. Рудім, Т. О. Шикаленко ; за ред. І. О. Вовченко, В. К. Удалової, І. М. Фоменка]. – Х. : ХДАК, 2000. – 398 с.
8. Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури (1999–2003) [Текст] : бібліогр. покажч. / Харк. держ. акад. культури ; [уклад.: С. В. Євсеєнко, Г. М. Лях, О. М. Онуфрієва, Т. О. Шикаленко ; за ред. Л. П. Семененко]. – Х. : ХДАК, 2004. – 190 с.
9. Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури (2004–2008) [Текст] : бібліогр. покажч. / М-во культури і туризму України, Харк. держ. акад. культури, Бібліотека ; [уклад.: С. В. Євсеєнко, К. О. Литвин, Т. О. Шикаленко ; наук. ред. Т. О. Шикаленко]. – Х. : ХДАК, 2009. – 269 с.
10. Жукова О. В. Замкові комплекси XII–XVII ст. Хмельницької області на сучасному етапі: стан, проблеми збереження і використання [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.08 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство / Жукова Олена Вікторівна ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – 21 с.
11. Жукова О. В. Особливості побудови експозицій ансамблевих музеїв (на прикладі музею Чинадіївського замку в Закарпатті) [Текст] / О. В. Жу-

- кова // Шістнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, 16 квітня 2010 р. – Х. : Оригінал, 2010. – С. 25–30.
12. Каністратенко М. М. Музейне відділення ХДАК – провідний осередок української школи музеєтворення [Текст] / М. М. Каністратенко, В. В. Кравченко, Л. П. Велика // *Культура України : зб. наук. пр.* – Х., 1999. – Вип. 5. – С. 176–184.
13. Малиновський М. О. Діяльність Харківського історичного музею по збереженню та популяризації пам'яток науки і техніки [Текст] / М. О. Малиновський // *Вісімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XVIII Сумцовських читань)*, 18 квітня 2012 р. – Х. : Майдан, 2012. – С. 166–170.
14. Мартем'янова Н. С. Из истории музейного строительства в Харькове в XIX – начале XX в. [Текст] / Н. С. Мартем'янова // *Проблемы истории и археологии Украины: К 140-летию со дня рождения акад. Д. И. Багалая : тез. докл. науч. конф.*, 18–19 апр. 1997 г. –Х., 1997. – С. 88–89.
15. Мартем'янова Н. С. До питання про умови особистісно-орієнтованої, розвиваючої освіти у музейному середовищі [Текст] / Н. С. Мартем'янова // *Вісімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XVIII Сумцовських читань)*, 18 квітня 2012 р. – Х : Майдан, 2012. – С. 11–12.
16. Мартем'янова Н. С. Музейна педагогіка в культурно-освітній діяльності музею [Текст] / Н. С. Мартем'янова // *Сімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань)*, 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 230–232.
17. Мартем'янова Н. С. Музейна педагогіка в організації культурно-освітньої діяльності музею [Текст] / Н. С. Мартем'янова // *Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр.* – Х., 1999. – Вип. 39. – С. 257–264.
18. Новікова Г. Ю. Підготовка дисертаційних досліджень викладачами Харківської державної академії культури (1964–1991 рр.) [Текст] / Г. Ю. Новікова // *Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр.* – Х., 1998. – Вип. 38. – С. 49–58.
19. О формировании музея иудаики при Международном центре хазароведения Восточно-украинского филиала Международного Соломонова университета [Текст] / Мария Лобанова-Гулак // *Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті : зб. наук. пр. : матеріали IX міжнар. наук. конф. «Єврейська історія та культура в країнах Центр. та Сх. Європи»*, 28–30 серп. 2001 р. – К., 2002. – С. 298–300.
20. Плахтій І. С. Пограбування німецькими загарбниками музеїв, архівів і бібліотек Харкова в 1941–1943 рр. [Текст] / І. С. Плахтій // *Вісник*

- Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. – Х., 2001. – Вип. 4. – С. 126–132.
21. Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті [Текст] : тези доп. наук. конф. з питань музеєзнавства та іст. краєзнавства, 24–25 трав. 1994 р. – Х. : ХДІК, 1994. – 136 с.
 22. Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті [Текст] : тези доп. третьої наук. конф. з питань музеєзнавства та іст. краєзнавства, 23–24 трав. 1995 р. – Х. : ХДІК, 1995. – 164 с.
 23. Проблеми музеєзнавства та історичного краєзнавства [Текст] : тези доп. наук. конф., 18–19 трав. 1993 р. – Х., 1993. – 74 с.
 24. Сошнікова О. М. Співпраця Харківської державної академії культури і Харківського історичного музею у підготовці фахівців музейної справи [Текст] / О. М. Сошнікова, М. М. Каністратенко // Дев'ятнадцять Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XIX Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 3–8.
 25. Тортіка М. В. Феномен соціал-демократії: проблема ідеології у сучасній музейній роботі [Текст] / М. В. Тортіка // Восьмі Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду, 12 квітня 2002 р. – Х. : [Видавництво ХНАДУ], 2003. – С. 44–46.
 26. Фрадкін В. З. До історії створення і діяльності етнографічного музею ХІФГ [Текст] / В. З. Фрадкін // Зб. Харк. іст.-філол. т-ва. – Х., 1993. – Т. 1. – С. 5–14.
 27. Шейко В. М. Вища культурно-мистецька освіта України: проблеми та перспективи [Текст] / М. М. Каністратенко, В. М. Шейко // Культура України : зб. наук. пр. – Х., 1999. – Вип. 42. – С. 11–21.
 28. Шейко В. М. Підготовка фахівців музейної справи в ХДАК (1989–1998 рр.) [Текст] / В. М. Шейко, М. М. Каністратенко, Н. М. Кушнарченко, Н. С. Мартем'янова // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. – Х., 1999. – Вип. 39. – С. 59–70.

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

ДВІ МУЗЕЙНІ ЕКСПОЗИЦІЇ

Ю. О. Тітінюк,

головний художник ХІМ

Наші музеї сформовані у радянський час, в епоху всеосяжної наочної агітації. У той час для багатьох приводом для походу до музею було організовано-примусове відвідання закладу ідеологічного напрямку з надміром червоних плоскостей, знамен і грамот. Водночас, слід відзначити, що більша частина вітчизняних музеїв орієнтувалася виключно на академічну методику досягнення просвітницьких цілей з одноманітними шаблонними художніми прийомами. Сьогодні необхідно відійти від радянської симуляції загальнонаціонального пафосу колективних емоцій. Потрібна історія не з погляду партійних лідерів, а людей, що її створювали. Необхідні нові шляхи «подорожі у часі», що об'єднують людей різного віку, різних соціальних прошарків, сприяють консолідації громадянського суспільства, взаєморозумінню, повазі один до одного і формуванню шляхів загального руху у майбутнє. Музей сьогодні зобов'язаний бути посередником у передачі інформації і, як наслідок, знайти нові методики формування музейної експозиції з новими художніми прийомами.

На початку необхідно провести невеликий екскурс у закордонну практику музейного будівництва.

1. Сьогодні у формуванні музейних експозицій за кордоном переважають тенденції щодо показу тематичних колекцій (мистецтво, етнографія, архітектура, стильові інтер'єри палаців, військово-історичної техніки, транспорту тощо), де використовуються: відреставровані експонати, вільне планування, відсутність чітких маршрутів екскурсій, функціональне підсвічування, скромний дизайн обладнання, різноманітність однотонних фонів.

2. Значна робота у Європі проведена з реставрації замків та палаців з обов'язковим відновленням інтер'єрів: стильовий набір меблів та декору, елементів декоративно-прикладного мистецтва та живопису, і все підпорядковано законам колірної гармонії.

3. У Краківському міському музеї, розміщеному на території колишнього заводу, побудовано експозицію «Середина XX століття у Польщі», де окрім військових років та окупації у лірично-фантастичному дусі повертають глядача у комуністичне минуле, показуючи минуле як театральні інсценування у реальному історичному середовищі.

4. У Будапештському історичному музеї експозиція побудована на основі оповідного сценарію: від археології до 90-х років XX ст. Кожна історична епоха у експозиції розділена окремою колірною гамою і фактурою, дуже вигадливо складені композиційні набори і ракурси подання різних колекцій.

5. У Німеччині за останні двадцять років побудовано багато нових (близько 400 об'єктів) і реконструйовано старих музеїв.

У всіх музеях експозиції побудовані на високопрофесійному, функціонально продуманому дизайні обладнання, з педантично вивіреною у історичній хронології послідовністю показу експонатів. Декор практично відсутній. Стримана, часто затемнена, колірна гамма з ідеально відпрацьованим підсвіченням експонатів.

6. У Італії, перенасичений кількісно і якісно відмінними експонатами у музеях, не переймаються режисуро-сценарними проблемами.

7. У Середземномор'ї під час формування експозицій не звертають увагу на прийоми показу. Головний акцент – на елементах античної архітектури та скульптури. Групи експонатів формуються на підставі відмінностей часових періодів.

8. У північній Європі спостерігається тенденція відкриття нових музеїв на територіях нефункціонуючих виробничих площ (шахти, заводи, комбінати, фабрики) з показом, в історичному розрізі, технологій старих виробництв і супутніх механізмів, а також побуту робітників цих підприємств. Головна мета цих музеїв – приєднати до туристичних маршрутів відсталі сьогодні, але потужні у минулому райони виробництва.

9. У США і Канаді основна спеціалізація музеїв – це історичне і сучасне образотворче мистецтво. Рідкісними є музеї індіанців-аборигенів, експозиція яких більше нагадує склад.

10. У більшості країн Азії музеї як різновид об'єктів культури відсутні. Національні культурні цінності функціонально використовуються у храмах. У Японії музеї – це переважно архітектурні комплекси. У Китаї за останні роки активно проводиться музейне будівництво, але тенденції створення експозиції ще не сформовано.

Перерахувавши тенденції музейної справи за кордоном, можна сказати, що це місця, де люди мають можливість отримати досвід

спілкування з культурами і побачити пов'язані з цими культурами реліквії, поглянути на традиції у сучасному контексті. Щоб зміцнити враження у пам'яті відвідувачів, у музеях обов'язково є кіоски або магазини сувенірів, книг і друкованої продукції за темою, представленою у цьому музеї.

Безпосереднє запозичення закордонної практики створення експозицій у вітчизняні музеї, через відсутність достатнього фінансування не лише для будівництва нових музеїв, але й для реконструкції морально застарілих експозицій, є складним. Ми вже більше 20 років живемо у новій державі із зміненим суспільним ладом, але методика формування музейної експозиції залишилася від радянського періоду. І це не тішить, а, фактично, вимагає вести пошук нових методик створення нових експозицій в оновлених музеях України

Новими тенденціями у формуванні музейної експозиції можуть бути:

1. Звернення до ретро-тенденцій методики творчого процесу великих письменників Миколи Гоголя, Федора Достоєвського, Льва Толстого – це переведення візуальної оповіді в уявний світ понять. А також процес переведення оповідного сценарію у режисуру емоційно-психологічного відеоряду режисерами Олександром Довженком, Сергієм Бондарчуком, Андрієм Тарковським. Плануючи емоційно-психологічні навантаження, режисери і письменники захоплюють глядача, змушують його співчувати, а задля кращого засвоєння інформації – контролюють рівні інформації за допомогою планового кадрування емоційних, візуальних і тематичних фрагментів. Цей метод безпосередньо можна використовувати і під час побудови експозиції.

2. На підставі попередньої концепції і тематико-експозиційного плану майбутньої експозиції музейний авторський колектив відбирає основні (домінуючі) теми, які необхідно донести до глядача.

3. Маючи блок обраних тем, з'являється можливість складення сценарію – розповіді на задану тему із зав'язкою – кульмінацією – висновком. Домагаючись амплітуди активного сприйняття інформації або рівня емоційного впливу, необхідно «лірично» знижувати напругу, тобто між запланованими тематико-емоційними сплесками необхідні теми-«розрядки», проміжні вставки «оживлення історії».

4. Художніх прийомів створення тематичних композицій-зон може бути незчисленна множина, це залежить від досвіду спеці-

аліста у областях: дизайну, графіки, архітектури, монументально-декоративного мистецтва, фотографів, станковистів, скульпторів, освітлювачів, колористів тощо. Це різні спеціалісти, об'єднані загальною назвою – художник, але у кожного є власні технологічні прийоми, і, треба відзначити, разом вони працювати не зможуть. Усі вони будуть вважати себе, точніше власну роботу, головними, а в підсумку отримаємо хаотичний крик. Ось тут і необхідна керівна роль режисера-експозиціонера. Історик-експозиціонер з цією роботою не впорається, не знаючи секретів творчості художників та їх технологічних секретів. Режисер-експозиціонер, керуючись затвердженим концептуальним проектом, сценарієм та тематичним зонуванням, зобов'язаний виокремити керівні та спрямовані художні елементи для більш глибокого досягнення закладеного художньо-естетичного образу експозиції, при цьому не забуваючи про керівну роль власне музейних експонатів.

5. Набір художніх засобів у кожній тематичній композиції може бути різним, але потім необхідно передбачити засоби, що об'єднують всю експозицію. Для цього у арсеналі експозиціонерів є два види художніх засобів: виразні (дизайн, фактура, світло і колір) і образотворчі (живопис, скульптура, графіка, фото і, звичайно, власне експонати). У той же час необхідно враховувати скільки їм необхідно відвести площі і кубатури. А це залежить від значимості тематичних зон між собою і, в цілому, усієї відведеної експозиційної площі.

6. Як наслідок, відведена площа і кубатура можуть дозволити створити багатоплановий простір, розмістити експонати на різній відстані від глядача, під різним ракурсом у тривимірному просторі, групування експонатів у єдиний натюрморт або створення груп з однаковими за функцією, габаритами, фактурою, кольором експонатів. Можна розглядати варіанти багаторазового використання однакових експонатів у наступних тематичних зонах-композиціях, з метою об'єднуючого засобу усієї експозиції або надання йому різних смислових і образних змістів. Експонат, переломлений у образному сприйнятті, дозволяє перейти в уявний світ, підштовхуючи глядача до порівняння свого світорозуміння із запропонованим у експозиції тлумаченням і цей «діалог» дозволяє перевести у пласт розуміння і співчуття.

7. Дієвим засобом під час формування образного сприйняття експозиції може стати звуковий супровід. Це можуть бути шумові звуки або мелодії, пов'язані із тематико-емоційним образом або історичним періодом.

8. Улюблений засіб радянської експозиції та пропаганди загалом – це захоплення цитатами. Це прямолінійне вирішення теми – «в лоб». Сьогодні експозиційна вимога: мінімум текста – максимум образне прочитання заданої інформації через експонати.

9. Більш успішному розкриттю сценарного плану і режисури експозиції може сприяти такий засіб: перегляд планувальної структури відведених площ з урахуванням входів-виходів, несучих стін, віконних просвітів, ергономіки сприйняття. Водночас виконувати кадрування експозиції відносно планованого маршруту проходження глядача з метою більш активного включення тематичних композицій у сприйняття інформацію.

Як приклад застосування вищезазначених пропозицій формування музейних експозицій пропонується розглянути методику створення експозицій двох, на перший погляд схожих, музеїв видатного українського філософа-мораліста, просвітителя, поета, богослова і музиканта Григорія Савича Сковороди (1722–1794), створених на батьківщині в с. Чорнухи Полтавської обл. (2012–2014 рр.) і в с. Сковородинівка Харківської обл. (2004–2006 рр.), де він провів останні роки. Автор обох експозицій – художник Ю. О. Тітінюк.

Для попередніх, морально застарілих, створених у 70-і роки радянського періоду, експозицій музеїв характерна методика оповіді біографії Г. С. Сковороди, його вчителів і учнів, подорожей, за повної відсутності експонатів, що належали філософу, великому бібліотечному фонду і розібраних на цитати його літературно-філософських праць.

Якщо порівнювати архітектурно-планувальні умови музеїв, то вони знаходяться майже у рівних умовах. Прилеглі території мають: пам'ятники, алеї, поле для проведення масових заходів, парк, паркову скульптуру, а також могилу, ставок, дуб, меморіальну кімнату і хату.

Розроблені музеями ТЕПи [1; 2], для керівництва під час художнього проектування експозицій, майже ідентичні. Тільки у першому, як батьківщині мислителя, більше уваги звернено на його дитячі роки, а в другому – подорожам Слобожанщиною.

На початку були визначені основні філософські ідеї Г. С. Сковороди, потім із ідей визначений основний набір, що слугуватиме комплектації напрямів тематичних композицій. Водночас використовувався перебіг думок, образів і понять, підказаних Г. С. Сковородою для обробки художньо-режисерських шляхів їх візуального втілення.

Так, для Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди у Сковородинівці, з врахуванням пропозиції О. І. Різниченко [3], були запропоновані наступні тематичні зони-композиції:

1. Г. С. Сковорода вчить про дві природи («натури») всього, що існує: видиму та невидиму: «Вели поставить вкруг себе сотню дзеркал венцем...увидиш, что един предмет владеет сотнею видов...» [4, с. 168], «Мала дитина видимість визнає за суще... дитя плаче через розбитий горіх, не розуміючи, що горіхова сутність не в шкаралупці його, а в зерні, схованім під шкіркою» [4, с. 231].

Щоб художніми засобами вирішити цю тему, було запропоновано поставити в коло три дзеркальних тригранних ніші. У центрі поставити глядача, щоб він бачив предмети у нішах та їх віддзеркалення у дзеркалах. У одній ніші був розміщений горіх – шкаралупою до глядача, а в дзеркалах відбивається внутрішня частина горіха: з одною половинкою зерна спілою та світлою, а з іншої – зіпсованою, чорною, гнилою. У іншій ніші книги палітурками з красивими оправками, але без назв, а у відбитті видно текст. І у третій частині – місяць і зірки, але глядач бачить їх зовсім у інших ракурсах і просторовому розташуванні.

2. «Троїчний образ» – простий образний, утворений, або природа, людина, Біблія. Тригранна ніша. У центрі ніші – дзеркало, у якому віддзеркалюється відвідувач – людина. З боків – фотопейзажі України, а на полиці – Біблія.

3. «Євангельське роздоріжжя». «Рятівний шлях...правий на вході жорсткий і копіткий, зрештою, мало-помалу гладкий, наприкінці солодкий, при виході найсолодший». «Шлях лівий, згубний...Через триумфальні ворота, через звеселяючі проспекти й квітучі луки зводить у пекло». «Шлях лицемірів...Срібнолюбці, честолюбиві, облесники, цілують заповіді Господні і за алтин їх продають» [5, с. 69–73].

Тематична композиція складається із 3-х горизонтальних «шляхів», що завершуються гравюрами фіналів цих доріг: пекло, болото, рай. А на горизонтальних площинах розташовуються натюрморти: а) мармур, скрині, золотий посуд, квіти і розсипані монети; б) мішки, колесо, срібний посуд, болотна трава, калюжі, мідні монети; в) галька, пісок, трава, керамічний посуд, книги, торба з палицею.

4. «Сродна праця» «...якою б важкою вона не була, є джерелом життєрадісності і сердечної насолоди, святом душі...Тоді як не-сродна діяльність народжує в людині смертну муку» [4, с. 439].

Тематична композиція складається із 3-х частин з горизонтальними площинами, на яких розміщені інструменти праці, і закінчуються гравюрами із зображенням трудових професій.

5. «Мудрість людини – прожити життя справедливо і щасливо», «На добро народжувати...зберегти пташеняті молоде здоров'я... навчати вдячності... вчитися на чужих прикладах... дотримуйся міри... з усіх втрат втрата часу найтяжка» [5, с. 106–167].

Об'ємно-просторова композиція: облого, рука з циркулем, що вимірює сегменти кола з літерами, цифрами і знаками, а також слова: «добро», «здоров'я», «навчання», «час».

Для Чорнухинського літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди, враховуючи досвід попереднього музею, були запропоновані тематичні композиції за кількістю залів:

1. «Поняття філософії природи». Значення філософії найкраще розкриває такий вислів Г. С. Сковороди: «Філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети щоб дати життя духу нашому, світлість думкам як голові всього» і як зерна з колоска, кинуті на землю, якщо зерно гниле, воно не проросте, якщо воно впало на камінну поверхню воно не дає всходів, а якщо добре зерно та попаде в оброблену земельку то проросте і новий колосок буде, а з колоска хліб» [4, с. 410]. Все це відображається в графіці – фон. У просторі розміщується об'ємний колосок та хліб. І хліб розглядається як образ – є трое, тобто «простий, образний і утворюваний (ангельський)».

2. «Нерівна усім рівність». Цей малюнок Г. С. Сковороди зображений на 500-гривневій купюрі, тільки його переводимо в просторовий показ «і ллються з різних трубок різні токи в різні сосуди, що стоять довкола фонтана. До меншого сосуда менше попадає, але втім він рівний з більшим, що обоє однаково повні» і композиція доповнюється органічними трубами «...в органі один воздух через різні трубки дає різні й звуки».

3. «Є ж три світи. Перший є взагалінний і світ населений, де живе все народжене. Цей складений із незлічених світів, і є великий світ. Інші два часткові й малі світи. Перший мікрокосм тобто світик, малий світ або людина. Другий світ символічний, тобто Біблія» [5, с. 142]. У свою чергу кожний із трьох світів поділяється мислителем на внутрішній і зовнішній. Внутрішнім світом у людини є душа, зовнішнім – тіло. Внутрішнє Начало всесвіту – це Бог, зовнішнє – видимий світ. І нарешті внутрішнє в Біблії – її символічний зміст, зовнішнє ж – зміст буквальный.

У тематичній композиції запропоновано відведену ділянку розділити на передній план (зовнішній світ): а) манекени (чоло-

вічий, жіночий та дитячий); б) глобус, карта зоряного неба, фото галактики, макет космічного кораблю; в) Біблія, церковні книги, ікона, лампадка, кадило, панікадило, ілюстрації притч з Біблії. І задній план (внутрішній світ). По бокам композиції – архангели Гавриїл та Михаїл, фоном – ангели та шість емблем (трикутник в колі), а в них розміщуються символи: а) серце і восьмикінцева зірка; б) Око і голуб; в) риба і вівця.

4. «Пізнай самого себе». «Тлінний кумир обмежений. Духовна ж людина вільна. Вона проводить віддалене, прозирає приховане, заглядає у минуле, проникає в майбутнє» [5, с. 46]. «Копай всередині себе колодязь тієї води...».

Композиція являє собою скульптуру Г. С. Сковороди та декілька дубових гілок і від них – тінь. По тіні не можна пізнати людину або предмети. В композиції додано: капкан, лахміття, ясла, кошик, мішечки, які дають свої тіні, але по тіням можна лише здогадуватися, а не пізнавати речі.

5. «Вчення про серце». «Принцип кордоцентризму». Для Г. С. Сковороди центральним в людині є не її «теоретичні» «пізнавальні» здібності, а емоційно-вольове єство людського духу – «серце» людини. Із нього піднімається, виростає і думка, і стремління, і почуття. Тут і Євангельське роздоріжжя – шлях вузький і широкий, правий і лівий.

Композиція поділяється на три частини. З боків – правий і лівий шляхи, котрі обирає людина, а по центру – серце на освячених крилах, над яким літає седмиця Божих птахів: дух смаку, дух віри, дух нації, дух милосердя, дух поради, дух прозріння, дух чистосердя [5, с. 46]. Переднім планом, на горизонтальній площині зібрані три натюрморти: скриня, колесо, посуд, каміння, пісок, торба, підручники і книжки.

6. «Людина і держава». «Сродний труд». «...У цім невеликім краї панувала простота і царювала дружба, що робить мале великим, дешево дорогим, а просте приємним...» «Будь-яка професія гідна пошани, коли здійснюється за покликанням». «Отже, план ідеальної держави базується на системі природженостей і спасительного виховання, яке виходить з добра, вдячності, приборкання пристрастей, стриманості, помірності, милосердя, цінування часу, щирості у стосунках з людьми» [4, с. 432].

В тематичній композиції на подіумі розташовані три манекени в одязі тракториста, учительки, воїна. Фоном – графіка: село, місто та карта України. Переднім планом – знаряддя праці різних професій.

7. «Брама до премудрості». «Весь світ щез переді мною; лиш почуття любові, благонадійності, спокою вічності, оживляло мое

існування...». «А мій Ной веселку бачить – і потоп зупиняється. Чи не сонце ото дивиться на свій власний образ в зеркалі вод хмарних? Чи не сонце дивиться на образ образуємий?». «Прощай огненна безодня – ми сотворимо кращій світ, дамо день веселіший» [5, с. 406].

Переводячи в видиму тематичну композицію, це є вітраж з портретом Г. С. Сковороди, вставлений у браму, а також стрілка компасу як провідник до тихої гавані, до якої прагнув всім серцем філософ. «Що компас на кораблі, те Бог у людині» [4, с. 415]. Переднім планом композиції, на рушникові – твори мислителя. Браму вінчає веселка з сонцем, місяцем, зірками і хмарами.

Особливості архітектурно-планувальної організації простору.

Сковородинівський музей складається з вестибюлю, трьох залів, невеликого коридору і меморіальної кімнати. Вестибюль було віддано для розміщення інформації про історію с. Пан-Іванівка (Сковородинівка) і про сьогодення музею.

Перший зал. На початку експозиції відвідувача зустрічає Г. С. Сковорода (скульптура). Рамою для скульптури слугує зруб-брама, перев'язана рушником з українською вишивкою. Перед скульптурою створена доріжка із піску, гравію і трави. Щоб відійти від візуальної затисненості фігури було запропоновано розширити фон на всю ширину зала, що штучно і було досягнуто шляхом створення трьох фонів – переднього-центрального фону і двох задніх, що разом утворюють загальну двопланову площину. Внаслідок створення додаткових площин зал був розділений на дві частини з арочним проходом між ними. Власне арочний проріз, за допомогою графічних декорацій, створений як ворота у зал «пізнання».

На стику двох частин зала розташовується перша тематична композиція «Видима і невидима натури».

Під час кадрювання другої частини залу, через центральну вісь була розміщена композиція «Троїчний образ». А симетрично до неї розміщуються дві ніші з встановленою у них оповіддю про подорожі Сковороди.

Щоб відійти від прямокутності об'єму другої частини першого залу використовувались додаткові площини – перегородки під кутом 45°.

У підсумку ця частина зала набула форми восьмигранника – «кристала», де через зміст розміщується інформація про формування особистості філософа. Це Києво-Могилянська ака-

демія і самостійне навчання, і оповідь про його наставників та філософів-вчителів, і викладання у колегіумах, і поїздки до столиці та закордон.

У другому залі функціонально центр відведений для проведення наукових конференцій, музичних вечорів і громадських заходів. Тому експозиція розміщена по периметру зала. Але щоб відійти від монотонності сприйняття інформації і візуально прибрати пристінні колони несучих конструкцій запропоновано у центрі зала створити дугоподібні конструкції-перетинки і у цих місцях розмістити тематичні композиції «Три шляхи» і «Сродний труд», з'єднані балками-лагами.

В багатьох своїх працях Григорій Савич порівнює своє життя з життям вільного птаха, тому на перехресті балок як образ – дух самого філософа – розміщений великий птах з розпрямленими крилами. Цей елемент приймає на себе об'єднуючу концентрацію образу і архітектурно-планувальну єдність другого залу. Окремо треба підкреслити, якщо в першому залі площини перегородок, подіумів і тумб – прямокутні, то в другому залі – циркульні заокруглення.

Тематично другий зал розповідає про творчу спадщину Г. С. Сковороди.

У третьому залі, відносно вузькому приміщенні (ширина 3,8 м), в якому чотири вікна і два проходи, змін у плануванні не проводилося. Головну увагу було приділено пластичності подіумів і столів, а також фонам для інформаційних планшетів, виконаних у вигляді пальців рук, що виходять із підлоги – вертикалей, завалених угорі. На кожному «пальці» – окрема інформація про вплив Сковороди на декілька поколінь діячів культури, на людей, що вивчали його спадщину і на відношення суспільства до його здобутків. Разом ці «пальці» плекають образ філософа як свого вчителя і наставника.

Меморіальна кімната Г. С. Сковороди під час переоформлення експозиції залишалася незмінною.

Чорнухинський музей. Враховуючи невеликі площі шести залів, архітектурно-планувальні зміни не проводилися. Під час тематичного зонування експозиції було поставлене завдання: у кожному залі розмістити одну тематичну композицію і перетворити їх на тематичні зони. Це дозволить цілеспрямовано, у кожному залі, сконцентрувати увагу до відведеної теми.

Об'єднуючим елементом усіх інтер'єрів музею слугувало застосування контуру – брами і як проходу між залами, і як декору, що відокремлює (кадрує) центри тематичних композицій.

Характерний елемент архітектури декількох будинків в с. Чорнухи, а також Полтавського краєзнавчого музею – це вікна зі скошеними верхніми кутами. Цей абрис вікна був застосований у контурі брами. Це дає стильову і адресну прив'язку до місця розташування музею.

Тематична зона складається з таких елементів: подіум, на якому розміщені дво- та трипланові тематичні композиції; перед подіумом, навпроти композиційного центру, встановлюється брама, яка кадрує композицію; і з боків подіуму встановлюються дугоподібні столи з літературою на задану тему, де дуги обладнання концентрують увагу глядача на активному прочитанні і образному осмисленні поданої теми.

Планувальні особливості тематичних зон у кожній зоні не повторюються.

Щоб більш наочно відображати релігію та єдність методик побудови експозицій пропонується кожний розділ художньо-режисерських задач розглядати одночасно.

Сковородинівський музей	Чорнухинський музей
Формування планшетів	
На єдиному прямокутному растровому фоні єдиними модульними габаритами розміщуються фото і графічні малюнки заданої тематики планшета. У нижній частині планшета фризом йдуть ілюстрації: картини, будівлі, пейзажі, портрети, постаті і предмети, які доповнюють основну тему планшета	Усі планшети – банери модульні і заовалені у верхній частині. Фоном для банерів слугують фактури: землі, трави, квітів і пейзажі батьківщини Сковороди. Під планшетом, де дозволяє планування зала, встановлюються столики з ковпаками, у яких розміщуються експонати і документи, пов'язані з батьківщиною або власне Сковородою
Колірна гамма експозиції	
Кожний зал виконаний у своїй колірній гаммі. Це стосується горизонтальних поверхонь подіумів, столів і планшетів. Конструктивні перегородки – ДСП, світло-сірий ламінат	Застосовано загальну для усіх залів функціональну колірну гамму. Брами, подіуми, столики – фактура і колір дерева (дуб, ясен). Горизонтальні площини столиків, що стосуються біографії Сковороди – темно-червоне сукно. Горизонтальні площини столів для книг – синє сукно. Горизонтальні площини подіумів – сіро-зелений ламінат

Сковородинівський музей	Чорнухинський музей
Дизайни обладнання	
Для усіх залів прийнято єдину стилістику з єдиними для кожного залу стильовими прийомами. Наприклад: один зал – арочні проходи та ніші з восьмигранником при основі обладнання; інший зал – прямолінійні вертикальні площини і заокруглені при основі подіуми; третій зал – криволінійні обриси обладнання. Але при цьому єдиний матеріал для усіх залів: металеві растрові поверхні; один модуль для планшетів; один графічний прийом художнього оформлення і планшетів; один матеріал перегородок – ДСП з ламінатом; один прийом кріплення додаткових площин під кутом 45%	Усі подіуми тематичних композицій у плані є індивідуальними і розраховані на сприйняття під різними кутами. Для об'ємно-просторових композицій прийнято єдині для всього музею: модульний стиль банерів; криволінійні столики для книг, прямокутні столики для документів і експонатів, малюнок обрису квітиків; контур і матеріал брам для проходів і тематичних композицій
Методичні відмінності у формуванні експозиції	
В основі лежить метод, що має візуально-оповідний характер викладення експозиційного матеріалу, а тематичні композиції між планшетами розглядаються як ритмічні перебивки	Під час обрання методики формування експозиції музею принципово зупинилися на емоційно-пізнавальному методі сприйняття образного рішення тематичних композицій і, як розрядки, між ними розміщені банери з оповідним прийомом подання візуального матеріалу
Емоційні навантаження	
Через оповідно-реалістичне викладення інформації відвідувача налаштовують на певну хвилю сприйняття матеріалу і глядачу важко перемикається в уявний світ образів. Але ця відносна інформаційна монотонність у всіх залах активується за рахунок несподівано розміщених у цьому ряді тематичних композицій, прочитання яких вимагає емоційно зібраної напруженості, ставить глядача в глухий кут і змушує з нього успішно вийти. Цьому процесові сприяють увімкнені історичні реконструкції (натюрморти із експонатів)	У цьому випадку навпаки, головну увагу звернено розкриттю основних положень філософії Г. С. Сковороди посередництвом тематичних композицій. Це дещо створює емоційне перевантаження, що вимагає більшої зібраності під час сприйняття інформації, її осмислення глядачами і прийняття власних висновків. І за один візит глядачу важко засвоїти подану інформацію. Можливо, буде необхідне, за певний час, додаткове відвідання цього музею. Отримане емоційне навантаження вимагає більш глибоко зрозуміти думки та ідеї філософа, а це, у свою чергу, підштовхне відвідувача узяти в руки книгу Г. С. Сковороди

Сковородинівський музей	Чорнухинський музей
Психологічні навантаження	
Практично в усіх залах досягнуто певного, можливо недостатньо сильно, психологічного навантаження. Це більше залежить від вікових відмінностей відвідувачів. Оповідний характер викладення експозиційних матеріалів виграє за рахунок більш емоційно-психологічних акцентів: велика скульптура зустрічаючого Г. С. Сковороди біля входу у музей, етнографічний розділ, ефекти із дзеркалами, живопис, графіка, кераміка, старовинні меблі, меморіальна кімната, колірна палітра та звуковий супровід	У кожному залі заплановано власний емоційно-психологічний вибух, що вимагає глядача відразу увімкнутися в уявний світ понять, символів та образів. Так вже у першому залі розміщується тематична композиція «Поняття філософії природи», яка задає тон, що з відвідувачами будуть розмовляти про серйозні філософські поняття. Але відвідувача не можна постійно тримати на високому тоні сприйняття інформації, тому банери створюють оповідні розрядки, що знижують напругу. Ці ліричні відступи містять у собі: розповіді про край, про біографію Сковороди, про музику, про оточуючих, про часи його життя про вплив мислителя на формування поглядів. Досягнути оживлення історії за допомогою історичних натюрмортів. Під час підбору оповідної інформації особлива увага зверталася на те, щоб закохати глядача у героя музею. І як наслідок, відвідувач буде співчувати і довірятися йому, позитивно буде отримувати задану через тематичні композиції інформацію

Висловивши методичні варіанти нових підходів у формуванні музейних експозицій, на прикладі двох однотипних музеїв з однаковими стартовими можливостями, але різними за вирішенням, можна підштовхнути спеціалістів у цій сфері до пошуку власних оригінальних шляхів.

Пошук власних національних особливостей передавання інформації за допомогою музейної експозиції на чуттєво-емоційній основі з переходом в уявний світ понять і образів, створювати перед глядачем чародійство, піднімати культурний рівень нашого суспільства. І це дозволить не повторювати помилок, багатих чудовими експонатами, але педантичних, безликих та сухих закордонних музеїв.

Хто шукає, той знаходить.

Джерела та література

1. Гринь Т. В. Тематико-експозиційний план експозиції Чорнухинського літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди [Текст] / Т. В. Гринь // Науковий архів Чорнухинського літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди. – 2012.
2. Мицай Н. В. Наукова концепція експозиції Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди [Текст] / Н. В. Мицай // Науковий архів Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди. – 2013.
3. Різниченко О. І. Наукова концепція меморіального музею-садиби Г. Сковороди [Текст] / О. І. Різниченко // Науковий архів Харківського літературного музею. – 2001.
4. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів [Текст]. У 2-х т. Т. 1. / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – 532 с.
5. Сковорода Г. Повне зібрання творів [Текст]. У 2-х т. Т. 2. / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – 576 с.
6. Тітінюк Ю. О. Методика художнього формування сучасної музейної експозиції / Ю. О. Тітінюк // Сімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 19–28.
7. Тітінюк Ю. О. Концепція режисерської діяльності у формуванні музейної експозиції / Ю. О. Тітінюк // Вісімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XVIII Сумцовських читань), 18 квітня 2012 р. – Х. : Майдан, 2012. – С. 35–43.

ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ ТРАНСЛЯЦІЇ ЕЛЕКТРОННОГО КОНТЕНТУ В ПРОЦЕСІ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

А. О. Фененко,
ст. науковий співробітник ХІМ

Експозиційна діяльність є одним із основних напрямів роботи музею [5; 4]. До числа проблем, які заважають повноцінній презентації надбань національної та світової культурної спадщини, що зберігаються в музеях, належить проблема нестачі експозиційних площ. Зважаючи на те, що кількість тем, які музей може одночасно висвітлювати на основі сформованої системи експозицій і виста-

вок, обмежена, а розміри доступної експозиційної площі, часто, стають на заваді повноцінній реалізації наявних потенційних експозиційних ресурсів музейного зібрання, оскільки, навіть в рамках невеликої теми, в музейних фондах може зберігатися набагато більше цікавих предметів, ніж їх можна представити у експозиції, значна частина фондового зібрання залишається недоступною для широкого загалу. В той же час, намагання в ході побудови експозиції представити на обмеженій експозиційній площі все різноманіття наявних музейних предметів, пов'язаних з даною темою, часто призводить до переобтяження простору експонатами та, зважаючи на експозиційний пріоритет саме музейних предметів, до звуження сфери використання інших видів експозиційних матеріалів (відтворення, науково-допоміжні матеріали, тексти), що може зменшити інформаційний потенціал експозиції.

Крім цього, часто на заваді повноцінній презентації музейних предметів стоїть проблема збереження – у випадку, коли музей не може забезпечити в експозиційному приміщенні необхідні умови зберігання (наприклад, сигналізацію для предметів, що містять дорогоцінні матеріали, або певний «мікроклімат» для тих предметів, експонування яких у звичайному середовищі призведе до значного погіршення стану їх збереження тощо), ці предмети, звичайно ж, залишаються у фондосховищі, що робить їх практично недоступними для музейної аудиторії. Поряд з цим, проблема збереження є нагальною і в питанні щодо можливої інтерактивної взаємодії з експонатом, що, практично, зводить нанівець потенційні можливості інтерактивної взаємодії з основною частиною експозиційних об'єктів, а отже, значно звужує інтерактивні можливості експозиції.

Окрему проблему може становити робота з іноземними відвідувачами. Зокрема, досвід ХІМ, набутий в період проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 року [3], підтверджує інтерес іноземних туристів (в тому числі із категорії футбольних вболівальників) до історико-культурної тематики і, зважаючи на бажання іноземців самотужки, без сторонньої допомоги (в тому числі перекладача), знайомитись з історико-культурними ресурсами регіону, – необхідність введення до експозиції додаткових комунікаційних засобів, спрямованих саме на іноземців. Так, просте дублювання текстів у експозиції англійською мовою привертало значну увагу іноземних відвідувачів (навіть тих, для яких англійська не є рідною мовою) саме до цих експозицій і знайомство з ними було значно ретельнішим та довшим, порівняно з експозиціями, де таке дублювання було відсутнє (цей момент не

компенсувала навіть атрактивність експонатів у «недубльованих» експозиціях).

Пересічний музей, зазвичай, не має необхідної кількості співробітників, які б могли на належному рівні працювати з іноземними відвідувачами (хоча б в плані проведення оглядової екскурсії іноземною мовою), а, зважаючи на відсутність в експозиціях дублювання текстової інформації хоча б однією з іноземних мов, комунікаційні можливості музею, в такому випадку, – мінімальні і повноцінне знайомство з експозиціями для іноземного відвідувача, який не знає мови, та за відсутності перекладача, є практично неможливим. Певну інформацію іноземець зможе отримати у експозиції за умови попереднього знайомства з представленою тематикою або у випадку «знайомства» з експонатом, який «говорить сам за себе». Однак, навіть у цьому випадку, зважаючи на те, що рівень взаємодії з експонатом на естетичному або емоційному рівні може залишатись досить високим, взаємодія на інформаційному рівні значно знижена, оскільки цілий пласт інформації залишиться «незчитаним» і при цьому зберігається велика вірогідність неправильної інтерпретації навіть тієї інформації, що була «зчитана». Тож, зважаючи на недостатнє знайомство іноземців з місцевою тематикою, що потребує більш поширеного коментаря, доцільним, поряд з дублюванням етикетажу, є створення значного блоку пояснювальних текстів, а також окремої орієнтуючої складової, перекладених іноземною мовою.

Водночас, таке дублювання вимагає виділення під розміщення цих текстів додаткової експозиційної площі (що у випадку її нестачі може становити проблему), а за необхідності дублювання кількох іноземними мовами – робить проект складним в реалізації.

Можливим варіантом вирішення проблеми є використання в експозиції різноманітних електронних інформаційних мультимедійних систем. Ці системи, поряд із забезпеченням відвідувачам можливості доступу до практично необмеженого блоку різноманітної текстової інформації (що може включати як інформацію щодо експонатів, так і супутню «загальноосвітню» інформації, що стосується представленої тематики) та традиційних науково-допоміжних матеріалів (зображень, схем, графіків тощо), що може сприяти значній «розгрузці» експозиційної площі, також дають змогу залучити до експозиційної розповіді додатковий комплекс джерел (аудіо, відео) та засобів візуалізації інформації, що висвітлюється в експозиції. Зокрема, можливості анімованої комп'ютерної графіки дають змогу створювати різноманітні ві-

зуальні моделі окремих процесів (наприклад, традиційні способи використання представленого у вітрині експоната тощо). Використання цих засобів, забезпечуючи поряд з підвищенням інформаційного і емоційного впливу на відвідувачів, сприятиме зростанню інтересу відвідувачів до матеріалу та може значно спостити процес сприйняття інформації. Окреме місце займають інтерактивні можливості систем, які можуть вивести процес сприйняття матеріалу на новий рівень, доповнюючи традиційний процес експозиційної комунікації новими діалоговими ланками.

Серед найпростіших варіантів реалізації – системи, які забезпечують лінійний спосіб подання мультимедійної інформації, коли відвідувачі не можуть впливати на передачу та зміст отриманого контенту. Це може бути реалізовано за допомогою простого розміщення у експозиції телевізійного екрану, який забезпечує передачу аудіовізуальної інформації, наприклад відтворює відеоролики (повсякчас або в певний момент екскурсії). Незважаючи на відсутність в цьому варіанті інтерактивного компоненту, існує можливість вирішення певного числа експозиційних задач, зокрема, крім простої демонстрації хронікальних відеоматеріалів, є можливість демонстрації попередньо створених повноцінних науково-популярних фільмів, що можуть містити значний блок вербальної та візуальної інформації щодо тематики експозиції, в тому числі й різними іноземними мовами, а крім цього, за певної підготовки, можуть вестись трансляції аудіовізуальних екскурсій експозицією. У випадку підключення терміналу система може набувати інтерактивних функцій, хоча, зважаючи на те, що цей варіант, як правило, розрахований на групову передачу інформації (контент можуть зчитати одночасно всі присутні відвідувачі), подібна реалізація інтерактивної складової матиме певну специфіку.

Більш поширеним варіантом реалізації інтерактивної системи, яка забезпечує нелінійний спосіб подання (відвідувач може впливати на передачу та зміст отриманого контенту) та розрахована на індивідуальну взаємодію, є інтерактивні інформаційні комплекси, зокрема т. з. «інформаційні кіоски».

Водночас, стаціонарне розміщення попередніх варіантів реалізації обмежує можливості відвідувача щодо повноцінної взаємодії за схемою «відвідувач-система-експонат», значний потік відвідувачів – можливий час роботи з кіоском, а ціна – фінансову можливість музею закупки необхідного числа кіосків.

Однак, можливості, які дає швидке поширення мобільних пристроїв – смартфонів та планшетних комп'ютерів, формує підвалини для реалізації розподіленої системи клієнт-серверного типу, де

роль клієнта відіграють мобільні пристрої відвідувачів, а локальний музейний сервер – зберігає потрібну інформацію.

Мобільні пристрої, за виключенням розміру екрану, забезпечують, фактично, той же функціонал, що і попередні реалізації системи і, на відміну від них, мають переносний характер, що, за певних умов, дозволяє створити на їх базі повноцінні термінали інтерактивної мультимедійної системи, а, зважаючи на відсутність необхідності придбання музеєм мобільних пристроїв (оскільки в системі використовуються власні пристрої відвідувачів), вартість реалізації такого рішення є прийнятною. Тож, зважаючи на зростаючу популярність мобільних пристроїв серед населення (наприклад, протягом 2013 року серед загального числа відвідувачів офіційного сайту ХІМ 8,46% склали ті, хто заходив на сайт за допомогою мобільних пристроїв, і цей показник поступово зростає), представлений варіант реалізації системи є перспективним.

Для функціонування системи, за умови використання відвідувачами власних мобільних пристроїв, необхідні:

- локальний музейний сервер, на якому мають бути розміщені відповідні бази даних та інші матеріали (у випадку використання в музеї системи електронного обліку клієнт-серверного типу [2] можлива інтеграція систем);
- бездротова мережа (наприклад, за технологією Wi-Fi), розгорнута в експозиційних залах, яка має забезпечувати можливість підключення клієнтських пристроїв до сервера та передачу інформації між ними;
- додаток – клієнтська програма для мобільного пристрою, яка забезпечуватиме взаємодію з сервером та відтворення отриманої інформації на пристрої відвідувача.

Для орієнтування в експозиції можливе використання поряд із системами програмних меню мережі QR-кодів, розміщених на вітринах та поруч з окремими експонатами. Перспективними також є технічні та програмні засоби, які дозволяють реалізувати в експозиції систему доповненої реальності [1].

Завдяки цьому відвідувач, встановивши на свій мобільний пристрій додаток, отримав би доступ до цілого пласту мультимедійної інформації. Інформацію можна було б представити різними мовами, що, частково, допомогло б вирішити проблему роботи з іноземними відвідувачами. Так само можна виокремити розділи для різних категорій відвідувачів (наприклад, відповідно до вікового розподілу) і представити для кожної категорії адаптовану інформацію, що сприяло б кращому сприйняттю матеріалу. Крім загальної інформації про музей, послуги, які надає музей тощо

основний блок складатиме інформація по музейним експозиціям, з розподілом відповідно до окремих експозицій, розділів експозиції, тем, комплексів та експонатів. Мультимедійний контент, згідно до основних видів експозиційних матеріалів, може включати:

- відтворення, наприклад 3D-моделі речових предметів, які дозволяють розглянути предмет з різних сторін (у найпростішому випадку – фотографії предметів, які можна більш детально розглянути збільшивши зображення), фоно- та кіноматеріали...
- науково-допоміжні матеріали, де поряд з традиційними матеріалами (карти, графіки, схеми тощо), можливе використання матеріалів, створених засобами комп'ютерної анімації, а також різних електронних інтерактивних засобів, які можуть сприяти включенню в процес експозиційної комунікації додаткової ланки передачі та сприйняття інформації (наприклад, ігри, вікторини тощо);
- тексти, куди можуть входити поширені «загальноосвітні» довідки.

В результаті, відвідувач, в ході перегляду експозиції, в будь-який момент, за допомогою мобільного пристрою, зможе отримати додаткову інформацію щодо тематики, що висвітлюється в експозиції та представлених експонатів, а за допомогою різноманітних інтерактивних засобів – отримати представлену в експозиції інформацію з іншого комунікаційного ракурсу.

Крім інформації про експонати, відвідувач зможе також отримати інформацію про інші музейні предмети, які стосуються представленої тематики і зберігаються у фондосховищах музею, що дозволить залучити їх, хоч і опосередковано, до процесу експозиційної комунікації.

Поряд з інформаційними блоками, де ключову роль грає візуальний канал передачі інформації, окреме місце в системі можуть займати блоки, засновані на аудіальному каналі передачі інформації, зокрема реалізовані у вигляді оглядових та тематичних аудіо-екскурсій по експозиції або аудіо-коментаря до окремих розділів чи тем. Цей аудіо-блок може також містити контент на різних мовах та мати розподіл за різними категоріями відвідувачів.

Крім цього, не слід виключати і можливостей системи щодо зворотньої взаємодії, заснованих на обробці статистичної інформації щодо тем або експонатів, які найбільше цікавлять відвідувачів. Ця інформація може бути використана в ході модифікації існуючих експозицій, розробки нових та в ході науково-освітньої роботи музею. Більш високий результат в галузі збирання статис-

тичної інформації система може забезпечити за умови включення різноманітних опитувань відвідувачів (наприклад, після завершення огляду експозиції система може запропонувати відвідувачу відповісти на кілька запитань).

Таким чином, зростаюча популярність мобільних пристроїв створює можливості для побудови повноцінних музейних електронних інформаційних мультимедійних систем, заснованих на виконанні клієнтських функцій мобільними пристроями відвідувачів, що дозволяє, зменшивши фінансові витрати на створення системи, за допомогою інтерактивного мультимедійного контенту, певним чином, вирішити проблему підвищення інформаційного наповнення експозиційного простору та забезпечення додаткових можливостей доступу населення до надбань національної та світової культурної спадщини в умовах нестачі експозиційних площ, сформувати умови для роботи з іноземними відвідувачами та ввести в процес експозиційної комунікації додаткові інтерактивні засоби, що робить використання подібних систем в музеях доцільним.

Література

1. Миловидов С. В. Принципы «дополненной реальности» и интерактивная реконструкция в музеях [Электронный ресурс] / С. В. Миловидов // Художественная культура. – 2013. – №6. – Режим доступа: <http://sias.ru/magazine/vypusk-6-2013/sotsialnaya-filosofiya-i-sotsiologiya/848.html>
2. Орел Л. М. Особливості впровадження електронного обліку музейних фондів в практику [Текст] / Л. М. Орел, А. О. Фененко // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XIX Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 193–203.
3. Орел Л. М. Особливості роботи Харківського історичного музею з іноземними відвідувачами під час Євро-2012 [Текст] / Л. М. Орел, І. П. Шевцов, А. О. Фененко // Теория и практика воспитания современной молодежи: ценности, содержание, технологии : материалы международной научно-практической конференции 26–29 сентября 2012 г. – Луганск-Краснодон, 2012. – С. 52–57.
4. Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс] : закон від 29.06.1995 № 249/95-ВР / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-vp>
5. Definition of Terms – ICOM Statutes – ICOM [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://icom.museum/the-organisation/icom-statutes/3-definition-of-terms/>

«ЧАС ЖИТТЯ ДОРОГОЦІННИЙ» (МАНДРІВНА ВИСТАВКА ОДНОГО ЕКСПОНАТУ)

О. П. Рибка,

*заступник директора з наукової
роботи Національного
літературно-меморіального
музею Г. С. Сковороди*

У музейній сфері популярності набирає така форма роботи як виставка одного експонату, що дозволяє популяризувати музейну колекцію і надавати максимально розширену інформацію про окремий предмет, підвищити його експресивність (загальні властивості музейного предмета, тобто виразність, його здатність здійснювати емоційний вплив). Звісно, можемо говорити про явище провідного, або ведучого експонату, який виділяється серед інших у музейному комплексі. Однак прагнення якомога рельєфніше показати кожен музейний предмет, зацікавити відвідувачів предметом як самоцінністю стає викликом доби. Особливо це актуально тоді, коли в музеї не вистачає виставкових площ, а весь простір зайнятий основною експозицією, яка хронологічно, тематично й естетично підпорядкована розкриттю певної теми і не надається до внесення змін.

Так, зокрема, постійна експозиція Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди, відзначена Міжнародною премією імені Григорія Сковороди у 2006 році, містить надзвичайно цікавий експонат – срібний годинник, переданий Чернігівським історичним музеєм. За висновками фахівців Політехнічного музею в Москві, годинник виготовлено у 1793–1794 рр. (наприкінці життя філософа) російською фірмою Євсевських з деталей, зроблених фірмою «Barwingsten» (Лондон). У 1989 році на внутрішній кришці годинника було виявлено напис «Отъ Григорія Варсава Сковороды чрезъ Стефана Гречину». Стефан Гречина (Георгій Гречка) – священник, викладач Переяславського колегіуму. Слід зазначити, що годинник має певне відношення і до філософії Григорія Сковороди. Недаремно категорія часу є для нього однією з найцінніших філософських категорій, без якої він не мислить існування ані духовного, ані матеріального, і тому стверджує: «З усіх втрат втрата часу – найтяжча».

Відвідувачі часто звертають увагу на цей годинник, але, безперечно, його експресивність може бути підвищена за рахунок спеціальної програми, створеної у музеї. Проект «Час життя до-

рогоцінний» (мандрівна виставка одного експонату), який започатковується в Національному літературно-меморіальному музеї Г. С. Сковороди, а також феномен запровадження в українське музейне середовище такої форми експозиційної роботи як виставка одного експонату, є ключовими питаннями нашої статті.

Як зазначає В. Рутинський, «В добу інформаційного «буму» актуальною проблемою експозиційної діяльності сучасних музеїв є прагнення утримати «планку» суспільної зацікавленості, актуальності й популярності установи серед відвідувачів. У таких реаліях трансформується сама ідея експозиції як чогось непорушного й сталого в часі. Західні музеї вирішують цю проблему шляхом постійного оновлення експозиції (не плутати із частковою чи повною зміною теми й предметної суті експозиції та з тимчасовими виставками). Художники та дизайнери цих музеїв перебувають у невпинному творчому пошуку ідей видозміни тла, сюжетно-образної символіки, засобів емоційного відображення й анімації музейних експозицій, доповнення їх новими предметами з відповідною трансформацією логіки побудови всієї композиції та маршрутно-акцентного проведення й екскурсійного огляду. Найактивніше в напрямку постійного оновлення своїх експозицій працюють американські музеї, керуючись кредо: сталість експозиції – це смерть музею як популярного публічного закладу» [1].

Коли ж виставка одного експонату може бути найбільш дієвою? Які завдання вона вирішує і що позитивного вона несе музею? З одного боку, можемо говорити про те, що у випадку з виставкою одного експонату вдається уникнути витрат і дискусій у ході монтажу експозиції, оскільки це «процес доволі складний і дискусійний, адже важливо так взаєморозташувати групи пам'яток, щоб підкреслити головні акценти експозиції, передбачити, в яких саме залах очікуватимуться максимальні скупчення зацікавлених екскурсантів, а в яких плінність екскурсійного потоку буде стандартною. Не менш важливо дотриматися принципів гармонійності при монтажі експозиційних стендів та залів, враховувати їх масштабні співвідношення, фактурні особливості й кольорову гаму» [1]. Але, розуміємо, увиразнення одного предмету так само потребує серйозної підготовки, обрання вирашного експозиційного фону тощо.

Виставка одного експонату може бути дієвою в тому випадку, коли важливо підкреслити роботу реставраторів, показати повернення експонату його первинного вигляду. Приміром, у Центральному музеї Тавриди у 2013 році було презентовано відрес-

тавровану ентузіастами систему польової реактивної артилерії «Катюша», фрагменти якої були знайдені в районі бойових дій в долині річки Бурульча.

Цікавим експериментом став проект Чугуївського меморіального музею Іллі Репіна під час Ночі музеїв 2011 року. Запрошуючи відвідувачів на «Музейну ніч із Марією Магдалиною», музейники здійснювали залучення благодійних коштів для реставрації картини чугуївського художника Павла Триказова. Музей запропонував не просто виставку однієї картини, а змістовну, емоційну розповідь про Марію Магдалину, багатовікову історію її образу у світовому мистецтві, а також про долю чугуївської картини та юного Репіна, який копіював «Марію Магдалину» італійського майстра Помпео Баттоні. Свого роду виставка-шоу з елементами відео, музичних та художніх номерів, спрямована на глибоке емоційне, чуттєве сприйняття експонованого предмету, зацікавила відвідувачів. Число жертводавців у результаті проведення цього заходу збільшилося до 129 осіб.

Представлення одного експонату може відбуватися й у віртуальному просторі. Т. Сосновська, директор Літературно-меморіального музею-квартири Павла Тичини, зазначає: «Музейна наука вчить нас, музейників: стрижнем музейної колекції є експонат! Дійсно, про будь-який експонат у музеї можна розповідати довго і цікаво. А якщо цих експонатів понад 28 тисяч? Як тоді бути? Тому ми й вирішили спробувати наблизити (для початку – віртуально) громаду до наших експонатів, розповідаючи про них на сайті музею у меню «Про музей» в розділі «Особисті речі». Ми прагнемо полегшити нашим шанувальникам життя та спростити пошуки, скоротивши шлях до експонатів нашого музею. Для цього ми вирішили створити у мережах Facebook, ВКонтакте сторінки «Його Величність Тичинівський експонат» і щосереди на цих сторінках, а також на головних сторінках у цих мережах публікувати світліни цікавих експонатів та короткі коментарі до них» [3].

Спільний проект Чернігівської обласної державної телерадіокомпанії і Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, створений з метою популяризації музейної колекції, називається «Історія одного експоната». У невеликих відеороликах наукові співробітники музею оповідають історію виникнення й використання окремих цікавих предметів.

Виставка одного експонату «Час життя дорогоцінний» Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди є спробою познайомити шанувальників творчості Григорія Сковороди, а також студентство та широкі кола населення Харківщи-

ни із однією з важливих для українського філософа категорією – категорією часу, вічності.

На думку Л. Софронової, вічність у творчості Г. С. Сковороди пов'язана з невидимим та істинним, внутрішнім і таємним, з духом, а не з плоттю: «Все бо есть пепел, кромѣ вѣчности». Ця категорія притаманна Богові: «Пожалуй, хоть тысячу лѣтъ или вѣков ищи, не сыщеш». Людина ж, як і все тлінне, існує в часі, проводить його в суєті: «О дражайше жизни время, Коль тебя мы не щадим». Але людина може вчитися вічності, йти її шляхом, пізнаючи Бога. Думка в ідеалі спрямована у вічність, адже час незворотній, зникимий, спливаючий, а вічність залишається незмінною [4, с. 126].

Як читач та інтерпретатор Біблії Григорій Сковорода постійно вписує процес пізнання священного слова в реальний час і простір. Він відзначає в якому році і місяці відбулася розмова, стежачи й за тим як рухаються стрілки годинника. Називає усамітнені місця, де проводить час із Біблією. Конкретизуючи час і простір, філософ робить процес пізнання реальним, а не містичним [4, с. 219]. Філософ прочитує життя людини у лінійному часі, розкриває принципи його руху. Людина часто витрачає відведений їй час на марне, не встигаючи ані знайти сенсу життя, ані виконати своєї ролі. Людське життя – вік короткий, малий, довжина його вимірюється не стільки «довжиною», скільки «доброю». Філософ описує його як часовий відрізок, дорівнюючи до доби, називаючи першу половину ніччю, а другу – світлом, що освітлює шлях до життя вічного. Наслідуючи традицію, Григорій Сковорода виділяє такі періоди життя як дитинство, юність, старість. Дитинство, вважає він, не настільки прекрасне як багато хто думає, бо вже тоді людина пускає у своє серце єхидну і женеться за грубою видимістю. Юність часто постає на пару з вічністю, тоді вона істинна і ніколи не старішає. Але частіше вона не освітлюється істиною: «В молоды лета не зажить света? Что за корысть свѣтъ молодому?». І молодь, і стариків, які віддаються наплин життя, однаково спокушає світ. Старість і юність пов'язані між собою як причина і наслідок: «Как каждый сеет в юности, так пожинает в старости». Частіше саме в старості до людини приходить істинне світло життя, коли вона залишає всі земні справи. Якщо цього не відбувається, людину охоплює задума, печаль, страх [4, с. 269–270]. Для того, щоб досягти душевного миру, людина має піднятися над буденним, вирватися із часу у вічність, наблизившись таким чином до розуміння Бога.

Як зазначає Л. Софронова, Г. Сковорода осмислює час не тільки в протиставленні його з вічністю. Час описується і через лю-

дину. Він не існує без неї, рухається по прямій, йде, віддаляється і рветься вперед. Він і повертається, слідуючи по колу. Як бачимо, філософ розрізняє циклічний і лінійний час, символами якого, відповідно, є коло і стріла. Він розширює поняття часу, приміряючи його до світу, і доводить, що час – це ритм всесвіту, міра руху небесних кіл, основа гармонії світу. Час структурує цей світ, будучи основою його єдності: філософ говорить про єдиний ритм руху планет, часових машин і людського співу.

Г. Сковорода не виокремлює власне історичного часу і задовольняється протиставленням часу давнього і нового. Він вказує на те, що час поділяється на теперішнє, минуле і майбутнє, і розглядає його у ставленні до людини. Майбутнє нам не належить, і ми не можемо його передбачити: «Не наше то, что породит будуща пора. / Днешний день только наш, а не утренний час. / Не знаем: что принесет вечерняя Заря?» [2, с. 75]. Він пропонує сумніватися в істинності й реальності майбутнього. Людина не може собі привласнити не лише майбутнє, а й минуле: «Не наше то уже, что прошло мимо нас» [2, с. 74]. Єдиний час, в якому існує людина, – теперішній, але й він їй не належить. Життя спливає, витрачається на дрібниці, сповнюється гріхів і жалю і не насичується богоугодними справами. Людина не цінує час, хоча має дбати про нього як про найдорожче в житті: «з усіх втрат втрата часу найтяжча, навіть одна мить цих янгольських днів така цінна, що перевершує все, що ми маємо, навіть себе самого, настільки, наскільки час перевершує все те, чим ми володіємо» [2, с. 1108]. Це ставлення до часу філософ не раз підтверджує висловом Горация про цінність кожної миті. Не витрачати час намарно, а кожну мить використовувати з користю, усвідомлювати, що в доконечному людському існуванні існує тільки шлях до вічності, але саме життя не є вічним. Філософ стверджує: «На майбутнє ми сподіваємось, сучасним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, а нехтуємо тим, що є, так, ніби те, що минає, може повернутись назад або напевно мусить здійснитись сподіване» [2, с. 1128].

Відриваючись від символічних значень, філософ говорить про способи вимірювання часу. Він майже з ніжністю описує й порівнює різноманітні годинники – грецький годинник, клепсидру – водний годинник, сонячний годинник. Зауважимо, що Григорій Сковорода пише про вічність, та пропонує читачеві поглянути на годинник, щоб побачити як течуть хвилини [4, с. 352–354]. Як бачимо, час відіграє для Григорія Сковороди надзвичайно важливу роль, він намагається навчити своїх учнів цінувати кожну хвилину. Наскільки це актуально для сьогодення? Вочевидь, у тому

ритмі, в якому існує сучасне суспільство, цінність миті зростає, адже динаміка змін диктує поспішати, не зупинятися, повсякчас перебувати у русі. У французькому журналі «Наука і життя» було опубліковано статтю, в якій йшлося про те, куди ж іде час? На що люди витрачають свої дорогоцінні секунди, хвилини, дні, місяці, роки? Статистика показала, що сучасний європеєць за 70 років життя працює 7–8 років, спілкується 2–3 роки, спить 4 роки, їде в транспорті 4 роки, ходить по крамничкам 440 днів, фліртує 504 дні, хворіє 440 днів, заповнює документи 305 днів, вітається 8 днів. Це стосується середньостатистичної людини, проте кожен сам вирішує, що робити зі своїм часом. Чи можемо оцінити, скільки часу ми приділяємо тому, що є найважливішим для нас? Як писав Григорій Сковорода у листі до Михайла Ковалинського, «О, якщо б, мій Михайле, ми користалися часом так, щоб потім збентежено й марно не молити про те, про що дурні зазвичай голосять: “От щоб Юпітер вернув мені дані роки проминулі!” Правильно використав час той, хто пізнав, чого треба уникати й чого домогатися» [2, с. 1128].

Під час мандрівної виставки одного експонату музейні співробітники пропонують не тільки ознайомитись із думками Григорія Сковороди, а й пройти невелику тренінгову програму з тайм-менеджменту, опанувати мистецтво управління часом. Пояснюючи синдром прокрастинації (психологічний термін, який означає схильність особи відкладати на потім, на завтра, на майбутнє неприємні рішення та справи), тренер пропонує визначити, наскільки слухачі схильні до прокрастинування, а також разом із ними знаходить шляхи до подолання цієї проблеми. Ознайомившись із законами Сіріла Паркінсона (робота займає рівно стільки часу, скільки ви його виділили на неї), Теодора Старджона (ніщо не може завжди йти правильно) та принципом Парето (20 % зусиль = 80 % результату, а 80 % зусиль = 20 % результату), слухачі можуть зробити важливі висновки – як організувати своє життя так, щоб не втрачати час намарне.

Окрім того, в системі заходів для увиразнення виставки планується створення інсталяції «Час життя дорогоцінний» під час Майстерні креативного чину «Відкрите небо: Час творчості» (червень 2014 року) на території Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди. Після тренінгу з тайм-менеджменту та пояснення, чому думки Григорія Сковороди про час і про нас у часі важливі, дітям буде запропоновано подумати: 1) якою вони бачать свою сродну працю; 2) яку мрію їм би хотілося втілити; 3) скільки часу вони готові приділяти справі вті-

лення їхньої мрії. Після цього кожній дитині необхідно буде на годинниках (механічних, електронних, справних і таких, що вже давно вийшли зі вжитку) за допомогою фарби зобразити цю мрію і записати, скільки часу відведено на її втілення. По завершенні всі годинники з дитячими мріями підвішуються до символічного «годинника» – кола, встановленого на території музею.

Відтак, виставка одного експонату не тільки представить один із найцікавіших предметів музейної колекції, а й актуалізує творчість Григорія Сковороди та дасть можливість застосувати його поради на практиці.

Література

1. Рутинський М. Й. Музеєзнавство [Текст] : навч. посібник / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К. : Знання, 2008. – 428 с.
2. Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / Григорій Сковорода ; за ред. проф. Л. Ушкалова. – Едмонтон ; Торонто : Видавництво Канадського Інституту Українських Студій ; Харків : Майдан, 2011. – 1400 с.
3. Сосновська Т. Проект «Його Величність Експонат» стартував у Музеї Павла Тичини в Києві [Електронний ресурс] / Тетяна Сосновська // Музейний простір. Музеї України та світу. – Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/30897>
4. Софронова Л. А. Три мира Григория Сковороды [Текст] / Л. А. Софронова. – М. : Индрик, 2002. – 464 с.

ІННОВАЦІЙНИЙ ПОГЛЯД НА МУЗЕЙНУ ЕКСПОЗИЦІЮ ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ДЖЕРЕЛ ТВОРЧОЇ ПРОЕКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНЖЕНЕРА-ДИЗАЙНЕРА

Д. В. Борисенко,
аспірант, асистент кафедри
«Технологій і дизайну» Української
інженерно-педагогічної академії

Анотація: у статті аналізується особливості сучасної ролі музейної експозиції при забезпеченні проектної діяльності в навчальному процесі інженерно-педагогічної підготовки, насамперед, інженерів-дизайнерів. Акцентується увага на необхідності виокремлення особливого джерела творчої проектної діяльності майбутнього інженера-дизайнера – об'єктів музейної експозиції. Детально розглядаються перспективне впровадження інноваційних форм взаємодії вищих навчальних закладів з музеями. Запро-

поновано ряд практичних пропозицій щодо інноваційного забезпечення навчального процесу інженерно-педагогічного напрямку підготовки на базі тісного комунікаційного зв'язку з музеями.

Ключові слова: музейна експозиція, педагогічна інновація, інформаційно-комунікативні технології, інженер-дизайнер, дизайн-продукт, дизайн-проект.

Постановка проблеми. В навчальному процесі інженерно-педагогічної підготовки студентів на сьогодні відбуваються великі інноваційні педагогічних впровадження. Це супроводжується появою та активним розвитком комп'ютерних технологій в освітній сфері, поширенням електронного забезпечення, розробкою електронних підручників, довідників, комп'ютерних моделей, тренажерів, розробкою лабораторних практикумів, тестових систем, відео-лекцій, мультимедійних курсів та інших інноваційних педагогічних технологій. Сучасне аудиторне навчання набуває підтримки інформаційного та технічного забезпечення. Але попри це, залишається менш розвинутою творча складова навчального процесу, насамперед, підготовка майбутнього інженера-дизайнера, якому при реалізації проектної діяльності важливо мати базисне творче підґрунтя. Саме головним «навчально-естетичним модератором» [5, с. 84] можуть стати музеї, які надають доступ до важливого творчого фонду – музейної експозиції. Налагодження навчальної комунікації кафедри вищого навчального закладу, яка займається підготовкою майбутніх творчих кадрів, з музеями дозволяє розширити межі пізнавальної діяльності студентів, надати їм можливості не лише практичного оволодіння історичним надбанням та ознайомлення з історичними дизайн-прототипами, а й активно проводити дослідницьку діяльність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розглядом інтеграції музейних джерел в педагогічній системі займалась значна частина науковців, музейних працівників та педагогів. Питаннями «вивчення історії експозиції музею з позиції зміни історичних концепцій у різних соціально-політичних умовах» займалися: Т. Белофастова, П. Вербицький, Є. Коссова, М. Правдін, М. Юхневич та інші [2, с. 343]. Над особливостями організації музейної освіти працювали: Ф. Гансберг, Р. Гільдебрандт, А. Ліхтварк, Е. Девіс, а також і вітчизняні науковці – А. У. Зеленка, Ф. І. Шмідт, М. Д. Бартман, І. М. Гревс, І. М. Медведєва (виділяє окремий напрям реалізації – музейна педагогіка) [4], О. Караманов та інші.

Попри розвиваючий напрям освітньої концепції, яка зосереджена на включення в навчальний етап музейних експонатів і, на-

віть, створення власних колекцій при вищих навчальних закладах, формування нової соціальної функції музею як освітнього інституту та появи навчальних музеїв як нового виду музейної типології, залишається недослідженим питання важливої ролі музейної експозиції при вивченні формоутворюючих особливостей та проектній діяльності інженера-дизайнера. Саме розгляду цієї проблематики при вивченні творчих спеціальних дисциплін в ході підготовки інженера-дизайнера буде присвячена дана стаття.

Мета дослідження: розгляд та аналіз особливостей реалізації інноваційного напрямку використання музейної експозиції в навчальному процесі інженерно-педагогічної підготовки студентів у вищих навчальних закладах.

Об'єкт дослідження: процес підготовки інженерно-педагогічної спрямованості у вищих навчальних закладах.

Предмет дослідження: інноваційна методика використання музейних експонатів в творчій проектній діяльності в ході підготовки інженера-дизайнера при вивченні спеціальної дисципліни «Основи формоутворення» у вищому навчальному закладі.

Результат дослідження: На сьогодні постійно розширюються комунікаційні зв'язки кафедр, факультетів та вищих навчальних закладів в напрямку освітнього забезпечення, професійної оптимізації підготовки майбутніх фахівців, розширення професійних меж, забезпечення місць проходження практик та можливого працевлаштування студентів. Але крім цього, також важливу роль займає проведення досліджень, аналіз історичного досвіду, природно-історичного набутку рідного краю. Саме студенти, за статистичними даними, складають одну третину відвідувачів музею [4, с. 37], але з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, відкритого електронного доступу до баз світового надбання можливе зниження показнику звичайного відвідування та зростання популярності сучасного онлайн-режиму перегляду об'єктів музею. Іншим альтернативним варіантом залучення студента, насамперед творчих спеціальностей, є впровадження в процес підготовки фахівця навчального використання музейних експонатів, їх детальне вивчення та аналіз, виконання практичних та лабораторних занять із залучення сучасних інноваційних технологій, програмних та апаратних платформ для більш детального розкриття об'єкту музейної експозиції, який досліджується студентом.

Особливу роль використання музейної експозиції в навчальному процесі відіграє в ході підготовки інженера-дизайнера, яка враховує вивчення особливостей формоутворюючих та компо-

зиційних показників, детального параметричного аналізу структури форми та її компонентів, використання кольорових рішень, ритмів тощо. Так, під час вивчення студентами спеціальної дисципліни «Основи формоутворення» музейна постановка займає фундаментальну роль при розгляді особливостей історичного становлення форми, формоутворення предметного середовища, розвитку матеріально-художньої культури, ознайомленні з техніками виконання малюнку, скульптурою, класичними техніками графіки, прийомами роботи з кольором тощо. Музейна експозиція також має і більш суттєві прояви дизайн-рішень, які будуть слугувати для студента моделя-аналогами для розробки власних дизайн-пропозицій, формування дизайн-ідей та дизайн-проектів. Це відкриває нову ланку педагогічної інновації, включення комбінованого аналізу творчих джерел для проектної діяльності інженера-дизайнера, формування теоретичного підґрунтя та широкої інформаційної бази для студентів.

Розширення інформаційно-комунікативних та інтерактивних технологій, поява електронних баз ще більше привертає увагу педагога до використання новітніх форм взаємодії з музеями. Для інженерів-дизайнерів можливе використання авторських педагогічних онлайн-курсів з інтерактивним наповненням, а також, завдяки допомозі працівників музею, створення можливостей для дистанційного вивчення музейних експонатів та відвідання самого культурно-освітнього закладу, виконання студентами практичних завдань та навчальних дослідницьких проектів. Завдяки наданню музейними працівниками інформативної та організаційної допомоги щодо проведення навчального відвідання музейних експозицій, студенти отримують можливості більш глибокого вивчення предметів побуту та історико-графічних об'єктів, а педагоги – проведення інтерактивного навчального заняття на базі музею та залучення нових форм взаємодії зі студентами.

Серед практичних пропозицій, які можливо реалізувати в ході взаємодії музеїв та кафедр вищих навчальних закладів, є створення спільних навчальних заходів, спрямованих на популяризацію елементів локальної історії, музейних постановок, проведення глибоких практичних досліджень студентами експонатів музеїв за створеною навчальною програмою, розробленою спільно з представниками культурно-освітніх закладів. Важливим напрямом розвитку навчального процесу є розробка та організація педагогами, за участі працівників музею, циклу навчальних практичних та лабораторних занять, семінарів на базі музею або навчального закладу, а також включення новітніх інформаційно-

комунікативних форм взаємодії щодо аналізу музейних експозицій з елементами візуалізації та проектного методу, створення багаторівневої структури взаємодії студентів з музеями різного профілю, надання інформаційного контенту, забезпечення неформальної освіти та інше.

«Музей – це минуле, це історія, це душа, серце наших предків, а для нас – великий храм...» [6, с. 143]. Крім того, музей – це важливий інформативний фундамент для інженера-дизайнера, на базі якого реалізується творчий пошук студента, відбувається знаходження безмежної кількості дизайн-ідей та розширення пізнавальних інтересів.

Висновки: Музейна експозиція є джерелом не лише гуманітарного знання, а й духовного та творчого збагачення інженера-дизайнера, формування понятійного компоненту та сприйняття особливостей виконання класичних та народних технік і методик розпису, колористичних, композиційних, формоутворюючих рішень тощо. Вона стимулює творчу проектну діяльність, надає важливу інформативну базу та джерела для створення дизайн-продукту, збагачує досвід майбутнього фахівця в історико-культурному напрямку. Музейні фонди формують широке підґрунтя для проведення різних наукових та художніх досліджень, представляють особливості локалізаційного розвитку спільноти та культури окремого регіону, країни. Також, вони сприяють виробленню нових методів вивчення джерел, створення авторських концепцій в художньому проектуванні на базі історичної спадщини. Потрібно також не забувати і про нові надходження та сучасне мистецтво, яке постійно оновлюється та створює нові музейні експонати для майбутнього студентського дослідження.

Література

1. Караманов О. Вищий навчальний заклад у просторі музею: перспективи впровадження інтегрованих курсів [Текст] / О. Караманов // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – С. 134–142.
2. Караманов О. Музейні експонати як джерела локальної історії: педагогічний аспект [Текст] / О. Караманов // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 343–349.
3. Караманов О. Організація музейних студій в умовах взаємодії академічної і неформальної освіти [Текст] / О. Караманов // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 195–200.

4. *Медведева І. М. Створення та організація діяльності навчальних музеїв як передумова виникнення музейної педагогіки [Текст] / І. М. Медведева // Гуманізація навчально-виховного процесу : збірник наукових праць. – Слов'янськ, 2005. – С. 34–43.*
5. *Ткалич С. К. Музей и творческие вузы: конструктивный вектор образовательно-эстетического сотрудничества [Текст] / С. К. Ткалич, И. В. Горбунов, А. А. Коновалова // Педагогика высшей школы. – М., 2013. – С. 84–89.*
6. *Фалінський М. В. Музей при навчальному закладі як важлива складова навчання і виховання учнівської та студентської молоді [Текст] / М. В. Фалінський // Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність : матеріали обласної науково-методичної конференції. – Кіровоград : Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. – С. 143–145.*
7. *Benyon D. Designing interactive systems: People, activities, contexts, technologies [Text] / Benyon D., Turner P., Turner S. – Pearson Education, 2005.*

МУЗЕЇ ЯК СУБ'ЄКТИ І ОБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ФЕСТИВАЛЮ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ «ХОТМИЗЬКА ОСІНЬ»

М. П. Чумак,
аспірантка Інституту
мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України

Постановка питання соціокультурної практики в контексті збереження і осучаснення системи музейних закладів та інших культурних центрів українсько-російського порубіжжя, зокрема Слобожанщини, стає можливою за умов нових підходів і принципів регіональної політики, спрямованої на забезпечення духовних інтересів різних вікових і соціальних груп.

До різних аспектів традиційної матеріальної культури Белгородщини зверталися Л. Чижикова, А. Гращенко, Л. Семухіна, М. Жирова, В. Сушко, С. Зенін, але досі не узагальнювався матеріал, накопичений практикою міжнародного фестивалю слов'янської культури «Хотмизька осінь». Фестиваль проходить у селі Хотмизьк Борисівського району Белгородської області, що було колись повітовим містечком Харківської губернії, зберігає від тих часів на гербі харківську символіку, доповнену золотим плугом. Існують різні тлумачення назви села. Хотмишль, Хот-

мисл – місця промислів, хата мисливця. У XIX ст. тут займалися виготовленням сережок і хрестиків.

Приїзять на фестиваль колективи і майстри не тільки з Росії, України, Білорусі, а й інших слов'янських земель. У 2013 р. – з Боснії та Герцеговини.

Наше завдання – розглянути варіанти використання вже існуючого музейного потенціалу сусідньої з Харківщиною Белгородської області, звертаючись до експозиційних прикладів зазначеного фестивалю – експонати музею народної культури, заснованого в районному центрі, традиційна глиняна іграшка, яка створюється і зберігається у шкільному музеї народних ремесел в м. Белгороді, старовинний народний одяг з музейної кімнати в дитячому садку с. Кустове Яковлевського району, а також колекцію, яку її власниця – фермер із с. Хотмизьк планує експонувати у старому домі, створивши музей для своєї садиби «зеленого туризму».

Традиційно майстри – учасники подібних фестивалів – мають два шляхи для відтворення народної іграшки: копіювання експонатів з фондів музеїв та значно складніший і не завжди успішний експедиційний пошук, хоча саме він може принести несподіване відкриття. Але музей – об'єкт доступніший, де фіксація предметів етнокультури гарантована. Так, глиняні іграшки і ткані пояси створює за власними фотографіями в курських музеях учитель молодших класів, учасниця фестивалів і ярмарків з Курчатова Курської обл. Галина Скоблікова. Тут соціокультурна комунікація відбувається опосередковано, через майстриню, для якої ця робота – хобі, що приносить заробіток, але не є основною професією, успадкованим ремеслом.

Музеї Белгородщини стають безпосередніми учасниками фестивалів, влаштовуючи міні-виставки, пропагуючи власний заклад як складову етно-туризму, спираючись на власний, хоча й локальний, експедиційний досвід.

«Експедиції в області, оброблений і систематизований матеріал останніх 20 р. дозволив створити наукову концепцію традиційної культури Белгородщини в етнічній, історико-стадіальній багатосферності її пластів, жанрів, видів і форм побутування. Простежується залежність існування окремих видів народної культури від затребуваності їхніх вжиткових, утилітарних функцій, соціального замовлення, плідної взаємодії всіх компонентів регіональної системи збереження і розвитку традиційної культури» [8, с. 77], – зазначають дослідники Белгородського держуніверситету.

Активна міграція населення, на думку А. Гращенко, не давала можливості гідно підтримати місцеві ремесла Белгородщини, але

в наш час багато людей почали звертатися до так званого сільського туризму, тобто відбувається соціокультурний обмін у площині повернення, а точніше – навернення до традиційної матеріальної культури і побуту. У 2007 р. було прийнято обласну програму «Розвитку сільського туризму на території муніципальних районів». У ній бере участь понад 100 садиб. «Програма передбачає сертифікацію на відповідність стандартам, розробленим експертами обласного фонду підтримки малого підприємництва. Для цього присуджуються «підкови» від однієї до чотирьох (за аналогією із зірками в готельних комплексах). Сертифіковані садиби в подальшому отримують від фонду підтримку. Власникам садиб рекомендовано зберігати «дух села», і не захоплюватися євроремонтom» [6, с. 60]. У контексті теми, що обговорюється, варто згадати обласну цільову програму «Розвиток сільської культури в Белгородській області на 2009–2014 рр.» із загальним обсягом фінансування 304196,4 тис. російських рублів [7, с. 108] При цьому, як запевняє Л. Семухіна, «досі ще не вихована культура ставлення до етнографічного предмета музейного значення. Від 20–30-х рр. селянські, міщанські і купецькі садиби не розглядалися як об'єкти музеєфікації» [10, с. 310].

Серед лідерів сільського туризму на українсько-російському порубіжжі називають Грайворонський район (постійних учасників «Хотмизької осені»). У районі розташовано близько сотні туристичних садиб. На межі сіл Косилове і Почаєве організовано туристичний комплекс «Лісовий хутір на гранях». Першими мешканцями Почаєвого були переселенці з України та служили люди Хотмизької фортеці. На території комплексу розташовано музей народної культури Грайворонського району з відтвореним сільським побутом. Існують буклети й інша рекламна продукція, на фестивалях пропагуються різноманітні форми побутування традиційної етнокультури – від пісенно-обрядової спадщини до національних страв.

Наталія Іванівна Маняхіна з с. Нижня Покровка Красногвардійського району представила на згаданому вище фестивалі музей народної культури, створений у районі уже в новому тисячолітті: «Это процентов 5 всего того, что мы имеем. Это подлинное. Мы привезли из музея одежду, полотенца, которые висели на иконах, рубахи, ливники, зипуны, кофты, платки, подшальники, сарафаны, поневы, предметы быта. Еще обувь. Вот башмаки – им уже больше ста лет. Это из свиной кожи, на пистонах. И разделаны крохотными гвоздиками – орнамент. Каблук с подковкой. Они очень хорошо стучали, когда плясали. Все было слышно – в три ноги, в две ноги. Хромовые сапоги, лапти. А это предметы быта,

крутушка. Это как у нас сейчас миксер. Она из лозы – с корнем выдергивали, там, где больше корешков. Для теста есть весёлка, а крутушка – когда борщ варили, целые картошки бросали и крутушкой разминали овощи. Тогда борщ густой.

Это колодки для лаптей. Лапти были разные – лычные, оборочные, праздничные, будничные. Вот эта маленькая посудка – рынка, она с носиком. Это варили кашку деткам. Гребенкой чесали вовну. Велёк – стирали и им колотили, и вот таким образом выходила вся грязь из одежды. Намы́ка – щетка из конского хвоста. Когда у нас коноплю сажали, ее нужно было отделить от кострыки. Вначале ее мяли, а потом намыкой вычищали, чтобы можно было пряхть из этого волокна. Вот досточки – подвязки делали 8 досточек – 8 цветов или досточки в четыре цвета.

Маме уже 83 года и ей рассказывала бабушка об этой поневе, что на мне. У нас преобладает цвет черный, белый, красный, зеленый и голубой. Черная земля, белый воздух, желтый еще – это солнышко, зеленый – трава. Сороку одевали только замужние женщины. Первый день одевали на свадьбе такую красоту. Когда везли под венец, у нее была одна коса, а потом расплетали и делили на двое, т. е. теперь она принадлежит и мужу, и себе. Так укладывали и одевали сороку. У нас золотарки были, их было очень мало, сороку не каждый мог делать.

Украшения называются гребáтка, чепóк, ожерелье, прутики черные, это иконка, а сзади – вот такие поворозки. Иконку одевали не только для красоты. На рубахе на шее получалась дырочка и чтобы все закрыть, носили иконку. И как оберег, конечно. А поневы, рубахи, завески имели разные названия. На мне понева – самая красивая – набóрная. Ее одевала невеста и молодые женщины носили, а потом шли поневы на небольшие праздники, на воскресенье. А были и рабочие поневы – в 9 ниток, в 15 ниток, в 30 ниток. На мне понева с бéлями. А вот понева, которая называлась наборная косино́ю (она пошита как на косину). Есть в один глазок, в четыре глазка, в кружок, колодой – точно так, как и рубахи. На мне рубаха – рукава полика́, т. е. на ней одинаков рисунок. Вот рубаха на фарбóтах. Эта – на леховках. Красные рубахи одевали на Троицу. Также и завески – дорогая лента, позумент и машарá и вишито «у сосенку». А есть «на лапочках» завеска. Вот платки – заграничный назывался, вот полушалник, вот дробный полушалник. А это ливник – без рукавов, а холодайка – с рукавами, когда похолоднее. Точно так расшита, но с рукавами. Кофта расшитая – ранней осенью и поздней весной одевались так. Это зипун, когда холодно [3].

Модельний Дім культури с. Кустове Яковлівського району вирізнявся інакшими жіночими костюмами. Керівник народного хору Олександра Миколаївна Яковлева зазначила: «У нас в костюме рубашка и сарафан – старинные. Вот у нас стоит кукла – на ней все подлинное – и бухарка, и куцына, и понева, и пояс. И на мне рубаха – моей прабабушки. Уже нитки высцетшие. Бабушки называли хвартух. У нас в селе много украинцев и наших братьев-сестер много в Харькове [5].

Ще одна учасниця у вишитій сорочці, вихователь дитсадка Лариса Іванівна Моргунова: «Это бабушка моя вышивала, с рушника вставляла. У нее костюм пропал – сгорел, она восстанавливала, сама крестиком вышивала. Умела еще вышивать гладью. И до войны, и после войны вышивала и вязала. Ходила продавать на рынок, чтобы проживать как-то. У нас в детском саду тоже есть коллекция народного костюма и подобная кукла» [4].

Незвичний шкільний музей м. Белгорода був представлений на фестивалі «Хотмизька осінь» роботами Маргарити Андріївни Алексєєвої. «Родилась в Украине, в Трускавце, а потом мы переехали в Белгород, где-то в 57 году. Сама я музыкант по профессии, а муж у меня лепил игрушку. Он учил меня лепить игрушку. Когда его не стало, я стала продолжать его дело, хотела, чтобы каждая игрушка имела свой голос, поэтому они делаются по типу окарины, многоголосые игрушки.

У нас есть целая серия, называется «Костюм Белгородской области в глиняной игрушке», где представлены костюмы разных районов, поскольку Белгородская область у нас образовалась из Воронежской и Курской, то мы подразделяем: костюм белгородско-воронежского и костюм белгородско-курского региона – во всем его разнообразии. Это моя идея, ведь в основном у игрушки костюм стилизован, упрощенный, а у нас он более детализованный, передана еще лексика рук в танках и карагодах. Потому что на данном этапе игрушка тоже требует своего развития. Если раньше игрушку делали без глаз, без лица (считали, что душа в игрушке тогда появляется), то постепенно игрушка трансформировалась, сейчас мы прорисовываем и глазки, делаем ее более выразительной.

Игрушки хранятся в музее. Я работаю в 46-й школе Белгорода, у нас есть музей традиционных народных ремесел Белгородской области им. Александра Рябчикова. Это мой муж. Он был кандидатом педагогических наук и директором одно время. Мы с детьми лепим игрушки, стараемся освоить традиции глиняной игрушки, привносим свое авторское.

Мы с 1997 г. ведем летопись фестиваля «Хотмыжская осень» – фотографируем костюмы, в которых приезжают сюда. У нас музей народной культуры в Белгороде, который собирает костюмы. Мы ходили туда, фотографировали, зарисовывали. Не каждый человек может попасть в музей, а в игрушке даже ребенок сможет познакомиться с костюмом. Это своего рода пропаганда нашей белгородской культуры» [1].

Керівник селянсько-фермерського господарства з Хотимизька Валентина Андріївна Ломакіна не тільки годувала фестивалівних гостей вирощеним на своїй землі, а й запрошувала переглянути імпровізований музей: «Просто хочеться, чтобы люди видели это. У меня много еще материала дома. Я даже здесь планировала изначально сделать две комнаты. Начала расставлять. И уже не хватило ни места, ничего». І телевізійники, і просто туристи фіксували старий костюм на Валентині Андріївні, яка прокоментувала: «Это от бабушки. Сарафан, чинарка, пояс, это бухарка называется, а это сорока. Рубашка под низом одевается, если жарко конечно, без чинарки. Это такой же сарафан, уже все в дырках, это ж шерсть настоящая, сечется. Это костюм нашего села. Село на три части делилось. Стрелецкое – там простые люди, вот там водили карагоды, танкі, центр – здесь более смешанное было, ремесленники, а третья часть села – это были как мещане, они мало, почти не водили карагоды. А больше – центр и та сторона села. Ну а потом это смешение, рядом граница украинская, здесь уже нередко слышишь и украинскую речь. А я всю жизнь в самодеятельности, я клубный работник по образованию. У меня есть старенький домик. На две комнатки. Назад поставлю печку и всю утварь, кухня и горница будет. Я в этом году выиграла гранд по сельскому хозяйству в области. Я хотела сделать туристический комплекс с проживанием, с отдыхом» [2].

Викликає повагу намір фермера з досвідом культпрацівника (безперечно, з урахуванням потенціалу вже існуючого муніципального Хотимизького краєзнавчого музею) створити власний приватний музей.

Перспективним, на нашу думку, є співставлення регіональних проєктів Слобожанщини та інших поліетнічних регіонів, наприклад Закарпаття, яке має близько сотні музеїв різної форми власності, в тому числі приватних. Регіональний музей етнографії сіл пониззя ріки Теребля дає змогу ознайомити відвідувачів із створенням тканих виробів з конопляних ниток. «Гості перебувають у безпосередньому контакті з експонатами, мають змогу одягнути на себе стародавнє вбрання, сфотографуватися в ньому. Дехто відзначає у музеї річницю весілля, день народження» [9, с. 110].

Отже, соціокультурні зміни музейної роботи наштовхуються не тільки на недосконалість правової бази у сфері культури на пострадянському просторі, а й висвітлюють гостру потребу у методологічному забезпеченні та підтримці науковими центрами.

Джерела та література

1. Польові матеріали автора. Алексєєва Маргарита Андріївна, 1947 р. н., м. Белгород, 2013 р.
2. ПМА. Ломакіна Валентина Андріївна, 1957 р. н., с. Хотмизьк Борисівського району Белгородської обл., 2013 р.
3. ПМА. Маняхіна Наталія Іванівна, 1956 р. н., с. Нижня Покровка Красногвардійського району Белгородської області, 2013 р.
4. ПМА. Моргунова Лариса Іванівна, 1965 р. н., с. Кустове Яковлевського району Белгородської області, 2013 р.
5. ПМА. Яковлева Олександра Миколаївна, 1959 р. н., с. Кустове Яковлевського району Белгородської області, 2013 р.
6. Гращенко А. Г. Сельский туризм в Белгородской области [Текст] / Гращенко А. Г. // Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасні соціокультурні практики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (29–30 жовтня 2010 р.). – Х. : Савчук О. О., 2010. – С. 59–61.
7. Жирова М. В. Культурная политика Белгородского региона: организационно-экономические аспекты [Текст] / Жирова М. В. // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст. – Х. : Курсор, 2011. – Вип. II. – С. 107–109.
8. Жиров М. С., Жирова О. Я. Сохранение и развитие народных традиций в современной социокультурной среде: региональный аспект [Текст] / Жиров М. С., Жирова О. Я. // Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасні соціокультурні практики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (29–30 жовтня 2010 р.). – Х. : Савчук О. О., 2010. – С. 74–78.
9. Леньо П. Ю. Специфіка приватного музейництва Закарпаття [Текст] / Леньо П. Ю. // Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасні соціокультурні практики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (29–30 жовтня 2010 р.). – Х. : Савчук О. О., 2010. – С. 109–115.
10. Семухина Л. И. Музеи Белгородской области / Семухина Л. И. // Культура: опыт, проблемы исследования и преподавания гуманитарных наук : сб. научн. тр. – Белгород : БГКИ, 2011. – С. 287–310.

ПРОБЛЕМИ І ДОСЯГНЕННЯ МУЗЕЇВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2013 РОЦІ

А. В. Панченко,

*зав. відділу науково-методичної
роботи ХІМ*

Станом на 1 січня 2014 року музейна мережа Харківської області налічує 33 музеї комунальної власності, 1 – національний, 76 музеїв, що створені при організаціях та установах та 3 – приватні. Таким чином, на обліку Департаменту культури і туризму Харківської облдержадміністрації перебуває 113 музеїв (враховуючи національний).

Загалом, музейні колекції музеїв Харківщини нараховують 796905 предметів. У тому числі в комунальних музеях області зберігається 630215 предметів, що на 22267 предмети більше, ніж у 2012 році [2].

*Кількість музейних предметів, що зберігаються у комунальних музеях
Харківської області (за формою 8-нк)**

Рік	2012	2013	Різниця
предметів основного фонду	483255	494592	11337
предметів науково-допоміжного фонду	124693	135623	10930
Всього	607948	630215	22267

Технічний стан музеїв

На жаль, економічні труднощі в країні не могли не відбитися на роботі музеїв. Майже повністю припинилося фінансування розвитку музеїв.

Досі залишаються без опалення Богодухівський, Чапаєвський краєзнавчі музеї та Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів». У Лозівському музеї в березні буревієм було пошкоджено дах, внаслідок чого почалося підтоплення музейних експозицій після будь-яких опадів. До кінця року проблема з ремонтом даху не була вирішена [25]. Не закінчено ремонт першого поверху Ізюмського краєзнавчого музею [24]. Капітального ремонту потребують будівлі Краєзнавчого музею Печенізького району ім. Т. А. Суліми, Сахновщинського краєзнавчого музею,

* Тут та у наступних таблицях дані надані із зведених звітів про діяльність музеїв Харківської області.

приміщення Первомайського краєзнавчого музею [26]. Всі будівлі Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна потребують капітального ремонту або ремонтно-реставраційних робіт [39].

Залишаються без власного приміщення Харківський музей приватних колекцій (за відсутності приміщення та фінансування цей музей протягом 2013 року не проводив жодних робіт) та Люботинський краєзнавчий музей.

Відсутнє експозиційне обладнання в Куп'янському та Первомайському краєзнавчих музеях. У Шевченківському, Золочівському, Сахновщинському музеях експозиції морально та технічно застарілі, а наявне обладнання не дозволяє провести реекспозиції.

Гострою залишається проблема відсутності охорони в музеях. У відповідності до вимог законодавства охороняються лише музеї обласного підпорядкування. На початок 2014 року 17 районних та міських музеїв Харківської області залишаються без будь-якої охорони, єдиним захистом цих музеїв є ґрати. І, на жаль, вже маємо наслідки такої незахищеності – пограбування Міського музею видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко.

Разом з тим, навіть за складних економічних умов, під патронатом Харківської обласної адміністрації та міської ради, в рамках реконструкції площі Конституції, протягом 2013 року було продовжено реабілітаційні роботи щодо будівлі Харківського історичного музею, в ході яких було:

- по всьому підвальному приміщенню виконано роботи з бетонування підлоги, штукатурні та малярні роботи;
- змонтовано лінію припливної вентиляції та електричну мережу підвалу;
- встановлено скло на металеву конструкцію прибудови до музею;
- частково замінено покрівлю музею;
- пофарбовано стіни музею;
- встановлено декоративне освітлення на фасаді будівлі та у прибудові музею;
- встановлено нову огорожу;
- змонтовано нові подіуми для експонування військової техніки під відкритим небом [35].

Крім того, до 70-ї річниці бойового хрещення Першого чехословацького батальйону у Соколовському музеї Бойового Братерства було проведено капітальний ремонт будівлі: замінено віконні рами, проведено ремонт покрівлі, замінено систему опалення та електромережі, зроблений ремонт підлоги та стін. Також у музеї була побудована нова експозиція і встановлена охоронна сигналізація [23].

Протягом року були проведені невеликі поточні ремонти в Лозівському, Дворічанському, Ізюмському, Великобурлуцькому краєзнавчих музеях.

Виставкова робота

Протягом року у музеях Харківської області було відкрито 565 стаціонарних та пересувних виставок, на яких експонувалося понад 20 тис. предметів з фондів музеїв. Загалом, в експозиціях і на виставках було представлено 57740 предметів основного фонду [2].

Кількість виставок та музейних предметів, що експонувалися

Рік	2012	2013	Різниця
всього виставок	556	565	9
експонувалось предметів основного фонду всього	52275	57740	5465
з них на виставках	20232	20106	-126

У тому числі, Харківський художній музей відкрив 77 виставок [16], Барвінківський краєзнавчий музей – 40 [4], Красноградський краєзнавчий музей ім. П. Д. Мартиновича – 32 [5], Міська галерея ім. С. І. Васильківського – 30 [15], по 29 виставок було відкрито у Національному літературно-меморіальному музеї ім. Г. С. Сковороди [12], Художньо-меморіальному музеї І. Ю. Репіна [17] та Балаклійському краєзнавчому музеї [3]. 28 виставок відкрито відповідно у Краснопавлівському [6] та Куп'янському краєзнавчих музеях [7] і 27 – у Лозівському краєзнавчому музеї [8].

Найбільше експонатів представив на своїх виставках Харківський історичний музей (3258 предметів), 1653 предмети експонувалися на виставках Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди, 1161 – у Художньо-меморіальному музеї І. Ю. Репіна, 1127 – у Барвінківському краєзнавчому музеї [2].

Було розроблено 273 тематико-експозиційні плани для створення експозицій та виставок у музеях Харківщини [2].

Крім цього, співробітниками музеїв області було написано 279 статей до наукових, науково-популярних видань та преси [2].

Культурно-освітня робота

Безумовним досягненням музейних співробітників у цьому році є зупинення процесу скорочення кількості відвідувачів музеїв.

*Порівняльний аналіз науково-освітньої діяльності музеїв
Харківської області (2011–2013 рр.)*

Рік	2011	2012	2013	Різниця
Відвідувачів всього (в тис. осіб)	1134,04	844,66	838,6	–9,66
Учнів та студентів (в тис. осіб)	529,5	466,19	468,4	2,21
Обслуговано екскурсіями (в тис. осіб)	72,8	108	109,5	1,5
Проведено екскурсій	12761	11689	11802	113

З наведених даних видно, що у 2012 році значно зменшилися показники майже за всіма напрямками науково-освітньої діяльності. Так, тільки загальна кількість відвідувачів зменшилася на 289,38 тис. осіб. У 2013 році спостерігається хоча й незначне, але збільшення кількості відвідувачів та екскурсій. Невелике зменшення загальної кількості відвідувачів напряму пов'язане з тим, що протягом року не працював Харківський музей приватних колекцій, який у 2012 році прийняв 12 тис. відвідувачів.

Усвідомлюючи свою роль у виховному процесі громадянського суспільства, співробітники музеїв Харківської області розширюють арсенал методів науково-освітньої роботи. Ураховуючи той факт, що у школах та вишах значно ускладнилася процедура отримання дозволу для відвідування позашкільних закладів, у тому числі і музеїв, створюється велика кількість пересувних виставок, з якими музейні співробітники виїжджають до шкіл. Разом із традиційними екскурсіями все більшої популярності набувають клубні та інтерактивні заходи. Так, наприклад, у Харківському літературному музеї протягом року було проведено 262 екскурсії та 210 літературно-мистецьких заходів [36]. Серед них – фестиваль «Метрополія свідомого життя» (до 120-річчя від дня народження Миколи Хвильового), в ході якого відбулися перформанси на вулицях міста та святковий вечір-концерт; фестиваль християнської поезії; фестиваль юних літераторів «Слово. Образ. Митець»; лялькова вистава «Історія Лу», у якій брали участь її маленькі глядачі та їх батьки, тощо [36].

Дуже цікаві заходи відбулися в Літературно-меморіальному музеї Г. С. Сковороди. Так, під час фестивалю «De libertate» можна було побачити давній бій від військово-історичного клубу «Странник», постріляти з луку, навчитися бойового гопака разом із козацьким товариством «Наша воля», а із студентами кафедри дизайну ХНПУ ім. Г. С. Сковороди – створити власну торбу за мотивами робіт Марії Приймаченко. Під час яблучного пленеру, який вперше відбувся у серпні 2013 р., його учасники створюва-

ли арт-об'єкти з яблук, що вирости в саду музею, брали участь в освітній програмі «Яблуко пізнання» та інтерактивній програмі «Котилося яблуко» [33].

Слід відзначити, що сьогодні не тільки великі музеї, але й музейні заклади районного рівня, сільські музеї приходять до розуміння щодо необхідності змінювання та вдосконалення традиційних форм роботи з музейними відвідувачами. Інтерактивні методи, коли відвідувач стає не просто пасивним слухачем, але активним учасником музейної комунікації, зараз є невід'ємною складовою їх роботи.

Одним з перших серед музеїв області вводить у свою роботу інтерактивні заняття Куп'янський краєзнавчий музей.

Ще у 2009 році був розроблений цикл заходів з музейної педагогіки «Музейні легенди». Сюди увійшли такі заняття:

- «Подорож грошей крізь час»;
- «Орел або решка»;
- «Від рубеля до праски»;
- «Історичні пригоди лампи».

На базі художніх виставок музею методистом психологічної служби відділу освіти міськради проводяться тренінгові заняття з розвитку творчих здібностей дітей.

Не менш цікаву роботу проводять співробітники Балаклійського краєзнавчого музею.

Наприклад, історико-етнографічний квест «Погляд крізь століття», в ході якого діти, отримавши завдання від екскурсовода, повинні знайти певні музейні предмети в експозиції, записати їх назви у клітинки сканворду і, у результаті, отримати ключове слово з історії міста.

Під час інтерактивної екскурсії «Балакліївщина у роки Великої Вітчизняної війни» її учасники виконують завдання екскурсовода: самостійно розшукують відповіді, використовуючи отриману інформацію та музейні предмети.

В Ізюмському краєзнавчому музеї ім. М. В. Сібільова для учнівської молоді проводиться цілий ряд інтерактивних заходів. Так, під час заняття «Наука археологія. Археологічні предмети в музеї» учні молодшого шкільного віку на предметах археологічної колекції музею з використанням елементів гри можуть ознайомитися із знаряддями праці первісної людини і зрозуміти як вони використовувалися.

Під час екскурсії «Кроки до Перемоги» її учасники можуть розповісти про своїх прадідів, які брали участь у Великій Вітчизняній війні, зачитати листи з фронту.

Гранти

У відповідності до вимог часу музеї області все активніше долучаються до написання грантових програм.

Так, Первомайський краєзнавчий музей став переможцем Всеукраїнського конкурсу проектів та програм місцевого самоврядування з проектом «Відновлення та збереження традицій Слобожанщини шляхом створення Центру народної творчості на базі Первомайського краєзнавчого музею». На жаль, через затримки з фінансуванням з місцевого бюджету проект не зміг бути реалізованим у повному обсязі до кінця звітного року. Не зупиняючись на досягнутому, музей розробляє міні-грант проект «Збережемо пам'ять для майбутніх поколінь про події Великої Вітчизняної війни» для участі в обласному конкурсі міні-проектів та програм місцевого самоврядування [34].

Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна переміг у конкурсі грантів «ProMuseum» з проектом «Вітаємо, ми ваш музей!». Отриманий грант дозволить провести масштабну рекламно-просвітницьку акцію в школах Чугуївського району [39].

Підвищення кваліфікації

З метою поліпшення роботи музейних закладів Харківської області, надання фахової допомоги музейним співробітникам з актуальних питань музейної справи у 2013 році Інститутом післядипломної освіти Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв було проведено курси підвищення кваліфікації «Роль музеїв у культурному просторі України: стан, проблеми, перспективи».

Щорічний семінар-практикум для співробітників музеїв Харківської області цього року проходив на базі музеїв м. Одеси. Учасники семінару відвідали Одеські літературний, історико-краєзнавчий, художній музеї, Муніципальний музей приватних колекцій ім. О. В. Блещунова і Музей Західного та Східного мистецтва.

Під час круглого столу зі співробітниками Одеського літературного музею «Музей, як центр презентації культурної спадщини краю» були розглянуті питання участі музеїв в розробці туристичних маршрутів краю та проведення екскурсій за цими маршрутами, взаємодії музеїв з туристичними фірмами, організації відвідувачів тощо.

Особливу цікавість викликало семінарське заняття в Одеському муніципальному музеї приватних колекцій ім. О. В. Блещунова,

під час якого співробітники музею поділилися своїми наробками з написання грантових заявок, розповіли про проблеми та шляхи їх вирішення під час вибору грантодавців, підготовки документів, підписання договорів, а також поділилися досвідом у розробках музейних проєктів.

Також протягом звітного року співробітники музеїв Харківської області взяли участь у наступних семінарах та тренінгах з підвищення кваліфікації:

- навчальному семінарі «Створення і промоція музейного продукту: практичний досвід і навички тренера» (м. Київ);
- міжнародному науково-практичному семінарі «Оцифроване надбання: збереження, доступ, репрезентація» в Державному політехнічному музеї при НТУУ «КПІ»;
- семінарі-тренінгу для музейних працівників з написання грантових заявок на музейні програми (Донецький обласний художній музей);
- тренінгу «ZOOM IN – ZOOM OUT: опції музею та відвідувача» (Харківський літературний музей).

Директор Харківської художньої галереї ім. С. І. Васильківського Т. Тумасян пройшла стажування у Великобританії за спеціальною програмою Британської ради в Україні з метою міжнародних культурних обмінів [37].

Таким чином, аналіз діяльності музеїв Харківської області у 2013 році показує, що попри всі економічні труднощі музеї Харківщини продовжують наполегливу працю з усіх напрямків музейної роботи.

Джерела та література

1. Зведений звіт про діяльність музеїв Харківської області за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
2. Зведений звіт про діяльність музеїв Харківської області за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
3. Зведений звіт про діяльність Балаклійського районного краєзнавчого музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
4. Зведений звіт про діяльність Барвінківського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
5. Звіт про діяльність Красноградського краєзнавчого музею ім. П. Д. Мартиновича за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
6. Зведений звіт про діяльність Краснопавлівського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).

7. Зведений звіт про діяльність Куп'янського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
8. Зведений звіт про діяльність Лозівського краєзнавчого музею за 2012 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
9. Звіт про діяльність Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
10. Звіт про діяльність Музею видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
11. Звіт про діяльність Музею приватних колекцій за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
12. Звіт про діяльність Національного літературно меморіального музею Г. С. Сковороди за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
13. Звіт про діяльність Харківського історичного музею за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
14. Звіт про діяльність КЗК «Харківський літературний музей» за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
15. Звіт про діяльність Харківської міської галереї ім. С. В. Васильківського за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
16. Звіт про діяльність Харківського художнього музею за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
17. Звіт про діяльність Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна за 2013 р. (форма державного статистичного спостереження № 8-нк).
18. Пояснювальна записка Балаклійського районного краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
19. Пояснювальна записка Барвінківського краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
20. Пояснювальна записка Богодухівського районного краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
21. Пояснювальна записка Валківського краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
22. Пояснювальна записка Великобурлуцького краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
23. Пояснювальна записка Зміївського краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
24. Пояснювальна записка Ізюмського краєзнавчого музею ім. М. В. Сібільова до звіту про діяльність музею за 2013р. (форма 8-нк).
25. Пояснювальна записка Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
26. Пояснювальна записка Краєзнавчого музею Печенізького району ім. Т. А. Суліми до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
27. Пояснювальна записка Красноградського краєзнавчого музею ім. П. Д. Мартиновича до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).

28. Пояснювальна записка Краснопавлівського краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
29. Пояснювальна записка Куп'янського краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
30. Пояснювальна записка Лозівського краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
31. Пояснювальна записка Люботинського краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
32. Пояснювальна записка Музею видатних харків'ян ім. К. І. Шульженко до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
33. Пояснювальна записка Національного літературно меморіального музею Г.С. Сковороди до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
34. Пояснювальна записка Первомайського краєзнавчого музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
35. Пояснювальна записка Харківського історичного музею до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
36. Пояснювальна записка комунального закладу культури «Харківський літературний музей» до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк)
37. Пояснювальна записка Харківської міської галереї ім. С. В. Васильківського до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).
38. Звіт про роботу Харківського художнього музею за 2013р.
39. Пояснювальна записка Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна до звіту про діяльність музею за 2013 р. (форма 8-нк).

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ФАРМАЦІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ФАРМАЦЕВТИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

М. В. Григор'єва,

*к. і. н., директор Музею історії
фармації України Національного
фармацевтичного університету*

Multa renascentur, quae jam decidere.

(Багато чого здатне відродитися з того,
що вже померло)

Горацій

Національним фармацевтичним університетом приділяється значна увага збереженню багатовікової історії фармації та усвідомлюється значущість музейної роботи у формуванні культурно-освітнього середовища вищого навчального закладу. У зв'язку

з цим і, враховуючи вимоги часу, у 2005 р. на VI з'їзді фармацевтів України було прийнято рішення про створення Музею історії фармації України на основі фондів Музею історії НФаУ. Першим кроком на шляху до створення музею стала розробка його концепції.

У 2008–2009 рр. було складено поетапний план створення музею, який містив: визначення місця, розробку концептуального проекту фахівцями, вирішення питання фінансування тощо. На початку липня 2009 р. було затверджено проект музейного приміщення та розпочато ремонтні роботи.

Було підібрано та відремонтовано приміщення в корпусі університету по вул. Блюхера, 4. Загальна його площа склала 165,1 м². Відзначимо, що ремонт приміщення вимагав особливого та старанного підходу, адже воно не було пристосоване до вимог, які висуваються для експозиційних залів. Дизайнерські та оздоблювальні проекти і роботи були виконані художником-дизайнером В. С. Дергапутським та архітектором В. І. Приймаком.

Відкриттю музею передувала досить активна науково-дослідна робота зі збирання та створення музейної колекції. Особлива увага зверталася на дослідження витоків вищої фармацевтичної освіти України та маловідомих сторінок її історії.

Урочисте відкриття музею відбулось 15 вересня 2010 р. в третій день роботи VII з'їзду фармацевтів України. Починаючи з цього моменту і до початку 2014 р., співробітниками музею було проведено більше 1000 екскурсій для студентів, школярів, випускників та гостей університету.

У книзі відгуків музею знаходимо записи почесних гостей VII з'їзду фармацевтів, представників різних країн та національностей, відомих діячів фармацевтичної галузі, студентів та випускників НФаУ.

Музей історії фармації України має два експозиційних зали, в яких відображено історію розвитку фармації, історію фармацевтичної освіти Харкова, і, зокрема, історію Національного фармацевтичного університету як провідного українського вищого навчального закладу в галузі фармації.

В першому експозиційному залі репрезентовано історію розвитку світової фармації від найдавніших часів. Другий експозиційний зал музею знайомить з історією фармації України та історією НФаУ.

Одним з найбільш кропітких та важливих завдань, що поставили перед співробітниками музею, став збір експонатів для експозиції. На момент відкриття музею у 2010 р. кількість його експонатів

становила 520 одиниць зберігання, на кінець 2011 р. – 708, на початок 2014 р. – 1315.

Величезну допомогу в поповненні фондів музею надали завідувачі кафедр та інших підрозділів університету, які передали до музею ряд цінних пам'яток. Відчутний внесок в створення музейної експозиції зробили співробітники Державного наукового центру лікарських засобів, які надали експонати, присвячені життю та науковій діяльності видатного фармацевта, колишнього директора ДНЦЛЗ Ф. А. Конєва (серед них: вакуумна мийка Ф. А. Конєва, фільтр Ф. А. Конєва, альбоми тощо); книги, видання з'їздів фармацевтів, медичний посуд тощо.

Сьогодні серед найбільш цінних експонатів музею:

- ваги XIX ст., на яких працював перший ректор та фундатор університету, проф. М. О. Валяшко;
- фармакопея німецькою мовою з кольоровими ілюстраціями ручної роботи, видана у 1890 р.;
- фармакопея Російської імперії (дореволюційне видання);
- особова справа ректора університету, проф. М. О. Валяшка;
- особова справа ректора університету, проф. Ю. Г. Борисюка;
- дисертація на здобуття ступеню магістра фармації А. Пауля «До питання про знаходження гліцирину в кореневищі солодкового папоротника» (1914 р.);
- лабораторний посуд кінця XIX ст.;
- експонати з колекції лікарських рослин Харківського імператорського університету, датовані XIX ст.;
- гербарій Харківського фармацевтичного технікуму (30-ті роки XX ст.) та інші.

Було розпочато роботу зі створення біографій провідних науковців НФаУ, які працювали в університеті на різних етапах його історії, а також його визначних вихованців. Одним з експонатів Музею історії фармації стала «Книга пошани», в якій розміщено біографії видатних науковців Національного фармацевтичного університету. Ідея створення книги, яка належить ректору університету, член-кореспонденту НАН України В. П. Черних, була здійснена зусиллями професора Т. І. Тюпко. Перед відкриттям музею книгу було передано до його фондів.

Тривала робота зі створення фотоархіву, який має містити в собі матеріали, що відображають світову історію фармації, історію фармації України в цілому та Харкова зокрема, історію фармацевтичної освіти в Україні, історію НФаУ.

Було підготовано тематичну екскурсію та презентацію під назвою «Як будувався університет», а також презентацію «Фарма-

цвітничні музеї України» для демонстрації екскурсійним групам та гостям НФаУ.

Продовжується збір матеріалів з історії фармації, що мають знайти відображення в експозиції або зберігатися у фондах музею, за наступними проблемами: «Історія традиційної народної фармації», «Історія фармації в давні часи», «Історія фармації у середні віки». Робота зі збирання матеріалів ведеться в провідних бібліотеках м. Харкова (Центральній державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка та Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, бібліотеці Медичного товариства), а також Державному архіву Харківської області.

Було розпочато роботу над темою «Фармація в літературі». Слід відзначити, що до образу аптекаря зверталися в своїх творах такі відомі письменники, як: М. А. Булгаков («Морфій»), А. Крісті («Автобіографія»), В. О. Соллогуб («Аптекарь»), М. В. Успенський («Сільська аптека»), А. П. Чехов («Аптекарь») та інші. На даний момент виявлено, загалом, більше 50 творів художньої літератури, які торкаються аптечної тематики. Завданнями подальшої роботи є: виявлення творів (як прозових, так і поетичних), тематика яких стосується аптечної справи; редакторська робота з ними та підготовка до видання збірки, присвяченої образу фармацевта в літературі.

На базі музею працює студентський гурток з історії НФаУ, засідання якого відбуваються раз на місяць. Серед тем, що розглядалися на засіданнях гуртка – історія лікування студентів в дорядянський період, історія домових храмів в університетах України та інші.

У лютому 2011 р. музей отримав свідоцтво про реєстрацію. Цьому передувала активна підготовча робота, починаючи з жовтня 2010 р.

Неодмінною складовою роботи музею виступає виставкова діяльність. Так, традиційними стали щорічні виставки до Дня Перемоги, на яких охочі можуть ознайомитися з матеріалами, що стосуються військових подвигів, життя та діяльності співробітників НФаУ – ветеранів Великої Вітчизняної війни; а також переглянути документальні фільми, присвячені подіям військового часу.

У зв'язку з відзначенням у 2013 р. 55-річного ювілею виникнення студентських будівельних загонів, а також ставлячи на меті поповнення кількості експонатів Музею історії фармації документами та матеріалами, пов'язаними з історією студентських будівельних загонів, співробітниками музею було проведено збір спогадів серед учасників будівельного руху – викладачів, співробітників та

студентів університету. Авторами спогадів стали: кандидат фармацевтичних наук, завідувачий Центральною районною аптекою №63 м. Куп'янськ, провізор вищої категорії С. В. Гриценко; доктор фармацевтичних наук, професор кафедри фармакогнозії, заслужений діяч науки і техніки України В. М. Ковальов; завідувача аптекою «Експрес-4» Т. М. Новікова; доктор фармацевтичних наук, професор кафедри ботаніки, член-кореспондент АН технічної кібернетики А. Г. Сербін; доктор фармацевтичних наук, професор кафедри аптечної технології ліків, академік Академії наук технічної кібернетики В. І. Чуешов та інші.

Важливим елементом середовища існування музею та його взаємодії з культурно-освітнім середовищем університету сьогодні постає інформаційно-технологічний простір вищого навчального закладу, що розглядається як сукупність інформаційних каналів зв'язку та обміну відомостями щодо пам'яток, які мають музейне значення, зберігаються в музеї та на виставках кафедр в різноманітних структурних підрозділах університету [2, с. 181]. Саме тому важливою є тісна співпраця співробітників музею з адміністраторами університетського сайту та редакцією університетської газети. Зокрема, Музей історії фармації України має власну сторінку на сайті Національного фармацевтичного університету. У 2013 р. на цій сторінці було розміщено 3D-тур експозиційними залами музею. Директор музею регулярно виступає з публікаціями, присвяченими історії університету та видатним особистостям фармацевтичної освіти, в університетській багатотиражці «Молодість фармації».

В планах музею на 2014 р. – відзначення ювілейних подій, до яких, серед інших, належать: 210-річчя з моменту видання університетського статуту Харківського імператорського університету, за яким було створено загальну кафедру лікарського речовинослов'я, фармації та лікарської словесності, 100-річчя з дня народження професора, завідувачого кафедрою органічної хімії П. О. Петюніна, 35-річчя з моменту проведення III з'їзду фармацевтів України та інші; продовження роботи, спрямованої на поповнення фондів новими експонатами; подальша екскурсійна та виставкова діяльність, розширення роботи студентського гуртка з історії НФаУ тощо.

Література

1. Колосова Е. М. Модель музейной образовательной среды как компонента гуманитарной среды вуза [Текст] : монография / Е. М. Колосова, И. А. Свиридова, Н. М. Федорова. – СПб., 2008. – 68 с.

2. М. О. Валяшко. До 140-річчя з дня народження [Текст] : біобібліогр. покажч. / Нац. фармац. ун-т ; [уклад.: В. П. Черних та ін.]. – Х. : НФаУ, 2011. – 48 с.
3. Павлова Н. В. Музей медицинского университета в окружающем пространстве [Текст] / Н. В. Павлова // Университетские музеи: прошлое, настоящее, будущее : материалы международной конференции / под ред. И. Л. Тихонова. – СПб., 2006. – С. 181–185.

ДО ІСТОРІЇ ФАРМАЦІЇ НА ХАРКІВЩИНІ

Л. Ю. Глазкова,
зав. сектору ІІ науково-
експозиційного відділу ХІМ

Поєднання фахових галузевих досліджень з краєзнавчими, в тому числі музейно-фондовими, створюють можливість реконструкції епохи майже в цілісному вигляді, що й дає підстави для музейної розробки тематичних презентацій, факультативів, круглих столів тощо. Вивчення історії фармації на Харківщині на сьогодні вже представлене науковими працями Робака І. Ю., Сятині М. Л. та інших фахівців, але продовжує вивчатися всіма зацікавленими науковцями, які наразі стикаються з іменами перших лікарів, аптекярів, фармацевтів нашого краю, зі стародавніми винайденими технологіями виготовлення лікарських препаратів, які й досі є актуальними. Відповідно до державної політики сприяння вивченню регіональної історії України ці краєзнавчі дослідження простежують історичну детермінацію розвитку фармації на Харківщині.

На нашій землі здавна лікували травами – «зіллям», а установи, що їх готували, називалися «зеленями». Порадники лікарські (як і самі знахарі) називалися «зелейниками», а ще «вертоградями». В них докладно описувалися технологічні процеси готування ліків. У ранніх збірниках законів («Руська правда», XI ст.) згадується про лікарів і винагороду їм за лікування.

Лише зі збільшенням чисельності населення міст (за часів найбільшого розквіту кількість населення стародавнього Києва сягала 100 тисяч, на території сучасної Харківщини існували християнізовані міста: Шарукань, Каркабан-Каркаян або Каракатія, Балін, Донець та ін.) [8] з'явився попит на медичну допомогу. Це сприяло виокремленню значної кількості людей, для яких лікувальна справа стала основною професією.

Першим визначним лікарем-жінкою і першим вченим-медиком в історії Русі-України була дочка київського великого князя

Мстислава Володимировича, онука Володимира Мономаха, правнучка Ярослава Мудрого – Добродія-Євпраксія-Зоя (1108–1172). На підставі власної лікарської практики та аналізу досліджень тогочасних медиків Євпраксія в 30-х роках XII ст. написала грецькою мовою науковий трактат «Алімма» («Мазі»), який став досить популярним у середньовіччі. Це була перша відома авторська медична праця, написана представницею Київської Русі. В даний час примірник «Алімми» зберігається у флорентійській бібліотеці Лоренцо Медичі. Науковий трактат «Мазі», незважаючи на свою скромну назву, є своєрідною енциклопедією медичних знань XII ст., яка ґрунтувалась не лише на сучасній та старій медичній літературі, а й на власному досвіді і глибокому критичному аналізі. Посилання на прийоми і підходи лікування вказують на знайомство автора тексту з працями Ібн-Сіні і Гіппократа та іншими тогочасними науковими рукописами. Не треба забувати, що великі і цінні наукові трактати з медицини Арнольда, Салічето, Ланфранка, Везалія, Паре з'явилися на декілька століть пізніше [4].

Однак аптек у сучасному значенні цього слова не було, на відміну від Західної Європи. Не існувало і розділення професійних обов'язків між лікарями і аптекарями. Лише у XIII ст. у Львові (1270 р.) біля храму Іоанна Хрестителя був відкритий притулок і перша аптека, яка проіснувала до 1480 р. [18].

Медицина козацького періоду в Україні базувалася на українській народній, проте мала певні відмінності. По-перше, тривалий час серед козаків практикувалося самолікування. Поранений не звертався по допомогу до спеціаліста: рани обробляв сумішшю слини і землі або попелом. По-друге, основною метою козацької воєнної медицини було невилікувати, а попередити захворювання. Цілком виправдана позиція для людей, які прагнуть зберегти боєготовність.

У рукописах французького інженера Боплана, який прожив в Україні 17 років і свої спостереження виклав у окремій книзі, надрукованій у 1650 р., ми знаходимо: «Козаки хвороб майже не знають. Більша частина з них помирає в сутичках з ворогом або від старості... Від природи наділені вони силою та ростом високим...» [7].

Однак було б невірно думати, що в козацькому війську не подавалася ніяка кваліфікована медична допомога. У війську Б. Хмельницького, наприклад, майже в кожній сотні були цирульники, при полках – лікарі. З історичних джерел відомі імена лікарів Лук'яна Салтицького, Мартина Родомського, Івана Гладкого, Матвія Таборовського та ін. Ще у XV ст. у великих містах України

з'явилися цехи цирульників, в яких, крім гоління, навчали подавати медичну допомогу, особливо при травмах, пораненнях, переломах кісток, вивихах, кровотечах. З походів запорізькі козаки поверталися з великою кількістю поранених, частина яких залишалась назавжди інвалідами. З цих причин козаки змушені були мати свої шпиталі. У XVI ст. для поранених козаків створюються шпиталі в монастирях, найбільші з них – у Трахтемирівському та Межигірському монастирях. На Харківщині у 50-тих роках XVII ст. на березі р. Сіверський Донець виникає Зміївський Миколаївський козацький монастир (село Коробові хутори) для старих і поранених козаків, який був замком з гарматами. Лікували в монастирях обізнані в медицині ченці. Це були своєрідні перші військові лікувальні заклади в Україні [7]. Після заснування п'яти слобідських полків у кожному полковому місті для медичного обслуговування населення були міські лікарі, на яких покладалися і функції аптекарів. Оскільки слобідські полки перебували під владою Московської держави, на них розповсюджувалася дія Аптекарського приказу, започаткованого у 1620 році за царя Михайла Федоровича. Аптекарський наказ, на чолі з боярином (або суддею, як тоді звали), видав полковою та палацовою медичними службами, організацією лікування хворих та поранених, комплектуванням медичних кадрів, аптечною справою тощо. У 1714 р. Петро I перетворив Аптекарський приказ на державний заклад – Аптекарську канцелярію, яка контролювала медичні справи Росії, зокрема і всіх медиків: докторів, лікарів, аптекарів, окулістів, алхіміків, костоправів тощо. З 1721 р. Аптекарський приказ стає Медичною колегією, через деякий час – Медичною канцелярією. Для армії існували польові аптеки, через які здійснювалось забезпечення військ лікарями та іншими необхідними засобами [6]. До того ж, Петро I наказав відкрити у великих містах «казенні» аптеки та дозволив засновувати приватні аптеки, якими, здебільшого, керували чужоземні аптекарі; працювали та вчилися у них і особи з місцевого населення. Курс фармацевтичного навчання тривав 5–6 років, після чого аптекарські учні складали іспити на звання «гезель» та відряджалися до польових аптек на 2–3 роки. Після відбуття служби вони мали право скласти іспити на звання провізора і самостійно працювати в якості фармацевтів. За сенатським указом 1737 року було наказано у великих містах «для пользования обывателей в их болезнях содержать лекарей». У 1739 році у Харків прибув перший лікар Іоганн Вінклер [16]. З 1754 р. найбідніших молодих лікарів Російської імперії посиляли в університети Європи для подальшого удосконалення. Завдяки глибокому

вивченню досвіду підготовки лікарів у Європі була створена са-
мобутня вітчизняна система вищої медичної освіти [1].

Указ про заснування в Харкові першої аптеки був підписа-
ний імператрицею Катериною II у 1768 році (у Києві вже існува-
ла з 1728 р. вільна аптека німця Й. Гейтера), але відкрилася вона
лише через 10 років. Аптека була «казенною» і належала до «бogo-
угодних закладів» Слобідсько-українського приказу громадського
опікування, на який покладалося влаштування і утримання ліка-
рень, притулків для інвалідів, сиріт на території Харкова та 15 по-
вітів (з 1780 року) Харківського намісництва. Державні асигну-
вання на зазначені заходи були мізерні, відповідних спеціалістів
було дуже мало. З 1786 року харківська аптека разом із лаборато-
рією містилась у кам'яному будинку в Залопанській частині міс-
та (зараз вул. Червоножовтнева, 2). У 1797 році в губерніях були
організовані лікарські управи, до яких уперше увійшли спеціальні
представники з медичною освітою, підпорядковані загальній гу-
бернській адміністрації: лікар-інспектор, лікар-оператор, лікар-
акушер і один канцелярист [16]. У XVIII ст. в Україні ще не було
спеціалізованої медичної вищої освіти. Реформа освітніх закладів
1782–1786 років, із запровадженням народних училищ у кожно-
му губернському та повітовому центрі, орієнтувалася на досвід
Австрійської імперії. У 1788–1789 рр. в Україні з'явилися головні
і малі народні училища. У 1789 році Головне народне училище від-
крилося в Харкові, а в 1805 р. воно стало базою створеної першої
чоловічої гімназії. Майбутні вітчизняні лікарі отримували освіту
спочатку в колегіумах – Харківському (1726 р.) та Переяславсько-
му (1734 р.), початкових казенних училищах, а потім – у класич-
них гімназіях [2]. У 1788–1797 рр. у Єлисаветграді (зараз Кіро-
воград) діяла медико-хірургічна школа, в якій велася підготовка
лікарів для армії, що діяла на турецькому фронті [15]. За 10 ро-
ків свого існування школа підготувала 255 лікарів та підлікарів.
За все XVIII століття в Росії медичну освіту здобуло 2000 лікарів,
тобто кожний восьмий лікар здобув освіту в Єлисаветградській
медико-хірургічній школі. Так, прикладом блискучої кар'єри
вченого-медика може слугувати життєвий шлях хірурга Єфрема
Йосиповича Мухіна – нашого земляка, який походив з м. Чугуєва
(1766–1850). Він навчався у Харківському колегіумі та Єлисавет-
градській медико-хірургічній школі, брав участь у штурмі турець-
кої фортеці Очаків і був нагороджений за хоробрість медаллю за
взяття фортеці. Його внесок у фармацію: почав застосовувати
сполуки хлору; організував при Московському університеті зраз-
кову аптеку і став її керівником; одним із перших заклав основи

гігієні і токсикології; займався проблемами епідеміології; був одним з ініціаторів запровадження щеплень від віспи; організував вакцинацію в Москві (1801 р.). Як епідеміолог брав участь у ліквідації епідемії холери в Москві (1830 р.) [14].

Випускником Харківського колегіуму був Григорій Іванович Базілевич (1759–1802), який походив з села Боромля (у 18 км від волосного центру – м. Тростянця Охтирського повіту Харківської губернії). Він став першим російським клінічним професором та першим вченим секретарем за вибором Медичної колегії, а не за призначенням уряду. Він брав безпосередню участь у складанні всіх планів з медичної частини, за його представленням були влаштовані перші клінічні палати в Росії.

Південь Російської імперії гостро потребував відкриття університетів. В Україні на той час була лише Києво-Могилянська академія (1631 р.), в якій викладалася і медицина. У 1790 році князь Г. О. Потьомкіна намагався відкрити в Катеринославі великий університет із медичною школою, але ця спроба виявилася невдалою [17].

За ініціативи громадського діяча, українського вченого і винахідника Василя Назаровича Каразіна (1773–1842), який походив із села Кручик Богодухівського повіту Харківської губернії, у вересні 1802 року було створено Міністерство народної освіти, аналогів якому не мала жодна країна Європи. Саме завдяки Василю Каразіну було вирішено відкрити у Харкові університет. 24 січня 1803 року було підписано дозвіл. За основу було взято прусську реформаторську діяльність та Гумбольдтівський університет (Берлінський університет, названий на честь братів-вчених Олександра та Вільгельма фон Гумбольдтів). Для нового університету потрібні були висококваліфіковані фахівці, до того ж, більшість посад відводилась іноземцям, зокрема німецьким вченим.

Наприкінці літа 1803 року попечитель Харківського учбового округу та куратор університету граф Северин Потоцький (1762–1829) звернувся у Веймар до відомого поета Йоганна Вольфганга Гете з проханням допомогти у формуванні викладацького складу. За його рекомендацією були запрошені професори з Вюрцбургу, Віттенбергу, Лейпцигу, Геттінгену, Франкфурту-на-Одері та інших міст.

В перше десятиліття роботи Харківського імператорського університету (1805–1815) 29 з 47 викладачів були іноземцями, 18 з них – з Німеччини [5].

Одним із видатних діячів природничих наук був ординарний професор (найвищий професорський ранг у Німеччині) фарма-

ції та технічної хімії Фердинанд Гізе. Завдячуючи блискучій освіті Гізе вважався одним із найкращих професорів. Під час роботи в Харкові Гізе видає «Загальну хімію» в 5 томах – зразковий, як на свій час, великий посібник, перекладений професором Комлишинським з німецької на російську мову. Також він проводить аналізи місцевих мінеральних вод.

На початку XIX ст. одна існуюча казенна аптека не могла задовольнити попит на ліки як губернського міста, так і Слобідсько-української губернії. Тому починають створюватися «вільні», тобто приватні, комерційні аптеки Венцеля, пізніше – Генріха Сартіссона, Карла Доранта, Григорія Фідлера, Єгора Коха і магістра фармації Фрідріха Коха. Їх діяльність регламентувалася «Аптекарським статутом» 1789 р. та 1836 р. У 1873 році були видані «Правила відкриття аптек».

Після скасування кріпосного права в 1861 році мережа аптечних закладів на Харківщині продовжувала зростати, з'явилися нові аптеки при лікарських установах, а також аптечні магазини. Простежується наступна динаміка розвитку аптечної мережі Харківської губернії: 1800 р. – 1 аптека, 1825 р. – 5 аптек, 1865 р. – 28 аптек, 1886 р. – 37 аптек, 1900 р. – 54 аптеки, 1916 р. – 82 аптеки. Найбільш інтенсивно аптечна мережа розвивалася в самому Харкові, де в 1900 р. налічувалось 19 аптек. Таким чином, одна аптека в Харкові обслуговувала 10,5 тис. мешканців, це був найвищий показник рівня забезпеченості аптечними послугами серед українських міст. Середній показник на той час складав – одна аптека на 28 тис. осіб (сучасний показник: 1 – на 5 тис. харків'ян) [16].

У фондах Харківського історичного музею зберігається аптечний посуд XIX ст. з приватних аптек. На особливу увагу заслуговує керамічний посуд із заводськими написами назв ліків латинською мовою [19].

Після революції 1917 року підготовку фармацевтів при аптеках було скасовано. І вже в 1923 році засновано хімічні фармацевтичні факультети при Харківському та Одеському університетах.

Кадри фармакологів в Україні традиційно формувалися в основному з лікарів, ветеринарів, хіміків та фармакологів. Серед визначних випускників Харківського імператорського університету, які внесли вагомий внесок у розвиток вітчизняної фармації, можна назвати імена Василя Яковича Данилевського (1852–1939), Миколи Сергійовича Бокаріуса, Миколи Авксентійовича Валяшка, Іллі Ілліча Мечникова.

Зусиллями В. Я. Данилевського невелика лабораторія Санітарно-бактеріологічного інституту Харківського медичного товари-

ства, в якій він працював над проблемою виготовлення орґано-препаратів, в 1919 р. була реорґанізована в Український орґано-терапевтичний інститут (зараз Інститут проблем ендокринної патології ім. В. Я. Данилевського АМН України). Він сприяв відкриттю у 1927 р. при інституті Ендокринологічної клініки, яка стала першим подібним закладом на теренах СРСР і третім у світі (після Берліна і Праги). Працею вчених Інституту закладено фундамент вітчизняної ендокринології, створення та промислового випуску гормональних та гормоноподібнодіючих засобів [12].

Нове слово на шляху розвитку судової медицини і судової хімії сказав професор-хірург Микола Сергійович Бокаріус (1869–1931). Вже в 1906 р. він починає читати курс лекцій з судової хімії на фармацевтичних курсах медичного факультету, а з 1910 р. і до кінця свого життя (1931 р.) він стає завідуючим та професором кафедри судової медицини Харківського Імператорського університету. У 1920 р. у Харкові (столиці УРСР) у складі Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР, був створений судово-медичний відділ, керівництво яким було доручено М. С. Бокаріусу, що й стало початком організації в Україні судово-медичної експертизи на державному рівні. Після смерті М. С. Бокаріуса його ім'ям названо НДІ судових експертиз (зараз Науково-дослідний інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса) [13].

Велику роль у розвитку фармацевтичної освіти в Україні відіграв М. А. Валяшко (1874–1955), якого вважають за її засновника. Його ім'я стоїть поряд з іменем мікробіолога І. І. Мечникова – лауреата Нобелівської премії 1908 року в галузі фізіології та медицини і нашого земляка, який походив з села Іванівка Куп'янського району. Якщо всі відкриття Мечникова припадають на період його роботи в університетах Санкт-Петербургу, Одеси та Пастерівському інституті в Парижі, то вся плідна діяльність доктора фармацевтичних і хімічних наук Миколи Авксентійовича Валяшка пов'язана саме з Харковом. Він стояв біля джерел створення першого наукового спрямування з вивчення зв'язку побудови речовин з їх біологічною дією. В 1971 році рішенням ЮНЕСКО відзначалось 100-річчя з дня його народження. На V національному з'їзді фармацевтів України в Харкові в 1999 році М. А. Валяшко був названий «гордістю та славою фармації» [9].

Зараз на Харківщині продовжуються дослідження проблеми створення нових високоефективних лікарських засобів синтетичного походження. Вони здійснюються в 12 медичних науково-дослідних інститутах нашого регіону та Державному науковому центрі лікарських засобів (ДНЦЛЗ).

Саме фармацевтична галузь Харківщини є прикладом співдружності науки і виробництва, посідає перше місце в Україні за концентрацією підприємств та кількістю фармакологічних груп лікарських препаратів, що виробляються. На базі Національного фармацевтичного університету, Державного наукового центру лікарських засобів та 9 фармацевтичних підприємств області започатковано замкнутий цикл від підготовки фахівців до виробництва лікарських засобів, які не лише конкурують з кращими іноземними зразками, але й перевищують останні [10] за міжнародними стандартами GMP (ТОВ «Фармацевтична компанія «Здоров'я», Дослідний завод ДНЦЛЗ, ЗАТ «Біолік», АТ «Стома» тощо) [11]. Фармацевтичними підприємствами області виробляється понад 40% усього асортименту лікарських засобів вітчизняного виробництва, а деякі з них (вакцини, сироватки) виробляються виключно в Харкові. Неабияке значення для розвитку фармації України має проведення в Харкові Національних з'їздів фармацевтів України (I-й, III-й, V-й, VI-й та VII-й).

Стратегічна мета, яку ставить перед собою галузева спільнота області – до 2015 року збільшити до 50% показник спеціалістів з вищою фармацевтичною освітою, які працюють в аптечній мережі та в хіміко-фармацевтичній промисловості, бо саме фармацевтична галузь є стратегічною, тому що охорона здоров'я населення – це гарантія безпеки будь-якої держави [3]. Здоров'я людини – ключовий елемент національної безпеки.

Оцінюючи історичний шлях розвитку фармації на Харківщині, що був подоланий крізь лихоліття воєн і протистоянь з українством як таким, можна підсумувати: наш регіон дав світові імена науковців і лікарів, діяльність яких стала джерелом постійного наукового натхнення для фахівців від медицини та фармації, для краєзнавців – ще однією спробою самоідентифікувати себе слов'янам і харків'янам з позиції історико-культурних та наукових суб'єктів в українському та європейському співтоваристві, а музейне висвітлення теми шляхом побудови виставок та підготовки різноманітних масових заходів є актуальним.

Література

1. Баєва О. В. Менеджмент у галузі охорони здоров'я [Текст] : навч. посібник / О. В. Баєва. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 640 с.
2. Богданов Д. В. Розвиток освіти на Слобожанщині у 2 пол. 19 ст. [Електронний ресурс] / Д. В. Богданов // Десяті Сумцовські читання: Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 150-річчю з дня народження

- видатного українського вченого, академіка АН України М. Ф. Сумцова. – Харків, 2004. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2004/article.html?n=387>.
3. Вибір майбутньої професії – це вибір життя // Аптека online [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apteka.ua/article/259158>.
 4. Євпраксія Мстиславівна (Зоя, Добродія) (1108 – 1172) – княжна, лікар. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/8847679>.
 5. Життя та діяльність німців у Харкові (XIX – початок XX ст.). Будинок Нюрнбергу за підтримки посольства ФРН / під ред. Ципіна Д. [та ін.]. – К., 2004. – 55 с.
 6. История аптекарского дела в Европе [Электронный ресурс] // Википедия, свободная энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Аптекарь&oldid=54370848>.
 7. Козацька медицина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otkozachestvod.jimdo.com/козацька-медицина/>.
 8. Коловрат Ю. А. К вопросу о дате основания Змиева и его этнической принадлежности в эпоху средневековья [Електронний ресурс] / Коловрат Ю. А. – Режим доступу: http://www.ukrainica.org.ua/rus/projects/misto_i_chas/korinnya_mista/korinnya-inshikh-mist/91-153/347-347.
 9. Левцова Н. Н. К 130-летию со дня рождения Н. А. Валяшко [Текст] / Н. Н. Левцова // Сьомі Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції з міжнародною участю «Історія та археологія Слобожанщини в музеях Харківщини. До 100-річчя відкриття Салтівської культури», 12 квітня 2001 р. – Х. : [Видавництво ХНАДУ], 2002. – С. 23–25.
 10. Левченко Т. Є. Деякі аспекти соціально-економічного розвитку Харківської області у 2003 р. [Електронний ресурс] / Т. Є. Левченко // Десяті Сумцовські читання: Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 150-річчю з дня народження видатного українського вченого, академіка АН України М. Ф. Сумцова. – Харків, 2004. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2004/article.html?n=383>.
 11. Левченко Т. Є. «Харківщина промислова» – одна із головних тем тимчасової виставки до 15-річчя Незалежності України [Текст] / Т. Є. Левченко // Дванадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 15 річниці Незалежності України, 14 квітня 2006 р. – Х., 2007. – С. 44–45.
 12. Маринжа Л. В. Я. Данилевський. Учений безмежних уподобань [Електронний ресурс] / підготував Лук'ян Маринжа. – Режим доступу: <http://health-ua.com/articles/7145.html>.
 13. Маринжа Л. Н. С. Бокариус – основоположник криміналістического направления в украинской судебной медицине [Електронний ресурс] / підготував Лук'ян Маринжа. – Режим доступу: <http://health-ua.com/articles/4975.html>
 14. Мухін Єфрем Йосипович [Електронний ресурс] // Вікіпедія, вільна енциклопедія. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Мухін_Єфрем_Йосипович&oldid=13997648

15. Прикази громадського опікування. Повітові лікарі. Єлисаветградська Медико-хірургічна школа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hismed.net/node/88>.
16. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Аптечна справа [Текст] / І. Ю. Робак. – Х. : ХДМУ, 2007. – 346 с.
17. Світло вчення. Як освіта ставала світською, загальною і доступною для широких мас населення [Електронний ресурс] / Володимир Маслійчук. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/75230>.
18. Сятиня М. Л. Історія фармації [Текст] : навчальний посібник для вищих навчальних закладів / М. Л. Сятиня. – Львів, 2002. – 660 с.
19. Хасанова О. І. Різновиди предметів з кераміки та скла в колекції ХІМ та їх використання в експозиції [Текст] / О. І. Хасанова // Сімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 211–222.

БУДИНОК-МУЗЕЙ І. Ю. РЕПІНА В ЧУГУЄВІ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

С. І. Бучаста,
директор Художньо-
меморіального музею І. Ю. Рєпіна

Певний період життя всесвітньовідомого художника Іллі Юхимовича Рєпіна від народження у 1844 році до від'їзду до Санкт-Петербургу у 1863 році був тісно пов'язаний з історією Українського військового поселення. Він народився у передмісті Чугуєва Осинівці (Калмицькому) у родині військових поселенців та сам відносився до цієї соціальної групи. Тому вивчення повсякденної історії поселень, особливостей побуту, занять населення є визначальним для розуміння підґрунтя формування його світогляду та таланту.

Одним з об'єктів цього періоду історії є будинок на колишній вулиці Нікітінській, у якому художник перебував під час свого гостювання у батьків в Чугуєві з жовтня 1876 року до вересня 1877 року. Обставини переселення батьків І. Ю. Рєпіна зі свого дому у передмісті Осинівці до даного будинку поки невідомі. Але вже в липні 1874 року, перебуваючи у Франції, Ілля Юхимович просив свого друга В. Д. Поленова відправити гроші своїй матері Тетяні Степанівні Рєпіній в Чугуїв на вул. Нікітінську [7, с. 18]. У 1969 році

у цьому будинку був відкритий меморіальний музей художника, а в 1972 році будинок отримав статус пам'ятки архітектури під назвою «Житловий будинок поселян». Але точної дати, обставин та особливостей його будівництва, авторства проекту встановлено не було. В рамках дисертаційного дослідження з проблеми створення та розвитку інфраструктури Українського військового поселення вдалось зібрати матеріал, що ліг в основу виконаного у 2013 році проекту реставрації дому-музею І. Ю. Рєпіна.

Військові поселення кавалерії на території Харківської губернії існували з 1817 до 1857 року та ще декілька років у перехідному стані до цивільного управління. Територія поселення 2-ї уланської та 2-ї кірасирської дивізій становила більш ніж 15% від території губернії [1, с. 8], що від сучасних територій Харківської та Луганської областей складає, відповідно, 10% та 19%. Ця територія виводилась з цивільного управління та розвивалась за новим економічним сценарієм. Тут змінювалася соціальна структура населення, система розселення, землекористування, комунікацій та ін. Однією з важливих галузей економіки військових поселень можна назвати будівництво та створення інфраструктури, яка значно змінила культурний ландшафт території та залишила по собі нерухому спадщину, що використовувалась в подальшому розвитку економіки та суспільства.

Довгий час історія військових поселень отримувала у історіографії переважно негативну оцінку. Але останнім часом, в дослідженнях К. М. Ячменіхіна [19], Т. М. Кандаурової [2], О. О. Колєватова [3] та інших, були значно переглянуті оцінки ефективності, доцільності та історичних наслідків військових поселень. В загальному історичному процесі розвитку Харківщини цей період потребує окремого вивчення та переоцінки, в тому числі у музейній практиці для документування, висвітлення у експозиціях та реставрації нерухомих пам'яток.

За новим устроєм всі населені пункти поселень являли собою поселення окремої військової одиниці кавалерії – взводу, півескадрону, ескадрону, в яких розташовувались штаби нижчого рівня. Місце розташування полкового чи дивізійного управління мало назву відповідного штабу або штаб-квартири. Кожне поселення, згідно своєму статусу, мало певну кількість будинків для проживання поселян – хазяїв та їх помічників з резервних ескадронів, у яких квартирували нижчі чини діючої частини полку. Крім того, будувалися так звані штабні будівлі, а також суспільні та господарчі. Планування населених пунктів змінювалось на офіційно визнане у той час – регулярне. Дороги, які будувалися для спо-

лучення між штабами різних рівнів, також мали градацію за значенням.

Дерев'яні будинки для поселян розпочали будувати з 1818 року, але дорожнеча лісового матеріалу у губернії змусила шукати інші шляхи. У 1823 році було затверджено рішення про зведення кам'яних будинків, але практично це було здійснено тільки у одному населеному пункті – місті Чугуєві. Економія казенних коштів змусила організаторів військових поселень перейти до варіанту перенесення та часткової перебудови вже існуючого дерев'яного житла поселенців на нові проєктовані місця.

Досліджуваний нами будинок був побудований у 1824 році в рамках облаштування поселення півескадрону Чугуївського уланського полку 2-ї уланської дивізії у м. Чугуєві. Подібні кам'яні (з обпаленої цегли) будинки були призначені для проживання поселян – господарів та їх помічників – резервних. Будинки споруджувались за Височайше затвердженими планами [11, арк. 154] «гніздами» по два і мали один двір, в якому знаходилися також господарські будівлі – дерев'яні або плотові кухні і стайні. У кожному будинку була окрема половина для проживання постояльця – солдата з діючих ескадронів. Планування будинків повторювало «селянські зразки» дерев'яних будинків – сіни, комора, чисті кімнати для господаря і постояльця. З фасадної сторони вулиці в проміжках між кам'яними будинками військових поселян зводився цегляний паркан.

Межі садиби сучасного музею розширені за рахунок двох земельних ділянок із заходу і півночі. Автентичну частину ділянки займають меморіальний будинок і майстерня художника, відтворена в 1989 р. Західна частина ділянки задіяна під рекреаційну зону для відвідувачів, на ній розбиті фруктовий та декоративний сад, квітники, влаштовані штучні водойми. Північну частину займає господарська зона з господарськими та службовими будівлями.

У 1824 р. було побудовано начорно 69 будинків, в 25 з яких розпочато внутрішню обробку, і 40 надвірних будівель. У 1826 році 24 будинки були закінчені начорно, в 33 – закінчена внутрішня обробка [5, с. 105]. Після реформування системи військових поселень наприкінці 1820-х років кам'яні будинки для нижніх чинів не будувалися. В округах кавалерії повністю було відбудовано лише 166 кам'яних будинків – у центральній нагірній частині міста і в слободі Зачуговці. Спочатку забудовувалася центральна частина міста, а з весни 1826 – Зачуговка [15, арк. 398].

Проектні креслення будинку поки не виявлені. Але питання про авторство проєкту будинку можна розглядати в контексті за-

гальних архітектурних рішень для будівель військових поселень. Пануючим стилем у цей час був класицизм, або точніше, пізні його втілення – ампір, який широко використовував ордерну систему античної архітектури. Регламентуюча роль держави у казенному будівництві втілювалась у зразкових проектах фасадів, які розроблялись для військових поселень в тому числі. Провідну роль у відомстві військових поселень відігравав відомий російський архітектор Василь Петрович Стасов, який входив до складу Ради Головного над військовими поселеннями начальника О. А. Аракчеєва. Під безпосереднім керівництвом та впливом В. П. Стасова над проектами для будівництва в округах поселеної піхоти та кавалерії працював штатний архітектор військових поселень Людовік Амвросій Дюбю [6, с. 134]. Ймовірно, саме йому належить проєкт кам'яного дому для військових поселенців в окрузі 2-ї уланської дивізії. Причому треба зауважити, що візуальні джерела та фасади уцілілих будинків свідчать про деякі відмінності у вирішеннях фасадів – наявність чи відсутність архівольтів, суцільні чи перервані горизонтальні карнизи на фронтонах, а також вид самого фронтона (трикутний або ступінчастий) [13, арк. 135–135зв., 185].

Архітектурне рішення будинку підпорядковане характеру житлової забудови військового поселення. Будівля має фронтонну симетричну композицію фасаду, звернуту у бік вулиці. Високий фронтон з напівкруглим вікном, розташованим у пласкій ніші, відділений від стіни карнизом простого профілю.

Цегла для будівництва вироблялась на місцевих цегляних заводах. Бутовий камінь для фундаментів добувався у місцевих кар'єрах [14, арк. 49]. Дерево використовувалось із спеціально відведених у відомство військових поселень лісових угідь. Дахи на таких будинках робилися очеретяні, солом'яні, солом'яні вогнетривкі (зазвичай застосовувалася солом'яні снопики в глині) і черепичні.

Влітку 1825 року велось листування щодо наміру начальника 2-ї уланської дивізії покривати побудовані будинки черепицею, але брак робочих в команді з виготовлення черепиці та відсутність досвіду не дозволяла зробити якісну черепицю [12, арк. 60]. У 1831–1832 роках активно проводились випробування з покриття черепицею будинків військових поселенців. У цей час на діловому дворі 7-го робочого батальйону був заснований черепичний завод, який виготовляв черепицю і білі поливані кахлі. Черепиця виготовлялась довжиною 11 вершків, в ширину з одного кінця $4\frac{1}{2}$ вершка і товщиною $\frac{1}{4}$ вершка. Перевага чугунської черепиці полягала в тому, що, в порівнянні зі звичайною, вона не вимагала замазки швів.

В якості експерименту в 1832 році черепицею покрили 2 будинки, але оскільки черепиця виявилась «дурної вичинки», дах став протікати. І все ж, інспектор резервної кавалерії О. Нікітін наполягав на тому, що потрібно будинки покривати черепицею, незважаючи на те, що це в три рази дорожче, ніж покривати соломою: «Якщо виготовляти якісно, то хоч це і буде коштувати дорожче солом'яного даху, але захистить будинки від пожеж і забезпечить їм міцність». В результаті, було отримано дозвіл покривати черепицею тимчасові будинки для офіцерів і будинки військових поселенців, що стоять «за яром навпроти площі, де побудована церква на три престоли» [16, арк. 4, 21].

У 1840 році в Чугуєві застосовували при будівництві черепицю тесову і гребеневу [17, арк. 35–45], а в 1850 році на виставку сільськогосподарських виробів у Петербурзі округами Українського військового поселення серед інших виробів була надіслана черепиця «бобровий хвіст» для покриття дахів на будовах [18, арк. 45–45зв.]. Таким чином, використання черепиці для покриття будинків стало з часом поширеним.

Детальне дослідження фактів використання черепиці у військовому поселенні дозволили атрибутувати один з рідкісних автобіографічних творів І. Ю. Рєпіна. Єдиним візуальним джерелом щодо екстер'єру будинку на момент приїзду Іллі Юхимовича до садиби є живописна робота художника «Повернення в отчий дім» 1876 року та декілька підготовчих графічних робіт. Дослідник рєпінської біографії В. М. Москвінов [4, с. 47] помилково вважав, що на картині зображена садиба в Осинівці (Калмицькому). Він стверджував, що найближчий будинок на картині – господарська будівля, з чим не можна погодитися. По-перше, виходячи з вищезгаданого листа І. Ю. Рєпіна до В. Д. Полєнова, батьки художника вже в 1874 році жили не в Осинівці, а в Чугуєві. По-друге, досліджуючи кольорову репродукцію картини, що з'явилася після продажу роботи з аукціону в 2010 році, можна явно бачити матеріал покрівлі будинку – черепиця, яка була дуже дорогим матеріалом для використання її на допоміжних будівлях. Крім того, карниз стіни, двосхилий дах, очевидно з фронтоном, підкреслюють схожість будинку-музею з будинком, зображеним на картині. Більш того, такі архітектурні ознаки були притаманні саме будинками поселенців-хазяїв військових поселень та не використовувались у народному будівництві. Тому робота художника, яка є цінним іконографічним матеріалом для вивчення саме даного об'єкта, стала основою для створення концепції автентичної реставрації будинку.

У 1857 році військові поселення кавалерії отримали новий тимчасовий устрій для проведення їх повної ліквідації. Місто було передано з Військового міністерства до Міністерства внутрішніх справ. Будинки військових поселян були продані у власність приватних осіб, у однієї з яких купили цей будинок Репіни. Після смерті матері у 1880 році І. Ю. Репін забрав свого батька у свій маєток в Білорусі, а дім до 1969 року відносився до житлової забудови міста. Об'єкт неодноразово ремонтувався. У 1950–1960 роках були пробиті додаткові віконні отвори. Черепиця на даху була замінена на залізо.

Таким чином, дослідження меморіального дому-музей І. Ю. Репіна в Чугуєві в контексті історії військових поселень першої половини ХІХ століття підтверджує його значення як рідкісного зразка широкомасштабних архітектурно-містобудівних перетворень та надає достатньо інформації для створення концепції реставрації та подальшого розвитку меморіальної садиби художника.

Джерела та література

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи [Текст]. Т. 12. Ч. 1: Харьковская губерния / [сост. капитан Мочульский]. – СПб., 1850. – 193 с.
2. Кандауров Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832 гг. (Административно-хозяйственная структура) [Текст] : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Т. Н. Кандаурова. – М., 1989. – 25 с.
3. Колеватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. О. Колеватов ; Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2007. – 271 с.
4. Москвинов В. Репин на Харьковщине [Текст] / В. Москвинов. – Х. : Харьковское книжное издательство, 1959. – 107 с.
5. Отчет по военным поселениям за 1826 год [Текст]. – СПб., 1827. – 112 с.
6. Пилявский В. И. Новгородские военные поселения (Историко-архитектурный очерк) [Текст] / В. И. Пилявский // Новгородский исторический сборник. – Новгород, 1959. – Вып. 9. – С. 119–154.
7. Репин И. Е. Письма к художникам и художественным деятелям [Текст] / Илья Ефимович Репин ; подгот. текста и примеч. Н. Г. Галкина, М. Н. Григорьева. – М. : Искусство, 1952. – 408 с.
8. Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦГІАК). – Ф. 1323. – Оп. 1. – Спр. 81. – 102 арк.
9. ЦГІАК. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Спр. 82. – 321 арк.
10. ЦГІАК. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Спр. 94б. – 260 арк.

11. ЦГІАК. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Спр. 344. – 726 арк.
12. ЦГІАК. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Спр. 519. – 65 арк.
13. ЦГІАК. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 92. – 398 арк.
14. ЦГІАК. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 97. – 335 арк.
15. ЦГІАК. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 243. – 471 арк.
16. ЦГІАК. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 273. – 55 арк.
17. ЦГІАК. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 517. – 48 арк.
18. ЦГІАК. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 790. – 114 арк.
19. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов, 2006. – 442 с.

ЧУФУТ-КАЛЕ В 1870-х – СЕРЕДИНІ ХХ ст. РЕКОНСТРУКЦІЯ ІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ ЗА ФОТОМАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЇВ

***Г. Ю. Полканова,**
зав. сектором КРУ
«Бахчисарайський історико-
культурний заповідник»*

Місто-фортеця Чуфут-Кале з прилеглим цвинтарем Балта Тіймез входить до Кримської республіканської установи «Бахчисарайський історико-культурний заповідник». Щорічно пам'ятник відвідує близько 200 тисяч чоловік. Комплекс є національною святинєю кримських караїмів (караїв) – корінного народу України. Життя міста майже завмерло у другій половині ХІХ століття, але ніколи не припинялося. Вели господарську діяльність нечисленні мешканці фортеці, доглядачі і бахчисарайці. Приїжджали вшанувати пам'ять предків на Балта Тіймез, помолитися в стародавній кенаса (караїмський храм), на свята і театральні вистави караїм, мандрівники – оглянути пам'ятки. Після встановлення радянської влади в Криму фортеця і некрополь були націоналізовані (1921 р.), потім увійшли до складу Бахчисарайського музею, що багаторазово змінював назву. Велика кенаса неофіційно працювала і зберігала своє оздоблення до 1951 р. На кладовищі до 1958 р. проводилися поховання [1; 3].

Реконструювати деякі деталі культури і побуту жителів фортеці, відтворити історичний ландшафт Чуфут-Кале і околиць дають можливість цікаві фотоматеріали, зосереджені в музеях України (Центральний музей Тавриди м. Сімферополь, далі ЦМТ; КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник», далі БІКЗ) і Литви (Литовський національний музей м. Вільнюс, далі ЛНМ).

Зібрання зазначеної тематики Бахчисарайського заповідника нараховує близько 150 чорно-білих і кольорових фотографій, фотонегативів на склі, слайдів, фотопозитивів основного та науково-допоміжного фондів 1889–1960-х рр. без авторства та належні Ю. Панютину, Г. І. Бойко, В. К. Яновському, В. Є. Веймарну і Х. Запуніді [4, с. 22–40].

У ЦМТ фортеця і околиці зображені на 34 чорно-білих знімках, зроблених А. Бертъе-Делагардом, Н. Клепініним, В. Ашихіним, Ф. Орловим, В. Архіповим, І. Семеновим, І. Пріком, Г. Бойко у 1870-х – 1920-х роках [3, с. 121]. Ще на 11 знімках А. Н. Боданінський, Б. Засипкін і Г. Бойко зафіксували розкопки в Чуфут-Кале 1927–1929 рр.

Литовський національний музей має зібрання гахана (світський і духовний глава караїмів) Хаджі С. М. Шапшала з 20 фотографій без авторства і Б. Скуратовича, періоду 1870-х – початку ХХ ст. [7, с. 33, 34].

Частина зображень широко відома за публікаціями. Не всі гарної якості, але є унікальні ранні знімки, як, наприклад, фотографія ЛНМ Ft1660, орієнтовно 1870-х рр. [7, с. 38]. За тематикою їх можна розділити на загальні види, конкретні об'єкти (вулиці, будинки, печери, стіни, басейни, колодязі, блоки і т. ін.), інтер'єр кенаса та його деталі, а також побутові і святкові заходи, мешканці міста.

Група загальних видів дає уявлення про поступові зміни ландшафту. Фотографія ЦМТ Ф3690 зображує оточене стіною кладовище з дубовим гаєм і безлісну округу, розділену на акуратні городи. На фотонегативі БІКЗ ФН807 початку ХХ ст., як і на знімку ЦМТ Ф3679, виділяється дуб і тільки рідкісна поросль пробивається серед пам'ятників. Зараз у сакральному дубовому гаю некрополя і за його межами виріс молодий змішаний ліс. Зруйновано стіни і сторожку, зникли деякі дороги, немає городів.

У фортеці заросли будови і провулки, помітно нижче стали стіни, а деякі повністю зруйнувалися. Час торкнувся і архітектурних споруд. Дуже цікаві фотокартки з видом вже втраченої забудови Чуфут-Кале та іншими деталями (БІКЗ Ф817а, ЛНМ Ft1660, ЦМТ Ф3028, Ф 3663, Ф3664, Ф3673, Ф3674 та ін.).

Мала і Велика кенаси, садиба Фірковіча, мавзолей Джанікеханум були реставровані у різні часи і збереглися, але з деякими змінами. Так, у Великій кенаса зникли вбудовані в стіни пам'ятні мармурові плити (БІКЗ Ф836, Ф813) і розділова стінка жіночого дворику (БІКЗ Ф350), що була у наявності у 1960-х роках. Житловий будинок Фірковіча втратив веранду з підпірними колонами,

що виходила на обрив. Вона існувала ще у 1875 р. (ЦМТ Ф3664, ЛНМ Ft1660).

Садиба Чалбору зараз значно зруйнована. Відновити її можна на основі фотографій ЛНМ (Ft1656, Ft1660) і ЦМТ (КП Ф3673, Ф3674). Можна зробити висновок, що вона була типова для Бахчисарайського району: двоповерховий житловий будинок і одноповерхові господарські будівлі, огорожені з усіх боків. У двір вели ворота з Головної вулиці. Праворуч від воріт (а може і над ними) була двоповерхова споруда з трьома вікнами на вулицю на рівні другого поверху. Впритул до неї примикала будівля з двома вікнами на фасаді: великим на другому поверсі і маленьким горіщним. Можливо, будівлі були оштукатурені та побілені. Обидві будови були під черепичним дахом. До 1902 р. від другого поверху житлового будинку залишилися тільки стіни. Зараз добре збереглася лише службова споруда.

Садибі С. Бейма пощастило менше – у 1950-і роки зберігалася лише невелика частина стіни господарської будівлі з дерев'яною віконною коробкою, а нині – тільки дерев'яний отвір в стіні на Головній вулиці, руїни і дві господарські печери з підрубками для кріплення дверей. За фото ЛНМ Ft1660 видно, що садиба з бутового каменю складалася з двоповерхових і одноповерхових обсягів. На обрив виходив нештукатурений двоповерховий фасад з дерев'яним балконом (можливо, зашкленним), що підтримувався балками. Зі східного боку будинок з черепичним дахом був поглиблений у скелю. До якого періоду будинок існував – невідомо. На фото БІКЗ Ф817а 1932(3)-го р. стіни ще стояли, але даху вже не було.

Палац для прийому паломників (будинок караїмських громад) був побудований у 1896 р. на кошти караїмських громад «у формах російського класицизму». У ньому розміщувалися зал, їдальня, буфет, «турецька кімната» (у національному стилі), веранда, підсобні приміщення та ін. [4, с. 75]. Веранда виходила на південний схил, була зашклена прозорим, блакитним і жовтим склом. Палац розібрали у 1932(3)-му р. Зараз все, що залишилося від будівлі – добротно облицьований цоколь з максимальною наявною висотою 2,5 м. У наш час нерідкі випадки відновлення історичних будівель на основі зображень на збереженому фундаменті (наприклад, садиба Куракіних, Тверська обл., Росія) [5]. Для збільшення експозиційної площі та поліпшення екскурсійного обслуговування будинок для прочан необхідно відтворити. Значною мірою цьому можуть сприяти фотоматеріали БІКЗ Ф817а, Ф842, НВ10751.

Зображень інтер'єрів житлових будинків і будівель в розглянутих зібраннях немає. Внутрішнє оздоблення Великої кенаса і де-

талі (люстру, повстяний килим та ін.) можна реконструювати за фотографіями Ю. Панютина (БІКЗ Ф116–120).

П'ять фотографій розповідають про перебування у фортеці Імператора Всеросійського Миколи II 19.09.1902 р. і 31.08.1913 р. у супроводі сім'ї та свити, серед яких впізнавані газзан (священик) і доглядач А. С. Дубинський, скарбник фортеці Е. Ч. Майтоп, просвітитель І. І. Казас, гахан С. М. Пампулов та ін.

Фотонегатив від 17.10.1889 р. – незвичайний [4, с. 39]: у фортеці православне і караїмське духовенство (на чолі з гаханом С. М. Пампуловим) на урочистій події, можливо, пов'язаній з річницею порятунку імператорської родини під час катастрофи поїзда біля ст. Борки.

Цікаві закарбовані миті життя кінця XIX – поч. XX ст. мешканців фортеці, їх одяг і зовнішність (ЦМТ Ф3101, Ф3665, Ф3680; ЛНМ Ft1655, Ft1686, Ft1657, Ft1664, Ft1685). Деякі персонажі відомі – це жителі фортеці А. С. Дубинський, брати-скотарі Я. і Ю. Пігіти.

У фондах музеїв збереглися фотопортрети караїмських діячів, безпосередньо пов'язаних з Чуфут-Кале – С. М. Шапшала, А. С. Фірковіча, І. І. Султанського, С. М. Пампулова, А. С. Дубинського, М. Д. Оксюза, Е. А. Дубинської та ін.

На фотознімку ЛНМ Ft1686 фігурують музиканти біля Малих воріт міста. У поясненні зазначено, що це кримські татари [7, с. 33], однак частіше музикантами були чінгіне (цигани-мусульмани), що мешкали поруч у Салачику. Музика супроводжувала святкові події (весілля, приїзд гостей та ін.). Нерідко музиканти супроводжували мандрівників, або зустрічали їх біля воріт фортеці.

Картина повсякденного життя жителів Чуфут-Кале скупо ілюстрована нечисленними фотографіями. Але спосіб доставки води у фортецю в бочках на кониках, на віслюках або возах, мабуть, приваблював фотографів, бо цьому присвячено 4 знімки (ЛНМ Ft1655; ЦМТ Ф3101; БІКЗ Ф859, НВ10751).

Мешканці міста вирощували пшеницю, овочі і фрукти, тримали овець, коней, корів, кіз. Господарська діяльність не припинялася і після націоналізації радянською державою. За городами, садами, худобою продовжували доглядати доглядачі і співробітники Бахчисарайського музею. Рідкісні фотонегативи 1930-х рр. висвітлюють цю сторону життя пам'ятника. Ми бачимо на Бурунчаку (незабудована частина фортеці) косовицю та обмолот пшениці (Ф777, Ф778).

А про музейну діяльність розповідає значна група фотоматеріалів ЦМТ і БІКЗ 1920-х – 1930-х рр. Групи екскурсантів на тлі печер, розкопки мечеті, фіксація цікавих архітектурних блоків та ін.

На відміну від графічних робіт мандрівників і вчених другої половини XIX в., фотоматеріали фондових колекцій музеїв більш документальні й різноманітні, охоплюють не тільки значущі архітектурні об'єкти, а й чисельні руїни, дороги, житлову забудову. Перспективно було б використовувати їх для реконструкції втрачених будівель та інтер'єрів із залученням зображень, що зберігаються в архівах різних держав. Наприклад, багате зібрання зображень Чуфут-Кале періоду 1896–1940 рр. зберігається в фотоархіві Інституту матеріальної історії Російської академії наук в Санкт-Петербурзі [6, с. 190–200]: загальні види, панорами, храми, стіни, ворота, вулиці, надгробки та ін. Репнікова Н. І., Смірнова В. Д., Борщівського І. Ф., Якобсона А. Л.

На завершення відзначимо, що зараз КРУ БІКЗ у Чуфут-Кале надає тільки оглядові екскурсії пішки фортецею з традиційним показом екстер'єрів пам'яток історії та архітектури. Для підвищення привабливості туристичного об'єкта і якості обслуговування туристів доцільно було б організувати тематичні, сюжетно-образні, ансамблеві сезонні виставки. Інтерактивні програми, «ожилі експозиції» могли б залучити відвідувачів в атмосферу життя кримського міста. Враховуючи сучасні тенденції, актуальне створення експозицій і надання екскурсійних послуг із залученням нематеріальних форм історико-культурної спадщини: традиційних ремесел, господарських занять і фольклору (звукового ряду). Для активізації творчих здібностей відвідувачів можлива організація субмерсивної експозиції. Існує нагальна потреба в науково-популярних, інформаційно-рекламних та сувенірних виданнях невеликого формату. Великою підмогою в цій роботі будуть фотографії життя та побуту міста з музейних зібрань.

Література

1. Максимук А. *Здесь живут облака, я их трогал рукой* [Текст] / А. Максимук, А. Полканова, Т. Полканова. – Симферополь, 2011. – 46 с.
2. Полканова А. Ю. *Материалы по крымским караимам (карайлар) в Центральном музее Тавриды* [Текст] / А. Ю. Полканова, О. Н. Шульженко // *Этнография Крыма XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы: Материалы и исследования*. – Симферополь : СГТ, 2012. – Вып. 3. – С. 118–122.
3. Полканова А. Ю. *Караимское кладбище Балта Тиймэз* [Текст] / А. Ю. Полканова // *Культурно-духовные основы исторической судьбы крымских караимов: традиции и современность : материалы международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию создания национально-культурного караимского общества, 14–16 сен-*

тлября 2011 г., Мелитополь. – Мелитополь : Издательский дом МГТ, 2012. – С. 25–38.

4. Полканова А. Ю. Крымские караимы. Материалы по истории и культуре в Бахчисарайском заповеднике [Текст] / А. Ю. Полканова, О. Н. Алпашкина. – Симферополь, 2013. – 116 с.
5. Сергей Васильев: «Я влюбился в восстановление усадеб» [Электронный ресурс] // За науку. – Режим доступа: http://za-nauku.mipt.ru/index/Vasiljev_Sergej.html.
6. Крым в прошлом в старых фотографиях [Текст] / сост. Д. Д. Васильев, Г. В. Длужневская, Хакан Кырымлы. – Анкара, 2006. – 254 с.
7. Seraya Szapszal's karaim collection [Text]. – Vilnius, 2004. – 167 s.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ КАВАЛЕРІЇ В МУЗЕЯХ ХАРКІВСЬКОЇ ТА ЛУТАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

А. Ю. Маршала,
аспірантка кафедри музеєзнав-
ства та пам'яткознавства
Харківської державної академії
культури

Протягом 1817–1850-х рр. частина західних губерній Російської імперії була перетворена на військові поселення, складовою яких виступало також Слобідсько-Українське військове поселення кавалерії, що охоплювало Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Старобільський та Куп'янський повіти Слобідсько-Української губернії. Організація військово-поселених округів мала значний вплив на розвиток регіону, зокрема, на зазначеній території було побудовано новий військово-адміністративний лад, що не мав аналогів в російській історії [7, с. 108], була створена особлива господарча система, що мала забезпечити самоокупність поселених полків [7, с. 103]. Зміни торкнулися також соціальної структури, що складалася з декількох чітко визначених категорій населення та відзначалася суворою ієрархічністю [7, с. 104]. Окрім того, створення військових поселень знайшло відображення також у повсякденному житті міщан та селян, що набули статусу військових поселян. Зокрема, господинам, чий день мав починатися о 4 годині ранку, на всі заняття домашнім господарством та прибирання території, що прилягала до будинків відводилися певні години. Нагляд за виконанням зазначених робіт покладался на чергового унтер-офіцера

або офіцера, господині що не справлялися з господарством підлягали покаранню [2, с. 439]. Проте найбільш яскравою сторінкою в існуванні як Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, так і військових поселень в інших регіонах Російської імперії, стало масштабне будівництво, на яке державою виділялися значні кошти. Роботи із зведення адміністративних, громадських, промислових та житлових споруд відбувалися щорічно протягом 6 місяців – з 15 квітня до 15 жовтня, під керівництвом чиновників, обізнаних у будівельній справі, силами вільнонайманих майстрів, військово-робітничих батальйонів та власне військових поселян і солдат поселених полків [1, с. 136–137]. Слід зазначити, що будівництво в поселених округах не обмежувалося зведенням нових будинків, а передбачало цілковите перепланування населених пунктів та роботи із впорядкування вулиць і майданів [5, с. 21–22]. Містобудівельна система, що була сформована в період військових поселень, до сьогодні зберігається в містах та селищах Харківської та Луганської областей, як і деякі зразки громадської, житлової та промислової архітектури, зведені у стилі класицизм, який був досить характерним для I пол. XIX ст. [6, с. 106]. Таким чином, військово-поселена система виступає цікавим, багатограним та досить неоднозначним періодом як в цілому в історії Російської імперії, так і, зокрема, Харківської губернії та знайшла своє відображення музейними засобами. Так, постійні експозиції Новопокровського та Сватівського краєзнавчих музеїв, в контексті представлення історичного розвитку краю, включають вітрини та окремі стенди, що присвячені існуванню зазначених населених пунктів в якості штаб-квартир поселених полків 2-ї кірасирської дивізії. Зокрема, відвідувачам демонструються елементи військового спорядження та зброї, що доповнюються зображеннями військової форми кірасир, витяги з архівних документів, плани населених пунктів. Слід зазначити, що вказані вітрини не дають змоги відвідувачам створити всебічну картину функціонування військового поселення 2-ї кірасирської дивізії, а представляють лише загальні відомості про даний період. Головне місце в зазначених вітринах займають фотокартки, зроблені як на початку XX ст., так і в останні десятиріччя, що зображають різноманітні будівлі періоду військових поселень, які збереглися дотепер в с. Новопокровці та Булавінівці і в м. Сватовому. Проте, зазначені споруди, як і будівлі, що збереглися в архітектурних ансамблях інших міст та селищ, що входили до складу Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, зокрема, в м. Чугуєві і с. Коробочкине, сьогодні не виступають туристичними об'єктами – частина споруд

використовується за своїм утилітарним призначенням або є місцем розташування музейних закладів та різноманітних установ, а частина є покинутими та руйнуються, у зв'язку з чим будинки потребують популяризації, дієвим інструментом якої можуть виступати саме музейні експозиції.

Окрім того, експозиція Новопсковського краєзнавчого музею включає розділ, присвячений купцю Іванову, що жив у місті за часів існування військово-поселеної системи, який становить собою реконструкцію житлового інтер'єру сер. ХІХ ст. та знайомить відвідувачів з побутом певних категорій населення Новопскова як одного з центрів Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії. З побутом військових поселян, плануванням та особливостями архітектури поселенської садиби знайомить меморіальний відділ Художньо-меморіального музею ім. І. Ю. Рєпіна в контексті розповіді про життя художника, батьки якого були військовими поселянами. Проте, зазначені експозиції представляють міський уклад життя і відображають життя заможних верств суспільства, не торкаючись особливостей повсякденного життя інших соціальних категорій. Однак, слід зазначити, що відображення поселенського побуту музейними засобами має ряд складнощів, що пов'язані, перш за все, з тим, що предметна складова побуту військових поселян, як то меблі, посуд, одяг, різноманітні декоративні елементи, не мала суттєвих відмінностей від міського чи сільського побуту сусідніх з військово-поселеними округами регіонів. Відмінності полягали, головним чином, у розпорядку дня, необхідності виконувати різноманітні повинності [4, с. 934] та поєднувати несення військової служби з веденням сільського господарства [3, с. 277–278], а також суворій регламентації життя військових поселян, тому при зображенні поселенського побуту музейними засобами головну увагу слід звертати на соціальну структуру суспільства, відношення між різними верствами населення.

Таким чином, на сьогоднішній день в музеях Харківської та Луганської областей не було створено експозиції, яка б усебічно зображала різні аспекти функціонування Слобідсько-Українського військового поселення кавалерії, окремі розділи постійних експозицій містять в собі лише загальну інформацію про склад поселених військ і, в цілому, зосереджені на демонстрації адміністративних, громадських, промислових та житлових будівель, що збереглися дотепер в архітектурних ансамблях міст і селищ.

Джерела та література

1. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России его времени [Текст]. В 6 т. Т. 6 / М. И. Богданович. – СПб., 1871. – 675 с.
2. Бондаренко Б. А. Військові поселення XIX ст. та їх архітектурні пам'ятки в Чугуєві [Текст] / Б. А. Бондаренко // УІЖ. – 1971. – № 11. – С. 105–106.
3. Кандаурова Т. Н. Военные поселения в Европе и России XVIII – XIX веков [Текст] / Т. Н. Кандаурова // Новая и новейшая история. – 2010. – №5 – С. 84–109.
4. Крымов М. А. Отрывки из воспоминаний офицера Новгородского поселения [Текст] / М. А. Крымов // Военный сборник. – 1862. – № 4. – С. 437–444.
5. Полное собрание законов Российской империи [Текст]. Собрание первое. Т. 34 (1817). – СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 959 с.
6. Полное собрание законов Российской империи [Текст]. Собрание второе. Т. 17 (1842). Отделение I. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 916 с.
7. Статистическое описание и история Чугуевского уланского полка [Текст]. – 1835. – 65 с.

МУЗЕЄФІКАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО МИНУЛОГО: ВІД ТОТАЛІТАРНОЇ ДРАМИ ДО ПОБУТОВОЇ НОСТАЛЬГІЇ

Є. С. Ярошенко,

к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ

Суспільства, що переживають радикальні історичні трансформації, отримують травматичний досвід швидких і глибоких змін, досвід, який потребує анестезії і колективної психотерапії. Такого штибу ностальгічні хвили стали розповсюдженим феноменом ХХ століття, коли відбувалися масштабні геополітичні катаклізми, світові війни, революції та безпрецедентні соціальні і технологічні зміни.

М. Чез і К. Шау у своїй роботі «Вимір ностальгії» називають три умови виникнення ностальгії: по-перше, розповсюджений у сучасних західних суспільствах погляд на історичний час як лінійний рух з невизначеним майбутнім; по-друге, відчуття дефектності сьогодення, що викликає невдоволення різних груп

і провокує ностальгічний погляд на минуле; по-третє, наявність матеріальних свідчень (предметів, архітектури, зображень) відповідних до очікувань соціуму [9, с. 4].

Радянський світ розпався настільки стрімко, а травма була настільки глибокою, що ностальгія за радянським з'явилася вже через десятиліття після 1991 р., по-справжньому масовий феномен, який істотно відбився на масовій культурі [1, с. 7]. Даний спосіб використання образів радянського минулого цілком вкладається в описані американським філософом Ф. Джеймісоном комерційні форми експлуатації ностальгічних настроїв в умовах постіндустріального капіталізму [10, с. 534].

У контексті даного аналізу під музеєфікацією розуміємо прагнення зібрати, класифікувати, зберегти і продемонструвати матеріальні і культурні артефакти радянської епохи, а також бажання виділити й охарактеризувати типові риси цієї епохи, втілені в облаштуванні повсякденного життя «пересічних радянських людей».

Музеєфікація тісно пов'язана із практиками комеморації, яка у французькій традиції досліджень колективної пам'яті визначається як «процес, що мобілізує різноманітні дискурси й практики в репрезентації події, які містять у собі соціальні й культурні проєкції пам'яті, і прислуговує об'єднанню соціальної групи» [4, с. 40]. Поряд з меморіальними пам'ятниками, цвинтарями і пам'ятниками архітектури музеї є «осередками пам'яті» – «свідченнями іншої епохи», «ритуалами суспільства без ритуалів, святинями минулого десакралізованого суспільства» [8, с. 29]. Процес комеморації можна визначити як нескінченний перехід від усних спогадів і «живої» соціальної пам'яті до універсалізації, що пройшла експертне очищення та ідеологічну обробку «монументалізованим» історичним наративом – властиво, історії.

Неоднозначність радянського досвіду, через який пройшли країни колишнього СРСР, Центральної й Східної Європи відобразилися в засобах комеморативних репрезентацій цього періоду, де чимало місця відведено різним формам музеєфікації. Крах соціалістичного блоку базувався на вагомому антикомуністичному й антирадянському імпульсі. Нові демократичні уряди країн Східної Європи відмовили в легітимності сорокалітньому історичному періоду, коли вони перебували у соцтаборі.

«Соціалістичний» період найчастіше подається, як історичне провалля у розвитку молодих національних держав, більшість із яких виникло тільки в ХХ столітті на уламках старих імперій. Відповідно, досвід соціалізму сприймався, на кшталт, травматичного досвіду радянської окупації, політичних репресій, економічної

стагнації й ціннісної деградації. Відразу після «оксамитових революцій» і падіння Берлінської стіни стали складатися відповідні «нарративні шаблони» колективної пам'яті, що вимагають ритуальної і матеріалізованої підтримки.

Музеєфікація стала одним з інструментів матеріалізації «нарративних шаблонів» і створення комеморативних просторів «нарративної правди», що послуговує головній версії історії перебування цих територій у лоні соціалістичного блоку. Базовий «нарративний шаблон» може бути описаний у термінах: «окупація», «геноцид», «терор» і «насильство», які знайшли своє відображення в назві меморіальних комплексів і музеїв, що виникли з ініціативи урядів і меценатів у більшості країн Центральної й Східної Європи. Серед них найбільш відомими є Музей жертв геноциду (Литва, Вільнюс, 1992), Музей окупації (Латвія, Рига, 1993), Музей окупації (Естонія, Таллінн, 2003), Музей радянської окупації (Україна, Київ, 2007), Музей комунізму (Чехія, Прага, 2001), «Будинок терору» (Угорщина, Будапешт, 2002), «Музей окупації» (Грузія, Тбілісі, 2006), Музей-Колонія «Пермь-36» (1992–1993, Росія, Пермський край) [6, с. 12], Державний музей історії ГУЛАГу (2001–2004, Росія, Москва), *Музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»* (2009, Львів, Україна).

Окрім деяких випадків, переважно, російських, які вимагають окремого аналізу, інші музеї мають яскраву ідеологічну платформу, що репрезентує домінуючі «нарративні шаблони» національних історій радянського періоду, про які мовилося вище. Однак відвідування музеїв залишає суперечливі враження, де жах перед комуністичним тоталітарним режимом межує з іронією і навіть естетичним задоволенням від бездоганної роботи авторів експозицій, насамперед, з радянською символікою. Прикладом, що мимоволі спокушає комуністичною естетикою, є «Будинок терору» («Тергор Наза») у Будапешті, покликаний, насамперед, репрезентувати темну сторону багаторічної влади тоталітарного режиму в Угорщині [2, с. 106]. Будинок терору перебуває в колишньому будинку Управління державної безпеки – аналога радянського МДБ-КДБ: оформлення фасаду вже нагадує про жертви політичних репресій – на периметрі розміщено надгробні овальні світлини людей, що пропали за часів зачищень 60-х рр. XX ст. Як і в інших подібних музеях, експозиція Будинку терору присвячена не тільки комуністичному тоталітарному режиму – кілька зал відведено під висвітлення теми німецької окупації і угорського профашистського режиму М. Горті. Інші кілька поверхів, включно з підвальними приміщеннями, демонструють злочини соціалістичного режиму

з акцентом на темну роллю Великого Брата – СРСР. Деякі частини експозиції, як, наприклад, оновлене облаштування знущальних катівень угорського КДБ 1950-х рр., дійсно демонструють якісне й глибоке розуміння злочинної природи тоталітаризму. Однак значна частина музейного простору викликає не настільки однозначні почуття, оскільки стає очевидним, що «диявольські знаки» комунізму (кумачеві прапори, картини сталінського соцреалізму, радянська військова форма, пропагандистські плакати, герби радянської Угорщини й т. д.) мимоволі спокусили творців експозиції, що зробило образ післявоєнного казарменого соціалізму притягальним. Якісні реконструкції виборчих дільниць соціалістичної Угорщини, чорний номенклатурний «ЗИМ» з підсвіченим салоном і оздоблений червоним оксамитом, колаж зі зразків комерційної реклами 60-х рр. не відвертають відвідувачів від минулого соціалістичної Угорщини, проте притягають своєю ілюзорністю і темнолюбським зачаруванням. Звичайно, не йдеться в цьому випадку про ностальгію за радянським – призначення «Будинку терору» і інших подібних музеїв протилежне. Але спокуса радянською естетикою для пересічних відвідувачів, що з захватом розглядають серпастомолоткасті прапори і інші атрибути комунізму, виявляється сильнішою.

Стислий і, безумовно, побіжний огляд музеїв комуністичного терору, радянської окупації і соціалістичного минулого був необхідний, щоб на цьому тлі проаналізувати конкуруючу хвилю музеєфікації радянського – хвилю, яка не вписується в переважні «національні шаблони», майже не опирається на професійну історичну експертизу та оцінку, але відбиває ставлення частини населення країн радянського блоку до післявоєнного минулого [11]. Ця хвиля виникла на тлі масової ностальгії за «реальним» соціалізмом, що охопила чисельні країни Східної й Центральної Європи і значно впливає на культуру, політику й громадське життя в Росії, Білорусі в Південній і Східній Україні.

Далі звернемося до аналізу ключових елементів руху, так званої, «народної музеєфікації» радянського часу на сучасному пострадянському просторі, що має кілька загальних рис. Процес підживлюється потужними ностальгічними емоціями, коли настрій епохи застою й позитивне відношення до неї важливіше сухих історичних фактів. Музейні працівники і самі констатують потужний ностальгічний імпульс у мотивації відвідування експозицій, присвячених недавньому минулому [5, с. 30].

Запит, що виник на ностальгію за періодом «розвинутого соціалізму», викликаний незадоволенням окремих верств населення

перебігом і результатами ринкових реформ і екзистенціальними потребами пошуку ціннісного підґрунтя під ногами, яким стало ідеалізоване минуле.

Потрібно зазначити, що рух «народної музеєфікації» носить принципово не експертний характер – його ініціаторами і активістами виступають не професійні історики й культурологи, а звичайні люди (підприємці, дизайнери, журналісти), що отримують натхнення від ностальгічних настроїв, почасти вони протиставляють себе «офіційній історії», яка, за їхнім переконанням, забуває про важливі деталі повсякденного життя недавнього минулого, оскільки стурбована великими історичними подіями, а не відтворенням і архівуванням «наративної правди». Якщо розглядати «народну музеєфікацію» з погляду концепції «співтовариств пам'яті», то вона є альтернативою професійних «співтовариств пам'яті», що опираються на документи і історичні факти [7, с. 32].

Сьогодні спостерігається перехід від віртуальної до матеріальної музеєфікації радянського періоду як у державних музеях, так і в створених «народних музеях».

У державних музеях (в першу чергу історичних та краєзнавчих) з'явилися експозиції, присвячені 50–80-м рр. XX ст. з акцентом на споживання і повсякденність цієї епохи, проте вибір «наративної правди» є проблемою для спеціалістів-музейників [3]. Найчастіше ці експозиції вибудовані за тематичною аналогією, «Міщанський (дворянський і т. д.) побут XIX століття», де реконструйована частина «типового інтер'єру» житла поміщика, чиновника, купця, інтелігента того часу з обов'язковим самоваром, віденськими стільцями і підлоговим годинником. Тільки у випадку з радянським часом ця експозиція демонструє облаштування квартири в робочому бараку або комунальній квартирі в 1950-х рр., «хрущовки» 1960-х рр., «брежнєвки» 70–80-х рр. Проте по-справжньому цікаво виглядають «народні проекти» музеїв СРСР, радянського дитинства, радянської індустріальної культури, радянських ігрових автоматів і т. д. Ці проекти репрезентуються ентузіастами і, значною мірою, є матеріалізованим втіленням пострадянської ностальгії. Найбільш відомими прикладами народної музеєфікації СРСР є: Музей радянського дитинства в Севастополі (відкритий в 2010 р., дитяче містечко «Лукомор'я»), Музей СРСР (2009 р., м. Новосибірськ), Музей радянських ігрових автоматів (2009 р., м. Москва), Музей соціалістичного побуту в Казані (2011 р. – колишня комунальна квартира), Музей СРСР на ВДНГ (2012 р., м. Москва), Центр зі збереження культурно-історичної спадщини радянської епохи (відкрито в 2010–2011 рр., м. Вороніж), і, нарешті, набагато

більш професійний проект – Московський музей дизайну, що гомосно заявив про себе виставками радянського дизайну й радянського пакування 80-х рр. XX ст.

Усі перераховані музеї є активно діючими проектами, що привертають увага відвідувачів і медіа. Аналіз експозиції цих музеїв дозволяє зробити кілька висновків про характер музеефікації радянського часу. Насамперед, привертає увагу потужний ностальгичний імпульс у засобах репрезентації радянського матеріального світу. На сайтах музеїв, в інтерв'ю та оглядах творці пропонують долучитися до «доброго старого часу», зробити подорож «у світ позитивних емоцій» недавнього минулого. Інакше кажучи, ключова сентенція організаторів і кураторів проектів – не фактуалізація минулого, а ностальгічна міфологізація за допомогою рефлексивної ностальгії. Ці музеї звернені до аудиторії, яка або дійсно прагне зануритися в матеріальне оточення свого дитинства та юності і поділитися спогадами з дітьми, або до молодого покоління, для якого «радянське» виглядає дивним, інопланетним, що належать до втраченої цивілізації, а тому настільки є притягальним.

Узагальнюючи, «народні музеї» радянського минулого – засоби і форми організації музейного простору і розміщення експонатів, які далекі від професійних стандартів музейної справи, але саме тому й заслуговують на окрему увагу. «Народні музейники» спокушені радянським матеріальним світом – вони не можуть стриматися від того, щоб не поділитися всім накопиченим багатством з відвідувачем. Тому майже весь простір музеїв радянської повсякденності виглядає як величезна крамниця антиквара, що повністю набита різноманітними свідченнями епохи – від шкільних зошитів і відривних календарів до автомобілів. Ще недавно критики радянського повсякдення оцінювали матеріальний світ СРСР як бідний за відтінками й речами, однак огляд експозицій «народних музеїв» прямо спростовує цю тезу – відвідувач «приголомшений» достатком і різноманітністю речей, як і їхньою своєрідністю з погляду дизайну і якості матеріалів.

Аналіз організації експозиційного простору важливий також тим, що він є ключем до розуміння незавершеності освоєння пам'яті про радянський період у масовій свідомості. Нечисленні музеї політичних репресій і скромні експозиції на цю тему в Росії перебувають у руслі європейської традиції, що інтерпретує комуністичне минуле як травматичний і трагічний досвід. Стиль цих експозицій припускає мінімізацію матеріального й максималізацію символічного. На зміну барвистих і численних вітрин з артефактами – скупі інсталяції з акцентом на наративну складову:

виписки із протоколів допитів і судових засідань, листи, інтерв'ю, мемуари жертв і свідків [12, с. 5].

Саме тут буде доречно повернутися до міркувань про місце й функції матеріального в репрезентації колективної пам'яті – це не тільки «талісмани», «якоря» і «посудини» минулого, але також і повноправні учасники функціонування свідомості і пам'яті власників та відвідувачів музеїв радянського минулого.

Сакралізація й символізація світу речей радянської епохи поки не відбулася, по-перше, тому, що багато предметів ще перебувають у повсякденному обігу і не розглядаються як «музейні об'єкти», по-друге, творці музеїв не знають як класифікувати ці свідчення епохи, наприклад, чи можливо розглядати шкільну форму як ілюстрацію тоталітарної системи радянського режиму або як торжество моделі «соціальної держави»? Як слід інтерпретувати сувеніри з космічною тематикою – як прояв гегемонічних прагнень СРСР або як торжество радянської науки? Що можна сказати за скромні інтер'єри «хрущовок»: це свідчення бідності більшості населення або показник достатку, доступного багатьом? Оскільки суспільство не виявило достатньої волі до об'єктивної рефлексії відносно цього історичного періоду, то і музейні фахівці шукають точку опори у власних спогадах і масовій міфології. Ця предметна надмірність не випадкова й може послугувати метафорою неот-рефлексованості радянського минулого, яке перебуває в нашому колективному несвідомому і потужно тисне на можливості адекватної оцінки й сприйняття цього часу.

Література

1. Абрамов Р. Н. *Время и пространство ностальгии* [Текст] / Р. Н. Абрамов // *Социологический журнал*. – 2012. – № 4. – С. 5–23.
2. Абрамов Р. Н. *Музеефикация советского: историческая травма или ностальгия?* [Текст] / Р. Н. Абрамов // *Человек*. – 2013. – № 5. – С. 99–111.
3. Александер Дж. *Об интеллектуальных истоках «сильной программы»*. Предваряя спецвыпуск журнала Центра фундаментальной социологии «Социологическое обозрение», посвященный культурсоциологии [Текст] / Дж. Александер // *Социологическое обозрение*. – 2010. – Т. 9, № 2. – С. 5.
4. Данилова Д. *Мемориальная версия Афганской войны (1979–1989 годы)* / Данилова Д. // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – № 2–3. – С. 40–41.
5. *Интервью с заведующей Отделом истории России XX – начала XXI веков Государственного Исторического музея Н. Н. Чевтайкиной* [Текст] / Н. Н. Чевтайкина // *Музей*. – 2013. – № 6. – С. 30–32.

6. Морокова А. Недавнее прошлое в музеях: Музей «Пермь-36» [Текст] / А. Маркова // Музей. – 2013. – № 6. – С. 12–13.
7. Музей СССР как креативный кластер. Интервью с Н. А. Никишиным [Текст] / Н. А. Никишин // Музей. – 2013. – № 6. – С. 30–32.
8. Нора П. Проблематика мест памяти [Текст] / П. Нора // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пуимеж, М. Винок. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. – С. 17–50.
9. Chase M., Shaw C. The dimensions of nostalgia [Text] / Chase M., Shaw C. // The imagined past: history and nostalgia. Manchester: Manchester university press. – 1989. – P. 1–18.
10. Jameson F. Nostalgia for the Present [Text] / F. Jameson // The South Atlantic Quarterly. – 1989. – № 88 (2). – P. 527–560.
11. Post-communist nostalgia [Text] / edited by M. Todorova and Z. Gille. – New York: Berghahn Books, 2010. – 237 p.

ФОРМУВАННЯ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ЛАНДШАФТУ ШЛЯХОМ КОМПЛЕКСНОГО ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

О. В. Жукова,

к. і. н., доцент кафедри

музеєзнавства та

пам'яткознавства Харківської

державної академії культури

На сьогодні стан розвитку музейної справи досяг рівня, що дозволяє формувати складне багаторівневе експозиційне середовище за рахунок різновидових пам'яток історії та культури.

У вітчизняній практиці залучення нерухомих історико-культурних пам'яток до музейної справи завжди гостро стояло питання музейної цінності самих пам'яток, яке залишало поза процесами музеєфікації більшість поруйнованих, незначних, розпорошених історико-культурних об'єктів.

На початку XXI ст., з розвитком музейної справи з одного боку та новими підходами до охорони нерухомих пам'яток з іншого, розвивається напрям комплексної музеєфікації. Новий підхід залучає різновидові пам'ятки (з невеликою цінністю, пов'язані лише територіально), до формування єдиного експозиційного простору [3, с. 15].

В Україні, в порівнянні зі світовим досвідом, така практика лише починає набирати оберти. Одним з найбільш яскравих прикладів, який може проілюструвати напрям формування експозиційного ландшафту шляхом комплексного використання

історико-культурного середовища, є історико-культурна зона в м. Коростень (Житомирська область), сформована на основі парку ім. М. Островського.

Як правило, при комплексній музеєфікації пам'яток, центральним вузлом, навколо якого формується експозиційне середовище, виступають архітектурні об'єкти – замки, залишки фортифікацій, палаци чи садиби й т. ін. [8, с. 74]. Унікальність і своєрідність експозиційного простору Коростенського парку в тому, що тут не задіяно жодного архітектурного об'єкту. Середовище формується за рахунок пам'яток археології, природи, садово-паркового мистецтва, монументального мистецтва, воєнної історії. У візуальному образі історико-культурно-природної зони чітко прослідковується ідея увічнення пам'яті про славне минуле Коростеня – колишнього Іскоростеня – центру древлянської землі.

Коростень був заснований у VIII столітті під ім'ям Іскоростень. Вперше згаданий в 914 р. як столиця слов'янського племені древлян. У літописах зафіксовано, що на початку X століття Іскоростень вже був могутнім градом, де розташовувалася резиденція Мала, древлянського князя. Але в історії Іскоростень відомий більше через конфлікт з приводу данини київським князям: древляни відмовилися платити надмірну данину й вбили київського князя Ігоря. Його дружина Ольга помстилася древлянам, осадивши Іскоростень і спаливши його в 945 році. Після такої жорстокої помсти згадки про Коростень надовго зникли зі сторінок літописів [6].

Від тих подій залишилися поодинокі незначні об'єкти – пам'ятки археології та природи [6, с. 134]. Враховуючи, що вони знаходяться на відстані 1–2 кілометрів одне від одного, це дозволило сформувати єдиний експозиційний простір, об'єднаний територією парку ім. М. Островського. Сам парк на схилах гранітного каньйону, є історичним місцем, оскільки в ньому знаходиться ряд пам'яток історії та культури, які стали свідками історичного минулого Коростеня, але різняться за видами, історико-культурним потенціалом, часом виникнення.

Найдавніші з них – це пам'ятки археології. На найвищому пагорбі парку, що має назву Червона гірка, було знайдено одне з чотирьох Іскоростенських городищ. Тут знаходилося Замчище, де, за твердженнями археологів, була резиденція древлянського князя Мала. Пам'ятка – це майже 30-ти метрова гранітна скеля на правому березі річки Уж. Городище мало систему ровів і валів, яка оточувала скелю. Княжий терем, який стояв у центрі городища, оточував ще один вал, укріплений частоколом. Під час археологіч-

них розкопок в 1925 році було виявлено, що воно займало площу 1,5 га (зараз залишилася тільки скеля та її підшва, звідки був вибраний камінь для будівництва в радянські часи). Ще одне городище (за різними даними площею від 0,6 до 1 га) розташовувалось на високій скелі, де зараз встановлено пам'ятник князю Малу. Зі сходу воно було оточене валом заввишки до 3 м, перед яким був викопаний рів шириною до 4 м і глибиною до 1,5 м [6, с. 98–99].

В радянські часи на схилах гранітних скель, на вершині яких в VII–XIX ст. розташовувався літописний Іскоростень, була створена пам'ятка садово-паркового мистецтва – парк ім. М. Островського. На його території та попід берегами р. Уж знаходяться природні пам'ятки – скелі червоного граніту, яким вже понад 2 млрд. років. Найбільш відома з них – пам'ятка природи та історії «Купальня княгині Ольги». Купальня складається з двох великих брил рожевого граніту, овальні поглиблення яких заповнені водою (за формою вони дійсно схожі на ванни). За площею пам'ятка складає близько ста квадратних метрів. За переказами, у цьому чарівному куточку природи на берегах р. Уж княгиня часто купалася, що й відобразилось в назві самого об'єкту [4].

Пам'яткою про військові події, що відбувалися на території краю в XX ст., є унікальний підземний військово-історичний комплекс «Скеля». Цей секретний підземний командний пункт Коростенського укріпрайону № 5, який входив до системи укріплень «Лінія Сталіна», був побудований в 1936 р. на основі системи природних і штучних печер в гранітній скелі, на якій стояло давньоруське місто Іскоростень. Бункер нагадує про те, що Коростень, свого часу, був одним з найбільших укріпрайонів Лінії Сталіна [5]. У приміщенні його штабу зараз діє краєзнавчий музей.

Для створення єдиної історико-культурно-природної зони об'єкти археології, природи, садово-паркового мистецтва, монументального мистецтва, військової історії об'єднали. Саме парк став тим комунікаційним майданчиком, який поєднав різновидові елементи в єдиний експозиційний простір [3, с. 24].

Оскільки парк розташований по обох берегах мальовничого каньйону, його об'ємно-просторове вирішення спирається на використання каскадного принципу побудови – парк спускається донизу терасами каньйону, у глибині якого тече річка Уж. Обидві частини парку – відповідно правий та лівий береги річки Уж – з'єднані у 2005 р. пішохідним підвісним мостом на одній опорі. Вище мосту річка тече між величезних валунів.

Парк має кілька ярусів: можна спуститися донизу, до гранітних «Ольжиних купалень», пройти по середнім алеям, звідки відкри-

вається мальовнича панорама парку, піднятися нагору – до гранітних скель – городищ. Для формування ярусів використані як елементи паркової архітектури – численні парадні сходи, підпірні стінки, оформлені в палацовому стилі, альтанки, майданчики для фотографування, фонтан на річці, так і елементи паркового будівництва – широкі алеї, природні майданчики, скупчення гранітних валунів, оглядові майданчики.

З метою розкриття історичної інформації при комплексному залученні історико-культурного середовища використовують тематичну монументальну скульптуру [2, с. 15]. Відтворені в бронзі, камені, дереві пам'ятники зв'язують минуле з сучасним, що дозволяє залучати археологічні та природні об'єкти (які не несуть самі по собі значного інформаційного навантаження) до формування єдиного експозиційного простору.

У найвищій точці парку – верхівці гранітної скелі, де виявлено городище – височіє пам'ятник князю Малу, який належав до місцевої династії і правив древлянською землею. Пам'ятник заввишки 7,5 метри встановлено на висоті 50 метрів над військово-історичним комплексом «Скеля» [1]. Це один з основних експозиційних майданчиків, з якого відкривається панорамний краєвид на парк.

За допомогою макету дерев'яних укріплень стародавнього міста Іскоростень, зведеного на місці самого городища, відображено архітектуру часів Київської Русі [1].

На березі річки біля підніжжя скелі, куди від величної постаті князя Мала можна спуститися вимощеною доріжкою та сходами – ще один експозиційний майданчик – найнижча точка парку. Це глибоке місце на р. Уж, де, за переказами, княгиня любила купатися, зазначено табличкою «Купальні княгині Ольги». Для завершення формування експозиційного майданчику, присвяченого княгині, на гранітній брилі над пам'яткою природи встановили скульптуру княгині Ольги. Кам'яна Ольга обличчям звернена до центру міста, а в лівій її руці – лілія – символ чистоти й царського благородства. Авторами трьохметрового монументу стали скульптори з Коростеня – Вадим та Ігор Зарічні [1].

На протилежному березі сформований ще один експозиційний майданчик, об'єднаний єдиною історичною тематикою. На головній алеї парку в 2010 році встановлено скульптурну композицію древлянки Малуші та її малолітнього сина – майбутнього великого князя, Хрестителя Київської Русі – Володимира. За однією з історичних версій, Малуша була дочкою древлянського князя Мала, сином же його був Добрина Никитич (Ніскинич) [6, с. 132]. Його бронзова фігура з відданим бойовим конем доповнює композицію.

При формуванні єдиного експозиційного простору було враховано необхідність створення точок огляду – вони представлені в парку численними оглядовими майданчиками та спеціальними мальовничо оформленими місцями для фотографування [8, с. 97]. Чітко продумана система алей з природними лавочками (з граніту чи валунів) виводить до окремих експозиційних майданчиків, усамітнених альтанок на скелях.

Під горою, на якій височіє пам'ятник древлянському князеві Малу, знаходиться підземний військово-історичний комплекс «Скеля».

Захисний шар над бункером складається з 2 метрів залізобетону, 18 метрів природного гранітного масиву і 20 метрів піщано-глинистого. Двоє сталевих дверей вагою в півтори та три тони утворюють вхідний тамбур, за яким починаються коридори бункеру загальною довжиною 146 метрів.

Бункер музеєфіковано, в його приміщеннях діє музей, який демонструє експозицію зброї, історію розвитку технічних засобів цивільної оборони, експозицію оперативного зв'язку з генштабом. В окремій кімнаті розташовані макети різних дотів Коростенського укріпрайону.

Навколо комплексу сформовано експозицію під відкритим небом, яка демонструє військову техніку: самохідну установку ІСУ-152 часів Другої світової, танк Т-64, броньовану розвідувально-дозорну машину (БРДМ-2), гусеничний бронетранспортер БТР-50 та колісний БТР-60 [5].

Два експозиційні майданчики – пам'ятник князю Малу та об'єкт «Скеля» з'єднані між собою вертикально – крутими сходами поблизу від входу в бункер, піднімаючись якими можна розгледіти всю бронетехніку та гармати з експозиції військово-історичного комплексу.

Центральний вхід до парку прикрашений найоригінальнішою міською скульптурою, встановленою у 2009 р. – Пам'ятником Деруну (автор Володимир Козиренко). Це єдиний в світі пам'ятник традиційній картопляній страві поліської кухні, столицею якої позиціонує себе Коростень [1].

Комплексно використовуючи різноманітні історико-культурні об'єкти, в Коростені вдалося створити єдиний експозиційний ландшафт, що відображає історію міста і сягає давнини (у 2005 році в парку було встановлено пам'ятний камінь на честь 1300-річчя міста).

Створення єдиної історико-культурно-природної зони стало тим важелем, який відіграв основоположну роль у відродженні

міста. Поступово Коростень, який, як і багато інших малих міст України, був депресивним, перетворюється на значний туристичний центр. За пластикою побудови, гармонійним поєднанням природних витворів з об'єктами монументального мистецтва, мальовничістю створених ландшафтів коростенський міський парк стає поряд з видатними пам'ятками садово-паркового мистецтва минулого.

Комплексне використання наявного історико-культурного середовища демонструє здатність впливати на соціально-економічну ситуацію. Створення різноманітних експозиційних майданчиків на основі пам'яток монументального мистецтва, природи, археології, воєнної історії, алеї, альтанки, фонтан посеред річки, музеїв у колишньому бункері сприяють формуванню нового історико-культурного середовища, яке в першу чергу впливає на розвиток туристичної індустрії [7]. І депресивний Коростень придбав привабливість в регіоні як цілком гідна альтернатива паркам Білої Церкви та Умані.

В Україні в цілому та Харківській області зокрема, є багато населених місць, що мають своєрідне історико-культурне середовище, недостатньо значне для формування на їх основі окремих музеїв чи заповідників. Будучи немусеєфікованими, об'єкти, що складають це середовище, поступово руйнуються, залишаючись невідомими та незатребуваними. Вивчення й поширення досвіду формування експозиційного ландшафту за рахунок комплексного використання різновидових пам'яток історії та культури здатне залучити ці пам'ятки до сучасного життя, що відповідає завданням музейної та пам'яткоохоронної справи.

Література

1. Інтернет-путівник по місту Коростень [Електронний ресурс] : Видатні міста м. Коростень. – Режим доступу: <http://www.korosten-info.com/>.
2. Каменский С. Ю. Актуализация археологического наследия в современных социально-культурных формах [Текст] / Каменский С. Ю. – Екатеринбург, 2009. – 26 с.
3. Каулен М. Е. Музеефикация историко-культурных и природных объектов [Текст] / М. Е. Каулен. – Омск, 2003. – 72 с.
4. Коростень: Візитівка міста [Електронний ресурс] : Офіційний сайт міста. – Режим доступу: http://korosten.osp-ua.info/ch-1_fl-vizitivka.html.
5. Музей «Скеля» [Електронний ресурс] : Музеї міста Коростень. – Режим доступу: http://www.korosten-info.com/index.php?option=com_content&view=article&id=433&Itemid=469.

6. Скуратівський В. Історія стольного града Коростеня [Текст] / В. Скуратівський. – К., 2011. – 136 с.
7. Социально-культурный сервис и туризм [Текст]. – Екатеринбург, 2006. – 289 с.
8. Шулепова Э. А. Музеефикация памятников как механизм использования культурного наследия в регионе [Текст] / Э. А. Шулепова ; Рос. ин-т культурологии. – Москва, 1998. – 292 с.

ОБСТЕЖЕННЯ МУЗЕЙНИХ ОСЕРЕДКІВ З ЕТНОГРАФІЧНИМИ КОЛЕКЦІЯМИ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ ЧУГУЇВСЬКОГО РАЙОНУ НА ХАРКІВЩИНІ

*Л. К. Кудлай,
керівник Музею клубу юних
моряків Харківського дитячо-
юнацького клубу моряків*

Робота зі створення музейних осередків займає чинне місце в збереженні культурних надбань краю. В цих умовах особливо-го значення набуває етнографічний напрям в роботі шкільних сільських музеїв. Такі музеї зберігають народні традиції рідного населеного пункту та відіграють значну роль у вихованні юних патріотів. Процес створення таких музейних осередків важливий для розвитку народознавчого музейництва на Харківщині, яке в останні роки відчуває брак підтримки з боку структур освіти та культури. Маючи в своїх фондах унікальні експонати та етнологічні дослідження, що свідчать про своєрідність традицій та культури краю, шкільні музеї з етнографічними колекціями залишаються поза увагою музеєзнавців, про них не згадують, змальовуючи історичний шлях розвитку етнографічного музейництва в окремих регіонах України [9, с. 2]. Тому наша краєзнавча група приділила увагу обстеженню музейних осередків з етнографічними колекціями закладів освіти та культури Чугуївського району – як в профільних, так і в непрофільних, зареєстрованих та незареєстрованих. Подібне дослідження допомогло виявити можливості та намітити перспективи розвитку шкільного музейництва, яке повинно зайняти гідне місце в музейній мережі Харківщини.

Район дослідження був обраний з причин наближеності до обласного центру, проведення попередніх обстежень, наявності сприятливих умов для розвитку шкільної музейної мережі. Цей район посідає третє місце за кількістю музеїв (11) в закладах осві-

ти, поступаючись Балаклійському (15), Харківському (12) та розділяючи його з Дворічанським і Барвінківським [3, с. 9, 19].

Обстеженню підлягали заклади освіти та культури певних населених пунктів Чугуївського району. Це 14 населених пунктів, серед яких – 10 сіл та 4 селища міського типу (Введенка, Кочеток, Нова Покровка, Малинівка). Майже половина населених пунктів Чугуївського району, які підлягали обстеженню, існують вже більше ніж 300 років. Це смт. Кочеток [6, с. 144], с. Стара Покровка [10, с. 202], с. Базаліївка [10, с. 209], смт. Введенка [5, с. 24], с. Тернова [7, с. 251], смт. Малинівка [10, с. 200], с. Кам'яна Яруга [10, с. 196; 4, с. 925]. П'ять населених пунктів виникли в середині XVIII ст. (с. Стара Гнилиця [10, с. 261], с. Леб'яже [10, с. 261], с. Коробочкіне [7, с. 122], с. Волохів Яр [6, с. 55], смт. Нова Покровка [10, с. 202]), одне – в першій половині XIX ст. (с. Нова Гнилиця [7, с. 201]) та одне – на поч. XX ст. (с. Іванівка) [7, с. 101].

Під час обстеження вищезазначених населених пунктів ми виявили 5 зареєстрованих музеїв та 7 незареєстрованих музейних осередків в закладах освіти (у Старогнилицькому НВК, Новогнилицькій ЗОШ музейні осередки відсутні) та 4 незареєстровані музейні осередки в закладах культури: Новогнилицькому будинку культури, Старогнилицькій сільській бібліотеці, Базаліївському будинку культури, Тернівській сільській бібліотеці. Етнографічні матеріали були виявлені як в профільних музеях (етнографічний музей «Слобідський край» Малинівської гімназії, Музей-світлиця Іванівського НВК), так і в музеях історико-краєзнавчого (історико-краєзнавчий музей Введенського НВК, історико-краєзнавчий музей Волохів'ярського НВК, Музейний комплекс Кочетоцького НВК) та військово-патріотичного профілю (Кам'яноярський Музей Бойової Слави).

В основному фонді 5-х зареєстрованих музеїв від 70-ти до більш ніж 200 експонатів: в «Світлиці» Іванівського НВК – 127 експонатів різного призначення первинного походження, етнографічному музеї «Слобідський край» Малинівської гімназії – 211, в «Українській світлиці» Кочетоцького НВК – 130, в історико-краєзнавчому музеї Введенського НВК та етнографічному розділі «Музею Голодомору» Волохів'ярського НВК – близько 70-ти етнографічних експонатів основного фонду.

Метод побудови експозицій в «Світлиці» Іванівського НВК – ансамблевий, в етнографічному музеї «Слобідський край» Малинівської гімназії та в «Українській світлиці» Кочетоцького НВК – інтегрований, в історико-краєзнавчому музеї Введенського НВК та в «Музеї Голодомору» – тематичний. Серед своєрідних оригі-

нальних експонатів музею «Світлиця» Іванівського НВК – рушник 1916 р. Пелагеї Сироватської, свита до рясів – різновид верхнього одягу з домотканого сукна, який відрізнявся від інших видів свит розширенням нижньої частини за рахунок вшивання прямокутних клинів [9], весільний костюм кінця XIX – поч. XX ст. із села Червоний Яр, ткацький верстат із с. Мосьпаново. В етнографічному музеї «Слобідський край» Малинівської гімназії такими предметами є рушники та жіночий костюм поч. XX ст., в «Українській світлиці» Кочетоцького НВК – жіночі сорочки з домотканого полотна кінця XIX – поч. XX ст., а в історично-краєзнавчому музеї Введенського НВК – унікальна колекція рушників поч. XX ст. В історико-краєзнавчому музеї Волохів'ярського НВК представлені схожі з колекціями вищезгадуваних музеїв матеріали, але унікальними є світлини 30-х років XX ст. За подібними матеріалами в цьому музеї можна створити цілу експозицію, відтворюючи етнографію радянського періоду.

Етнографічні фонди згадуваних музеїв знаходяться в задовільному стані. На жаль, ситуація в історично-краєзнавчому музеї Введенського НВК, що склалася внаслідок реконструкції, не дозволяє цього сказати про стан предметів осередку.

Серед незареєстрованих музейних осередків ми спостерігали етнографічний куточок рідного села в Старопокровській ЗОШ, «Світлицю» в Новопокровському НВК, історико-краєзнавчий куточок Базаліївської ЗОШ, краєзнавчий розділ Музею Бойової Слави Кам'яноярського НВК, міні-куточки обереги в Коробочкинському НВК та Тернівському НВК. Окремо необхідно сказати про роботу історико-краєзнавчого куточку Базаліївської ЗОШ та етнографічного розділу Музею Бойової Слави Кам'яноярського НВК, так як ці осередки постійно розвиваються та мають певні перспективи. Куточок Базаліївської ЗОШ було поповнено матеріалами колишньої «Бабусиної світлиці», та до них додалися етнографічні предмети з с. Юрченкове, де було закрито освітній заклад. Невеликі розміри куточку все ж дали можливість розмістити поряд з краєзнавчими матеріалами унікальну колекцію з 10-ти рушників (друга чверть та середина XX ст.), 7-и вишитих картин, жіночих сорочок (поч. XX ст.), нагрудного одягу у вигляді безрукавок. Серед сюжетів вишивок рушників: ромашки, стилізовані квіти, сині та синьо-коричневі птахи, півні, дерева, чаша з півоніями, грона винограду, бузок, папути, павичі, букети квітів. Серед вишитих картин – 4 зразки сюжетного та 3 рослинного характеру.

Розвитком цього музейного осередку опікується вчитель історії та учні краєзнавчого гуртка. Проводячи обстеження с. Базалії-

ївка, ми спостерігали цікаві житлові об'єкти: будинки, господарчі будови, господарчо-житлові комплекси, що зберегли традиції слобожанського житлобудівництва. В селі багато пустих домівок, що свідчить про зменшення кількості жителів села, але в населеному пункті ще працює клуб з етнологічними матеріалами та школа з музейним етнографічним осередком.

Етнографічний матеріал в непрофільному Музеї Бойової Слави Кам'яноярського НВК збирався менш ніж три роки, але в ньому вже розміщено виставку з 10-ти рушників, горщиків (близько 30-ти) та предметів побуту. Серед сюжетів вишивок рушників: квіти троянд, ромашок, незабудок, калинової гілки, хмелю, грона винограду, образи лисиці, мухи, папути, чоловіків. Цікаво, що серед керамічного матеріалу поч. та сер. XX ст. розміщені фрагменти горщиків українського або черкаського типу (нанесення червоним ангобом орнаментів у вигляді гачків та хвилястих ліній). Ініціатор створення етнографічного розділу Музею Бойової Слави Гопанчук Римма Фяридівна натхненно вірить в подальший розвиток цього осередку і особисто прикладає зусилля для поповнення народознавчої експозиції.

Обстежуючи незареєстровані музейні осередки, ми спостерігали перебування етнографічного матеріалу в різних станах. Серед них – стан вимушеної консервації негативно позначається на збереженості етнографічних колекцій музейних осередків. Це – музейні осередки в Новопокровському та Тернівському НВК, що тимчасово припинили своє існування. Ми відмітили, що в історії цих населених пунктів є багато чого спільного. На території Новопокровки та Тернової розміщені археологічні пам'ятки епохи бронзи [4, с. 924; 1, с. 336, 337; 6, с. 123; 7, с. 252], черняхівської культури [1, с. 344], періоду Київської Русі [1, с. 346]. На поч. XIX ст. населення цих селищ було переведено в стан військових поселень [6, с. 125; 7, с. 252]. В 30-х роках, у період колективізації, в с. Тернова та Нова Покровка виникають колгоспи «Паризька Комуна» та «Зоря», і, можливо, тому голод 1932–1933 рр. в цьому районі мав не такі тяжкі наслідки, як в сусідніх селах. На сьогодні в с. Тернова проживає невеликий осередок старовірів, чиї традиції значно вплинули на своєрідність культури цього населеного пункту. Так чи інакше, ці два населених пункти гідні для відтворення їх історії в музейних осередках закладів освіти. Але «Музей-світлиця» в Новопокровському НВК та краєзнавчий куточок в Тернівському НВК припинили своє існування і були переведені у стан вимушеної консервації, внаслідок якої предмети побуту поч. XX ст. в Новопокровському НВК закриті в кабінеті і покриваються пилом, а в Тер-

нівському НВК вони складені на полки, підлогу та у мішки. З усього видно, що ці осередки виникли на основі достатньо плідної роботи вчителів, учнів та їх батьків. Так, в Новопокровському НВК зібрана колекція ікон, одерж, горщиків поч. XX ст., а в Тернівському НВК – унікальна колекція вишитих картин 70х70 см та рушників.

Щоб відрізнити стан консервації з порушенням норм зберігання музейних предметів від консервації з дотриманням цих норм, ми визначаємо стан тимчасової консервації, яка характерна для етнографічних матеріалів Коробочкинського НВК. З ряду причин в закладі існуючий незареєстрований народознавчий куточок було закрито і відкрито кімнату військово-патріотичного профілю. В останні роки, коли школа отримала можливості розширити свою площу після реконструкції, то з'явилися умови для відродження роботи закритого колись куточку. Матеріал, який став знову надходити до школи було розміщено в скрині, яка сама по собі є етнографічним об'єктом. Експонати були підготовлені до тимчасової консервації в класній кімнаті, де в майбутньому запрацює осередок етнографічного музейництва.

Такий стан як домашнє зберігання характерний для тих закладів, які з ряду причин відмовились від етнографічних осередків, але на майбутнє мають наміри відтворити їх за зміни обставин. На нашу думку, відмова від народознавчого осередку в школі – це політика адміністрації, яка відповідає в цілому політиці в районних відділах освіти, яка зорієнтована на першочергове відтворення музейних осередків військово-патріотичного профілю. А про долю етнографічних музейних осередків піклуються лише там, де є любов до рідного села та склалися позитивні умови для відродження народознавчого музейництва. До закладів освіти з домашнім зберіганням етнографічних предметів ми віднесли Леб'язький та Тернівський НВК. Так, в першому з них вже зберігаються деякі етнографічні предмети. Коли кількість учнів стала зменшуватися, то з'явилася ідея у звільненому кабінеті розмістити експозиції з історії села за етнографічними та етнологічними фондами. До того часу, поки не відкриється музей, на домашньому зберіганні знаходяться унікальні рушники кінця XIX – поч. XX ст., предмети побуту, портфель начальника залізничної станції, фотоматеріали. Таким чином, етнографічні предмети Леб'язького НВК одночасно знаходяться в двох станах – домашнього зберігання та попередньої підготовки. Останній стан також характерний і для етнографічного куточку рідного села в с. Стара Покровка.

В Тернівському НВК про наміри відродити колишній краєзнавчий куточок говорять скептично. Відсутність місця – ось

головний аргумент тих, хто не бажає щось робити. На домашньому зберіганні знаходяться більше 60-ти унікальних рушників, які в разі потреби місцеве населення видає робітникам школи. Така необхідність виникає під час проведення етнографічних ярмарок «Весілля в Малинівці», «Печенізьке поле», «Свято Івана Купали». Якщо звернути увагу, в якому жахливому стані іноді в школі опиняються етнографічні предмети, то таке переховування та збереження в домашніх умовах є найбільш прийнятним для обох сторін.

Обстежуючи музейні осередки закладів освіти Чугуївського району, ми виявили декілька видів стану, в якому знаходиться етнографічний матеріал. Подібні стани як вимушена консервація, домашнє зберігання характерні для незареєстрованих кімнат та куточків, чия доля не цікавить ні істориків школи, які першими повинні опікуватися такими установами, ні адміністрацію, яка не відчуває з боку районних відділів освіти ніяких інструкцій щодо розвитку народознавчих напрямів. Всі намагання Чугуївського районного центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді підтримати такі осередки стосуються лише зареєстрованих музеїв, а доля незареєстрованих осередків етнографічного музейництва залишається залежною від справжніх патріотів своєї землі, яких ми не раз зустрічали під час нашого обстеження.

Особливістю перебування етнографічного матеріалу в закладах освіти в незареєстрованих музейних осередках є наявність міні-куточків – своєрідних оберегів класної кімнати, де вони розміщені. Такі мініатюрні етнографічні експозиції ми спостерігали в Коробочкинському та Тернівському НВК. Два таких куточки в Коробочкинському НВК зберігають ікони Тихвінської Пресвятої Божої Матері та рушники поч. ХХ ст., а в складі куточка-оберега в Тернівському НВК, крім ікони Ісуса Христа Спасителя, виконаної масляними фарбами по дереву, розміщені унікальні глиняні миски кінця ХІХ ст., збанок та опішнянські горщики сер. ХХ ст.

Для незареєстрованих музейних осередків у побудові експозицій використовується систематичний метод. Зрозумілим є той факт, що інвентаризація в таких осередках відсутня (окрім історико-краєзнавчого куточку в Базаліївській ЗОШ), як відсутні й інші важливі документи роботи музею. Такі осередки потребують методичної допомоги, яку ми пропонували кожний раз під час обстеження.

Розвиток шкільного етнографічного музейництва має вирішити проблему збереження пам'яток матеріальної та духовної культури населених пунктів Харківщини, особливо тих, які зна-

ходяться на межі зникнення. Але в останній період склалися негативні умови для подальшого розвитку подібних музейних осередків: недостатність методичної допомоги, незацікавленість педагогічного колективу, в деяких випадках – відсутність підтримки адміністрації закладів, пріоритетний розвиток військово-патріотичних кімнат та куточків. В музейних осередках закладів освіти та культури Чугуївського району зберігаються унікальні матеріали, що свідчать про своєрідну культуру та традиції населення обстеженого нами району. Окрім того, вони присутні в сільських бібліотеках с. Нова Гнилиця та с. Стара Гнилиця, а етнологічні матеріали – в сільському клубі с. Базаліївка та сільській бібліотеці с. Тернова.

На наш погляд, для подальшого розвитку шкільного музейництва необхідне урахування різних етнографічних джерел, обстеження будівельних конструкцій з традиціями слобідського житлобудівництва, що зробить можливим реконструювання історичних процесів та традиційних комплексів.

Логічним повинно стати відображення в музейних осередках складного етнічного процесу, який проходив на землях Чугуївщини в період освоєння цих земель, коли в XVII ст. зіткнулися два колонізаційні потоки переселенців – українців та росіян.

Підсумовуючи нашу роботу, ми звертаємо увагу на той факт, що учням Харківщини слід ознайомитися з унікальними етнографічними пам'ятками музейних осередків Чугуївщини та залучитися до суспільно значимої роботи з надання методичної допомоги у збереженні етнокультурних скарбів рідного краю.

Література

1. *Археологічні пам'ятки Української РСР. Харківська область [Текст] / ред. колегія Д. Я. Телегін, М. П. Кучера, Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова Думка, 1966. – 462 с.*
2. *Величко Т. В. Етнографічне музейництво Півдня України: історична та регіональна своєрідність, сучасні тенденції [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Величко Тетяна Вікторівна ; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2009. – 20 с.*
3. *Діяльність музеїв навчальних закладів Харківської області [Текст] / упоряд. І. І. Пушкар. – Х., 2011. – 132 с.*
4. *Історія міст і сіл Української РСР [Текст]. В 26 т. Т. 21. Харківська область / П. Т. Тронько, М. П. Бажан, І. К. Білодід та інші. ; під ред. В. Г. Ткаченка. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – 1002 с.*

5. *Историко-краеведческое описание пгт. Введенка [Текст] : дополнительный материал по изучению курса «Харківщинознавство» в школе / под ред. В. М. Шульги. – Чугуев, 2004. – 44 с.*
6. *Мій рідний край – Чугуївщина [Текст] : нариси з історії селищ і сіл Чугуївського району (до 85 річниці створення Чугуївського району (1923–2008 рр.) // Навчально-методичний посібник до вивчення історико-краєзнавчих предметів і курсів. – Чугуїв, 2008. – 378 с.*
7. *Мій рідний край Чугуївщина [Текст] : до 90-річчя Чугуївського району. – Х. : Золоті ворота, 2013. – 296 с.*
8. *Ніколаєва Т. Різновиди традиційного одягу [Електронний ресурс] / Т. Ніколаєва. – Режим доступу: <http://etno.uaweb.org/mynivshyna/r09.html>*
9. *Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток [Текст] / Г. А. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1989. – 304 с.*
10. *Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. Т. II. / Д. Г. Гумилевский. – Харьков : Факт, 2005. – 432 с.*

ЕКСПОЗИЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ХІМ ТЕМАТИКИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ: ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

О. В. Богрова,

науковий співробітник ХІМ

Важливим елементом сучасного культурного процесу є виставки, які, виконуючи різноманітні соціальні функції, є виразом актуальних загальнокультурних факторів. Виступаючи формою історичного діалогу, де через виставкову канву йде діалог відвідувача з минулим, виставки стають каналом комунікації, завдяки якому людина не тільки збагачує культурно-історичний і соціальний досвід, але й накопичує новий емоціонально-психологічний досвід.

Традицією Харківського історичного музею стало створення короткотермінових виставок, присвячених видатним діячам науки та культури, зокрема письменникам, висвітлення життя та творчості яких щоразу відкриває перед експозиціонерами шлях пошуку нових моделей.

Історія виставок, присвячених Тарасу Григоровичу Шевченку, демонструє безліч підходів і експозиційних рішень, що використовувалися різними поколіннями співробітників музею. Багатогранна особистість українського генія дозволяла обирати різні

методи, що визначали характер інтерпретації експонатів, співвідношення у виставці змісту та форми, взаємодію наукової і художньої складових.

Відповідно до указу президента України від 16.05.2005 р. № 784/2005 2013 рік був проголошений роком підготовки до відзначення 200-річчя з дня народження Тараса Григоровича Шевченка.

Харківський історичний музей, виконуючи роль осередку, що формує історичну свідомість нації, гордість за історичне минуле свого народу, національну гідність, долучився до цього створення у 2013 році двох тимчасових виставок, присвячених Великому Кобзарю – «Співець народної долі» та «Слобожанський уклін». Обидві мали на меті показати неоціненну роль Шевченкової спадщини в розвитку естетичної, соціальної і національної свідомості українського народу.

Але кожна з виставок мала свої особливості. Перша – «Співець народної долі» – представила Т. Г. Шевченка як безкомпромісного борця проти самодержавності та поневолення українського народу, який, під впливом баченого і пережитого у власному житті, у своїй творчості відобразив саме ті думки і настрої, які були важливими в житті українців його часу. Про те, що його творчість знайшла відгук у серцях людей, свідчить той факт, що в другій половині XIX і на початку XX ст. чи не єдиною книжкою у більшості сільських хат України був «Кобзар», вірші з нього вчили напам'ять, за ним училися читати. Головну ідею виставки можна окреслити словами М. І. Костомарова: «Шевченкова пісня була сама по собі народною піснею, тільки новою, – такою піснею, яку міг би заспівати увесь народ, – яка повинна була вилитися з народної душі, з народної сучасної історії. З цього боку Шевченко був обранцем народу в прямому розумінні цього слова; народ мовби обрав його співати замість себе» [1, с. 19].

На двох інформаційних планшетах відвідувачі музею могли побачити основні віхи життя Т. Г. Шевченка, які знайшли яскраве відображення в його творчості. У своїх творах Т. Г. Шевченко часто описував ті умови, в яких проходило його власне життя, змальовував епізоди з дитячих років, батьківську садибу, село Кирилівку. Тому були представлені: зображення хати в с. Моринці, в якій народився Шевченко; малюнок «Тарас – пастух» художника І. Іжакевича; портрети К. П. Брюллова та В. А. Жуковського, зусиллями яких молодого поета викупили з кріпацтва; зображення будівлі Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, де Т. Г. Шевченко писав свої перші вірші; автопортрет «Т. Г. Шевченко – солдат» та малюнок Т. Г. Шевченка «В Орской казарме», куди він був відправ-

лений за антидержавну діяльність, головним доказом якої стали революційні твори з відібраного під час арешту альбому «Три літа», і де письменник мав відбувати солдатську службу; сучасне зображення Національно-меморіального комплексу «Могила Т. Г. Шевченка» у Каневі, де був похований Т. Г. Шевченко.

Особливе емоційне спрямування на планшетах мали вірші Т. Г. Шевченка, написані в один із найважчих періодів у житті і творчості поета – час арешту й заслання. Зокрема, поезія «Чи ми ще зійдемося знову» (закінчується словами «Свою Україну любіть. Любіть її... во врем'я люте, В останню, тяжкую минуту За неї Господа моліть!», де з приголомшливою силою виявлено любов до України, та ліричний твір автобіографічного характеру «І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї...», в якому Шевченко змалював свої власні почуття, настрої й переживання.

Оригінальні предмети з фондів Харківського історичного музею символічно розкривали тему виставки. Кайдани, як символ самого кріпацтва, яке так засуджував Т. Г. Шевченко. Чорнильниця з пером, книги «Кобзар», «Гайдамаки» – символи, які окреслювали Шевченка як співця народної долі в поетичних творах. Літографії «Покарання шпідрутенами», «Казахи», «Аральське узбережжя», «Посли у Хмельницького», «Український пейзаж» з малюнків Т. Г. Шевченка – високохудожній вираз настрою геніального митця, який не тільки відображав у творах епоху, в якій жив, але і вдало використовував прекрасне знання народного побуту, історичної та художньої традиції українського народу. Символічною була на виставці й бандура – Т. Г. Шевченко виступає співцем народу, його прагнень, сподівань, мрій про кращу долю.

Але не тільки Т. Г. Шевченко був співцем народної долі, народ став співцем долі Тараса. Це виявилось і в народному мистецтві, зокрема, у рушникові з вишитим «Заповітом», представленому на виставці, і в монументальному мистецтві – у нечисленних пам'ятниках Т. Г. Шевченку у Харкові, Києві, Санкт-Петербурзі, Вашингтоні, зображення яких були представлені на планшетах.

Виставка «Слобожанський уклін», відкрита у травні 2013 року до дня перепоховання Т. Г. Шевченка, стала ідейним продовженням попередньої. Вона не тільки розкрила особистість Т. Г. Шевченка, а й показала, як вшановується пам'ять Великого Кобзаря на Слобожанщині, зокрема у Харкові. Виставка мала на меті допомогти кожному жителю нашого міста відчути свою причетність до життя і творчості культурного генія.

Одним з акцентів виставки стало зображення пам'ятника Т. Г. Шевченку у Харкові (скульптор Матвій Манізер і архітектор

Йосип Лангбард) – одного з найдовершеніших втілень образу геніального митця. Встановлений у 1935 році (фотографія урочистого відкриття пам'ятника 24 березня 1935 року була представлена на планшеті), цей унікальний монумент став одним із символів нашого міста.

Слобожанський уклін великому синові українського народу неможливо не побачити і у присвоєнні його ім'я найрізноманітнішим об'єктам міста Харкова, зображення яких були представлені на планшетах: Харківський державний академічний драматичний театр, який з 3 квітня 1935 року носить ім'я Т. Г. Шевченка; вулиця Шевченка – одна з найстаріших вулиць Харкова, названа на честь Шевченка у 1918 році; парк імені Т. Г. Шевченка – названий ім'ям поета з відкриттям у 1935 році на території саду пам'ятника Т. Г. Шевченку; Харківський державний приладобудівний завод імені Т. Г. Шевченка, побудований у 1900 році, якому ім'я поета було присвоєно у 1922 році.

Про щорічне вшанування пам'яті Кобзаря у Харкові на державному рівні свідчили фотографії урочистих заходів, присвячених 199-ій річниці від дня народження Т. Г. Шевченка, які проходили біля пам'ятника поету у парку Шевченка.

Велика любов та повага слобожан до Т. Г. Шевченка виявилися у найрізноманітніших витворах народного та декоративного мистецтва, де сюжетами стали життя та творчість поета. На виставці були представлені: декоративний рушник з вишитим портретом Шевченка, скульптура «Катерина», декоративна тарілка з портретом Кобзаря.

Епіграф виставки – вірш Олекси Коваленка, Якова Гулака-Артемовського та ін. «Чи чуєш ти поете рідний, милий, що ми прийшли до тебе на могилу, поклін тобі кладем гуртом ми щирий...», прочитаний 6 травня 1904 р. [1, с. 27].

У 2014 році вся Україна відзначатиме 200-річчя від дня народження Великого Кобзаря. Цей рік указом президента оголошений роком Тараса Григоровича Шевченка.

Ювілейна пам'ятна дата спонукала експозиціонерів Харківського історичного музею вкотре схилитися перед величчю генія та вшанувати його пам'ять створенням виставки з пошуком нових підходів, нових смислів та постановкою нових цілей. Це вимагає не лише детального вивчення теми, зокрема життя та творчості письменника, але і вивчення наукових і практичних підходів до музейного експозиційного мистецтва, тісної співпраці наукового співробітника і художника. Повноцінно виконувати свої функції нова виставка зможе лише тоді, коли вона дозволить відчувати

час і враховуватиме ціннісні орієнтири, рівень знань і духовність сучасної людини. Данні чинники вимагають, в ході розробки проекту музейної виставки, одночасного вивчення як публікацій, присвячених різним проблемам життя та творчості Т. Г. Шевченка, так і загальних тенденцій розвитку експозиційної діяльності.

Сучасному українському суспільству пропонується новий образ Т. Г. Шевченка – образ поета, творчість якого має безліч інтерпретацій, тому є практично невичерпною [4, с. 8]. Враховуючи це, новостворена виставка повинна спонукати відвідувача взяти до рук «Кобзаря», вчитатися і збагнути: це він крізь два століття до нас, сьогоднішніх, говорить... [2, с. 38]. Але що саме говорить – кожен відчує своє.

Слово поета-пророка відіграє особливу роль в переломні моменти буття нації, виразником прагнень якої і є постать Т. Г. Шевченка. Виставка «Скарби Великого Кобзаря» була створена, щоб підкреслити місце Т. Г. Шевченка в українському національному відродженні, показати актуальність його творчості в наш час та ще раз виказати всенародну шану Великому Кобзарю.

Досягти якомога повного розкриття теми співробітники музею змогли шляхом експонування різноманітного експозиційного матеріалу, що дало змогу висвітлити всі аспекти Шевченкової спадщини, її ролі для наступних поколінь. Це: живописні та скульптурні зображення Т. Г. Шевченка, літографії малюнків митця XIX ст., аркуші з альбому «Рисунки Т. Г. Шевченко» 1914 р., харківський альманах «Молодик» (1843–1844 рр.), де було надруковано вірші Т. Г. Шевченка, численні рідкісні видання «Кобзаря», різноманітні ілюстративні матеріали, пов'язані з вшануванням пам'яті Т. Г. Шевченка в Україні та світі.

Структура виставки підкреслювала багатогранність та різнобічність життя, діяльності та творчості Т. Г. Шевченка. Він був і глибоким ліриком, і творцем епічних поем, і видатним драматургом, і обдарованим митцем, і активним громадським діячем та просвітителем. Всі сторони життя Шевченка формують особистість сміливого борця за справедливість, сіяча в душах народу ідей рівності і національної гідності.

Особливий інтерес відвідувачів викликала тема «Т. Г. Шевченко і Харків». У вищезгаданих виставках 2013 року вже було показано, як вшановується пам'ять Т. Г. Шевченка у сучасній Україні, зокрема на Слобожанщині. Але зв'язки поета з Харківщиною мають значно глибшу історію. Великий внесок у вивчення цієї теми зробив перший директор Музею Слобідської України (зараз – Харківський історичний музей) М. Ф. Сумцов. У статті «Харків і Шевченко» вче-

ний приходить до висновку, що хоча Т. Г. Шевченко ніколи не був у нашому місті, але вплив старої харківської літератури, зв'язки з представниками харківської інтелігенції та діяльність харків'ян у справі вшанування пам'яті Кобзаря мають набагато більше значення, ніж особисте перебування поета у Харкові [2, с. 3–11].

Висвітлення цієї теми було досягнуте шляхом експонування предметів з фондів Харківського історичного музею: листівок з портретами Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемовського та ін., копій листів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та М. П. Корольова до Т. Г. Шевченка, фотографій М. Ф. Сумцова та Х. Д. Алчевської, книги «Вісник Харківського історико-філологічного товариства» зі статтею М. Ф. Сумцова «Харків і Шевченко» та ін.

Привнести у виставку нове, відмінне від традиційного, бачення образу Т. Г. Шевченка допомогли роботи (вишивки та малюнки) талановитих учнів Харківської гімназії № 8, з якою тісно співпрацює Харківський історичний музей. Відвідувачі змогли відкрити для себе Т. Г. Шевченка в образах та формах, створених дітьми – майбутнім нашої країни. Роботи школярів, виконані з великою майстерністю та любов'ю, ще раз довели, що Великого Кобзаря чує кризь два століття кожен українець незалежно від віку.

Розглянувши діяльність співробітників Харківського історичного музею у справі вшанування пам'яті поета можна дійти висновку, що кожна виставка підкреслює індивідуальну неповторність особистості письменника, а всі художні засоби спрямовані на те, щоб зробити акцент на унікальності такого генія в українській культурі як Т. Г. Шевченко. Революційна творчість Великого Кобзаря була одним із головних чинників формування національно-політичної свідомості народних мас України. Впливи Шевченка на різні сторони духовно-національного життя нації відчуються й до сьогодні.

Література

1. *Великий Кобзар в пам'яті народній [Текст] : збірник висловлювань про Т. Г. Шевченка.* – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – 179 с.
2. *Друкарня. Промова Кобзаря [Текст] // Українська культура.* – 2013. – № 8. – С. 38–47.
3. *Сумцов М. Ф. Харків і Шевченко [Текст] / М. Ф. Сумцов // Вісник Харківського історико-філологічного товариства.* – 1911. – Вип. 1. – С. 3–11.
4. *Харчук Р. Про Тараса Шевченка в незалежній Україні [Текст] / Роксана Харчук // Українська культура.* – 2013. – № 8. – С. 4–9.

ЕКСПОНУВАННЯ СПОРЯДЖЕННЯ ТА ОБМУНДИРУВАННЯ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ВИСТАВКАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

В. О. Казус,

*зав. II науково-експозиційного
відділу ХІМ*

А. В. Соколов,

*зав. наукового відділу нових
технічних засобів ХІМ*

Однією з найбільших трагедій початку ХХ ст. для європейського суспільства стала Велика війна, чи, як її в подальшому назвали, після початку Другої світової, Перша світова війна.

Війни на Балканах (1912–1913 рр.) загострили політичну ситуацію в Європі до такої міри, що війна 1914 року стала неминуchoю. Росія виступає на боці Англії та Франції (Антанти). Австро-Угорщина, Німеччина та Італія утворюють Троїстий союз. Поділ Європи на два воєнно-політичні блоки завершився. У 1895 р. Генеральний штаб Другого рейху почав розробляти диспозицію на два фронти, яка дістала назву плану Шліффена [4, с. 15]. Німеччина за перші тижні війни повинна була завдати поразки Франції [2, с. 29]. План ґрунтувався на тому, що Росії з її відстанями потрібно вдесятеро більше часу, ніж Центральними державами, для проведення мобілізації. Тим часом, після поразки Франції, Німеччина переводила всі свої війська на Східний фронт – проти Росії. Генеральні штаби Антанти розробляли стратегію майбутніх воєнних дій з урахуванням відомого їм плану Шліффена. На нарадах 1912–1913 рр. було вирішено, що Росія завдасть удару по Берліну або вторгнеться у Східну Пруссію двома арміями на 15-й день війни, тобто значно раніше, ніж її збройні сили досягнуть чисельності воєнного часу. Інші чотири армії призначалися для операцій на Південно-Західному фронті, вони повинні були вивести з війни Австро-Угорщину [4, с. 15].

Прийнята у 1912 р. Велика воєнна програма передбачала досягнення Росією до 1917 р. якісних зрушень у рівні озброєнь та спорядження і зменшенні строків мобілізації (до 18 днів). В мирний час територія Російської імперії ділилася на 12 військових округів на чолі з Головнокомандувачем. Сухопутні війська склалися з постійної армії та ополчення. Загальна військова повинність була встановлена в Росії у 1861 р., в часи правління імператора Олексан-

дра II (1855–1881 рр.). Військовозобов’язаними були чоловіки від 21 до 43 років. Чисельність армії залежала від можливості її озброєння та спорядження [3, с. 48]. Військове спорядження – це комплект предметів, який знаходиться на забезпеченні військовослужбовця та призначений для носіння особистої зброї, боєприпасів, засобів захисту, шанцевого інструменту, запасів продовольства, води і особистих речей. В Росії табельне спорядження було введене при створенні Петром I регулярної армії [5, с. 404].

Наказом уряду № 52 від 4 лютого 1909 р. вводилися нові елементи одягу та спорядження. Зростання промисловості дозволив збільшити виробництво взуття та інших шкіряних виробів для армії.

Як же виглядало спорядження солдата Російської армії періоду Великої війни? На початок Першої світової війни спорядження піхотинця складалося з просторої полотняної сумки (речовий мішок), в якій вміщалося 60 запасних набоїв, кружка, 3 пари онуч, зміна білизни. Цей речовий мішок, який зав’язувався мотузкою, зовні дуже скидався на звичайну селянську торбину. В гвардійських частинах функції речового мішка виконував ранець. Речовий мішок носили на лівому плечі. Сумка для набоїв, що виготовлялася зі шкіри, вміщала 30 патронів і носилася на поясному ремні. Також, до спорядження входила невелика алюмінієва фляга [6, с. 50]. Найбільш характерним елементом російського спорядження була шинель, розроблена під час російсько-японської війни. Вона була скручена й згорнута у рулон-скатку. Носили її на плечі, кінці скатки ховались в алюмінієвий казанок без кришки, ємністю на 2 л, що мав металеву ручку з оцинкованого заліза. Загальна вага спорядження піхотинця, разом з боезапасом, складала близько 25,6 кг [3, с. 53]. З 1916 р., через дефіцит шкіри, окремі частини спорядження стали виготовляти із брезенту. Реманент необхідний для відпочинку (палатка тощо) у похідному варіанті переносили 6 солдат [1, с. 23].

У січні 1915 р. на Східному фронті під містом Болівом вперше за час Великої війни були застосовані отруйні речовини. Ця подія призвела до створення протигазів, які також стали частиною спорядження. Російська армія не мала єдиного зразку протигазового обладнання. Здебільшого, у військових частинах застосовувався протигаз Зелінського, виготовлений у другій половині 1916 р. Він компактно складався до сумки, військовослужбовці носили його в чохлі на ремні через праве плече [1, с. 24].

Після невдалої війни з Японією командуванню російської армії стала зрозумілою необхідність введення нової форми – польової

сіро-зеленого кольору (хакі), яка більше відповідала вимогам ведення бойових дій у сучасній війні. Парадна російська форма того періоду була дуже схожою на форму російської армії часів Наполеонівських війн. Перша світова війна привела до спрощення всієї військової уніформи – з'явилася повсякденна форма, а окрім неї ще й літня гімнастерка, що носилася навипуск. У 1912 р. наказом по військовому відомству № 218 для нижніх чинів російської армії всіх воїнських частин була введена гімнастерка, чи, як тоді називалася, похідна сорочка [1, с. 106]. Існувало декілька варіантів гімнастерок. Звичайна мала 1–2 кишені на грудях, застібалася вертикально по центру, чи зі зміщенням на 5 металевих або кістяних гудзиків; зимовий варіант виготовлявся з неворсованого мундирного сукна захисного кольору, без кишень зі стоячим коміром, застібався біля лівого плеча справа наліво на 2 гудзики. На формі військового часу погони кріпилися на плечах гімнастерки. Вони були твердими, кольору хакі. На погонах піхотинці носили номери жовтого кольору, а стрілки – червоного. Взимку носили вовняний одяг, влітку – бавовняний. Поясний ремінь 1904 р. мав металеву бляху з державним гербом [3, с. 56].

Офіцери носили пальто з сіро-синього сукна, інші чини – шинелі з сіро-брунатної вовни. Вони були двобортними з відкладним коміром, застібалися на правий бік за допомогою гачків та петель. У фронтових умовах офіцери для захисту від негоди використовували плащі вільного покрою.

Плаский кашкет був замінений кашкетом з козирком, який для застосування на фронті фарбувався в зелений колір (хакі). Спереду, по центру околиша, носили штамповані кокарди. Вони були трьох видів: для офіцерів, унтер-офіцерів та рядових. Забарвлення кокарди було кольорів державного прапора Дому Романових – помаранчевою, чорною та білою. Наприкінці 1916 р. до армії стали надходити пілоти, які наслідували головний убір льотчиків. Носили їх під стальним шоломом. Навесні 1917 р. пілоти отримали всі юнкери. Взимку кашкет замінила папаха, також для захисту від негоди впроваджувалися башлики.

На початку Великої війни майже всі воюючі армії були споряджені тільки стандартними головними уборами. Індивідуальному захисту голови не приділялось особливої уваги, але з часом, поранення голови стало серйозною проблемою. Тому в 1915 р. був розроблений шолом, що захищав не тільки від осколків снарядів, а й від шрапнелі (гребінь). Розробником цього шолому став французький генерал Огюст Луї Адріан. Виготовлявся шолом зі сталі завтовшки 0,7 мм, загальною вагою 700–800 гр. Спочатку всі кас-

ки були блакитними чи синіми, окрім тих, що використовувалися в Африці (пісочного кольору). Шолом виявився доволі ефективним, дешевим і простим у виробництві й тому під кінець Першої світової війни став частиною спорядження військовослужбовців багатьох держав Європи. В російській армії захисні шоломи («адріанки») з'явилися в квітні 1916 р. Спочатку вони імпортувалися із Франції, згодом уряд Росії замовив для потреб своєї армії 2 млн. касок. Вони отримали назву М 1916 і відрізнялися від французьких емблемою й світло-охряним кольором [1, с. 156].

У червні 2014 р. в Харківському історичному музеї планується створення короткотермінової виставки, присвяченої 100-річчю з дня початку Великої війни «Харків'яни на фронтах Першої світової війни». В перспективі, для цілісного сприймання історії нашого краю, повинна бути створена повнопрофільна стаціонарна виставка, одним із розділів якої стане період війни 1914–1918 рр. Насамперед, сприймання кожної війни йде через бойові дії, ефективність зброї та героїзм військовослужбовців. Фонди музею мають чудову добірку фотографій військових дій того періоду та унікальні документи, але найбільшу увагу відвідувачі завжди приділяють речовим експонатам. Розповідь про харків'ян, які воювали на фронтах Першої світової війни, буде неповною, якщо на виставках не будуть задіяні предмети спорядження й обмундирування того часу. Екскурсантам буде цікаво побачити одяг та амуніцію війни, яка вже відійшла в минуле.

Особливе місце на майбутній виставці займуть рідкісні експонати періоду 1914–1918 рр. Насамперед, це шоломи французького виробництва. Один з них, можливо, належав військовослужбовцю Збройних сил Румунії, яка виступила на боці Антанти в 1916 р. Шолом має єдину відмінність від французьких – фронтальну емблему у вигляді румунської літери «Ф» з королівською короною над нею. Ще один французький шолом того ж періоду міг належати і нашому земляку, але шолом не має фронтальної емблеми. Сторону супротивника представляє німецький сталевий шолом (М 16) з вентиляційними отворами, розроблений у вересні 1915 р. Ця металева каска замінила шолом – пікельхельм, який був введений указом Вільгельма I для пруської піхоти у жовтні 1882 р.

Великий інтерес представляють і фляги часів Великої війни. Варіантів фляг було багато. Найчастіше використовувався варіант стандартної фляги – пляшки з нефарбованого алюмінію, з кришкою, що загвинчується. В експозиції можуть бути представлені фляги в чохлах захисного кольору. Термоізолюючий чохол не дозволяв воді замерзати взимку, а влітку, у мокрому стані, утримував

воду холодною. Одна з фляг має кружку (манерку), що кріпиться в нижній частині за допомогою шкіряних ремінців. Доповненням до фляг російського виробництва стане австрійська фляга зеленого кольору.

Унікальні і патронні мішки – це зразки, затверджені Військовим відомством Росії в 1916 р. На них вказана назва підприємства виробника та розміщений державний герб. Доповненням до спорядження будуть ремені, пряжки, аксельбанти, льотні окулярі в чохлі (чохол має вигляд гаманця) тощо.

Всі ці музейні предмети можна подати на виставці окремо, але для кращого висвітлення теми має сенс подати їх у комплексі. Можливо створити два комплекси – спорядження та обмундирування російських та німецьких військовослужбовців. До комплексу військовослужбовців російської армії увійде: офіцерський мундир, аксельбанти, поясний ремінь з портупеею, кобура, планшет. Також до комплексу буде долучений еполет військовослужбовця Чугуївського полку. Солдатське обмундирування та спорядження представлять: солдатський кашкет, погони захисного та зеленого кольору, ремені, фляги, саперна лопатка, сумка для дисків кулемету та сумки-патронташі, шолом Адріана. Для повного сприйняття трагічних подій того часу в експозицію необхідно помістити гвинтівку-трилінійку, як символ кривавих битв на полях війни. Чільне місце в комплексі російських військових займуть зразки військово-морської форми Російської імперії: офіцерський морський кітель; сорочка, безкозирка, стрічка що належали матросу.

Комплекс німецького військовослужбовця буде складатися з мундиру резервного 173 полку та шолому пікельхельм. Доповнить комплекс фляжка австрійського виробництва.

Етикетаж та пояснювальні тексти полегшать сприймання ідейного змісту виставки та нададуть цікаву інформацію про унікальні експонати Харківського історичного музею.

Пам'ять про наших земляків, які воювали на фронтах Великої війни повинна назавжди залишитися в історії нашої країни та сформувати громадську повагу до минулого.

Література

1. Введенский Г. Э. Пять веков русского военного мундира (Энциклопедия русской армии) [Текст] / Г. Э. Введенский. – СПб. : Атлант, 2005. – 336 с.
2. Канник П. Военная Униформа: Все страны мира [Текст] / П. Канник. – СПб. : Полигон, 2002. – 384 с.

3. *Коришин Н. Русская армия 1914–1918 [Текст] / Н. Коришин ; пер. с англ. А. И. Дерябина. – М. : АСТ : Астрель, 2005. – 69 с.*
4. *Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) [Текст] / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2003. – 488 с.*
5. *Советская Военная Энциклопедия [Текст]. В 8 т. Т. 7. Радиоконтроль – Тачанка / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М. : Воениздат, 1979. – 687 с.*
6. *Функен Ф. Первая мировая война 1914–1918: Пехота – Бронетехника – Авиация [Текст] / Ф. Функен, Л. Функен ; пер. с фр. Китайцевой А. А. – М. : АСТ : Астрель, 2002. – 152 с.*

ХАРКІВ'ЯНИ – УЧАСНИКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

В. О. Казус,

*зав. II науково-експозиційного
відділу ХІМ*

У 2014 р. народ України відзначає 70-річчя з дня визволення від нацистської окупації. Велика Вітчизняна війна почалася для України 22 червня 1941 р., а закінчилася звільненням останнього населеного пункту на Закарпатті 28 жовтня 1944 р. Проте, переможним визвольним боям передувала гірkota втрат, трагедія відступу: битва під Києвом, оборона Одеси, Севастополя, Керчі, тривале оточення під Харковом.

Після операції під Харковом влітку 1942 р., коли значна частина підрозділів Червоної армії потрапила в оточення і в полоні опинилося більш ніж 200 тис. солдат і офіцерів, німці розгорнули масштабний наступ до Волги і на Північний Кавказ. Одним з головних завдань німецьких військ було захоплення Сталінграда з метою перекрити постачання Волгою азербайджанської нафти радянським військам. Бої за місто набули надзвичайно жорстокого характеру, втрати з обох сторін були величезними.

19 листопада 1942 р. радянські війська перейшли у контрнаступ, ударне угруповання вермахту (330 тис. солдатів та офіцерів) опинилися в оточенні. У ході наступу від Сталінграда й Дону війська Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів у другій половині грудня 1942 – у січні 1943 р. почали визволення українських земель. Першими на територію України вступили частини 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту під командуванням генерала В. І. Кузнєцова. 18 грудня 1942 р. вони вибили німецькі війська з села Півники Міловського району Ворошиловградської (нині Луганської) області [4, с. 362]. На кінець

грудня було визволення вже десятки населених пунктів на території України. В лютому 1943 р. війська Південно-Західного фронту і Воронежського фронту визволили всю Ворошиловградську, частину Харківської і Сумської областей та зав'язали бої на підступах до Дніпропетровська і Запоріжжя. Але командування вермахту, щоб врятувати становище, перекинуло на південь значні сили, що перейшли в наступ. Знову був захоплений Харків, Белгород і багато інших населених пунктів. Та розвинути далі свій успіх їм не вдалося, німців зупинили у районі Курська, де утворився виступ (так звана Курська дуга).

На Курській дузі німецька армія зробила останню спробу переломити хід війни на свою користь, та 11 липня 1943 р. війська Червоної армії перейшли в контрнаступ. Відбулася найбільша танкова битва за час Другої світової війни – битва біля с. Прохорівка. Гітлерівська війська були розбиті. Заключним етапом Курської битви стала Белгородсько-Харківська операція, в результаті якої остаточно було звільнено Харків – одне з найбільших міст України.

Протягом літа-осені 1943 р. на території України були проведені Донбаська, Чернігівсько-Прип'ятська, Мелітопольська, Керченська та інші наступальні операції. Війська Південно-Західного фронту під командуванням генерала Р. Малиновського на початку вересня 1943 р. визволили Сталіно (нині Донецьк) і вийшли до Дніпра в районі Дніпропетровська. Частини Південного фронту під командуванням генерала Ф. Толбухіна визволили Маріуполь і підійшли до Мелітополя. Війська Воронежського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна визволили Суми та вийшли до Дніпра в районі Переяслав-Хмельницького.

Після поразки на Курській дузі німецьке командування розраховувало стабілізувати фронт на Дніпрі. З цією метою на правому березі ріки була створена потужна система укріплень, яка отримала назву «Східний вал». Солдати Червоної армії в ході форсування Дніпра виявили масовий героїзм. Понад 1 тис. бійців, офіцерів, генералів 1-го Українського фронту (з 20 жовтня 1943 р. всі фронти, що звільняли Україну отримала найменування Українських, також був заснований новий орден – «Богдана Хмельницького») були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, тисячі воїнів нагороджені орденами та медалями. Внаслідок форсування Дніпра, ціною великих втрат, 6 листопада 1943 р. було визволено від гітлерівських військ столицю України – місто Київ.

Київська наступальна операція завершила корінний перелом у ході Другої світової війни й мала надзвичайний вплив на весь наступний характер воєнних дій. Восени 1943 р. від німецьких

окупантів остаточно було визволено Лівобережну Україну, почалася підготовка до загального наступу, який мав на меті визволення Правобережної України та вихід на державний кордон.

У грудні 1943 р. Ставка Верховного Головнокомандування СРСР розробила Житомирсько-Бердичівську операцію, яка була успішно здійснена. Внаслідок цієї операції війська 1-го Українського фронту просунулися на 80–200 км, звільнили Житомирську, більшу частину Київської, частково Вінницьку і Рівненську області. Після вдалої Кіровоградської операції ворога було відкинуто від Дніпра на 40–50 км. Війська Червоної армії прорвали оборону гітлерівців і провели у січні-лютому 1944 р. одну з найбільш успішних наступальних операцій – Корсунь-Шевченківську. Одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією силами правого крила 1-го Українського фронту було розпочато Рівненсько-Луцьку операцію (січень-лютий 1944 р.) з метою розгрому в районі цих міст сильного угруповання німців. В ході операції підрозділи Червоної армії визволили понад 200 населених пунктів. В той же час, радянська армія не могла продовжувати наступальні операції без ліквідації німецьких плацдармів на лівому та правому берегах Дніпра – у районах Нікополя і Кривого Рогу. Утримувала цей район 6-а німецька армія, з повітря військові підрозділи армії підтримували основні авіаційні сили противника. Для ліквідації цих плацдармів була проведена Нікопольсько-Криворізька операція (з 30 січня до 29 лютого 1944 р.), що здійснювалася силами 3-го і 4-го Українських фронтів. В результаті операції був ліквідований Нікопольський плацдарм, що позбавило командування вермахту останньої надії на утримання Криму. В травні 1944 р. німецькі угруповання в Криму були розгромлені [2, с. 67].

У березні – травні 1944 р. війська 1-го Українського фронту провели Проскурівсько-Чернівецьку операцію, в результаті якої було визволено Поділля і більшу частину Тернопільщини та Буковини. Здійснюючи Львівсько-Сандомирську операцію війська 1-го Українського фронту в кінці серпня 1944 р. вийшли на рубіж р. Вісла й захопили великий плацдарм на її лівому березі в районі Сандомира, визволивши від нацистських окупантів західні райони України і східну частину Польщі. На початку вересня 1944 р. розпочалася Східно-Карпатська наступальна операція. Завдавши поразки великому угрупованню противника, війська Червоної армії визволили Закарпатську Україну і завершили вигнання ворога з українських земель [2, с. 68].

В експозиції Харківського історичного музею на виставці «Велич подвигу народного» є окремий розділ, присвячений визволен-

ню нашої країни від гітлерівських загарбників. Головними в ньому стали постаті земляків, які брали участь у всіх вирішальних операціях з визволення України, починаючи із боїв під Сталінградом і закінчуючи Карпатами. Сотні з них були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу. Кожен із них заслуговує на увагу. Особливе місце займають постаті Героїв Радянського Союзу, які уособлюють найкращі риси українського народу.

Розповідь про героїв-земляків, які визволяли українські землі, починається із теми «Курська битва. Операція «Полководець Румянцев», оскільки, ця тема невідривно пов'язана з визволенням України. Харків'янин, Герой Радянського Союзу, молодший лейтенант Анатолій Добродєцький загинув у повітряному бою за рідне місто 10 серпня 1943 р. [3, с. 206]. Постать Героя представлена фотографією періоду 1942 р. та листом до батьків від 12.8.1941 р. У тематико-хронологічній послідовності під час екскурсії відвідувач переходить до теми «Визволення України», яка об'єднала всі наступальні операції на території нашої Батьківщини. І чільне місце в цій темі займає битва за Дніпро. За форсування Дніпра чи не найбільше військовослужбовців-уродженців Харківської області було представлено до нагород СРСР. Привертає до себе увагу постать майора Олександра Івановича Сичова. В експозиції ХІМ представлені майже всі нагороди Олександра Івановича: ордени Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни I і II ступенів, Червоної Зірки; медалі «За бойові заслуги», «За оборону Ленінграда», «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «За перемогу над Японією». Окрім цих нагород біля фотографії нашого земляка розміщено муляж медалі «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу. Цього високого звання командир 329-го окремого інженерно-саперного батальйону 7-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту майор Сичов був удостоєний за мужність і героїзм, які він виявив під час форсування Дніпра. Доповнює розповідь про бої за Дніпро фотографія лейтенанта, командира танкодесантної роти Якова Михайловича Ачкасова. Рота лейтенанта Ачкасова однією з перших вступила на правий берег Дніпра й героїчно відстояла завойований плацдарм. Подвиг лейтенанта і його роти був відмічений урядовими нагородами. Якову Михайловичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу [3, с. 68].

Приклад масового героїзму в ході Березнегуватсько-Снігурівської операції на виставці «Велич подвигу народного» висвітлює листівка «Ольшанский Константин Федорович». Вона розповідає про подвиг 68 десантників під командуванням старшого лейте-

нанта Ольшанського, які в ніч на 26 березня 1944 р. висадилися в порту Миколаєва, щоб відволікти від оборони міста частину гітлерівських сил. Дві доби відбивали десантники атаки ворога. Із 68 десантників живими залишилося 12 чоловік. Усі 68 стали Героями Радянського Союзу – це другий приклад масового героїзму на території України [1, с. 326]. В центрі Миколаєва на братський могилі моряків-десантників встановлено пам'ятник. А ім'я К. Ф. Ольшанського, уродженця с. Приколотне Великобурлуцького району Харківської обл., носить великий десантний корабель. Розповідь про героїчний десант не обмежується постаттю старшого лейтенанта Ольшанського. Під час екскурсії відвідувачі дізнаються про уродженця с. Черемушне Зміївського району – старшого матроса Григорія Івановича Ковтуна. В експозиції знаходиться фотографія Г. І. Ковтуна початку 40-х років ХХ ст.

Завершує тему «Визволення України» комплекс на майданчику, який знаходиться перед експозицією «Велич подвигу народного». На ньому представлені портрети (графіка) уродженців Харківської області: гвардії рядового Олександра Федоровича Козакова, гвардії сержанта Геннадія Яковича та гвардії рядового Олександра Васильовича Щербака. До комплексу також входить картина ветерана Великої Вітчизняної війни М. Я. Каплана «Корсунь-Шевченківська битва».

В ході науково-дослідної та експозиційно-виставкової роботи співробітники ХІМ не тільки знайомлять відвідувачів з участю наших відважних земляків у визволенні території України, а й викликають у них почуття поваги до їх героїчних подвигів.

Література

1. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 [Текст]. – К. : Книга Пам'яті України, 2000. – 944 с.
2. Корнієнко П. С. Курс лекцій з історії України ХХ – початку ХХІ століття [Текст]. У двох частинах. Частина II. 1939–2010 рр. / П. С. Корнієнко, М. В. Бармак, В. Д. Терещенко, В. В. Старка. – Тернопіль, 2010. – 392 с.
3. Подвиги во имя Отчизны [Текст] : докум. очерки о Героях Советского Союза – уроженцах Харькова и Харьковской области / сост. В. Т. Милоха. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х. : Прапор, 1985. – 710 с.
4. Рибалка К. І. Історія Української РСР. Епоха соціалізму [Текст] / К. І. Рибалка, В. М. Довгопол. – К. : Вища школа, 1982. – 639 с.

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ
ВІЙСЬКОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВІКДО-15
(WIRTSCHAFTSKOMMANDO-15)
ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ ХАРКІВЩИНИ 1941–1943 рр.
НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ ДАХО**

І. О. Роман,

ст. науковий співробітник ХІМ

Під час II-ї світової війни першочергове місце у підготовці агресії нацистів займала розробка детальних планів економічного пограбування областей Радянського Союзу, в числі яких не останнє місце займала Україна.

Ця політика знайшла відображення у генеральному плані «Схід», який розроблявся вже з 1940 р. під керівництвом імперського головного управління служби безпеки СС (ІГУСБ), відповідно до якої території поневолених країн Європи та СРСР перетворювались у німецьку поселенську область. При цьому значну частину населення за планом необхідно було викоринити або депортувати. Далі, шляхом пониження життєвого рівня, ліквідації медичних, культурних та соціальних установ, проводити систематичне зменшення народжуваності і зменшення тривалості життя [19, с. 77–95].

Стосовно українців, 65% призначені були для переселення за Урал, інші жителі повинні були використані або в якості підневільної робочої сили, або вивезені у загарбану окупантами Європу і працювати на благо великої Німеччини.

Стратегія нацистського облаштування Східної Європи знаходилася в опрацюванні протягом 1941–1942 рр. В інструкціях про особливі області до директиви № 21 «План Барбаросса» Гітлер визначив головні завдання вермахту в побудові виконавчої влади на захопленій території, за якими доля місцевого цивільного населення взагалі виводилася із сфери права і мала бути передана повністю до рук військових, а численні директиви від початку нападу було переведено у форму наказів [19, с. 80].

У березні 1941 р. було затверджено членів штабу економічного керівництва «Схід» під управлінням Герінга та його статс-секретаря Кернера. Саме звіди надходили загальні директиви, в тому числі «положення по управлению экономикой во вновь оккупированных восточных областях» («зелена папка»), розроблені для негайного і найкращого використання окупованих районів в інтересах Німеччини [19, с. 85]. Відповідно до цих положень передбачалося:

- повний облік всіх економічних цінностей на окупованих територіях, які мають значення для подальшого ведення війни Німеччиною (сільгосппродукти, нафта та інші види сировини);
- безумовне забезпечення продовольством німецької армії за рахунок конфіскації запасів на окупованих територіях;
- відновлення роботи на підприємствах, які можуть бути використані у військових цілях вермахту.

Провал «блискавичної війни» різко позначився на військовій економіці Німеччини. Військово-економічним організаціям необхідно було віднайти нові ресурси для потреб вермахту.

Головними функціями військово-економічної організації були заготівля продовольства та збір урожаю, захоплення сировинних ресурсів та запасів пального, збір трофейної та спеціальної техніки для різних галузей німецької промисловості, охорона та відновлення роботи промислових підприємств, налагодження ремонту військової техніки та виробництво військового спорядження, розробка родовищ корисних копалин, мобілізація місцевої робочої сили для роботи на військових об'єктах [20, с. 51–55].

Незаперечним залишається факт економічного пограбування окупованих нацистськими військами територій Харківщини за період 1941–1943 рр.

Певне уявлення про спрямованість німецького пограбування місцевих ресурсів під час окупації Харкова та області дають матеріали ДАХО. Перш за все це документи економічної команди «Харків» або ВІКДО–15 (Wirtschaftskommando–15) [8, арк. 22 – схема].

За прикладеною схемою та іншими матеріалами ДАХО постає доволі чітка і прозора система економічного визиску з населення на потребу вермахту. Очолював цю команду до 5 лютого 1943 р. підполковник Лінке, пізніше – підполковник Фібан. Діяльність цієї команди охоплювала практично всі сфери економічного життя на окупованій території.

У складі ВІКДО «Харків» були управління лісового господарства графа Турна та дві великі групи – сільського господарства, під керівництвом вищого радника управління Вінеке, та індустріальна група, під керівництвом вищого військового радника управління Штіра.

До складу групи сільського господарства входило чотири відділи: аграрної політики, виробничий, відділ обліку і розподілу продукції та персональний відділ.

Виробничий відділ направляв діяльність установ, а саме:

- управління держмаєтками;
- української облземуправи;
- управи МТС;
- сільськогосподарського науково-дослідного інституту.

До виробничого відділу входили 9 комендантів сільськогосподарських округ – гебітсландвїртів (Gebitslandwirt). В свою чергу, кожна округа була поділена на кілька районів, які очолювали районні коменданти – крайсландвїрти, яким були підпорядковані керівники господарських дворів.

До індустріальної групи ВІКДО–15 входило 12 відділів. В їх числі – відділи технічних вузів, постачання військових та цивільних установ кам'яним вугіллям і металом, продукцією хімічної, текстильної промисловості, будівельним матеріалом, паливом і мастилами та ін.

Група ВІКДО мала значні повноваження, що в залежності від різних ситуацій чи то на фронті, чи у військових частинах, що стояли у місті, регулювалися новими інструкціями, директивами, наказами тощо. При цьому збільшення вимог відбувалося не тільки внаслідок зросту чисельності військових частин, а й у результаті того, що ті запаси, якими вони користувалися раніше, були вже практично вичерпані ще до кінця 1941 р. А в 1942 р. виникли вже доволі значні труднощі у продовольчому забезпеченні армії [19, с. 162].

Тому окупаційні військові органи докладали виключно великі зусилля направлені на інтенсифікацію пограбувань загарбаних територій як промислового комплексу, так і сільського господарства.

Німецьке командування покладало винятково важливі завдання на заводи Харкова для потреб німецької армії. За звітами статистичного відділу ХМУ (харківська міська управа) щодо роботи харківських підприємств, індустріальному відділу були підпорядковані 166 підприємств машинобудівної та металообробної галузей і більше ста підприємств інших галузей [8, арк. 22]. За час окупації всі великі підприємства і значна частина дрібніших, але важливих, з точки зору військової влади, для потреб німецької армії і вермахту, поступово переходили у підпорядкування безпосередньо ВІКДО. У їх числі були ХТЗ, ХПЗ, ХЕМЗ, «Серп і молот», велосауд, шкірсавуд, підприємства легкої промисловості, маргариновий завод, кондитерська, тютюнова, парфумна фабрики і т. д. [19, с. 99].

Але далекосяжним планам німецької влади відновити і налагодити нормальну повноцінну роботу на харківських підприємствах

не судилося збутися. Давалася взнаки і умисна руйнація заводів та промислового устаткування перед відступом радянської армії з міста, нестача сировини, складне становище з електропостачанням, а головне, мешканці міста відверто не бажали працювати на нову владу [13].

Проте згодом місто стало важливою базою ремонту військової техніки вермахту, особливо бронетанкової, а також виробництва необхідних агрегатів та товарів широкого вжитку [20, с. 100]. Організувати ж широкомасштабне виробництво у Харкові не вдавалося.

Наприклад, у звітах планово-економічного відділу управи за липень-серпень 1942 р. про виконання плану розвитку господарства Харкова повідомлялося, що «...серед умов, які здатні впливати на виконання плану багато непередбачених...», наприклад:

- «...перехід підприємства до відання німецького командування»;
- «...брак сировини і матеріалів...»;
- «...неладженість постачання робітникам продуктів харчування...» ;
- «відсутність технічних та керівних кадрів...» і т. д. [3; 4]

Крім сировини, матеріалів та військової техніки Німеччина постійно потребувала притоку робітничих сил та технічних кадрів. Частина мобілізованих відправлялася до Німеччини на примусові роботи, частина залишалася працювати на окупованій території.

Значну роботу у напрямку поставки робочої сили на підприємства проводила Біржа праці, яка була центральною координуючою установою в період окупації і теж була підпорядкована безпосередньо німецькому командуванню ВІКДО. Щомісячно вона звітувала про виконання покладених на неї обов'язків, вела підрахунок тих, хто були зареєстровані на біржі. Так, з квітня по жовтень 1942 р. «...при бірже труда всего охвачено карточками 146 447 лиц, занятых работой 1734 мужчин и 1584 женщины...».

Подавалися звіти бургомістрів про вербування населення на роботи [8], а недостатню кількість спеціалістів намагалися поповнити навіть за рахунок військовополонених:

«попали в распределение – 453 военнопленных... из них :
99 – металлурги
79 – строители
56 – на местных разработках
219 – для неквалифицированных работ...» [14, арк. 17–19].

Все населення в період окупації мало завербуватися на біржі праці, після чого в паспорті проставлявся штамп за відсутністю

якого неможливо було ні отримати роботу, ні виїхати з міста і т. п. Через бургомістрати надсилалися повістки, в яких було запропоновано з'явитися до біржі праці, вивішувалися оголошення про обов'язкову реєстрацію під загрозою покарання [9]. Сам голова харківської міської управи звітував перед ВКДО про роботу в цьому напрямку: «всім бургомістрам районів м. Харкова щодня подавати мені відомості про хід вербування до Німеччини, визначаючи кількість тих, що з'явилися до вербувальної комісії, та кількість тих, що визнані за придатних і справді виїхали на роботу до Німеччини...Обербургомістер Семененко...» [2, арк. 20].

Ті, що з'являлися, більшою частиною, могли бути депортовані до Німеччини [10].

Незважаючи на постійний контроль нової влади, на силові заходи під загрозою смерті, місцеве населення часто ігнорувало його і будь що намагалося уникнути мобілізації до Німеччини різними способами – через лікарню, завдяки підкупі чиновників, чи навіть влаштуванням на роботу до німецьких установ, або на заводи, що перебували під патронатом ВКДО. Ці заводи мали важливе військове значення, з точки зору окупантів, тому спеціалістів не відправляли до Німеччини [13].

Давалася взнаки нестача спеціалістів для роботи на заводах металообробної, машинобудівної, будівельної та інших галузей, а отже, як зазначалося в документах, їх «...отправка невозможна так, как {необходимы} для строительства... местного хозяйства, имеющих важное военное значение...» [Р-3087 оп. 1 спр. 37 арк. 7].

Мобілізація робочої сили часто набувала характеру військових операцій, особливо з наближенням фронту, а місцеве населення все частіше використовувалося на оборонних роботах. Про це свідчать численні циркуляри про мобілізацію населення міста і сіл на риття окопів [10; 11]. Слід зауважити, що на цей час молода за віком і дієздатна частина населення міста була або мобілізована на фронт, або вивезена до Німеччини. У місті залишилися в основному жінки, люди похилого віку, непрацездатні за станом здоров'я люди та діти. І, звичайно, населення всіляко ухилялося від цих виснажливих робіт. А враховуючи постійний голод більшої частини населення міста під час окупації, трудові мобілізації були величезним тягарем на плечі харків'ян.

Господарська команда ВКДО – Харків, постійно поповнювалася директивами із Берліну, що стосувалися різних сторін життя. Після чого всі ці установки та накази команда ВКДО доводила до відома місцевих органів, і далі їх впроваджували в життя цивільні бургомістри та співробітники управ [17].

Під неусипним наглядом ВІКДО регулювалися всі сторони життя міста та області. Серед них були, наприклад:

- накази, що стосувалися «єврейського питання» і житла, звільненого від людей єврейської національності, наприклад, «...про пусті жидівські квартири і порядок щодо них» [6, арк. 11];
- накази про мобілізацію на заводи підлітків... [11];
- розпорядження про заборону підвищення норм харчування для цивільних осіб...[7];
- розпорядження про порядок постачання населення міста продовольством...;
- про вилучення збіжжя та м'яса на потребу вермахту у переважній більшості сільських районів Харківщини спеціальними загонами [15 – інструкції ВІКДО].
- накази про передачу у підпорядкування уповноваженого від ВІКДО при міській управі питань з торгівлі та ремесел;
- про обов'язкову реєстрацію домоволодінь;
- про встановлення податків;
- інструкції про мобілізацію спеціалістів з окупованих східних областей;
- розпорядження про поставки для вермахту з кожного району області;
- про посівні площі [Р-3080 оп. 1 спр. 30] та безліч інших «красномовних» і жорстких документів команди ВІКДО.

Навіть на основі цих матеріалів складається загальна картина стражденного життя населення окупованої Харківщини.

Щоб вижити в умовах голоду і насилля, численних облав, розстрілів, репресій, грабіжництва, негуманного і брутального відношення до звичайної людини і при цьому зберегти гідність, потрібна була неабияка мужність громадянина своєї країни, що переживала часи лихоліття.

Всупереч всьому харків'яни кожного дня перемагали смерть, давали відсіч ворогу. І треба віддати належне тим людям, звичайним жителям Харківщини, які, без перебільшення, героїчно відстоювали кожного дня і себе, і свої сім'ї, і тим самим зберігали своє сплюндроване але незломлене місто від ворога.

Матеріали харківського архіву як першоджерела, незаперечні свідчення реальних історичних подій, несуть в собі велике пізнавальне значення, суттєво доповнюють картину непростого життя мешканців підкупаційного Харкова.

Використання цих документів, що стали свідками історії, можливе і в науково-дослідній і в експозиційній діяльності. Вони да-

ють можливість більш поглиблено і детально висвітлити ці трагічні, неоднозначні події в музейній експозиції під час проведення екскурсій, дозволяючи проводити їх більш об'єктивно та емоційно, наповнюючи їх яскравими жорстокими реаліями життя харків'ян в часи окупації.

Джерела та література

1. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-2982. – Оп. 1. – Спр. 226.
2. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 10.
3. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 16.
4. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 17.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-2982. – Оп. 5. – Спр. 24.
6. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3079. – Оп. 3. – Спр. 19.
7. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 4.
10. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 17.
11. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 20.
12. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 21.
13. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 24.
14. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 37.
15. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3080. – Оп. 2. – Спр. 2.
16. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3081. – Оп. 1. – Спр. 2.
17. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3222. – Оп. 1. – Спр. 3.
18. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3407. – Оп. 1. – Спр. 4.
19. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) [Текст] / Норберт Мюллер. – М., 1974. – 386 с.
20. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) [Текст] / А. В. Скоробагатов. – Х. : Прапор, 2004. – 368 с.

ДО 360-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ МІСТА ХАРКОВА: НАУКОВО-ЕКСПОЗИЦІЙНІ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІ ДОРОБКИ ХІМ

О. Д. Іванов,

ст. науковий співробітник ХІМ

На сучасному етапі значно виріс інтерес громадськості до локальних досліджень з історії регіону, краю, міста. Це пов'язано як з ростом національної свідомості, так і з намаганням самоідентифікуватися. За таких умов тематична спрямованість експозиції та форми науково-освітньої роботи музею набувають все більшо-

го значення як дієвий засіб громадянсько-патріотичного виховання.

Сьогодні у всьому світі люди сповідують майже однакові традиції, зокрема відзначають різні ювілейні дати, серед яких не останнє місце займають річниці заснування столиць країн чи визначних міст. Ця традиція характерна і для нашої держави, зокрема у 2014 році своє 360-річчя відзначає Харків – велике промислове місто України, осередок науки і культури, місто студентів.

У 2004 року в Харківському історичному музеї до 350-ти річчя заснування міста Харкова була відкрита стаціонарна експозиція «Наш край у IX–XVIII ст.», яка висвітлює історію Слобожанщини вказаного періоду у контексті перебігу загальної історії України. Вона користується значною популярністю серед відвідувачів різних вікових груп та соціального статусу. Останніми роками, неодноразово, в силу окремих причин, піднімалося питання щодо проведення часткової або повної реекспозиції існуючої експозиції. В останніх публікаціях, надрукованих у «Сумцовських читаннях», співробітниками І науково-експозиційного відділу ХІМ була обґрунтована необхідність проведення реекспозиції [5, с. 31–32], у зв'язку з чим була представлена тематична структура й головна ідея нової експозиції, розглянуті основні наукові погляди на розкриття важливих тем, запропоноване нове бачення документальних матеріалів, історико-літературних джерел, шляхи та напрямки створення провідних образів та рішень [6, с. 65–69], запропоноване нове бачення художнього образу [7, с. 104–106], перспективи використання науково-допоміжних матеріалів в майбутній стаціонарній експозиції з історії рідного краю IX–XVIII ст. [11, с. 76–80].

У ювілейний для нашого міста 2014 рік перед співробітниками І науково-експозиційного відділу музею поставлене нове завдання – на основі вже створеної наукової документації створити нову пересувну виставку з історії рідного краю, яка б вдало презентувала суспільству особливості історії міста та культурну спадщину регіонального етносу. Так, у 2013 р. були розроблені наукова концепція та ТЕП до пересувної виставки «Подорож минулим IX–XVIII ст. До 360-річчя заснування міста Харкова».

На думку авторів, основною ідеєю виставки є питання українського державотворення. Саме тому зроблена спроба відобразити музейними засобами не лише еволюцію регіону, а й виявити національно-культурні особливості, характерні для нашого краю в зазначений період. Основна мета виставки полягає в тому, щоб створити своєрідний образ міста, притаманний тільки йому,

знайшовши якісь характерні особливості в його історичному розвитку.

Головними принципами побудови пересувної виставки «Подорож минулим IX–XVIII ст. До 360-річчя заснування міста Харкова» стануть історико-хронологічний та комплексно-тематичний принципи.

Тематично виставка буде розділена наступним чином: «Наш край часів Київської Русі», «Боротьба слов'янських племен із зовнішніми ворогами у XII–XIV ст.», «Монголо-татарська навала та «Дике поле», «Завоювання слов'янських земель литовцями у XIV ст.», «Українські землі під владою Речі Посполитої», «Козацька Україна», «Заселення території «Дикого поля» та заснування міста Харкова», «Адміністративно-політичний устрій Слобожанщини», «Соціальні верстви населення», «Розвиток цехового ремесла та ярмаркової торгівлі», «Духовне життя Слобожанщини», «Реформи Російської імперії сер. XVIII ст. Ліквідація полкового устрою», «Утворення Слобідсько-Української губернії. Повітові міста на Харківщині».

Розкриваючи музейними засобами основні тематичні розділи пересувної виставки «Подорож минулим IX–XVIII ст. До 360-річчя заснування міста Харкова» слід коротко зупинитись на кожному із них. Так, наприклад, розділ «Наш край часів Київської Русі» ілюстративно мають відкривати портрети руських князів: Святослава (пов'язано з часом його завоювання Хазарського каганату та входження земель нашого краю у X ст. до складу Київської Русі); Володимира (князя – хрестителя Русі); Ярослава Мудрого (законодавця, який уклав першу збірку законів «Руська правда»). Привабливим довершенням тематики давньоруської доби наряду з різноманітним предметним матеріалом IX–XIII ст. стали матеріали картографії, геральдики, давньоруських літописів.

Особливої уваги заслуговує висвітлення питання заснування міста-фортеці Донець. У пересувній виставці «Подорож минулим IX–XVIII ст. До 360-річчя заснування міста Харкова» даний розділ експозиційно та художньо буде трансформований у першу фотодіораму, першорядну частину якої займатимуть різноманітні зображення, малюнки-реконструкції, макети із зображенням міста-фортеці Донець у XI–XIII ст., фотографії сучасного стану городища, а нижній ряд – наповнений зображеннями знахідок, зроблених в ході археологічних розкопок.

Наступні розділи виставки: «Боротьба слов'янських племен із зовнішніми ворогами у XII–XIV ст.», «Монголо-татарська навала та «Дике поле» будуть презентувати період феодалної роз-

дробленості Київської Русі та боротьби з зовнішніми ворогами, в результаті якої землі нашого краю перетворились на територію «Дикого поля». Відтворити трагічну атмосферу XII–XIV ст. допоможуть матеріали картографії, новоділи карт XII–XIV ст., де чітко вказані кордони удільних князівств з їх політичними центрами. Речове наповнення даного тематичного блоку має на меті показ різних культур – християнської та язичницької: як менш розвинута поглинула більш розвинуту, в результаті впливу на неї зовнішніх та внутрішніх факторів.

Тематичні розділи «Завоювання слов'янських земель литовцями у XIV ст.», «Українські землі під владою Речі Посполитої» можуть дати змогу ознайомитись з документальними матеріалами з колекції ХІМ: фотокопіями Литовських статутів, Актами Люблінської унії 1 липня 1569 р. та Брестської унії 9 жовтня 1596 року, які мали неабиякий вплив на матеріальне та духовне життя українських земель XV–XVI ст.

Епохальний розділ, присвячений українському козацтву, має бути розкритий зображеннями козацьких прапорів, гравюр, зразками козацької зброї, портретами видатних кошових отаманів, козацькими літописами, гетьманськими універсалами та воєнними договорами 50-х рр. XVII ст., зокрема Зборівським та Білоцерківським договорами – історичними джерелами, що розкривають питання колонізації території «Дикого поля». Особливої уваги, у зв'язку з 360-річчям цієї події, у 2014 році потребує висвітлення питання Переяславської Ради, заключення союзу між Московською державою та Гетьманщиною. Про вирішальні події того часу дуже вдало розповідатиме пересувна виставка ХІМ «У вирі подій. Переяславська Рада 1654 р.», яку планується вписати до виставки «Подорож минулим IX–XVIII ст. До 360-річчя заснування міста Харкова» [8, с. 65–66].

Більш ґрунтовним, інформаційно наповненим стане тематичний розділ, присвячений періоду заселення території «Дикого поля» та заснування м. Харкова. Справжньою знахідкою стало створення системи карт з міграційними процесами та заселення території «Дикого поля». Основою цього тематичного блоку є показ фотокопій маловідомих документів, що стосуються заселення Слобідської України та заснування Харкова, із колекції Харківського історичного музею: «Грамота из Разрядного приказа тульскому воеводе об устройстве на поселение в Чугуеве перешедших в русское подданство запорожских казаков, украинских мещан и крестьян во главе с гетьманом Яцком Остряником в привилегии их к несению сторожевой службы, и строительстве крепости,

10 августа 1653 г.»; «Список харьковских черкас, которые были на службе в черкасских городах, список жителей г. Харькова, 1655 г.»; «Указ об учреждении в Харькове ежегодной Успенской ярмарки, 1659 г.»; «Челобитная харьковских черкас царю Алексею Михайловичу об устройстве в Харькове ежегодной ярмарки, 1659 г.»; «Донесение воеводы Селифонтова о строительстве острога на Харьковском городище и о непослушании черкас, 1657 г.»; «Отписка воеводы Арсеньева царю Алексею Михайловичу о сумских черкасах, занимающихся добыванием дегтя, в дубравах в Диком поле, 1653 г.»

Візуально розширити тематику заселення Слобожанщини та заснування міста Харкова планується за допомогою фотодіорами «Діорама Харківської фортеці», центральну частину якої займає фото художнього полотна «Харківська фортеця» худ. Л. О. Шматка, І. Карася, 1969 р., верхній та нижній ряд доповнений етнографічними предметами XVII–XVIII ст.

Наступні тематичні розділи «Адміністративно-політичний устрій Слобожанщини», «Соціальні верстви населення», «Розвиток цехового ремесла та торгівлі» будуть мати свої особливості. Експозиційно моделюючи тематику становлення Харкова як полкового міста у сер. XVII–XVIII ст., ріст ремісничих цехів та ярмаркової торгівлі автори пересувної виставки «Подорож минулим IX–XVIII ст.», яка присвячена 360-річчю заснування міста Харкова, відокремили етнографічні аспекти, ілюстративно та предметно наповнили їх матеріалами, що стосуються династій полковників, соціальних прошарків Слобідського України. Допоможуть поринути у давнішу атмосферу різноманітні репродукції з поштових листівок та художніх полотен XIX–XX ст. із зображеннями площ, вулиць, великих ярмарок м. Харкова XVII–XVIII ст.

Розділ «Архітектура та духовне життя Слобожанщини XVII–XVIII ст.» має на меті сконцентрувати увагу відвідувачів на найголовніших культурних процесах міста Харкова XVIII ст.: розвитку церкви, освіти тощо. Основою даного тематичного розділу мають стати матеріали тимчасової тематичної виставки ХІМ «Життя людини – дзеркало душі. До 290-річчя від дня народження Г. С. Сковороди». Цікаву групу експонатів, які експозиційно та художньо формують фотодіораму, складають фотографії, об'єднані темою «Архітектура м. Харкова XVIII ст.». Серед них: світлини із зображенням пам'ятних місць на Харківщині (садиби, назви селищ козацького походження, церковна архітектура XVII–XVIII ст.), фотокопії планів забудови Харкова, фото видатних архітекторів XVIII ст.

Розділи «Реформи Російської імперії сер. XVIII ст. Ліквідація полкового устрою» та «Утворення Слобідсько-Української губернії. Повітові міста на Харківщині» мають бути розкриті матеріалами картографії, документами нової переломної доби – реформами слобідських полків, запровадженням губернаторства. Так, тему «Утворення Слобідсько-Української губернії. Повітові міста на Харківщині» планується яскраво наситити матеріалами символіки міста Харкова та повітових міст губернії.

Пересувна виставка «Подорож минулим IX–XVIII ст. До 360-річчя заснування міста Харкова» буде демонструватися на 12 планшетах та трьох фотодіорамах. Для їх вдалого художнього оформлення будуть використані відтінки жовтого, брунатного, золотавого кольорів. Основним об'єднуючим образом буде використання державної та регіональної символіки з показом її розвитку та еволюції. Привабливим художнім доповненням можуть стати зразки рукописних текстів, що змінювались, починаючи з Київської Русі до кінця XVIII ст., та зображення печаток.

Таким чином, пересувна виставка «Подорож минулим IX–XVIII ст. До 360-річчя заснування міста Харкова», в майбутньому, покликана якнайкраще презентувати суспільству історичне минуле нашого краю та міста, поглибити знання з історії України, дати ґрунт для національно-культурного відродження нашого народу.

Сьогодні перед музеями стоїть завдання – не лише будувати нові зрозумілі експозиції та виставки, але й зробити відвідування музейного закладу цікавими та пізнавальним. Протягом 2013–2014 рр. у рамках підготовки до відзначення 360-річчя Харкова одним із напрямків роботи стала ретельна науково-просвітницька робота з метою покращення презентації суспільству культурної спадщини нашого краю IX–XVIII ст., результатом якої стала розробка сценаріїв і проведення масових заходів за відповідною тематикою [1, с. 60–61].

Зокрема, співробітниками I науково-експозиційного відділу ХІМ розроблені наступні масові заходи: «Подорож в минуле. Місто-фортеця Донець: заснування розвиток, занепад», «Іван Дмитрович Сірко – легендарний отаман запорозьких козаків», «Стародавній Харків. Історія заснування міста», «Г. С. Сковорода. Мандрівка у пошуку людського щастя»; факультативні заняття: «Хто охрестив Русь», «Козацькі клейноди як пам'ятки історії», різноманітні лекції, вікторини та багато іншого. В них більш детально, а головне, з використанням сучасних інтерактивних методів роботи з відвідувачами, розповідається про те, що неможливо охопити під час перегляду експозиції чи під час прослуховування екскурсії.

Умовно відкриває цикл тематичних заходів, присвячених історії рідного краю IX–XVII ст., тематичний захід «Хто охрестив Русь», створений до річниці прийняття християнства. Відтворити атмосферу давньоруського часу відвідувачам допомагають уривки різноманітних мультфільмів із навчально-освітнього циклу «Історія України» (режисер Валерій Бабич, автор сценарію Олександр Бабич): «Язичницькі вірування слов'ян», «Володимир», «Хрещення Русі».

Презентувати суспільству найлегендарнішу, найгероїчнішу і, водночас, найтрагічнішу сторінку історії України – Козацьку добу за допомогою різноманітних слайд-шоу, конкурсів та вікторин мають на меті тематичний захід «Козацтво – душа українського народу» та факультативне заняття «Козацькі клейноди як пам'ятки історії» [4].

Так, з метою хронологічного поглиблення тематики заснування міста Харкова створено захід «Подорож в минуле. Місто-фортеця Донець: заснування, розвиток, занепад». До уваги відвідувачів представлено мультимедійну лекцію, що розповідає про заснування у X ст. давньоруської фортеці Донець на території сучасного міста Харкова. Поринути в давнє минуле нашого краю допомагають різноманітні вікторини та конкурси, зокрема конкурс з відтворення на аркушах паперу різних представників флори та фауни X–XIII ст. [3]

Найбільшою популярністю серед відвідувачів користується інтерактивний масовий захід «Стародавній Харків. Історія заснування міста». Це своєрідна презентація стаціонарної експозиції «Наш край IX–XVIII ст.» та майбутньої пересувної виставки «Подорож минулим IX–XVIII ст. До 360-річчя заснування міста Харкова». Учасники заходу не тільки мають змогу за допомогою відеослайдів поринути у час виникнення міста, а й взяти участь у цікавому конкурс-вікторині, який пов'язаний з експонатом, що викликає найбільше захоплення у відвідувачів – діорамою «Харківська фортеця».

Наступним сюжетом, що знайшов своє відображення у науково-освітній роботі І науково-експозиційної відділу ХІМ, є період становлення м. Харкова як полкового центру та пов'язані з цими подіями персони – полковники слобідських козацьких полків. Зокрема, тематичний захід «Іван Дмитрович Сірко – легендарний отаман запорозьких козаків» [12] покликаний відтворити ці події.

Черговим освітнім заходом, який має на меті представити візітерам Харківського історичного музею духовну спадщину рідно-

го краю IX–XVIII ст., є показ діяльності видатних культурних діячів цього періоду, серед них окремо височить постать видатного українського мислителя, філософа Г. С. Сковороди. Всебічну особистість філософа розкриває тематичний захід «Г. С. Сковорода. Мандрівка у пошуку людського щастя».

Таким чином, усі вищезазначені науково-експозиційні та науково-освітні доробки І науково-експозиційного відділу ХІМ є прекрасним досвідом виховання суспільства на історико-культурній спадщині Слобідської України, які мають на меті в ювілейний для міста Харкова рік дати можливість відвідувачам ознайомитися та доторкнутися до стародавніх сторінок історії Харкова, побачити його на світанку виникнення.

Література

1. Богрова О. В. Сучасний підхід до експозиційного мистецтва: синтез науково-експозиційної та науково-освітньої роботи [Текст] / О. В. Богрова // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках ХІХ Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 53–58
2. Богрова О. В. Сценарій освітньо-виховного заходу «Подорож минулим. Місто-фортеця Донець: заснування, розвиток, занепад» [Текст] / О. В. Богрова // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2013. – 12 с.
3. Богрова О. В. Сценарій освітньо-виховного заходу «Хто охрестив Русь» [Текст] / О. В. Богрова, О. Д. Іванов, Ю. А. Конюшенко // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2012. – 5 с.
4. Богрова О. В. Сценарій факультативного заняття «Козацькі клейноди – як пам'ятки історії» [Текст] / О. В. Богрова, О. Д. Іванов, Ю. А. Конюшенко // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2012. – 11 с.
5. Желтобородова О. А. До питання створення стаціонарної експозиції Харківського історичного музею «Наш край у IX – на початку ХХ ст. [Текст] / О. А. Желтобородова // Шістнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, 16 квітня 2010 р. – Х. : Оригінал, 2010. – С. 31–35.
6. Желтобородова О. А. Музейна презентація видатних сторінок вітчизняної історії (у рамках основних тематичних розділів стаціонарної експозиції з історії краю 9–18 ст.) [Текст] / О. А. Желтобородова, Ю. А. Конюшенко // Сімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музей-

- ній справі як відповідь на потреби соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 63–70.
7. Іванов О. Д. Деякі аспекти нового художнього образу стаціонарної експозиції ХІМ «Наш край у ІХ-ХVІІІ ст.» [Текст] / О. Д. Іванов // Сімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму» (проводиться в рамках ХVІІ Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 103–106.
 8. Іванов О. Д. Музейна презентація основних етапів історії українського козацтва (кін. ХV – сер. ХVІІІ ст. в тематичних та пересувних виставках ХІМ) [Текст] / О. Д. Іванов // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках ХІХ Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 58–63.
 9. Іванов О. Д. Сценарій освітньо-виховного заходу «Стародавній Харків. Історія заснування міста» [Текст] / О. Д. Іванов // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2012. – 9 с.
 10. Іванов О. Д. Сценарій освітньо-виховного заходу «Г. С. Сковорода. Мандрівка у пошуку людського щастя» [Текст] / О. Д. Іванов // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2013. – 7 с.
 11. Конюшенко Ю. А. Перспективи використання науково-допоміжних матеріалів у стаціонарній експозиції «Наш край ІХ-ХVІІІ ст.» [Текст] / Ю. А. Конюшенко // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках ХІХ Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 76–80.
 12. Конюшенко Ю. А. Сценарій освітньо-виховного заходу «Іван Дмитрович Сірко – легендарний отаман запорозьких козаків» [Текст] / Ю. А. Конюшенко // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2013. – 15 с.

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ШКІЛЬНОГО МУЗЕЮ

*Н. С. Мартем'янова,
к. і. н., доцент кафедри
музеєзнавства та
пам'яткознавства Харківської
державної академії культури*

Модернізація системи шкільної освіти в Україні, відповідно до сучасної освітньої парадигми, націлює на істотне розширення освітнього простору, що дозволяє впроваджувати принципово нові педагогічні розвиваючі технології у роботу з учнями, перенести акцент із активного дидактичного впливу на особистість учня до області формування середовища, де відбувається його самонавчання й саморозвиток, включаються механізми внутрішньої активності.

Важлива роль у вирішенні цих проблем приділяється сьогодні шкільному музею, який має особливий альтернативний освітній простір, що дозволяє організувати пізнання світу за допомогою музейних засобів при максимальній участі всіх школярів; зробити акцент на діяльнісному і практико-орієнтованому підході в освіті, актуалізувати такі види знання, як «знання-відчування, знання-переживання, знання-занурення» [6, с. 204]. Це, у свою чергу, активізує свідомість учнів, спрямовану на переживання минулого, внутрішнє розуміння зв'язків минулого й сьогодення [3, с. 35–43].

У порівнянні з іншими музейними установами, шкільний музей має цілий ряд переваг: має постійну різновікову дитячу аудиторію; можливість використання колекції музею в організації й проведенні системних навчальних занять і виховних заходів; має більшу, ніж в інших музеях, доступність музейних предметів; дозволяє залучити дітей до справи збереження музейних колекцій; має сприятливу атмосферу для організації діалогу вчителя

з учнем, учнів між собою і з музейним предметом тощо [5, с. 126–127].

При цьому саме поняття «музейний предмет» шкільного музею має більш широкі рамки, включаючи як предмети, що володіють ознаками раритетності, так і найрізноманітніші звичайні предмети, призначені для демонстрації на уроках. Більшість перебуває у відкритому доступі, що неприйнятно для традиційних вітчизняних музеїв. Нарешті, самим дітям надана можливість «створювати музейний предмет», що помітно активізує їхні творчі здібності, формує трудові й комунікативні навички [1, с. 65].

Разом з тим, реалізація переваг шкільного музею в навчально-виховному процесі вимагає створення певних педагогічних умов. Найважливішою з них є комплексний, науковий підхід в організації розвиваючого освітнього середовища шкільного музею, адаптація в ній новітніх педагогічних технологій. Освітнє середовище шкільного музею розглядається сьогодні як комплекс взаємозалежних компонентів, що включають і матеріальну складову (музейне помешкання, його просторова структура; фондові колекції музею, експозиції й устаткування), і музейно-педагогічну (сукупність методів і засобів обробки й презентації музейної інформації; практичне застосування передових освітніх технологій у роботі зі школярами відповідно до програми й поставлених завдань освіти, розвитку та виховання та ін.).

Необхідною умовою формування й ефективного використання освітнього середовища шкільного музею є домінування культурно-освітньої функції при збереженні й коректуванні традиційних функцій, таких як: пошуково-дослідницька, фондова, експозиційно-виставкова та ін., у процесі здійснення яких висуваються й вирішуються культурно-освітні та виховні завдання. Приміром, залучення школярів до пошуково-дослідницької роботи дозволяє школярам успішно засвоїти і в теорії, і на практиці всі етапи науково-дослідної роботи: навчитися працювати із джерелами різних типів, навчитися формулювати проблему, мету й завдання дослідження, відстоювати свою точку зору, висувати гіпотези, отримувати навички роботи з науковою й довідковою літературою, а також навички публічних виступів. У процесі пошуково-дослідницької роботи в шкільному музеї учні отримують також можливість долучитися до соціально значимої діяльності по збереженню історико-культурної спадщини, отримати в цій сфері певний досвід.

Рішенню освітньо-розвиваючих завдань підпорядковується й організація експозиційно-виставкової роботи шкільного музею,

до якої необхідно підключати не лише професіоналів (науковців, художників, дизайнерів, техніків), але й максимальну кількість школярів і вчителів. Пріоритетним має стати створення «діяльних» експозицій, що припускають «участь» і «занурення». Діти одержують можливість «працювати» з предметом або виявити себе у творчості, взяти участь у створенні експозиції, тим самим значно розширюються рамки традиційних уявлень про форми музейної презентації («музей-лабораторія», «музей-театр», «музей – ігрове середовище» тощо). Комплексний принцип залучення активує всі канали сприйняття (логіко-аналітичний, почуттєвий, психомоторний).

При цьому одним з найважливіших завдань стає формування музейно-візуальної компетентності і у школярів, і в педагогів. Саме вона дозволяє закласти основи знань про елементи зорового образу; про засоби й сприйняття композиційного розв'язку експозиції; про цінність і властивості музейного предмета, його функції в експозиції, а також знань про відбиття експозицією явища. Рішення окремих завдань цієї роботи можна включити в предмети навчального курсу. Так, на уроках історії можна розробляти науково-історичні концепції окремих розділів експозиції; на уроках креслення – виконувати креслення й ескізи стендів, вітрин, подіумів та іншого експозиційного устаткування; на уроках праці – його виготовляти; на уроках малювання – розробляти й відбирати варіанти інформативно-лаконічних провідних текстів; на уроках математики – здійснювати розрахунки необхідних матеріалів і їх вартість; на уроках інформатики – займатися комп'ютерним дизайном і оформленням експозиції і т. д.

Активне залучення школярів різних вікових категорій до культурно-освітньої діяльності шкільного музею в значній мірі залежить від впровадження в його середовище передових педагогічних технологій і принципів, які дозволяють створити тут варіативний освітній простір. Приміром, досить ефективним може стати використання інноваційної системи зонування – розподілу простору шкільного музею на функціональні зони: творчу, ігрову, експозиційну [7, с. 16]. Така система створює сприятливі умови для впровадження інтерактивних методів і форм роботи з дітьми з урахуванням вікової психології й фізіології учнів.

Музейний простір, заснований на принципах інтерактивності, будується таким чином, щоб дозволити школярам виявити більшу свободу, поставити їх перед вибором, викликати бажання вивчати й експериментувати. При цьому важливо створити такі комфортні умови діяльності, за яких учні відчують свою інтелек-

туальну й творчу спроможність. Серед інтерактивних методів і форм роботи зі школярами передові шкільні музеї все частіше впроваджують новітні педагогічні ігрові технології, що дозволяють моделювати різні ситуації, здійснювати самостійний пошук вирішення конкретних проблем і завдань, розвивати ініціативність і комунікабельність, відтворювати й засвоювати соціальний досвід [4, с. 36].

Використання ігрових технологій і інших форм креативної діяльності допомагає встановити невербальний контакт дитини з музейним предметом: він осягає взаємини речей, знаходить здатність аналізувати й фізично «переживати» музейний предмет, «оживляючи» його. Як засіб заміни прямого педагогічного впливу на дітей, гра полегшує освітній процес у музеї і є особливим методом стимулювання активності дітей, що забезпечує трансформацію дитини з «об'єкта» виховання в «суб'єкт» діяльності. При цьому гра повинна мати безпосереднє відношення до теми заняття або до конкретного музейного предмета, а не бути випадковою [7, с. 19].

Під час спільних дій педагога й учнів педагог одночасно направляє гру й спостерігає її, його основне завдання – навчити дітей самостійно, творчо та із задоволенням грати. Ігри можуть бути використані для різних цілей: релаксації (щоб спонукати дітей вільніше почувати себе в обстановці музею), орієнтації (стимулювати процес зорового знайомства із предметом), соціалізації (допомогти спілкуванню дітей з музейним предметом і між собою), організації (сформувати різновікову групу), мотивації (стимулювати пізнавальну активність дитини).

Найважливішим педагогічним принципом культурно-освітньої діяльності шкільного музею є діалоговий, суб'єкт-суб'єктний характер відносин (між музейним предметом і дитиною, між педагогом і дитиною тощо). Як показує практика, саме забезпечення відкритої взаємодії, або діалогу, є оптимальною умовою розвитку учнів. Це стосується не тільки соціальних контактів зі значимими для дитини людьми, але й параметрів фізичної організації зовнішнього оточення. Діти стають не пасивними глядачами, а активними діячами того, що відбувається, тим самим одержуючи можливість пропустити через «лінії внутрішнього переживання» усе, що пропонує їм музей.

Організація діалогового спілкування в освітньому просторі шкільного музею помітно активізується введенням надзвичайно ефективного методу, що одержав назву «проблемного» – коли створюється ситуація «завоювання» знань, а не одержання їх

у готовому виді. Це означає, що на екскурсії, приміром, слід уникати чисто консервативного способу подачі матеріалу, важливо створювати різні ситуації певного інтелектуального утруднення, що спонукає школярів напружувати розумові сили, самостійно шукати шляхи вирішення проблем, витягаючи інформацію із представлених першоджерел, музейних предметів. Цей метод добре працює й при організації самостійного освоєння експозиції шкільного музею за допомогою творчого пошуку, коли перед учнями ставиться певна проблема, ключ до розв'язання якої перебуває в самій експозиції.

Необхідною педагогічною умовою організації й ефективного використання в культурно-освітніх цілях шкільного музею є рефлексія всіх учасників освітнього процесу на основі апробованих у вітчизняній і закордонній практиці критеріїв успішності: знань і розуміння, навичок і установок, натхнення й творчості, активної діяльності, поведінки й прогресування та ін. [2, с. 34–35].

Таким чином, сучасний шкільний музей, освітнє середовище якого організовано з урахуванням передового вітчизняного й закордонного досвіду, відповідно до теоретичних установок музейної педагогіки, може стати реальною альтернативною освітньою структурою, яка створює всі умови для організації активної пізнавальної діяльності школярів, навчаючи їх жити в складних умовах мінливого соціуму, дає можливість використання нових педагогічних ідей і методик, які сприяють пізнанню різноманіття світу історії й культури через гру, творчість, самодіяльність дітей.

Література

1. Галкина Т. В. Музейная педагогика: коммуникативный феномен экскурсии как базовой музейно-педагогической формы [Текст] / Т. В. Галкина // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2010. – Вып. 4 (94). – С. 63–76.
2. Гафар Т. Образование в современном музее: типы программ и направления развития [Текст] / Т. Гафар // Музей как пространство образования: игра, диалог, культура участия. – М., 2012. – С. 29–38.
3. Гнедовский М. Б. Музейная коммуникация и ритуал [Текст] / М. Б. Гнедовский // Некоторые проблемы исследований современной культуры : сб. науч. тр. – М. : НИИ культуры, 1987. – С. 35–43.
4. Кравцова О. В. Новые педагогические технологии в деятельности школьного музея [Текст] / О. В. Кравцова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2010. – Вып. 1 (91). – С. 36–39.
5. Макеева И. А. Школьный музей: история и перспективы развития [Текст] / И. А. Макеева // Педагогика: традиции и инновации : мате-

риалы II междунар. науч. конф. – Челябинск : Два комсомольца, 2012. – С. 125–127.

6. Мастеница Е. Н. Актуализация культурного наследия в музее: образовательный аспект [Текст] / Е. Н. Мастеница // *Образование в пространстве культуры : сб. науч. ст. – М. : РИК, 2005. – Вып. 2. – С. 199–206.*
7. Чичканова Т. А. Детский музей: уникальная образовательная среда для младших школьников [Текст] / Т. А. Чичканова, Н. П. Макарова // *Начальная школа: плюс – минус. – 2002. – № 1. – С. 14–21.*

СПІВПРАЦЯ МУЗЕЙІВ ТА ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ПРИ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДАХ (із досвіду співпраці ХІМ та Качанівської виправної колонії)

Б. А. Івченко,
зав. сектору відділу науково-
освітньої роботи ХІМ

Співпраця музейників із пенітенціарними закладами Харкова була започаткована ще до революційних подій 1917 р. Наприклад, відомо, що визначний музейник Єгор Редін до 1917 р. читав лекції у Харківській губернській тюрмі [6, с. 65–67]. Робота музейних працівників у цьому напрямі продовжувалась і за радянських часів. Наприклад, співробітники Харківського історичного музею активно проводили лекції та демонстрували пересувні виставки в пенітенціарних закладах Харківщини у 1980-х рр.

У теперішній час співробітники Харківського історичного музею продовжують традицію співпраці з пенітенціарними закладами. Протягом декількох років встановлені дружні контакти філіалу Харківської вечірньої школи № 5 при Качанівській колонії з відділом науково-освітньої роботи Харківського історичного музею. Така тісна співпраця є однією з ефективних форм позашкільної освіти, яка практикується у філіалі Харківської вечірньої школи № 5 при Качанівській колонії.

Аналізуючи досвід історичної освіти у школах при пенітенціарних закладах, необхідно підкреслити низку проблем, що ускладнюють роботу. Серед них: відсутність в учнів мотивації для навчання, низький рівень загальної культури, незадовільні знання історії, різновіковий склад класу, мінімальна можливість використання технічних засобів навчання (що спричинено режимним статусом пенітенціарного закладу) тощо. Все це вносить

певні корективи в роботу музейних співробітників у порівнянні з роботою з учнями звичайної загальноосвітньої школи.

На даний момент нам не відомі випадки в Україні, коли б була налагоджена систематична співпраця музею та пенітенціарного закладу, окрім Харківського історичного музею та філіалу Харківської вечірньої школи № 5 при Качанівській колонії. Це колонія, де за вироком суду відбувають покарання жінки-ув'язнені. Протягом навчального року співробітники ХІМ відвідують колонію, де проводять виїзні тематичні мультимедійні музейні уроки або музейні лекції із демонстрацією предметів з фондowego зібрання. Учні школи пенітенціарного закладу сприймають з великим захватом прибуття до них працівників історичного музею, оскільки в цей день урок історії України або Харківщинознавства у них проходить нетрадиційно. До прибуття музею учні школи отримують від вчителя певні завдання для роботи на уроці.

Виїзні мультимедійні музейні уроки та лекції з використанням предметів із фондowego зібрання мають на меті: 1) знайомство учнів із фактично-історичною складовою обраної теми; 2) наочну демонстрацію предметів із фондowego зібрання музею за обраною темою; 3) виховання патріотизму, любові до Батьківщини та рідного краю; 4) соціально-психологічний, емоційний, мотиваційний вплив, підпорядкований гуманістично-світоглядним цілям; 5) формування музейної культури серед учнів школи при пенітенціарному закладі, залучення кожної особи до спілкування із культурним надбанням людства, навіть за умов тимчасового позбавлення волі.

За роки співпраці Харківського історичного музею та філіалу Харківської вечірньої школи № 5 при Качанівській колонії проведена ціла низка мультимедійних музейних уроків та лекцій. Наприклад, проведені такі уроки та лекції:

- «Історія Харківщини з найдавніших часів до 1917 р.»
- «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни»
- «Україна: роки Незалежності»
- «Хрещення Київської Русі»
- «Слобожанська минувшина: етнографія краю» та інші [1; 2; 3; 4; 5].

Для прикладу, опишемо більш детально деякі із них. Так, на лекцію «Історія Харківщини з найдавніших часів до 1917 р.» прийшли не лише учениці школи при Качанівській виправній колонії, але й усі засуджені жінки цієї колонії, які не були зайняті на той момент на виробництві. Співробітники музею коротко розповіли про історію нашого краю від часів палеоліту до 1917 р. Під час

розповіді на великому екрані демонструвались слайди з обраної теми. Особливе зацікавлення засуджених викликали експонати із науково-допоміжного фонду музею: 1) план міста Харкова 1887 р., де у т. ч. позначений район Качанівки, що викликало особливий інтерес у жінок-засуджених; 2) побутовий посуд, яким користувалося населення Харківщини в кін. XIX – на поч. XX ст.; 3) рубель, яким у давнину користувались жінки під час прання і у процесі прасування тканини; 4) гасова лампа; 5) рушники поч. XX ст., які привернули неабияку увагу жінок, оскільки швейне виробництво у колонії є основним видом трудової діяльності; 6) старі фотографії мешканців Харкова та Харківщини поч. XX ст., які вразили жінок чіткістю і художньою якістю [5].

У день визволення Харкова від нацистських загарбників, 23 серпня 2013 р., у колонії була проведена лекція на тему «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни», із демонстрацією предметів із зібрання Харківського історичного музею. Цю лекцію відвідали не лише учениці школи, але й усі жінки-засуджені, які були на той момент вільні від виробництва. Під час лекції співробітники музею розповіли про трагічні та героїчні події Великої Вітчизняної війни на Харківщині. Ураховуючи жіночу специфіку аудиторії, особливо підкреслювався внесок жінок у перемогу над ворогом. Наводилися приклади героїчних подвигів харків'янок – Героїв Радянського Союзу, таких як Валентина Гризодубова. Крім того, зважаючи на специфіку аудиторії, були відібрані експонати, що демонструють роль жінок на війні, наприклад нагороди, особисті документи, фотографії жінок-учасниць війни, листи жінок і дітей на фронт до чоловіків [3].

Важливого значення для розкриття історичного минулого набуває під час музейних мультимедійних лекцій та уроків використання архівних матеріалів й історичних пам'яток із фондів зібрання. Це допомагає конкретизувати виклад матеріалу та наблизити учнів до історичної епохи. Як правило, до аналізу документів залучаються учні, яким пропонується розв'язати певні логічні завдання:

- Коли був написаний історичний документ?
- Хто автор цього документу?
- Якими історичними обставинами зумовлена поява цього документу?
- Які історичні події описані в документі?
- Яке враження цей документ справляє на сучасників?

Відповідаючи на такі питання, учні не лише вчать уважно ставитися до документів, але й логічно мислити, використовувати

свій запас історичної інформації, співставляти минувшину і сучасність.

Якщо музей – це храм муз, то вівтарем цього храму є експозиція, головна складова частина музею, яка несе інформативне та емоційне навантаження. Зараз у Харківському історичному музеї працює 8 стаціонарних експозицій. У кожній з них проводяться екскурсії. Насиченість, інформативність, можливість використання інтерактивних методів проведення екскурсії, залежить, у першу чергу, від вікових та інших характеристик самої екскурсійної групи та від самої експозиції.

Зважаючи на особливості розташування вечірньої школи при пенітенціарному закладі, а також факт позбавлення волі учнів, що означає відсутність можливості реального відвідання музею, для них проводяться мультимедійні, віртуальні екскурсії, із реальною демонстрацією експонатів науково-допоміжного фонду Харківського історичного музею за тематикою екскурсії. На великому екрані завдяки мультимедійним засобам виводяться фотографії кожної вітрини експозиції, а співробітник музею проводить екскурсію по експозиції, демонструючи привезені експонати із науково-допоміжного фонду. Отже, враховуючи усе вищезазначене, у такому випадку жінок-засуджених цілком можна віднести до категорії віртуальних відвідувачів музею.

За роки співпраці Харківського історичного музею із філіалом Харківської вечірньої школи № 5 при Качанівській колонії були проведені для учнів уроки-екскурсії по всіх експозиціях музею:

- «На перехрестях століть. Археологія нашого краю»
- «Наш край у IX–XVIII ст.»
- «Україна козацька»
- «Харків 19 ст. Історичні етюди»
- «Слобожанські мотиви. Етнографія Слобідської України»
- «Харків 1917–1940 рр.»
- «Велич подвигу народного»
- «Україна. Час змін».

Музейна мультимедійна екскурсія надає можливість учням сформувати чимало історичних образів. Враховуючи контингент пенітенціарної вечірньої школи, учителі та співробітники музею звертають особливу увагу на роботу із історичними персоналіями. Для значної категорії учнів це є непростю проблемою. У курсі вітчизняної історії учні вчать впізнавати історичні портрети, але часто це неможливо зробити тільки за шкільними підручниками, тому використовується можливість самостійної роботи учнів під керівництвом вчителя над музейним матеріалом.

Досвід освітньої роботи ХІМ і філіалу Харківської вечірньої школи № 5 при Качанівській колонії показав, що співпраця школи пенітенціарного закладу з історичним музеєм підвищує інтерес учнів до вивчення історії України та рідного краю, покращує результативність навчання, стимулює мотивацію учнів до освіти. Візити працівників Харківського історичного музею до пенітенціарного закладу викликають інтерес не тільки в учнів школи, а й у всій колонії загалом, підтвердженням чого є активна відвідуваність більшістю ув'язнених музейних уроків та лекцій.

Практика переконує, що педагогічна взаємодія музею та школи при пенітенціарному закладі, безперечно, має перспективу подальшого розвитку. На жаль, у дидактичній, педагогічній, музеєзнавчій літературі відсутні рекомендації та поради для навчання учнів шкіл пенітенціарних закладів, у т. ч. музейними засобами. Це ставить перед педагогами та музейними працівниками завдання створення спеціальної літератури для таких занять. Велику допомогу в роботі з учнями-засудженими педагогічному колективу школи надає психологічна служба Качанівської колонії, тому методичні розробки мають обов'язково враховувати напрацювання класичної педагогіки, музейної педагогіки та психології.

Нетрадиційні уроки історії, базовані на співпраці музею та школи, набувають важливу роль у процесі ресоціалізації засуджених, що навчаються в школах пенітенціарних установ. Школи пенітенціарних закладів, як і в цілому пенітенціарна система, мають вирішувати дуже важливе завдання – підготувати засуджених до ресоціалізації, тобто до свідомого відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві. Саме школа при пенітенціарному закладі допомагає засудженим значно краще підготуватися до ресоціалізації і стати повноцінними членами суспільства.

Одним із показових результатів роботи педагогічного колективу філіалу Харківської вечірньої школи № 5 при Качанівській колонії є той факт, що випускниці школи успішно проходять зовнішнє незалежне оцінювання, а потім продовжують навчання у різних вищих навчальних закладах України. Більша частина випускниць вечірньої школи при Качанівській колонії навчається у Харківському інституті екології та соціального захисту і у Міжрегіональній академії управління персоналом, з якими адміністрацією Качанівської колонії підписані відповідні договори. Певний внесок у досягненні таких результатів зробили і співробітники Харківського історичного музею.

Досвід співпраці філіалу Харківської вечірньої школи № 5 при Качанівській колонії та Харківського історичного музею може стати у нагоді як для музейників, так і для вчителів-практиків шкіл пенітенціарних закладів в Україні і поза її межами.

Джерела та література

1. Грибанов Д. В. Текст музейної мультимедійної лекції «Україна: роки незалежності» [Текст] / Д. В. Грибанов // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2013.
2. Іванов О. Д. Текст музейного мультимедійного уроку «Хрещення Київської Русі» [Текст] / О. Д. Іванов // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2013.
3. Івченко Б. А. Текст музейного мультимедійного уроку «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни» [Текст] / Б. А. Івченко // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2012.
4. Пантелей О. М. Текст музейної мультимедійної лекції «Слобожанська минувшина: етнографія краю» [Текст] / О. М. Пантелей, Л. Г. Овчиннікова // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2013.
5. Співак О. П. Текст музейної мультимедійної лекції «Історія Харківщини з найдавніших часів до 1917 р.» [Текст] / О. П. Співак // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2011.
6. Філіппенко Р. І. Є. К. Редін – професор Харківського університету [Текст] / Р. І. Філіппенко, С. М. Куделко. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 228 с.

ВШАНУВАННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА З НАГОДИ 200-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ (з досвіду науково-освітньої роботи ХІМ)

О. П. Співак,
зав. відділу науково-освітньої
роботи ХІМ

У 2014 році виповнюється 200 років від дня народження Т. Г. Шевченка (1814–1861) – українського поета, художника, мислителя. Тому Президент України оголосив **2014 рік в Україні Роком Тараса Шевченка**. Відповідний Указ від 16 квітня 2012 року № 257 «Про додаткові заходи з підготовки до відзначення 200 річчя з дня народження Тараса Шевченка» (у 2014 році) Глава держави підписав з метою **гідного відзначення 200-річного ювілею Кобзаря**, підтримки заходів із вивчення і популяризації його спадщини в Україні та за її межами.

Починаючи з 1918 року, вшанування пам'яті Великого Кобзаря 9 березня стало в нашій країні щорічним і всенародним. Було відкрито пам'ятники поетові в Києві, Каневі, Харкові та в інших містах України, могилу великого Тараса оголошено заповідником, ім'я Шевченка присвоєно Київському університетові, театру опери та балету; масовими тиражами видаються його твори, відкрито Державний музей Т. Г. Шевченка, його ім'я присвоєно навчальним закладам і науковим установам, вулицям, бульварам, площам. А з 1962 року щорічно присуджуються Державні премії імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури і мистецтва. За цей час почесного звання шевченківського лауреата удостоєні такі відомі українські поети і прозаїки, як Павло Тичина, Олесь Гончар, Павло Загребельний, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Григор Тютюнник, Юрій Збанацький, Павло Майборода, Андрій Малишко, Іван Драч, Дмитро Павличко, Микола Вінграновський, Василь Стус та інші митці. За рішенням ЮНЕСКО, ювілеї Т. Г. Шевченка відзначалися в усіх державах світу. У багатьох державах вийшли переклади «Кобзаря» національними мовами. Таким чином, Шевченко став одним із символів України в очах світової спільноти.

Ряд щорічних виставок Харківського історичного музею («Співець народної долі», «Слобожанський уклін», «Пам'яті Кобзаря») покликані вшанувати пам'ять великого митця, а співробітниками науково-освітнього відділу ХІМ у 2012 році до річниці народження поета розроблений захід «Геній Шевченка вічно живий».

Захід розрахований на старшу шкільну аудиторію і складається з декількох частин. У першій частині заходу учасникам пропонується мультимедійна презентація, яка нагадує про деякі сторінки з біографії Т. Шевченка. Після цього науковий співробітник відділу знайомить гостей з експонатами із фондів музею, які представлені на міні-виставці. Серед експонатів – численні літографії графічних творів Шевченка, рідкісні видання «Кобзаря» (1886 р.) та поеми «Гайдамаки» (1911 р.), трьохтомне видання Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, заснованого за ініціативою харків'ян Д. П. Пильчикова та М. В. Жученка у 70-х роках XIX ст. у Львові, «Ілюстрований Кобзар», виданий Санкт-Петербурзьким Товариством допомоги місцевим українським студентам тощо.

У другій частині заходу гості дізнаються про творчі зв'язки Тараса Шевченка з нашим містом. На жаль, Великий поет ніколи не був у Харкові, але наше місто відіграло значну роль в його житті, оскільки поет мав багато друзів із Харкова. Свідченням цього є копії листів до Тараса Григоровича від відомого харківського письменника та театрального діяча Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Пи-

сав до Кобзаря з Харкова й відомий український поет і видавець Олександр Олексійович Корсун. До другого тому його альманаху «Сніп» Шевченко надіслав свою поему «Мар'яна-черниця». Також Слобожанщина першою привітала повернення Тараса Григоровича в Україну із заслання. Під час перебування в 1859 році у своїх друзів у Сумах та Лебедині, які тоді входили до складу Харківської губернії, Тарас Григорович увічнив у своєму альбомі ці місця кількома пейзажами [1].

Наступна частина заходу доповнена у 2013 році і саме в ній гостям пропонується ознайомитися з інтимною лірикою Шевченка. Всі ми знаємо, що Тарас Григорович присвятив усе своє життя служінню рідній Україні. Він постає для нас усіх, насамперед, поетом-борцем. За блискучим зображенням героїчного минулого та страждань поневоленого безправного народу часом можна не помітити «іншого Шевченка» – тонкого лірика, якому не чуже усе людське, у тому числі й кохання.

Проте Тарас Шевченко мав свій ідеал жінки, він кохав і був коханий. І хай інтимна лірика за обсягами поступається творам, присвяченим іншій тематиці, його балади, вірші та поеми про кохання являють собою чудові зразки ліричної поезії, і саме в цій частині заходу подані відомості про жінок, що полонили серце поета [2].

У 2014 році захід доповнений літературною грою, яка викликає інтерес до постаті Кобзаря та його творів. Учасникам гри потрібно дати відповіді на питання і про дитинство Шевченка, і про літературну спадщину, і про тяжкі роки заслання поета, а також за запропонованими уривками потрібно згадати назву твору. Наприклад, де народився Шевченко? (відповідь: у Моринцях, 1814 року); коли видана перша збірка Т. Шевченка та як вона називалась? (відповідь: 1840 р., «Кобзар»); з якого твору цей уривок?

«....Поклала мати коло хати

Маленьких діточок своїх;

Сама заснула коло їх.

Затихло все, тільки дівчата

Та соловейко не затих....» (відповідь: «Садок вишневий коло хати») і т. д. [3]

Особливо вражає гостей завершення зустрічі, де учасникам пропонується прослухати пісні на вірші Тараса Шевченка «Зацвіла в долині», «Гомоніла Україна», «От села до села», «Полюбила чорнобрива», «Ой, не цвіте буйним цвітом» у супроводі бандури.

Отже, в духовній історії України Тарас Шевченко посів і досі посідає виняткове місце. Значення його творчості для української культури важко переоцінити. Його «Кобзар» започаткував новий

етап у розвитку української літератури і мови, а його граверська творчість стала визначним явищем не тільки українського, а й світового мистецтва. І захід ХІМ «Геній Шевченка вічно живий» вже котрий рік вшановує пам'ять поета саме тому, що Тарас Шевченко представляє нас, українців, народам світу. Він є нашою гордістю, честю і славою.

Література

1. Співак О. П. Сценарій музейного заходу «Геній Шевченко вічно живий» / О. П. Співак // *Науковий архів Харківського історичного музею*. – 2012. – 5 с.
2. Співак О. П. Сценарій музейного заходу «Геній Шевченко вічно живий» / О. П. Співак // *Науковий архів Харківського історичного музею*. – 2013. – 7 с.
3. Співак О. П. Сценарій музейного заходу «Геній Шевченко вічно живий» / О. П. Співак // *Науковий архів Харківського історичного музею*. – 2014. – 9 с.

ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ОБРЯДІВ ВЕСІЛЛЯ

Ю. О. Глотова,

мол. науковий співробітник ХІМ

В умовах нової етносоціальної ситуації поживається інтерес людей до традиційної весільної обрядовості і, як наслідок, збільшується кількість бажаючих справляти традиційне весілля. Зростає і кількість вінчань як один із проявів відродження духовності. Поєднання цих двох традиційних основ убачається перспективним.

Обряд у житті людини... Важко знайти на земній кулі народ, який не мав би своєї обрядовості. Адже обряди – невід'ємний елемент духовної культури народу, вираз його психології, смаків тощо. А початок свій численні обряди беруть із глибини віків і як продукт колективної творчості, вони відображали на той час моральні норми відносин між людьми...

З давніх-давен одруження було однією з важливих, урочистих і хвилюючих подій у людському житті. У кожного покоління є радість першого весняного пробудження, коли все оживає в зеленому суцвітті трав і буйних молодих пагінців. Такою весняною порою в людському існуванні є шлюб. І в ньому закладений великий смисл життя людини, оновлення народу, продовження життя нації [2, с. 180].

Традиційний український обряд весілля умовно поділяється на три цикли: 1) передвесільний; 2) власне весілля; 3) післявесільний. У різних етнографічних районах України кожному з них були властиві свої ритуали, обряди і звичаї. Основну увагу зосередимо на спільних загальноукраїнських рисах і традиціях українського весілля. До передвесільного циклу належать обряди, пов'язані з досягненням згоди молодих і їх родин на шлюб: запити, сватання, оглядини й заручини.

Запит – це попереднє розвідування родиною молодого про наміри батьків молодої. Цей термін був поширений переважно на Харківщині та Сумщині; на Чернігівщині й Кіровоградщині – «допити», на Івано-Франківщині – «визнавки». На розвідини йшли мама або тато молодого чи хтось із близьких родичів. У кінці XIX – на початку XX століття звичай попереднього розвідування щодо згоди на сватання перетворювався у ввічливе попередження про прихід сватів.

Сватання – це перша зустріч представників молодого з молододу та її батьками для досягнення згоди на шлюб. В Україні посередників при сватанні називали «старостами», але трапляються також назви: сват, посланець, сватач, говорун. У старости просили, як правило, близьких родичів, поважних одружених чоловіків. Оскільки успіх сватання залежав і від уміння вести розмову, то при виборі старшого старости брали до уваги такі риси вдачі як комунікабельність і дотепність. Сватати дівчину вирушали пізно ввечері, щоб на випадок відмови зберегти сватання у таємниці. Зайшовши у хату з хлібом у руках і привітавшись, старости починали традиційну розмову про мисливців, що натрапили на слід куниці красної дівичі, чи то про купців, що дізналися про товар. Дівчина при цьому повинна була сором'язливо сидіти і «колупати піч». Тема сватання відобразилася у творчості українських художників, зокрема М. К. Пімоненка, репродукція картини якого зберігається у ХІМ (65-Ж-1). Після традиційних вітань та промов старостів кликали дівчину і прилюдно запитували її згоду на шлюб. Відповідь нареченої була обов'язковою і вирішальною. На знак згоди сватів перев'язували рушниками або підносили їм на хлібі хустки чи рушники. Нареченого дівчина перев'язувала хусткою, у випадку відмови підносили гарбуза або макогін (на Західній Україні). Або батьки казали: «мала, хай ще підросте». У разі позитивної відповіді нареченої – обговорювали попереднє питання про придане. У Харківському історичному музеї зберігається близько 500 рушників, як повсякденних так і святкових. Серед них чільне місце займають різноманітні весільні рушники, які дівчата

готували собі самі, вкладаючи особливий зміст: **в'ється дерево роду, далі дві квіточки з батончиками – це батько, мати, та їхня гарна донечка, ще далі дві квітки – то дівчина та її наречений. Вишиває дівчина, і бажає собі, щоб її подружжя було вірним, щасливим, як пара голубків, щоб жили вони в мирі і злагоді до самого могильного хреста. Тож на рушнику дівчина вишиває пуп'янки квітів, бажаючи, щоб у них були діточки, і щоб їхній рід продовжувався** [3, с. 7–8].

Заручини – це своєрідне закріплення остаточної згоди на шлюб і природне оголошення цієї події. Обов'язковими елементами були перший посад молодих (їх саджали як наречену пару) і обмін подарунками. Назва обряду походить від з'єднання рук, що, за народним звичаєм, набирало юридичної сили. У призначений для заручин час батьки й родичі молодого, зайшовши з хлібом в хату молодої, сідали до столу. Старший староста брав рушник і накривав ним хліб, на нього клав руку молодої й молодого і перев'язував їх рушником. Після цього наречена перев'язувала рушниками старостів і обдаровувала усіх присутніх родичів молодого хустками, сорочками, полотном. Після заручин ні дівчина, ні хлопець не мали права відмовитись від шлюбу без вагомої на те причин. Відмова сприймалася як образа і безчестя, тому їх треба було матеріально відшкодувати.

У Правобережній Україні існував ще один етап передвесільної обрядовості – церковні оповіді. Перед шлюбом священник в церкві оголошував громаді про намір і згоду молодих одружитися. Протягом усього періоду між заручинами і вінчанням сусіди і знайомі мали право повідомити священнику все, що могло стати на перешкоді укладанню шлюбу.

Особливе місце у традиційному весільному обряді багатьох народів посідає весільний коровай. Найдавніші джерела про звичаї та побут східних слов'ян повідомляють, що він фігурує необхідним атрибутом весілля. Дослідники дізнаються: ще у XI ст. жодна весільна трапеза в стародавній Русі не відбувалася без короваю і сиру, а такі учасники весільної обрядовості як коровайники, згадуються в документах XIV століття. Доцільно сказати про сир, який відігравав свою роль у російській обрядовості. Як повідомляє нам «Домострой», у цьому ж XIV столітті, роздаючи коровай, дружка додавав ще й глибку сиру. На початку XX ст. в північно-східних районах України сир здебільшого згадувався лише в промовлянні дружка, і тільки в деяких російських селах Харківщини (Уди, Кам'яна Яруга, Кочеток, Староверовка) зберігся цей звичай роздавати коровай зі шматочком сиру.

Випікання весільного короваю супроводжувалося спеціальними ритуалами і було важливою частиною весільного обряду. Коровайницями допускалися жінки, які щасливі у шлюбі. До випікання не допускалися дівчата та вдови. Вперше наукову цікавість до короваїв виявив відомий етнограф академік М. Ф. Сумцов. Під його керівництвом була зібрана та вперше експонувалася колекція весільних короваїв та шишок на виставці, присвяченій XII археологічному з'їзді в Харкові. Власне весільна обрядовість починалася із запрошення гостей на весілля. Найпоширенішою формою запрошення було особисте відвідування молодими родичів. У більшості регіонів України ще до 30–40-х років XX ст. молода ходила з друзками селом у святковому народному українському одязі, прикрашена квітами і стрічками. Молодий з друзками прошив на весілля свою родину.

Напередодні весілля молодим виготовлялися весільні вінки. Цей обряд не всюди був однаковим, наприклад на Гуцульщині вінки плели в хаті молодої, куди приходив по свій вінок молодий з дружкою. На Бойківщині вінки зберігалися в коморі у молодої до обряду посаду, коли молодим одягали їх на голову. В хаті молодого виготовляли «весільне знамено», «прапор», потім до гарного витесаного древка прив'язували дві-три хустинки, дзвіночок і зверху квітчали барвінок. На Гуцульщині древком прапора найчастіше був папірець. Окрім плетіння вінків, дівчата прибирали гільце і квітчали коровай. Цією церемонією розпочиналося одне з найважливіших передшлюбних дійств – дівич-вечір, вінкоплетини, молодечий вечір.

Дівич-вечір був прощальним молодіжним вечором, на якому наречений і наречена прощалися з дівочою і парубоцькою громадою та переходили в стан одружених господарів. Крім приготування вінків і весільного деревця на цьому вечорі ще здійснювалися такі обряди: посад, перепій молодих, розплетення коси нареченої, вбирання вінка, обмін подарунками молодими та інше. В деяких етнографічних районах України цього вечора пекли коровай і виконували пов'язані з цим обряди.

Посад відбувався окремо у домі нареченого і нареченої, це не тільки прощання з дівуванням і парубоцтвом, але й благословення дочки і сина на подружнє життя. Молодий чи молода сідали на кожух або рядно, під які клали жито, гроші, та просили благословення у батьків і всіх присутніх. В окремих районах Київщини, Житомирщини, Чернігівщини, Сумщини і Запорізької області існував спільний посад молодих. На Бойківщині обряд посаду здійснювався у день весілля перед вінчанням. Батьки першими благословляли

своїх дітей на одруження і перепивали щастя-долю. Дівич-вечір закінчувався невеликою гостиною з танцями. Головним компонентом посаду були: зустріч зятя і його гостей у домі молодої, посад молодого за столом біля молодої, частування, розподіл головного весільного хліба – короваю, обдарування молодої її родиною (або обох молодих) з частуванням кожного дарувальника короваем або чаркою (перепій), зняття вінка і пов'язання молодої хустиною та одягання очіпка, що символізувало приєднання її жіночого гурту.

Історичні й етнографічні відомості дають підставу вважати, що церковне вінчання як освячення й офіційне санкціонування шлюбу в давніші часи безпосередньо не поєднувалося з народною весільною обрядовістю, нерідко було відокремлене від неї в часі, хоча згодом воно досить органічно вросло в неї, стало одним з її обрядових актів і навіть увійшло в систему різних народних ритуальних і магічних дій та ворожінь (наприклад, тримання молодою цілого хліба в пазусі під час вінчання, яку молоді з'їдали, виходячи з церкви і т. д.). Після вінчання молоду заводив на посад брат, дружка чи староста. Тут повинен був здобути або викупити собі місце поряд з молодою і молодим, який прибув зі своїм почтом (боярами, свахами) до їх хати.

Після пов'язання молодої хусткою чи наміткою відбувалося прощання її з дівчатами і подекуди – проводи боярами старшої дружки з музикою, співами і частуванням у її домі. Зі старшою дружкою неодружена молодь покидала весілля.

В наш час спостерігається значна втрата не тільки багатьох компонентів народної весільної обрядовості, а й внутрішнього взаємозв'язку тих традиційних моментів, які ще побутують у весільних обрядах сільського і міського населення, з властивою їм духовною сутністю, гуманістичною морально-етичною спрямованістю й емоціонально-психологічною настроєністю. Збережені традиційні елементи символіки, атрибутики виступають у сучасному весіллі здебільшого як позбавлений глибокого обрядового смислу і контексту антураж, зовнішня декоративність і прикраса. Величезною втратою є посилене зникання традиційного обрядового весільного співу навіть у тих місцевостях, де він донедавна зберігався в живому побутуванні (Карпати, Прикарпаття, Поділля, Полісся).

Відновлення, повернення до життя і повноцінного функціонування всього кращого з народних весільних обрядових звичаєвих традицій вимагає вдумливості і наполегливої праці. До вирішення цих питань залучена і сучасна музейна експозиція, яка покликана детальніше розкривати глибину культурних традицій народу, висвітлюючи їх взаємозв'язок з сучасністю.

Література

1. Астахова О. В. *Свята та побут Слобожаничини [Текст]* / О. В. Астахова, Т. М. Крупа, В. А. Сушко. – Х. : Колорит, 2008. – 143 с.
2. *Культура і побут населення України [Текст]* : навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
3. Пантелєй О. М. *Наукова концепція стаціонарної виставки «Слобожанські мотиви» [Текст]* / О. М. Пантелєй // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2010.

«РОЗКІШНА КВІТКА УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО»: РЕКОНСТРУКЦІЯ ТРАДИЦІЙ БАЛУ В САДИБІ КОВАЛІВСЬКОГО

І. М. Щербак,

*мол. науковий співробітник
Національного літературно-
меморіального музею
Г. С. Сковороди*

Кілька років поспіль до Європейської ночі музеїв у Харкові та області проводяться різноманітні заходи, участь у яких беруть щораз більша кількість музейних закладів. Національний літературно-меморіальний музей на пропозицію Харківського літературного музею у 2012 році долучився до проведення бліц-екскурсій під час Ночі музеїв, а у 2013 році, з нагоди Міжнародного дня музеїв та Європейської Ночі музеїв, було проведено фестиваль «De libertate», на завершення якого танцювальний колектив та духовий оркестр Харківського національного університету внутрішніх справ організували майстер-клас із бального танцю. Формат балу зацікавив багатьох відвідувачів, тож у 2014 році було вирішено продовжити експеримент. 17 травня 2014 року в Національному літературно-меморіальному музеї Г. С. Сковороди відбудеться бал «Розкішна квітка українського бароко», покликаний відтворити традиції XVIII ст. Цей захід має на меті розширити горизонти музейної діяльності, актуалізувати співпрацю з вищими навчальними закладами регіону, які братимуть активну участь у проведенні балу. Культурно-розважальна програма вечора буде спрямована на підвищення культурно-естетичного рівня студентів, гостей, а музей зможе таким чином привабити нових відвідувачів і підняти свій престиж. «Музеї прагнуть залучити вісім ти-

пів клієнтів. Їм важливо: 1) привабити нових відвідувачів; 2) перетворити одноразових відвідувачів на ентузіастів, які прийдуть ще; 3) перетворити відвідувачів на членів музею; 4) утримати наявних членів; 5) урізноманітнити аудиторію, зокрема привабити публіку дитячого та молодого віку, національні меншини; 6) перетворити членів музею на спонсорів; 7) набрати волонтерів; 8) привабити туристів» [4, с. 172], вважають науковці. Реконструкція традицій балу в садибі Андрія Ковалинського, першого й улюбленого друга Григорія Сковороди, не тільки відповідає основним задачам Ночі музеїв, а й дає імпульс до поглибленого екскурсу в історію.

Бали – улюблена розвага XVIII–XIX ст. Окрім вишуканих придворних балів, існували також громадські, які часто давалися в будинках Дворянського або міського зібрання, у театрах, резиденціях. Громадські бали влаштовувались не тільки дворянством, а й купецтвом, художниками й артистами та ін. Кошти на такі бали збиралися за підпискою, або на них продавали квитки, які міг придбати кожен охочий. Популярними були й сільські бали, які давали влітку у заміських маєтках. Окрім танцювальної програми, гостям пропонувалися музичні концерти, феєрверки та ін. Танцювали ж під відкритим небом на галявині або у величезних наметах, поставлених серед дерев.

Бальна культура – це культура аристократичного суспільства, соціальне й політичне явище з глибоким історичним корінням. До балу, зазвичай, готувалися надзвичайно ретельно, враховуючи найменші деталі, не шкодуючи ані сил, ані коштів. Мало значення все: час проведення, місце, костюми, зачіски, декорації і, звичайно, розважальна програма. На формування бальних традицій у Росії та в Україні, яка довгий час входила до складу Російської імперії, безумовно, вплинули звичаї різних країн і народів. Цікаві факти про перші бали містяться у книзі «Танцевальный словарь, содержащий в себе историю, правила и основания танцевального искусства с критическими размышлениями и любопытными анекдотами, относящимися к древним и новым танцам». Там ідеться про те, що Сократ отримав похвалу філософів наступних поколінь за те, що танцював на балах з «Афінською церемонією», а Платон, відмовившись танцювати на балу Сиракузького короля, – осуд [3].

Слово «бал» походить із німецької і в перекладі означає м'яч. Колись у Німеччині існував такий звичай: на Великдень сільські дівчата з піснями обходили будинки своїх подруг, які торік вийшли заміж. Кожній із них дарували по м'ячику, наповненому вовною чи пухом. У відповідь молода жінка зобов'язувалася влаштувати для сільської молоді частування і танці, найнявши за свій кошт

музик. Скільки було в селі молодят, стільки давалося й м'ячів, чи балів, тобто вечірок із танцями [1]. Фактично, в українського народу подібна традиція також існувала у вигляді вечорниць, які влаштовувались для молоді.

У Росії перша згадка про бальний церемоніал ми зустрічаємо в описах придворного життя часів правління Лжедмитрія І. На весільному банкеті Лжедмитрія лунав оркестр Станіслава Мнішека, що надавало святу європейських ноток. Під кінець урочистостей цар запропонував гостям потанцювати. Бал відкрив С. Мнішек і князь Вишневецький, а за ними – інші. Падіння Лжедмитрія зашкодило балам укорінитися в російській культурі. Вони повернулись у придворне життя уже за Петра І. Тогочасна Росія була країною з іншим стилем життя панівного класу [1].

Цікаво, що до XVIII ст. жінки не мали права навіть бути в одній кімнаті з чоловіками на святах або показуватися на людях без їхнього дозволу. Ситуація змінилася лише за правління Петра І. 26 листопада 1718 року було підписано наказ про правила поведінки чоловіків і жінок на асамблеях (балах). Наприклад, у документі йшлося про важливість публічного оголошення про захід, зазначався час його початку і завершення та ін. Правитель вважав, що «ніщо, окрім поводження з жінками, не може сприятливо впливати на розвиток моральних здібностей російського народу» [7, с. 18, 55]. Це, як стверджують дослідники, була основна причина повернення Петром І балів. Тепер на балах грали в карти, шахи і фанти. Ці ігри особливо були популярними серед жінок, адже допомагали їм зняти стрес і швидше звикнути до ролі повноправних гостей балу.

Час правління Єлизавети Петрівни (1741–1761) називали «веселим», адже сама імператриця надзвичайно полюбляла бали, а під час танців їй взагалі не було рівних. Слава про царські бали-маскаради облетіла всю Європу, вражаючи своїм розмахом та пишністю. Приходити на них було обов'язково, а відмова сприймалась як особиста образа або як виклик. Дещо змінюється і характер проведення балів: тепер на них не просто розважалися і відпочивали, а часто вирішували політичні питання. Саме за правління Єлизавети Петрівни відвідує Петербург відомий український філософ, педагог, музикант Григорій Савич Сковорода у ролі співака придворної капели. Протягом двох років, розважаючи імператрицю та її гостей чудовим співом, юнак милувався і святковими діями у розкішному палаці, де на бенкетах були «вина разны», а їжа така, що «против ней – пустош панскіи обеды». Живі квіти стали новою вишуканою прикрасою залів, у яких «вез-

де багреют розы пред глазами». Як відзначив відомий радянський літературознавець, культуролог Ю. М. Лотман: «XVIII – початок XIX століття – це родинний альбом нашої культури сьогодення, її “домашній архів”, її “близьке-далеке”» [5, с. 14].

В українській літературі також зустрічаємо опис балів. Приміром, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко у романі «Пан Халаявський» пише наступне: «После обеда музыка заревела, и начались пляски и танцы... Веселье наше продолжалось до времени ужина, и когда стали накрывать стол, то все уселись играть в “фанты”. Это тоже – род королей, как бывало и на прежних банкетах, но уже с вариациями [...] Молодежь не унывала, целовались между собою преисправно, все шло по прежнему обычаю, как вдруг гаркнула вестовая пушка – и все бросились к окнам. То было приготовление к “фейварку”. Как быть балу без такой потехи? Загорелись ракетки и полетели вверх. Шипение их, тресканье, хлопанье, а в комнатах крик, визг пугливых из прекрасного пола, хохот, рассказы мужчин делали превосходную гармонию» [2].

Бали були також невід'ємною частиною життя і української еліти, яка не шкодували ані сил, ані коштів на розваги. Львів, Київ, Черкаси, Вінниця, Чернігів, Одеса славилися на всю країну гучними святами у розкішних маєтках. Нерідко на них можна було побачити навіть гостей із Німеччини, Франції та Польщі. Користувалися популярністю і бали-маскаради, концерти, ярмарки, що поєднувалися з театральними дійствами. Українські бали, безумовно, перейняли найкращі культурні традиції як Росії, так і Європи. Не є винятком і Слобожанщина. Часто гостював Григорій Савич Сковорода у маєтку свого друга Андрія Івановича Ковалівського в селі Пан-Іванівка, відвідуючи вечірні церемонії та насолоджуючись спілкуванням із цікавими людьми. Пізніше, у XVIII–XIX ст., звідусіль їхали гості у Шарівський замок цукрового магната Леопольда Кеніга, архітектурну перлину Харківщини, та в палац полковника Лаврентія Шидловського в Старому Мерчику, де часто влаштовували бали і концерти.

З часом традиції балу почали занепадати, але останні десятиріччя позначилися тим, що бал як культурний захід починає завойовувати дедалі більше прихильників. Все частіше хочеться відпочити від повсякденної метушні та поплинути в дивовижний світ казки і свята. Тому стало модно влаштовувати старовинні бали, аби люди могли перенестися у часі, відчути дух епохи. Приміром, світський бал-маскарад в Одесі проводиться прямо посеред вулиці біля пам'ятника Дюку Рішельє, на «Слобідському гусарському балу» реконструюють давню традицію знаменитого «гусарського

кутежу» Слобідського Сумського полку, цікавим є танцювально-музичний «Острозький бал» в етноклубі «Музей Івана Гончара», а щорічний столичний суспільний захід «Карнавалія», благодійний бал-маскарад, що проводиться Міжнародним благодійним фондом «Мистецька скарбниця», збирає видатних людей України та ін. Мета таких балів – впровадження світської культури, розвиток українських і зарубіжних культурних традицій в Україні, підтримання благочинності і меценатства.

Наша вітчизняна культурна традиція надзвичайно сильна і живуча: уже понад 50 років поспіль Українське лікарське товариство Північної Америки (UMANA) організовує бал дебютанток. У розкішній бальній залі в Чикаго відбувається одна з найелегантніших подій в діаспорі – український бал і презентація дебютанток українського походження, яким уже виповнилося 17 років. На свій перший в житті бал дебютантки приходять у білій сукні в супроводі батьків і танцюють свій перший вальс з уважним кавалером. Кожна дебютантка презентує себе в традиційному низькому поклоні. Таким чином молоді дівчата демонструють свою пошану українській спільноті. Дівчата українського походження, народжені в Америці в другому чи в третьому поколінні, цінують українські традиції і знають українські танці. Тому бал завершує коломийка, яку танцюють босоніж і з українським запалом – це і є справжній український дебют в Америці.

На Харківщині ж бали проводять у вищих навчальних закладах, ініціативні групи, які прагнуть відродити традиційні аристократичні бали, навіть «Православна молодіжка Харкова». Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди вже має досвід із проведення балу. 18 травня 2013 року в селі Сковородинівка відбувся бал-концерт у рамках фестивалю «De Libertate». На ньому виступали творчі колективи та оркестр ХНУВС. Враховуючи успіх фестивалю і побажання гостей, цього року до Європейської ночі музеїв планується проведення балу «Розкішна квітка українського бароко» (саме так колись назвав Григорія Сковороду Дмитро Чижевський). Погодився долучитися до проекту і стати ключовим партнером Харківський національний університет цивільного захисту, студенти якого готують яскраві виступи, а духовий оркестр запропонує програму із музичних композицій бального характеру. Колектив музею має на меті відтворити ті дійства, які відбувалися саме за життя філософа, аби люди могли заглибитися в той час, відчути настрій епохи, стати частинкою прекрасного.

Як зазначалося вище, для того, аби підготуватися до свята, необхідно врахувати безліч деталей. По-перше, місце проведення

і його оформлення. Музей розташований посеред англійського парку XVIII ст., планування якого практично не змінилося з часів перебування тут Григорія Сковороди, оточений прекрасними алеями, скульптурами, ставками та історичними пам'ятками. Гармонійно вписується сюди й архітектура будівлі.

Гості заходу зможуть насолодитися вокальними та танцювальними номерами творчих колективів університетів Харківщини, взяти участь у різноманітних конкурсах, пограти в шахи, карти, фанти, стати частинкою «живих картин», долучитися до майстер-класу із бальних танців. Приміром, під час балу буде запропоновано гру «Мова віяла». Для XVIII ст. важливе значення мало віяло як предмет вишуканого побуту і костюму. В цей час з'являється «мова віяла», особливий секретний код кавалерів і дам. Ненароком перекладене віяло з однієї руки в іншу могло вирішити долю коханого, висловити бажання, призначити побачення, причому із зазначенням точного часу і місця [8, с. 44]. Як відомо, невід'ємним атрибутом чи не кожного тогочасного балу було театральне дійство. Гості вечора зможуть спробувати себе у ролі акторів, розіграти сценки за допомогою віяла, створити мініатюри на різноманітні теми, пов'язані із перебуванням на балу. У 1911 році в Москві вийшла збірка «Хороший тон. Сборник правил, наставлений и советов, как следует вести себя в разных случаях домашней и общественной жизни», в якому кілька сторінок було присвячено мистецтву володіння віялом. Приміром, щоб показати прихильність чи симпатію, треба подати людині віяло верхнім кінцем, щоб висловити подяку – розкрити віяло з одночасним нахилом голови, а висловити заперечення – закрити віяло. Інколи один рух міг замінити ціле речення. «Мої думки завжди з вами» – наполовину відкрити віяло і кілька разів легко провести ним по лобі. «Я не відчуваю до вас приязні» – відкрити і закрити віяло, тримаючи його перед ротом. «Я вас люблю» – правою рукою вказати закритим віялом на серце. «Я вас не люблю» – зробити закритим віялом рух. «Не приходьте сьогодні» – провести закритим віялом по зовнішній стороні руки. Шекспір сказав: «Світ – театр і ми всі в ньому актори». А Сковорода додав: «І кожен грає ту роль, на яку його поставили».

Окрім того, в музеї працюватиме «Ретро-салон»: перегляд німого кіно XIX–XX ст., зокрема однієї із перших світових документальних стрічок, фільму братів Люм'єр «Прибуття потягу» (1896 р.), і комедії Чарльза Чапліна «Граф». Гості зможуть повернутися до витоків світового кінематографу і насолодитися професійною майстерністю акторів.

Бал «Розкішна квітка українського бароко», що відбудеться на базі Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди, який є осередком і хранителем національно-культурних традицій Слобожанщини, сприятиме виконанню комунікативно-соціальної та просвітницької функцій музею, а також дасть можливість охочим долучитися до невичерпної криниці культурного багатства нашого народу.

Література

1. Захарова О. Русский бал XVIII – начала XX века. Танцы, костюмы, символика [Текст] / О. Захарова. – М. : ЦЕНТРПОЛИГРАФ, 2010. – 446 с.
2. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори [Текст]. В 6 т. Т. 4 : Оповідання ; Пан Халаявський / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко ; підготували тексти та склали примітки С. Д. Зубков, Д. В. Чалий. – К. : Держлітвидав, 1956. – 422 с.
3. Компан Ш. Танцевальный словарь, содержащий в себе историю, правила и основания танцевального искусства с критическими размышлениями и любопытными анекдотами, относящимися к древним и новым танцам [Текст] / Ш. Компан. – М., 1790. – 438 с.
4. Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів [Текст] / Ніл Котлер, Філіп Котлер, Венді Котлер. – К. : Стило, 2010. – 528 с.
5. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века) [Текст] / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПб, 1994. – 758 с.
6. Маркевич А. И. Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии [Текст] / А. И. Маркевич // Киевская старина. – 1884. – Т. 10. – С. 178–180.
7. Русская старина [Текст] : карманная книжка для любителей отечественного на 1825 г. – СПб., 1824. – 366 с.
8. Шаталова А. Бальные танцы [Текст] : метод. пособие / А. Шаталова, В. Новиков, Н. Новикова, Е. Ерицкая ; под ред. С.В. Барановой. – М. : Новая Реальность, 2013. – 71 с.

ВИСВІТЛЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СЛОБОЖАНЩИНИ В ОСВІТНІХ ЗАХОДАХ ВІДДІЛУ ЕТНОГРАФІЇ ХІМ

О. М. Пантелєй,

зав. відділу етнографії ХІМ

Харківський історичний музей є не лише місцем збереження, обліку та вивчення пам'яток матеріальної та духовної культури, це, насамперед, цілісний соціальний інститут з численними функціями, напрямками, формами роботи, який не стоїть осторонь швидких глобалізаційних процесів, що охоплюють світовий інформаційний простір.

У сучасному світі культурний рівень людини формують інтернет, телебачення та інші засоби масової інформації, які, на жаль, витісняють з культурних потреб людини відвідування музею [1]. У зв'язку з цим, Харківський історичний музей почав змінювати концепцію своєї діяльності, розпочав активне запровадження і використання інноваційних освітніх технологій з метою наближення нашого музею до відвідувача, врахування його потреб та реалізації освітньо-виховного потенціалу музею відповідно до потреб освітнього середовища. До того ж, на сьогодні, в умовах активного піднесення всіх сфер життєдіяльності нашого суспільства, стрімкого розвитку новітніх технологій, інтернет-простору, великого значення набуває традиційна культура Слобожанщини, оскільки вкрай актуальним постає питання «про збереження мовної і культурної ідентичності, самобутності і неповторності культури як інших народів, так і власної» [1]. У зв'язку з цим, одним із пріоритетних напрямків роботи відділу етнографії Харківського історичного музею є науково-освітня діяльність, яка спрямована на ґрунтовне висвітлення традиційної української культури Слобожанщини та гармонізацію всебічного розвитку людини. Співробітниками відділу етнографії впроваджуються нові цікаві форми роботи, а саме: виїзні тематичні лекції та освітні мультимедійні заходи для харків'ян, зокрема учнівської та студентської молоді, які покликані сприяти популяризації багатющої етнографічної спадщини Слобідського краю, що зберігається у колекції музею. Заходи також створюються з метою залучення як дорослих харків'ян, так і підростаючого покоління до вивчення і збереження історико-культурного надбання та сприяння вихованню у них патріотизму, любові і дбайливого ставлення до рідної землі, її історії, поваги до народних традицій, звичаїв, обрядів та інших

національних цінностей нашого народу. Етнографічні предмети із фондів нашого музею, покладені в їх основу, а саме: численні взірці народного вбрання, рушники, килими, посуд, предмети побуту, знаряддя праці тощо, слугують безцінним джерелом культурного та естетичного виховання людей і яскраво презентують музейне зібрання у світовому інформаційному просторі.

На сьогоднішній день відділом етнографії накопичено певний досвід та запас ідей проведення виїзних тематичних лекцій та освітніх мультимедійних заходів, якими хотілося б поділитися.

У сучасному суспільстві завдання освіти і виховання підрастаючого покоління більшою мірою покладене на школу, яка покликана дати базову середню освіту з усіх галузей знання на основі достатньо регламентованих програм, де діти проводять велику частину часу і де закладаються їх ціннісні орієнтири [2, с. 107]. Але музей є беззаперечним помічником школи в забезпеченні подачі ширшої інформації та урізноманітнення навчального процесу, виведення його за рамки звичних класних кімнат та використання наочності, яка дозволяє більш образно осмислювати історичні події [2, с. 107]. У музеї, на відміну від шкільного підходу, освіта здійснюється через музейне середовище, зокрема через музейні предмети, які є важливим джерелом нового знання, оскільки здатні впливати на емоційну та духовну сферу людини, викликати естетичну реакцію, значущу саму по собі для особистості, яка формується. Саме тому музей – незамінний союзник школи в процесі виховання та освіти. І Харківський історичний музей не є виключенням, він плідно співпрацює з багатьма школами міста та області. Приміром, для загальноосвітніх шкіл співробітниками відділу етнографії була розроблена низка освітніх заходів, які користуються великою популярністю і доповнюють шкільну програму з народознавства, краєзнавства, художньої культури та музичного мистецтва. Серед них слід назвати інтерактивні тематичні заходи: «Вареники», «Кобзарство, як елемент українського фольклору», «3 історії українського гончарства», «Обереги Слобідського краю», «Слобожанська минувшина (етнографія рідного краю)», «Масляна», «Народне вбрання Слобожанщини», «Рушники Слобожанщини». Під час заходів поєднуються розповідь музейного робітника, демонстрація музейних предметів, а також активно запроваджується використання інноваційних мультимедійних технологій. Школярам пропонуються для перегляду відеопрезентації, аудіо- та відеозаписи українських народних пісень, фрагменти історичних фільмів і, навіть, мультфільми. Під час цих заходів вживаються інтерактивні методи, проводяться вікторини

та конкурси, а їх переможці отримують заохочувальні призи у вигляді буклета музею. Безперечно, подібна реалізація використання безцінного етнографічного надбання Слобідського краю, у поєднанні з іншими методами і формами роботи, здатна не лише розширювати знання учнів, а й впливати на них. Саме таке «живе спілкування», яке відбувається не лише мовою музейних експонатів, а й з використанням усіх чуттєвих органів (зору, слуху, дотику і, навіть, смаку), справляє незабутнє враження на дітей, допомагає їм краще зрозуміти ту чи іншу тему.

Плідною є співпраця відділу етнографії ХІМ з багатьма школами нашого міста, для учнів яких проводиться чимало заходів. Серед них хотілося б згадати мультимедійний захід «Вареники», який розповідає про улюблений смаколик нашого краю, історію його походження та цікаві події, пов'язані із ним. Учням пропонується відеодемонстрація з розповіддю та відеозаписи українських народних пісень про вареники, уривки із фільмів та мультфільми про вареники. На заключній стадії, для закріплення матеріалу, проводиться вікторина із загадками про вареники та підбиваються підсумки. Цей етап проводиться у такій формі: «Дякуємо вам діти, що ви порадували своїми відповідями! Було дуже приємно працювати з вами. На жаль, наш захід завершився, але не сумуйте: незабаром буде наступний, на якому ви дізнаєтеся ще дуже багато цікавого і корисного». Слід також зазначити, що даний захід емоційно впливає на дітей, у них гарний настрій, дякують, кажуть що їм сподобалося. По закінченні заходу діти відвідують кафе «Пузата хата», що знаходиться неподалік музею, де ласують варениками. Тож такий захід не лише знайомить з улюбленою стравою української кухні, а і показує зв'язок людини з минулими поколіннями, формує інтерес до родинних і народних традицій.

Не менш захоплюючим для дитячої аудиторії є захід «З історії українського гончарства», де школярі не лише слухають розповідь музейного співробітника, що супроводжується відеодемонстрацією, а і беруть участь у вікторині, відгадують загадки.

Слід зазначити, що іноді дуже корисним є узгодження тематики освітніх музейних заходів з вчителями. Так, на замовлення однієї із шкіл міста, відділом етнографії був розроблений захід «Кобзарство як елемент українського фольклору», який користується великим попитом уже кілька років. Учні із задоволенням слухають лекцію з відеорядом, знайомляться з аудіо- та відео записами українських історичних пісень, дум та спогадами кобзарів. А вікторина, яка проводиться наприкінці заняття, є цікавим прийомом на закріплення знань.

Співробітники відділу етнографії, з метою реалізації освітньо-виховної функції музею, співпрацюють не тільки з загальноосвітніми школами (хоча співпраця з ними залишається пріоритетною), а й залучає до своїх заходів учнівську молодь, яка навчається у коледжах, професійно-освітніх закладах освіти, ліцєях, вищих навчальних закладах різного рівня акредитації. На цю взаємодію спрямований мультимедійний захід «Слобожанська минувшина», розрахований на різні вікові категорії і сприяє патріотичному виховання. За допомогою розповіді та відеопрезентації він знайомить з неповторною і самобутньою етнографією Слобідського краю. До уваги слухачів пропонується широкий ілюструючий матеріал – фотографії предметів із колекції ХІМ та фотознімки з довідкової літератури, за допомогою яких у глядачів складається зрозуміла цілісна картина історичного розвитку краю, процес його заселення, життя та побуту його людей, їх заняття, промисли, ремесла, світосприйняття, культура, звичаї, обряди тощо. Доповненням презентації слугує тимчасова виставка, де презентуються елементи народного вбрання, рушники, посуд, предмети побуту із фондів ХІМ. Під час цього заходу можна почути аудіозаписи народних пісень, які не тільки наповнюють теплими спогадами про сиву давнину, але й формують стійкий зв'язок із рідним народом, його культурою. Матеріали заходу яскраво популяризують історико-культурні надбання, що дісталися нам у спадок, надають можливість долучитися до сторінок минулого, пізнати щось цікаве, спонукають до обговорення та дослідження. Тож, даний захід є важливим засобом патріотичного виховання і розвитку повноцінного соціального індивідуума, за допомогою якого можна закласти в людину чемність, відповідальність, доброзичливість, залучити до етнографічних досліджень, вивчення культури, побуту, традицій і звичаїв наших предків слобожан. Потенціал цього заходу був вдало реалізований у навчально-виховному процесі Качанівської виправної колонії № 54.

Популярністю у різних організаціях міста користуються виїзні лекції з демонстрацією музейних предметів, зокрема рушників та костюмів, які розкривають красу слобожанських вишивок, мальовничість їх кольорів, орнаментів, збагачують знання про давній вид народного мистецтва – ткацтво і вишивку. Під час їх проведення крім розповіді музейного співробітника використовуються інтерактивні методи – проводяться вікторини та конкурси. Великий інтерес захід викликав в ході семінару для керівників фольклорних гуртів Харківської області та міста Харкова на тему «Презентація фольклору в сьогоденні: народний костюм як важлива складова

традиційної культури», проведеного 28 лютого 2013 року в Обласному організаційно-методичному центрі культури і мистецтва. Зустріч з оригінальними музейними предметами та спілкування зі співробітниками відділу етнографії для фольклористів були дуже корисними, оскільки нагальною для фольклорних колективів є проблема пошиття сценічного костюму – через недостатність знань про народний костюм та його особливості в певному районі під час пошиття сценічних костюмів припускається багато помилок [3]. Незнання елементарних «комільфо» народного українського костюму призводить до плутання кольорів, аксесуарів у відповідності з віком та статтю виступаючого. Тож виступ співробітників відділу етнографії на семінарі, влаштований з просвітницькою метою, став корисним для учасників.

Цікавою подією став захід «Обереги Слобідського краю», підготований співробітниками відділу етнографії і проведений на семінарі з підвищення кваліфікації вчителів молодших класів Московського району міста Харкова. Тут була представлена презентація з розповіддю про традиційні народні обереги: хату-мазанку, тин, квіти, віники, вишиті рушники, сорочки, віночки тощо та улаштована виставка, де можна було побачити обереги, про які йшла мова. До заходу також було залучено майстриню народної творчості з виготовлення оберегів О. В. Тимошенко, яка цікаво та докладно розповіла про такий важливий оберег людини, як лялька «мотанка» і навчила тому, як її можна виготовити своїми руками. Аналізуючи проведення цього заходу, хотілося б відмітити, що він не лише був цікавою методичною базою для вивчення, а й сприяв приверненню уваги до цього незвичайного виду народної творчості. Крім того, практика залучення майстрів народної творчості має свої позитивні моменти, оскільки придбаний досвід може бути використаний вчителями під час проведення уроків трудового навчання.

Подібний захід було проведено 18 травня 2013 року у музеї в рамках проекту «Ніч в музеї», де відвідувачам було запропоновано переглянути презентацію заходу «Обереги Слобідського краю». До заходу була залучена майстриня народної творчості Н. Л. Акімова, яка розповіла про народні традиції Слобожанщини у виготовленні оберегових іграшок з тканини, дерева, глини, соломи, лози, які не лише були предметом дитячої гри, а і засобом виховання та розвитку кожної дитини. До того ж, усіх присутніх вона навчила виготовляти оберегову іграшку-пташку. Захід показав, що він є цікавою формою співпраці музейників та народних майстрів, оскільки покращує діалог з відвідувачами, викликає за-

цікавленість до народного мистецтва, спонукає їх до творчості, а також сприяє вихованню високої поваги до народних традицій, їх збереження та збагачення.

Останній мультимедійний захід, розроблений співробітниками відділу етнографії, називається «Масляна» і присвячений традиціям святкування давньослов'янського свята на честь пробудження природи та переходу до весни. Презентація розповідає про обряди, пов'язані із святкуванням на Слобожанщині кожного дня Масляничного тижня, окрема увага приділяється традиційній страві цього свята – млинцям, які вважалися символами Сонця. Розповідь та презентацію доповнюють відеозаписи народних пісень, мультфільми, загадки, прислів'я та вікторина. Гарним доповненням до цього заходу є відвідування кафе народної кухні «Пузата хата» для частування смачними млинцями. Даний захід буде пропонований різним освітнім закладам нашого міста.

Варто зазначити, що всі інтерактивні освітні заходи та виїзні лекції, які проводить відділ етнографії, є своєрідною рекламою Харківського історичного музею, його колекцій, що має на меті заінтригувати глядача і викликати в нього бажання ще раз відвідати музеї.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що багатюще етнографічне надбання, яке зберігається у Харківському історичному музеї – це глибинна криниця, звідки можна черпати не лише натхнення для творчості, а й використовувати його як значущий освітньо-виховний матеріал. Без сумніву, результатом вдалого використання музейної колекції у нових формах науково-освітньої роботи, запровадження інтерактивних засобів, вікторин, конкурсів та залучення до музейних заходів майстрів народної творчості сприяє перетворенню музею на популярне місце відпочинку.

Література

1. Засоби масової інформації [Електронний ресурс] // Вікіпедія, вільна енциклопедія. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Засоби_масової_інформації
2. Музей: менеджмент і освітня діяльність [Текст] / упоряд.: Зеновій Мазурик, Герман Аартс ; пер. з нідерл.: Маріон Ковальчук ; ред. Наталія Трохим. – Львів : Літопис, 2009. – 224 с.
3. Ніяких стразів, паєток та вінків з соняшників: фахівці розвіяли міфи щодо українського вбрання [Електронний ресурс] // Харківський обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва. – Режим доступу: <http://www.cultura.kh.ua/uk/component/content/article/2165>

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ ВІДДІЛУ ЕТНОГРАФІЇ ХІМ ЯК ЧАСТИНА МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

*Л. Г. Овчіннікова,
ст. науковий співробітник ХІМ*

Культурно-освітня діяльність серед різних верств населення є однією із головних функцій сучасного музею. Саме музей чітко реагує на всі зміни, які відбуваються в нашому суспільстві. Тому перед співробітниками Харківського історичного музею стоїть проблема пошуку нових різноманітних форм роботи з відвідувачами, головними завданням яких є: формування гармонійно розвинутої особистості, естетичне виховання, поглиблення інформованості, освіти, а однією із специфічних задач є виховання музейної культури. Саме музейна педагогіка відіграє головну роль у вирішенні вищевказаних проблем, які пов'язані із змістом, методами і формами педагогічного впливу музею на різні категорії населення, аналізує потреби різних соціальних і вікових груп відвідувачів, вивчає особливості їх сприйняття експозиції, розробляє методики по роботі із ними, а в деяких випадках, вносить необхідні корективи. Перед нею стоїть завдання формування вільної, творчої, ініціативної особистості, яка здатна стати учасником діалогу [2, с. 65].

Зараз освітній і культурний рівень аудиторії виріс, і це потребує від співробітників відділу етнографії різносторонніх знань та високого професіоналізму. Сьогодні перспективними є ті форми роботи, в яких відвідувач виступає як активний зацікавлений співрозмовник, а науковий співробітник добре розуміє особливості віку, занять, індивідуальні схильності відвідувача [2, с. 65].

У зв'язку з цим автор ставить за мету надати коротку характеристику роботи відділу етнографії ХІМ у контексті музейної педагогіки.

Не дивлячись на ідею диференційованого підходу до різних категорій відвідувачів, головну увагу ми приділяємо дитячій та підлітковій аудиторії. Вибір обумовлений соціальним і психологічним статусом цього віку, який займає проміжне положення між дитинством і дорослістю, критичним відношенням підлітків до реалій оточуючого світу. Саме в цьому віці починається формування свідомості, тому робота з цією аудиторією є особливо цінною [1, с. 10].

Зараз ми тісно співпрацюємо зі школами і ця співпраця показує, що вона повинна мати плановий, систематичний характер з комплексними, науково-обґрунтованими програмами.

Однією із традиційних форм культурно-освітньої роботи у музеї є екскурсії по експозиції «Слобожанські мотиви», які диференційовані за віковими особливостям, відповідно до міри підготовленості відвідувачів, деякі з них інтегровані зі шкільними програмами. Такий підхід дозволяє відвідувачам на основі одних і тих же музейних предметів отримати знання по різних темах з етнографії краю. На екскурсії ми прагнемо навчити школярів не просто бачити у вітрині експонат, назвати його, розповісти про нього, але й вірно зрозуміти причину знаходження поряд з іншими. Нам хочеться, щоб відвідувачі замислились над тим, що хотіли їм сказати співробітники відділу, підбираючи експонати так чи інакше, щоб діти розуміли, що самі речі можуть розповісти їм багато цікавого. Під час бесіди ми створюємо проблемну ситуацію і всі разом шукаємо спосіб її вирішення в процесі презентації музейної інформації. За допомогою уміло поставлених запитань ми спонукаємо до міркувань і аналізів у логічній послідовності, прагнемо переконати їх, що у вітринах не тільки відповіді на питання екскурсовода, але і можливість самостійного визначення предмету, його призначення, порівняння його з сучасним аналогічним предметом. Це активізує пам'ять, розвиває фантазію. Тож таке відвідування запам'ятовується надовго, адже наша експозиція є безцінною скарбницею виховання, збереження національної культури, самосвідомості, історичного досвіду багатьох поколінь, всього найкращого, що витримало випробування часом.

У нашому музеї часто буває гучно, так як це місце для вивчення історії, побуту та звичаїв предків, місце для спілкування людей різного віку. Крім екскурсій в актовому залі ХІМ ми проводимо освітні заходи, тематика яких різноманітна, а мета – розширення світогляду, поглиблення знань з тієї чи іншої теми з етнографії. Так, один із заходів – «Народний костюм Слобожанщини» – має неабиякий вплив на школярів. Запропоновані експонати – вишиті взірці народного вбрання (сорочки, плаhti, керсетки, пояси, очіпки, верхній демісезонний одяг), взуття та різноманітні рушники – підсилюють емоційний вплив, забезпечують ефективний контакт відвідувача з оригінальними музейними предметами. Саме вони підкреслюють національний колорит Слобожанського краю та доповнюють знайомство із звичаями, обрядами, народними традиціями. А для того, щоб учасники заходу почували себе комфортно і мали можливість не лише отримати цікаву і корисну інформацію, але й відчути себе присутніми у минулому, ми залучаємо їх до контакту з експонатами. Вони стають учасниками «дійства», приміряючи на себе народний костюм, і речі ніби оживають. Ми бачимо,

що сценарій заходу у невимушеній формі знайомить учасників з тим минулим, яке залишили нам пращури. На основі цього матеріалу вони роблять для себе висновки про працелюбність, вправність та талановитість наших пращурів. Слід зазначити, що такий захід користується великою популярністю і в школах міста.

Важливою умовою успішно проведених заходів є впровадження в музейне середовище інноваційних розвиваючих технологій, головне місце серед яких займає інтерактивність. Серед новітніх технологій ми використовуємо відео- та аудіо-програми, які доповнюють картину розповіді. Відвідувачі завжди з великою зацікавленістю реагують на те, що показується на екрані.

Під час проведення заходів «З історії українського гончарства», «Обереги Слобожанщини», «Кобзарство як елемент українського фольклору» звучать українські народні пісні, балади та історичні пісні у виконанні як сучасних виконавців, так і славетних співців та музикантів – бандуристів, які зачаровують своєю правдивістю та щирістю. Учасники заходів емоційно реагують на почуте та побачене, адже це подорож у минуле, яке ототожнюється з епохальними періодами та подіями, які з плином часу набувають актуальності виховного та повчального значення. Все це виховує інтерес до культурної спадщини наших предків-слобожан, адже музика та співи завжди їх супроводжували.

На заході «Обереги Слобожанщини» крім розповіді про цікаві магичні речі проводиться ще й майстер-клас з майстринею народної творчості. Це заняття для невеликих груп, на якому кожен учасник може своїми руками виготовити ляльку-мотанку. Привабливість цих занять в тому, що виготовлену річ як музейний сувенір можна забрати з собою. Ми з великим задоволенням використовуємо ці прийоми, бо вони приносять радість, розвивають уважність та практичні навички.

Цікава тема, яку ми пропонуємо школярам, стосується традиційних страв слобожан. На тематичних заходах «Вареники» та «Масляна» розповідь ведучого супроводжується яскравою презентацією з демонстрацією мультфільмів, уривків з художніх фільмів та звучанням пісень. З великим інтересом проходять вікторини. За вірні відповіді та активність переможці отримують призи. Ці заходи закінчуються відвідуванням кафе української кухні «Пузата хата», де всі ласують варениками з різними начинками, млинами та оладками. Такі заходи школярам подобаються, оскільки їх не «завантажують» зайвою інформацією, але в той же час, учасникам хочеться дізнатися більше, а це значить, що ми ще з ними будемо зустрічатися і в стінах нашого музею, і в їхній школі.

В процесі музейної педагогіки важливе місце займають і пересувні виставки, які найбільшою популярністю користуються в школах та ВУЗах міста. Мета пересувної виставки – відтворити атмосферу конкретного історичного часу, відновити мить історії, занурити глядачів у цей умовний простір. З їх допомогою вони здійснюють подорож у минуле, прагнуть сформувати глибоке емоційне відношення до того, що складає гордість національної культури через матеріальні предмети, які несуть у собі величезний сенс [3, с. 69]. Яскрава інформативна пересувна виставка «Стежками рідного краю» має доступні пояснювальні тексти, які інформують глядачів про різні сфери життя слобожан. Слід підкреслити, що саме така форма надання потрібної інформації має цілий ряд безперечних переваг: достовірність, наочність представленого матеріалу. Під час перегляду виставки глядачі дізнаються багато цікавої інформації і співвідносять її з відомими фактами із історії та етнографії. Крім спостережливості ми таким чином розвиваємо здатність порівнювати, узагальнювати, співпереживати, висувати свої ідеї. Це свого роду пізнавальна діяльність для дітей: опиши, проаналізуй, зрівняй із відомим тобі раніше, що змушує їх уважно придивлятись до запропонованого.

Від якості музейної інформації, її доступності, виразності залежить подальший розвиток контактів з музейною аудиторією. В процесі відвідування музею, огляду пересувної виставки, участі у заходах емоційні переживання поглиблюють отриману інформацію. Сподіваємось, що нові форми спілкування підвищать престиж музею, дадуть можливість більш докладно познайомити усіх бажаючих з матеріальною і духовною культурою слобожан, удосконалити пропаганду етнографічних знань.

Таким чином, в культурно-освітній діяльності музею можна виділити головні ознаки музейної педагогіки, які тісно пов'язані між собою і орієнтовані на сучасного музейного відвідувача, а саме: інформативність та засвоєння конкретних знань, умінь, навичок.

Література

1. Караманов О. В. *Музейна педагогіка в контексті багатокультурного освітнього середовища в Україні [Текст] / О. В. Караманов // Шлях освіти. – 2012. – № 2. – С. 8–11.*
2. Кондрашова Л. *Академический музей – современный образовательный центр [Текст] / Л. Кондрашова // Музей. – 2010. – № 9. – С. 63–65.*
3. Пантелей О. М. *Етнографічна спадщина Харківського історичного музею та її використання в експозиційній та виставковій роботі*

[Текст] / О. М. Пантелей // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках ХІХ Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 68–72.

ПОШУК ШЛЯХІВ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ МУЗЕЇВ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

О. О. Пискун,
зав. відділу «Музей Богдана
Хмельницького» Національного
історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Музей Богдана Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» розпочав роботу у 1995 році. За короткий час він став відомим не лише на Черкащині, а і в Україні та за її межами. Створений у невеликому містечку, де проживає близько 10 тис. чоловік, сьогодні музей Богдана Хмельницького щороку приймає більше 22 тис. відвідувачів. Серед туристів багато відомих людей: політиків, діячів культури, науковців.

Проте так було не завжди. Ще донедавна мало хто в Україні знав про існування у Чигирині музею, присвяченого українському гетьманові. Тому, після створення у 2006 році постійної експозиції музею Богдана Хмельницького, популяризація закладу стала одним із головних його завдань.

Важливу роль у цьому традиційно відіграє видавнича діяльність. Щойно завершилися роботи над експозицією, науковці відділу, спільно з черкаським бюро рекламних послуг «Містер Піксель», почали готувати до друку перший путівник по музею. У листопаді 2007 року це видання побачило світ. Яскравий, з великою кількістю ілюстрацій та лаконічними текстами двома мовами (українською та англійською) путівник одразу привернув увагу відвідувачів. Через два роки з друку вийшов набір листівок «Музей Богдана Хмельницького» видавництва «І.В.С. Пресс дайджест» (м. Черкаси). На 17 листівках набору показані найкращі експозиційні комплекси та предмети музею Богдана Хмельницького. Невисока ціна цих видань зробила їх доступними для широкого кола відвідувачів.

З розвитком науково-технічного прогресу музейні заклади отримали можливість створювати нові види продукції, які перед-

бачають використання електронних ресурсів. Серед них важливе місце займають презентації, каталоги музейних колекцій. Особливістю таких робіт є те, що виконати їх можна власними силами, освоївши відповідну комп'ютерну програму, вони легко розповсюджуються, не потребують великих матеріальних затрат.

Тому одночасно з підготовкою друкованих видань співробітники відділу розгорнули роботу над електронною презентацією музею. Ними були сфотографовані музейні предмети, експозиційні зали, підібрані відповідні фотоматеріали із фондів НІКЗ «Чигирин», підготовані супроводжувальні тексти. Підсумком роботи стало створення електронної презентації «Музей Б. Хмельницького» (автори – завідувач відділом Пискун О. О. та старший науковий співробітник Діденко Я. Л.). Вона являла собою набір картинок-слайдів, які супроводжувались текстовими матеріалами. Презентація мала розгалужену структуру, включала теми, присвячені історії створення музею, огляду його колекції, експозиції. У вересні 2008 року електронна презентація «Музей Б. Хмельницького» була представлена на II Всеукраїнському музейному фестивалі у м. Дніпропетровськ у конкурсі аудіовізуальних програм. Журі високо оцінило цю роботу, визнавши її переможцем у номінації «Візитна картка» [2, с. 289].

Велике значення для популяризації музею відіграло рекламне слайд-шоу «Заповідник козацької слави», підготоване силами працівників музейного відділу. До нього увійшли найкращі фото пам'яток заповідника, залів музею Б. Хмельницького, експонатів. Вдало підібраний музичний супровід доповнював враження від побаченого на екрані.

Ця робота неодноразово представляла заклад на різноманітних заходах, виставках. Слайд-шоу можна було легко розповсюджувати та презентувати колегам і гостям заповідника.

Звичайно, велику роль у популяризації музеїв відіграють ґрунтовні каталоги колекцій. Проте такі видання потребують значних коштів, які не завжди є в наявності. Інша справа – каталог електронний. Його створення залежить лише від володіння потрібною комп'ютерною програмою та наявності відповідно опрацьованих фото та текстів. Найпопулярнішою для підготовки презентацій є програма Power Point, яка входить до пакету Microsoft Office. Саме ця програма була використана для створення електронного каталогу «Кераміка XVII–XVIII ст. із колекції музею Б. Хмельницького» (автор Пискун О. О.).

У час комп'ютерних комунікацій для швидкого поширення інформації дуже важливо мати власний сайт в Інтернеті. Музей

Б. Хмельницького є структурним підрозділом НІКЗ «Чигирин», тому все що відбувається у закладі систематично висвітлюється на сайті заповідника.

Окрім цього, популяризація заходів та проектів музею здійснюється у мережі Facebook. Соціальні мережі дозволяють відвідувачам висловити свої побажання та задати питання, а також отримати своєчасні відповіді, взяти участь у житті музею як в його стінах, так і за його межами. Використання можливостей соціальних мереж робить сучасний музей відкритим, доступним і привабливим, розширює його функції, привертає молодіжну аудиторію.

Корисним для поліпшення роботи закладу, створення його позитивного іміджу є періодичне знайомство з відгуками в мережі Інтернет. Враження відвідувачів від експозиції, екскурсійного обслуговування, поведінки персоналу дозволяють оцінити власну роботу, визначити слабкі та сильні сторони закладу, стимулюють бути кращими, привабливими для кожного, хто відвідав музей.

Головною у діяльності музейної установи є робота з відвідувачами. Незважаючи на вік, статус чи рівень освіченості відвідувача, він повинен знайти для себе в експозиції те, що його зацікавить, не залишить байдужим, запам'ятається. Особливо це важливо для дітей, адже саме у дитинстві формується звичка відвідувати музеї, і якщо ці візити залишили у дитини приємні враження, то, у майбутньому, вона обов'язково повернеться сюди знову, уже з власними дітьми.

Для того, щоб спілкування з музеєм зацікавило дитячу аудиторію, працівники музею розробили екскурсію-гру «Читаємо, шукаємо, пізнаємо». Її суть полягає в тому, що дитині вручається спеціальний бланк (путівник), у якому розміщені зображення експонатів з підписами-загадками. Відшукавши їх в експозиції, вона відповідає на поставлені запитання. Правильність відповіді залежить від уважного огляду вітрин, читання етикеток, власних міркувань. Таким чином, похід до музею перетворюється на захоплюючу гру, головною дійовою особою якої стає сам маленький відвідувач. Путівник, отриманий безкоштовно з написом «Справжньому музейнику», дитина залишає на згадку, таким чином надовго фіксуючи у пам'яті побачене у музеї.

Пріоритетним завданням у роботі музею Б. Хмельницького є надання висококваліфікованого екскурсійного обслуговування, адже враження про заклад формується, перш за все, від щоденної роботи екскурсоводів та персоналу. А це і є головною його рекламою. Приємно, коли людина, яка побувала у музеї, залишається

задоволеною. Повернувшись додому, вона обов'язково розповість іншим про побачене та почуте, що спонукатиме їх теж відвідати заклад. У 2013 році відділ масової науково-освітньої роботи НІКЗ «Чигирин» провів анкетування відвідувачів заповідника (в тому числі і музею). З'ясувалось, що більшість відвідувачів (близько 60 відсотків) отримали інформацію про заповідник саме від друзів та знайомих [12].

У цікавий спосіб поділилися своїми враженнями від відвідин музею Б. Хмельницького працівники агентства об'ємних презентацій 3D Tour (м. Київ). Вражені якістю оформлення експозиції, вони безкоштовно виготовили та дозволили використовувати у роботі віртуальний тур по залах музею. Зараз він розміщений на сайтах НІКЗ «Чигирин» та агентства 3D Tour, де його може побачити кожен бажаючий [11].

Велике значення для популяризації музею як серед пересічних відвідувачів, так і серед вузького кола спеціалістів має наукова робота. Наукові співробітники відділу вивчають та аналізують роботу закладу, вводять у науковий обіг предмети музейного зібрання. Стаття «Музей Богдана Хмельницького у Чигирині: історія та сьогодення» (автор – завідувача відділом Пискун О. О.) була опублікована у журналах «Музеї України», «Пам'ятки України», на сайтах «Нова Січ», «Народна правда», «Буковинські старожитності», у наукових збірниках «Розвиток музейної справи на Черкащині» (матеріали науково-практичної конференції. 18 червня 2008 року, м. Черкаси), «Чигиринщина: історія та сьогодення» (матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 р.) [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. Лише протягом останніх двох років підготовано наукові статті про речі з музейної колекції: «Побутова кераміка XVII – поч. XVIII ст. із колекції музею Б. Хмельницького НІКЗ «Чигирин», «Люльки XVII–XVIII століть із колекції музею Богдана Хмельницького у Чигирині», «Польова гармата XVII ст. з колекції музею Б. Хмельницького НІКЗ «Чигирин», «Елементи козацького спорядження XVII–XVIII ст. з колекції музею Б. Хмельницького», «Євангелія кінця XVII – початку XVIII ст. у збірці музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», «Гаптовані ікони XVIII–XIX ст. з колекції музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». З ними працівники музею взяли участь у більш ніж 10 наукових конференціях, у тому числі і міжнародних [1].

У 2008 році на сторінках районної газети «Чигиринські вісті» науковими працівниками відділу була започаткована рубрика «Історія в речах. Розповіді про найцікавіші експонати музею

Б. Хмельницького». Це зроблено перш за все для того, щоб привернути увагу місцевого населення до своєї роботи, спонукати їх до відвідування закладу. У науково-популярній формі жителям Чигиринщини пропонувались цікаві статті про предмети з музейної колекції. Всього впродовж двох років у згаданій рубриці опубліковано 15 розповідей про експонати музею. Пізніше вони були використані для друку в іншому періодичному виданні – загальнонаціональній газеті «Україна козацька».

Надзвичайно важливим у представленні музейного закладу широкому колу потенційних відвідувачів є використання засобів масової інформації, зокрема телебачення. Працівники відділу систематично беруть участь у зйомках сюжетів про музей, допомагають у створенні телепрограм про гетьмана Богдана Хмельницького. За роки існування музею вже традиційною стала співпраця з Обласною державною телерадіокомпанією «Рось», телеканалами ІСТУ, СТБ.

Отже, музей Богдана Хмельницького, за 18 років існування, піднявся на один щабель з відомими музейними закладами не лише регіону, а й України. Підтвердження цьому – постійно зростаюча кількість відвідувачів, географія яких охоплює усі без винятку куточки нашої Батьківщини. Важливу роль у цьому відіграла систематична робота з популяризації закладу, формування його позитивного іміджу.

Джерела і література

1. *Звіти про роботу музею за 2012–2013 рр.* // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
2. Пискун О. О. Використання інформаційно-комунікативних технологій в музейній практиці. Електронна презентація «Музей Богдана Хмельницького» [Текст] / О. О. Пискун, Я. Л. Діденко // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали науково-практичної конференції 1–2 жовтня 2008 р. – Черкаси : Вертикаль : Кандич С. Г., 2008.
3. Пискун О. О. До історії створення музею Богдана Хмельницького в місті Чигирин [Текст] / О. О. Пискун // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 р. – Черкаси : Вертикаль : Кандич С. Г., 2006. – С. 236–240.
4. Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: історія та сьогодення [Текст] / О. О. Пискун // Музеї України. – 2010. – № 3 (37). – С. 14–17.
5. Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: історія та сьогодення [Текст] / О. О. Пискун // Пам'ятки України. – 2011. – № 5–6. – С. 20–27.

6. Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: минуле і сьогодення [Текст] / О. О. Пискун // Розвиток музейної справи на Черкащині : матеріали науково-практичної конференції, 18 червня 2008 року, м. Черкаси. – Черкаси : Брама-Україна, 2009. – С. 64–68.
7. Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: історія та сьогодення [Електронний ресурс] / Пискун Ольга Олександрівна. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/travel/4cbace13a774c>
8. Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: історія та сьогодення [Електронний ресурс] / Пискун Ольга Олександрівна. – Режим доступу: <http://starogit.do.am/publ/1-1-0-1832>
9. Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького у Чигирині [Електронний ресурс] / Пискун Ольга Олександрівна. – Режим доступу: <http://novasich.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=8180>
10. Пискун О. О. Музей Богдана Хмельницького у Чигирині [Електронний ресурс] / Пискун Ольга Олександрівна. – Режим доступу: <http://old.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=8439>
11. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Музей Богдана Хмельницького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://3dtour.ua/tours/2009/museum_chigirin/index.php?id=23&mode=2
12. Науковий архів НІКЗ «Чигирин».

ВИКОРИСТАННЯ САЙТУ ТА СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ В РОБОТІ ХУДОЖНЬО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І. Ю. РЕПІНА ЯК НОВИЙ ЗАСІБ КОМУНІКАЦІЇ

О. О. Шевченко,

заступник директора з наукової
роботи Художньо-меморіального
музею І. Ю. Репіна

Одним з сучасних методів музейної діяльності є поширення інформації про музеї в мережі Інтернет, використовуючи для цього як офіційний сайт музею, так і створення сторінок в соціальних мережах. Це потрібно для залучення в музей нових відвідувачів, поширення інформації та налагодження двостороннього діалогу між музеєм та зацікавленими особами. В даній статті висвітлено нові можливості і пов'язані з ними проблеми, що постали перед співробітниками Художньо-меморіального музею І. Ю. Репіна у процесі використання мережі Інтернет.

Перші спроби музею заявити про себе у всесвітній мережі були зроблені ще в 2004 році. Саме тоді, в рамках грантової програми «Навчання та доступ до Інтернет» (ІАТР) Управління культурних та освітніх програм Держдепартаменту США, зусиллями музей-

них працівників був створений та розміщений на безкоштовному хостингу проекту перший сайт (<http://muzeum-repin.iatp.org.ua>). І хоча сайт був непрофесійним, мав певні недоліки, однак в той час це було великим досягненням для музею в невеликому місті. Невдовзі проект закінчився і сайт довелося переносити на інший хостинг. Тут на допомогу музейникам прийшла компанія «Чугуївські комп'ютерні мережі», яка за досить символічну плату розмістила сайт на своєму хостингу (<http://repin.chuguev.net>). Недоліки в дизайнерському оформленні сайту компенсувалися його наповненістю та інформативністю. Окрім того, існування власного сайту дозволило швидко розповсюджувати анонси та інформацію про музейні заходи, що в свою чергу залучило до музею значне число нових відвідувачів – як віртуальних, так і реальних. Цікаво, що саме завдяки музейному сайту вдалося відшукати нащадків Іллі Юхимовича Рєпіна та навіть організувати їх приїзд до нашого міста.

Самостійне обслуговування власноруч створеного сайту було досить складним, проте дозволило детально оцінити його сильні та слабкі сторони, що знадобилося при розробці технічного завдання для створення нового професійного сайту, мрія про який не покидала музейників весь цей час. І ось, нарешті, через десять років, вона здійснилася. У всесвітній мережі з'явився ще один інтернет-ресурс – новий сайт Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна (<http://www.repin.in.ua>). Цей сайт є результатом співпраці музею і ТОВ «Інформаційно-комп'ютерний центр» (м. Харків). При розробці сайту окрім власного досвіду в нагоді стала стаття Олександра Зінченка «Що не так із сайтами українських музеїв» [2], в якій автор порівнює сайти українських музеїв з зарубіжними та вказує на основні недоліки в оформленні та наповненні вітчизняних музейних сайтів. Врахувавши цей матеріал та переглянувши значну кількість сайтів інших музеїв, вдалося розробити доволі зручний контент. Сайт має українську, російську та англійську версії. Головна сторінка відображає різносторонню діяльність музею. У доступній і зрозумілій формі всі бажаючі зможуть почитати про історію створення музею, про життя кожного відділу, ознайомитися із заходами, які проводяться в музеї, а також замовити екскурсію або музейне заняття в онлайн-режимі та залишити свій електронний відгук. Оскільки сайт створено нещодавно, майже кожен день він поповнюється необхідними матеріалами та інформацією про музейні виставки і головні події.

Звичайно, результати роботи з залучення віртуальних відвідувачів сайту сьогодні ще неможливо оцінювати, оскільки потріб-

ний певний час на його «розкрутку», проте є надія, що їх число в майбутньому значно зросте.

Якщо ще кілька років тому інформація про музеї в Інтернеті розповсюджувалася тільки через сайт, то сьогодні вже й сам музейний сайт та його матеріали ми активно рекламуємо через соціальні мережі. Музейні сторінки створені в мережах «ВКонтакте» (http://vk.com/myzey_repin), «Facebook» (https://www.facebook.com/profile.php?id=100003916734089&ref=tn_tnmn) та «Одноклассники» (<http://www.odnoklassniki.ru/profile/558850254231>). Відеоматеріали про музейні заходи можна побачити на нашій сторінці на Youtube.

На відміну від сайту, створення якого потребує доволі значних матеріальних вкладень, додаткового часу та людських ресурсів, приєднання до соціальних мереж проводиться досить легко й швидко. Вибір музеєм соціальних мереж для залучення нових відвідувачів, поширення інформації та налагодження діалогу з зацікавленою аудиторією є цілком виправданим. Адже число користувачів однієї з найбільших соціальних мереж Facebook з кожним днем невпинно зростає. В 2013 році тільки число українських користувачів цієї мережі складало 2320000. Значна кількість користувачів, серед яких досить багато українців, зареєстрована в російській соціальній мережі ВКонтакте – за різними оцінками це 12–13 млн. осіб [8, с. 30]. Звичайно, музей не повинен нехтувати таким великим потенціалом людей, яких можна зацікавити та залучити до музею. Особливе значення мають музейні сторінки для зацікавлення молоді, яка сьогодні, на жаль, дуже рідко відвідує заклади культури, використовуючи майже весь вільний час на «блукання» теренами Інтернету. Звичайно, кожна з соціальних мереж спрямована на певну категорію людей. Так, молодь здебільшого використовує ВКонтакте. Друзями музею тут є 273 чоловік, більшість – це студенти та старшокурсники як з Чугуєва, так і з інших міст. Окрім того, музей включений в число модераторів групи «Типичный Чугуев», яка має 7212 дописувачів, здебільшого чугуївців. Всі анонси розміщені на музейній сторінці автоматично з'являються і на сторінці вищевказаної групи, тобто отримують широке розповсюдження. Коментарі, які розміщуються після відвідання заходу, дають можливість одразу ж аналізувати проведений захід та його рівень.

Найбільше друзів приєдналося до музею на сторінці Facebook – 4979 чоловік. Проте чугуївців тут зовсім небагато, інтерес до музею проявляють люди з інших регіонів України та СНГ. Загалом Facebook широко використовується музеями. За спостереження-

ми Олексія Копитько [6] сьогодні в цій мережі представлені вже близько 150 українських музеїв. Тому тут нашими друзями стали музейні спільноти і України, і Росії, що створює сприятливі умови для професійної співпраці.

Третьою соціальною мережею, яку активно використовує музей, є Однокласники – 135 друзів. Аудиторія, яка приєдналася до музею на цій сторінці – люди середнього віку, здебільшого мешканці Чугуєва, що дає можливість розсилати прямі запрошення на музейні заходи та швидко отримувати відгуки.

Таким чином, використання соціальних мереж для зв'язку з потенційними відвідувачами є досить вдалим та приносить свої результати. Так, в музеї значно збільшилась кількість відвідувачів, що приїждять на вихідні сім'ями, чи з друзями, які дізналися про діяльність музею саме завдяки Інтернет-ресурсам. Особливо багато схвальних відгуків отримало музейне свято «Ніч музеїв», на останньому з яких (в 2013 році) було помітно досить багато молоді, яка раніше музей не відвідувала. Проте, щоб більш детально проаналізувати користь від впровадження сторінок в соціальних мережах, необхідно опрацювати всю статистику їх відвідування, встановивши категорії відвідувачів, їх вік, місце проживання тощо. На жаль, для виконання подібної роботи необхідно мати окремого працівника – менеджера соціальних сторінок, який буде займатися лише музейним контентом, тому це завдання для майбутнього.

Про значущість використання соціальних мереж свідчить той факт, що з 2012 року «Музейний простір» регулярно моніторить наявність музеїв в соціальних мережах Facebook та ВКонтакте. За результатами моніторингу складається рейтинг найбільш популярних музеїв [3, 4, 5, 6]. Хоча самі автори цього дослідження вказують на недосконалість даної статистики, адже результати підводяться тільки для музеїв, що створили публічні сторінки. Ті ж музеї, котрі створили музейні сторінки як особисті, до рейтингу не включаються. Проте цей зріз музейної діяльності певною мірою дозволяє співвіднести свою роботу з тим, що роблять колеги.

Дуже важливим для популяризації музею є використання одного з найпопулярніших сервісів, що надають послуги відеохостингу – YouTube. На ньому можна викладати як інформаційні відеоролики чи інтерв'ю, так і виготовлені музеєм відеофільми, присвячені різним темам чи музейним дослідженням. Проте створення таких відеоматеріалів потребує значних людських та матеріальних затрат, професійних навичок, яких на сьогодні наш музей не має. Тому здебільшого цей музейний ресурс на сьогодні

здебільшого наповнюється фільмами, знятими під час музейних свят операторами місцевого та обласного телебачення.

Загалом використання соціальних мереж та підтримання сайту вимагають значних людських затрат та наявності сучасної комп'ютерної техніки. «Це постійна, кропітка, наполеглива праця – викласти зображення, подати науковий текст, коментарі, статті, описи проєктів, анонсів, новин та інших необхідних для характеристики музейного життя речей. На сайтах досить часто можна знайти інформацію, яку ніколи не отримаєш під час особистого візиту до музею» [7].

Відвідувачами сайту цінується якість контенту: легкість сприйняття, відповідність знайденої інформації своєму запиту, актуальність, цікавість написання (повинно виникати бажання додати сторінку в вибране і передати посилання знайомим). Ці фактори впливають на інтерес користувача як до сайту, так і до сторінок у соціальних мережах. Сьогодні музеї повинні пропагувати не тільки свої виставки, експозиції, але й ідеї, програми, знайомити громадськість не тільки з серйозною, а й цікавою розважальною інформацією, рекламувати свої послуги і своїх співробітників [1, с. 21]. Існування власного сайту надає музейним співробітникам можливість не тільки інформувати потенціальних відвідувачів про заходи, що плануються чи проведені в музеї, а й широкі можливості для видання власних інформаційних продуктів – електронних каталогів, інтерактивних мультимедійних програм чи путівників по музею різними мовами. Адже на сьогодні, в зв'язку з недофінансуванням, музеї зазнають значних труднощів з виданням друкованих видань.

Таким чином, присутність музею І. Ю. Репіна в Інтернет-просторі, завдяки створенню професійного сайту та широкій представленості в соціальних мережах, є одним із пріоритетних напрямків розвитку. Сьогодні наш музей виконує перші кроки в опануванні Інтернет-простору. Попереду ще дуже багато роботи, та все ж шлях вибраний вірно, бо саме використання сайту та соціальних мереж не лише для рекламування музейного продукту, а й для налагодження діалогу з віртуальними відвідувачами, для створення різноманітних освітніх проєктів, демонстрації оцифрованої колекції з коментарями і можливістю загального доступу та інше дозволить музею вийти на новий рівень, надасть можливість стати більш конкурентоздатним.

Література

1. Даршн О. Э. Паблнк рллейнзн в музе: техннка успеха. Музей и новые технологии [Текст] / О. Э. Даршн // На пути к музею XXI века / сост. и науч. ред. Н. А. Никишин. – М. : Прогресс-Традиция, 1999. – 216 с.
2. Зінченко О. Що не так із сайтами українських музеїв [Електронний ресурс] / О. Зінченко // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/21/108504>.
3. Копитько О. 100 крацнх музеїв і галерей України – 2013: рейтинг користувачів Facebook [Електронний ресурс] / Олексій Копитько. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/31822>.
4. Копитько О. Крацї музеї і галереї України: рейтинг користувачів Facebook [Електронний ресурс] / Олексій Копитько. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/30326>.
5. Копитько О. Рейтинг музеїв України: версія пользователей Вконтакте [Електронний ресурс] / Олексій Копитько. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/25276>.
6. Копитько О. Рейтинг українських музеїв: версія користувачів Facebook [Електронний ресурс] / Олексій Копитько. – Режим доступу: <http://www.prostir.museum.ua/post/25248>.
7. Сосновська Т. Недремне око інтернету [Електронний ресурс] / Т. Сосновська. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/32090>.
8. Червоний Є. Музеї та соціальні мережі: нові можливості та випробування [Текст] / Є. Червоний // Музейний простір. – 2013. – № 2. – С. 30–33.
9. Шевцов І. П. Створення музейного сайту – необхідна складова сучасної маркетингової системи закладів культури [Текст] / І. П. Шевцов // Сімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на проблеми соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 53–57.

СПЕЦИФІКА І МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ФІЛЬМІВ І МУЛЬТФІЛЬМІВ В МУЗЕЙНІЙ РОБОТІ В НАПРЯМКУ «АРХЕОЛОГІЯ»

А. В. Юрченко,
науковий співробітник Художньо-
меморіального музею І. Ю. Репіна

Фактично всі музеї України зіткнулись з падінням кількості відвідувачів закладів. В цього є ряд причин: незадовільне матеріальне становище громадян, низька зацікавленість педагогічних колективів в організації відвідин музеїв, а також те, що сучасному поколінню і дітей і дорослих може бути просто нецікаво в тради-

ційних експозиційних залах. Залучення більшої кількості відвідувачів до музеїв можливе лише за умови, що їм, цим відвідувачам, буде цікаво в музеї [1, с. 304–307]. Для зацікавлення необхідно використовувати всі наявні засоби – «розбавляти» розповідь цікавими фактами, хай навіть не 100% науковими; порушувати інструкції і правила та дозволяти доторкнутись до тих предметів, котрим це не зашкодить (або, як варіант, створити муляжі та копії); а також максимально використати потенціал сучасних технологій.

В експозиційних залах та в ході традиційної екскурсії майже неможливе використання сучасних технологій. Сучасний стан музейного обладнання не дозволяє використовувати навіть мультимедійний проектор. Але це можливо на музейних заняттях. Співробітники Художньо-меморіального музею І. Ю. Репіна вже довгий час розвивають такий напрямок роботи як музейна педагогіка [3, с. 119–124]. За цей час було розроблено декілька циклів музейних занять: «Оживають речі», «Абетка мистецтв», «Найдавніше минуле краю»; а також окремі заняття, котрі не входять до цих циклів. Всі заняття супроводжуються мультимедійними презентаціями. Для кожної вікової групи презентації відрізняються.

На заняттях з циклу «Найдавніше минуле краю» з початковими класами акцент робиться на максимальну візуалізацію. Так, використовуються фрагменти мультфільмів, яскраві картинки і мінімум наукового пояснення. Для старших класів підібрані більш змістовні картинки, мультфільми змінені науково-популярними фільмами (хоча деякі фрагменти освітніх мультфільмів вони також дивляться із задоволенням). Так, використано перший мультфільм з циклу «Занимательные уроки. Всемирная история. Древний человек». З мультфільму взято фрагменти, в котрих йдеться про вибір давніми людьми місця проживання та матеріалів для знарядь праці; поширення первісних культур та племен по всій планеті; а також про використання глини для виготовлення керамічних виробів. Крім того, використовується мультфільм «Археологія» з мультсеріалу «Смішарики». Цей мультфільм за три хвилини демонструє шкоду від того процесу, котрий сьогодні спостерігається повсюди – руйнування пам'яток археології шукачами скарбів. Але разом з тим, в згаданій серії мультсеріалу цікаво і змістовно говориться про те, що ж насправді є скарбом.

Якщо останній мультфільм можна використати в занятті для старшокласників, то мультфільм «Занимательные уроки» необхідно замінити серйознішим матеріалом. Для цього використано фільм «Одіссея первісної людини», підготований французьким каналом France 3. Не дивлячись на те, що фільм виготовлений на

основі західноєвропейського матеріалу, певні моменти з нього абсолютно придатні для використання.

В ході розповіді про археологічні епохи, ми розповідаємо дітям, що на нашу територію люди приходили і з Кавказу, і з Центральної Європи. А також розселялися звідси на значні території. Тому, наш край ніколи не був ізольований від загальноісторичного процесу. Розповідь про кожен історичну епоху, представлену в регіоні, супроводжується демонстрацією дітям відповідних артефактів.

Тут ми стикаємось з проблемою відсутності відеоматеріалів. Якщо для висвітлення епохи неоліту підходять фільми, зняті навіть в Західній Європі, то в подальшому кожен регіон розвиватиметься в своїй ніші. Для епохи енеоліту не підходять навіть фільми, зняті про Правобережжя Дніпра. В цей період на Лівобережжі розвиваються культури ямної культурно-історичної спільноти. А Правобережжя стає ареалом розповсюдження всім відомої трипільської культури. Через багатство матеріального світу останньої саме на неї звертають увагу виробники фільмів. Для цієї епохи обрано фільм № 7 з циклу «Невідома Україна», що був створений Національною кінематекою України – «Ті, що приборкали коня». Фільм було знято в 1993 році. Незважаючи на професійний підбір інформації, надзвичайно змістовний текст, а також на професійне озвучення, у фільму є один великий недолік – однотипний відеоряд. Показано зйомки природних ландшафтів, натурні зйомки. Проте немає яскравості та живості. З циклу «Невідома Україна» нами використано декілька фільмів, але до всіх них було підібрано власний відеоряд. Цей відеоряд складається з зображень, а також різних візуальних прийомів. Все це – звук з фільму «Невідома Україна», ілюстрації на тему «Епоха бронзи в Східній Україні», а також окремі кадри з археологічних розкопок, скомбіновано в єдиний фільм за допомогою компоненту Movie Maker. Ця програма використовується неодноразово.

Наступним періодом в історії людства є так званий ранній залізний вік. Для Східної України він пов'язаний з таким народом, а точніше союзом племен, як скіфи. Про скіфів відеоматеріалів достатня кількість. Крім того, є навіть фільми, зняті на основі місцевого матеріалу. З урахуванням того, що скіфоїдні культури були схожими на теренах від Кавказу до Дніпра, можна використовувати навіть фільми, зняті в Росії. Разом з тим, більшість фільмів звертає увагу на скіфське золото та на військову могутність цих племен. Якщо золота немає у фондах згаданого музею, то предмети озброєння представлені більше як 40 наконечниками стріл,

а також коротким мечем-акінаком. Також в Музеї є декілька зразків дрібної скіфської пластики. Отже, обрані наступні фільми: «Скіфи. Воїни степу», знятий в 2007 році Національною телекомпанією України; перша серія з циклу «Країна. Історія українських земель», а також фільм № 8 з уже згаданого циклу «Невідома Україна».

Після занепаду культур скіфського часу терени Подонців'я заселяють носії черняхівської культури. Про саму культуру жодного фільму не знято. Тому довелось іти іншим шляхом. Шукати фільми про окремих її носіїв. Відомо, що це було поліетнічне утворення, до складу якого входили германські племена, сармати та слов'яни. Власне, щодо нашої території актуально було звернути увагу на сарматів та слов'ян. Про початки історії наших безпосередніх предків фільмів більше ніж достатньо. Але ряд з них не витримує критики. Тому з усього масиву нами було використано серії № 3 «Звичаї слов'ян» та № 19 «Ремесла» з циклу «Історія України», озвученого Богданом Ступкою та серії № 15 «Як народжувалась наша Держава» та № 20 «Спроба Мономаха» з циклу «Невідома Україна». Щодо сарматів, то тут відеоматеріалу значно менше. Нами було використано серії № 11 «Сармати і Сарматія» та № 12 «Тут переходили народи» з циклу «Невідома Україна» та окремі кадри фільму «Warriors. Attila the Hun», знятого в 2007 році студією BBC.

Останній період, котрий ми включаємо до розповіді про найдавніше минуле краю, це період салтівської (салтово-маяцької) археологічної культури або ж хозарського панування. Єдиний фільм, котрий підійшов нам за змістом, це «Алани. Дорога на Запад». Проте, при підготовці цього фрагменту розповіді нами було максимально використано власні матеріали. Адже період раннього середньовіччя є чи не єдиним археологічним періодом в історії міста, котрий цілеспрямовано досліджувався.

Використання такого значного масиву відеосюжетів несе в собі загрозу заміщення у пам'яті слухачів (частіше за все школярів) всього іншого, про що йде мова під час музейного заняття. Тому доводиться обирати, на які саме епохи демонструвати фільми. Вибір залежить від замовлення самої аудиторії. Якщо їх цікавить все найдавніше минуле краю, то демонструються лише знакові моменти – досягнення людей в епоху неоліту; яскравість скіфоїдних культур; поява перших слов'ян в регіоні і їх боротьба зі степом, а також прихід сюди аланів та побудова першого укріплення на Чугуївському плато. Про всі інші епохи говориться коротко і без фільмів. Якщо ж замовники просять зробити акцент на якомусь одному періоді, тоді фрагменти фільмів розширюються.

Крім музейних занять, відеосюжети було вирішено задіяти і для проведення свята Музейна ніч. З огляду на те, що виставку «Найдавніше минуле краю» було відкрито в березні і вона користувалась значною популярністю, було вирішено основне дійство в краєзнавчому відділі музею розгорнути саме довкола неї.

Є ще одне завдання, постановка котрого на сьогодні стоїть досить гостро з огляду на поширення так званої «чорної археології». Безкарність таких дій криється не лише в недосконалості законодавства. Проблема ще і в низькій археологічній грамотності населення. Тому досить важливо пояснити громадськості цінність всього археологічного матеріалу, а не лише «золота». Необхідно пояснити, що порушений одного разу культурний шар вже ніколи не буде таким, витягнуті з землі речі назад вже не покладеш [2, с. 11–12.]. Наша пам'ять – одна з ознак, за котрою людина відрізняється від тварин. Необхідно пам'ятки історії оберігати, зберігати для наступних поколінь [6, с. 7].

Аби продемонструвати минуле з його традиціями було залучено дитячий вокально-хореографічний колектив «Каблучок» з культурного центру «Імідж». Дівчата та хлопці досить ефектно з'явилися з темряви, освітлюючи собі дорогу смолоскипами. Виконали декілька народних пісень та сплели вінки з трави. А потім зникли за музейними дверима. Цим самим вони символізували, що минуле не зникло безслідно, а зберігається в музеях.

Потім відвідувачам було запропоновано переглянути фільм про археологічне минуле Чугуївщини. Фільм був підготований співробітниками музею на основі наявних відеоматеріалів. В ході роботи над ним, постали наступні проблеми:

- Жоден із фільмів не влаштував повністю. Це пояснюється тим, що територія Подонців'я мало цікавить кінематографістів і такого фільму просто не існує.
- Не лише картинку, але і текст жодного з фільмів не можна було використати для створеного фільму. В мережі важко знайти хоча б два однотипних фільми про різні епохи. Текст довелось записувати окремо на місцевій радіостанції.
- Головна проблема – низька розподільна якість матеріалів, викладених до всесвітньої павутини. Це є своєрідним захистом авторських прав, адже використати такі фільми досить важко. А також просто економить місце на серверах.

Для того, аби відібрати необхідні матеріали для фільму, довелося переглянути значну кількість документальних і художніх фільмів. Проте з'ясувалось, що оптимальними є все ж ті, котрі використовувались для ілюстрацій музейних занять. В якості проло-

гу до фільму було застосовано кадри сюжету «Політ над Дінцем», знятого з кабіни вертольота. Саме в цей момент голос за кадром пояснює глядачам, чому саме означена територія користувалась значною популярністю серед давнього населення. Надалі в фільмі йдеться про те, що археологія і археологи здатні розповісти нам багато цікавого про наше минуле. В цей момент на екрані з'являються кадри з археологічних розкопок. Ці кадри були зняті на Більському городищі, що на Полтавщині, для новостійного сюжету одного з місцевих телеканалів. Проте кадри типові і за великим рахунком могли бути зняті на будь-якому археологічному пам'ятнику. А вже далі йшли кадри зі згаданих вище відеофільмів. Щоправда, як зазначалось вище, в супроводі оригінального тексту, підготованого співробітниками музею та записаного на радіостанції.

В ході підготовки свята гостро постала ще одна проблема. Вона відчувалась і раніше, але тепер виросла фактично до розмірів Всесвіту. І ця проблема – відсутність необхідної техніки у Музею. І мова не про кінокамери та звукозаписувальні пристрої. Зрозуміло, що подібна техніка музею не є необхідною. Йдеться про мультимедійні проектори, екрани та озвучувальну техніку. Якщо питання з екраном вирішилось досить просто – його замінив звичайний банер, то іншу апаратуру довелося орендувати у ще одного партнера дійства – агентства організації свят «ROUT».

Отже, краєзнавчий матеріал має великий потенціал в ході вивчення історії в школі. Історичне краєзнавство є одним із джерел збагачення знаннями про рідний край, виховання любові до нього і формування громадянських понять і навичок. Саме через такий матеріал розкривається взаємозв'язок загальноісторичного і конкретного в історії. Саме археологічні джерела, в зв'язку з їх наочністю, можливістю доторкнутись до них, але, разом з тим, і загадковістю, викликають у відвідувачів найбільший інтерес. А з огляду на те, що на Чугуївщині представлені всі археологічні епохи, починаючи з неоліту, історію цього регіону можна досить повно пов'язати з історією України і Харківщини. Проте для повноти сприймання необхідно ілюструвати цей матеріал фрагментами фільмів та мультфільмів.

Сучасність ставить перед музейниками нові вимоги. Їм вже не достатньо вміти використовувати комп'ютер як друкарську машинку. Необхідно освоювати ряд інших додатків, таких як Movie Maker, Photoshop та інші. А також максимально використовувати мережу Internet. Крім того, стає зрозуміло, що музеї не можуть розвиватись відокремлено від всього суспільства. Необхідно йти в ногу з прогресом і використовувати все, що він пропонує для за-

доволення вимог відвідувачів. До того ж, як стало остаточно зрозуміло в ході підготовки свята Музейної ночі, необхідно шукати партнерів як серед закладів освіти та культури, так і серед приватних підприємців міста.

Література

1. Карасенко В. Ю. Як повернути дитину в музей, або як повернути музей дитині? [Текст] / В. Ю. Карасенко // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. – Д. : АРТПРЕС, 2009. – Вип. 11 : Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – 608 с.
2. Класова О. А. Музейна педагогіка: проблеми і досягнення [Електронний ресурс] / О. А. Класова. – Режим доступу: http://www.artmuzeum.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=115%3A-q&catid=34%3Ademo-category&Itemid=53
3. Мартем'янова Н. С. До питання про умови особистісно-орієнтованої, розвиваючої освіти у музейному середовищі [Текст] / Н. С. Мартем'янова // Віснадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XVIII Сумцовських читань), 18 квітня 2012 р. – Х. : Майдан, 2012. – С. 119–124.
4. Юрченко А. В. Археологія в музейній педагогіці [Текст] / А. В. Юрченко // Віснадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XVIII Сумцовських читань), 18 квітня 2012 р. – Х. : Майдан, 2012. – С. 130–137.

МУЗЕЙНИЙ ЗАХІД-ГРА «СТЕЖКАМИ ДАВНІХ ГОНЧАРІВ» В ХІМ

К. Ю. Пеляшенко,
науковий співробітник ХІМ

Одним з перспективних напрямків сучасної музейної діяльності є музейна педагогіка. Даний вид діяльності представляє музей як освітній та виховний заклад, направлений передусім на роботу з аудиторією [9, с. 7]. Культурно-освітня функція музеїв не є новою, проте загальні культурні трансформації суспільства, розширення розважальної інфраструктури та розвиток системи освіти і виховання вимагають від музейних закладів впроваджен-

ня нових методів музейної комунікації. Сучасний музей, значення якого визначається його комунікаційним потенціалом, повинен, перш за все, враховувати інтереси аудиторії [6, с. 3]. Одним з головних завдань музейної комунікації є встановлення взаємодії з навчальними закладами, в першу чергу зі школами. З комплексу публікацій останніх років можна зробити висновок, що цей напрямок набуває все більшого розвитку. Ряд сучасних музеїв мають багатий досвід роботи зі шкільною аудиторією на базі своїх експозицій та фондів [напр.: 3; 8]. Впровадження інтерактивних засобів роботи з аудиторією визнають перспективним не тільки для шкільної, а і для студентської аудиторії [1]. Водночас з поживленням інтересу до музейної педагогіки з'являються і критичні зауваження на адресу розважальної сфери музейної діяльності, з акцентом на ряд недоліків інтерактивних методів подачі інформації [2]. Відкриті обстоювання своїх позицій у друкованих виданнях, як з боку противників, так і прибічників даного напрямку, свідчать про актуальність проблем музейної комунікації, наявність і досягнень, і помилок. Тому важливою складовою обговорення питань музейної педагогіки є обмін досвідом.

Інтерактивний захід «Стежками давніх гончарів» розрахований на дітей молодшого та середнього шкільного віку (10–14 років), з урахуванням психофізичних рис та інтересів саме цієї вікової категорії [5]. Проте, з досвіду проведення даного заходу було помічено, що даний матеріал є актуальним та викликає інтерес і у частини дорослої аудиторії.

Музейний захід-гра розроблений в рамках одного з напрямків діяльності відділу науково-освітньої роботи Харківського історичного музею. Останнім часом, відділом створено цілий ряд інтерактивних заходів, що охоплюють різні аспекти історичної науки, завданням яких є пошук нових методів роботи зі шкільною аудиторією [7]. З досвіду проведення подібних заходів можна констатувати, що поєднання інтерактивної гри з традиційними методами подачі інформації є найбільш продуктивним у процесі пізнання історії дитячою аудиторією та сприяє росту загального інтересу до музею. При цьому важливо усвідомлювати, що інтерактивна гра повинна бути не кінцевою метою, а тільки засобом пізнання.

Серед основних завдань інтерактивного заходу є включення відвідувачів у комунікативний процес за допомогою педагогічної гри. Учасникам надається можливість самостійної творчої діяльності, під час якої здобуваються знання, вміння та навички. Така діяльність направлена на стимулювання інтересу учнів до історії і пробудження бажання до нових знань.

Метою такого заходу є розширення кругозору дитячої аудиторії про заняття і ремесла давніх суспільств, отримання знань про давнє гончарство та особливості дослідницької роботи археологів. Водночас відбувається розвиток навичок роботи в групі, критичного та творчого мислення у дітей за допомогою аналізу інформації, взаємодія особистості в колективі. Не менш важливим є виховання в молоді патріотичного мислення та поважного ставлення до вітчизняної історії.

Методика проведення заходу побудована на органічному синтезі різних видів подачі інформації. Серед таких: виклад теоретичного матеріалу за допомогою мультимедійних заходів, впровадження прийомів гри, тематична екскурсія та майстер-клас. Важливою складовою є забезпечення комунікації з аудиторією на всіх рівнях сприймання інформації: візуальному, аудіальному та кінестетичному.

Основний зміст заходу.

Захід проходить у кілька етапів та триває 45–60 хвилин.

Підготовчий етап розпочинається із зустрічі з аудиторією та вступного слова, у якому пояснюється стратегія, зміст заходу, правила, завдання та цілі, а також загальні поняття стосовно давнього гончарства (що таке кераміка, гончарство і яку роль воно відігравало у житті давнього суспільства). Для встановлення контакту це робиться в режимі діалогу, за допомогою питань та відповідей.

Другий, теоретичний етап заходу, представляє собою мультимедійну лекцію «Нарис історії появи кераміки та розвитку гончарної справи у давнину». Під час лекції аудиторія отримує основну інформацію про причини появи кераміки, особливості її практичного застосування в різні історичні періоди, технологію виробництва гончарних виробів та загальне значення вивчення гончарних традицій у розвитку науки.

Третій етап – ігровий. Після здобуття теоретичних знань про давнє гончарство, координатор заходу пропонує учасникам гру. Емоційне залучення учнів до гри проходить у кілька конкурсів, від простих до більш складних. При цьому вводиться елемент змагання: аудиторія розділяється на дві команди, які суперничають за найбільш успішний ігровий результат.

Перший конкурс проходить у вигляді вікторини. За допомогою загадок та запитань учні закріплюють свої знання про різновиди глиняного посуду та функціональне призначення кожного виду.

Другий конкурс має назву «Археологічний пазл». Він проводиться на швидкість та є більш розважальним. Кільком представ-

никам з обох команд видаються пазли, з яких треба за короткий час зібрати зображення давньої амфори. Аудиторія інформується координатором, що більшість керамічних виробів виявлених під час розкопок з'являється перед очима археологів в уламках, а одним з завдань науковця є збір такого археологічного пазлу з метою відновлення форми.

Третій конкурс передбачає гру з картками. Учасникам видають картки з зображеннями основних етапів виготовлення глиняного посуду (заготовка, замішування глини, процес ліплення, орнаментатії, випалу глиняних виробів), які необхідно розкласти у правильному порядку. Тим самим учнями засвоюється інформація про послідовність гончарного процесу.

Четвертий конкурс присвячений археологічній атрибуції знахідок. Учасникам видаються орнаментовані фрагменти давньої кераміки і картки з малюнками кераміки різних археологічних культур. За правилами необхідно кожний артефакт покласти біля відповідної картки та пояснити свій вибір. Під час такого практикуму аудиторія усвідомлює наскільки яскраво особливості гончарного виробництва маркують етнічні або племінні групи давнини.

П'ятий конкурс – археологічні культури і давня кераміка. Учасники запрошуються до експозиції «На перехрестях століть. Археологія краю», де повинні розкласти картки, отримані під час попереднього конкурсу, біля відповідних вітрин, у яких експонуються археологічна кераміка різних хронологічних періодів.

Таким чином, під час гри учні нібито самостійно залучені до процесу археологічного пізнання давнього гончарства, починаючи від реконструкції етапів гончарного виробництва, закінчуючи хронологічною та етнокультурною атрибуцією артефактів.

Четвертий етап – експозиційний. Після останнього конкурсу координатор гри запрошує всіх до оглядової тематичної екскурсії по експозиції «На перехресті століть. Археологія краю». Увага слухачів акцентується на основні етапи розвитку давнього гончарства. Паралельно співробітник музею перевіряє правильний порядок розташування карток з останнього ігрового конкурсу та після завершення екскурсії підбивається загальний підсумок гри.

П'ятий етап – майстер-клас. Після заключного слова учасники запрошуються на майстер-клас з ліплення глиняних виробів. На практиці такий прийом було застосовано на Міжнародному дні музеїв в 2013 р. Проводив його керівник гуртка «Кераміка» Центру дитячої та юнацької творчості № 1 В. І. Пузанок. Під час заходу відбувся практикум з ліплення глиняних свистків. Як альтернатива даному майстер-класу, останнім часом запропоно-

вано інший практикум з ліплення: виготовлення моделей давніх глиняних виробів та різні прийоми їх декорування за допомогою дерев'яних орнаментирів.

Отже, під час подібного інтерактивного заходу аудиторія перетворюється на активних учасників певного тематичного процесу. Емоційне залучення учнів до гри, передача інформації аудиторії у формі ігрового завдання збільшує ефективність сприйняття матеріалу та сприяє розвитку здатностей і вмінь. Головні переваги ігрового методу: розкриття творчої енергії, розвиток індивідуальних навичок, стимулювання логічного мислення, розвиток пам'яті та моторики, що є важливими складовими засвоєння початкових знань. Окрім того, гра направлена не тільки на передачу інформації, а і несе в собі психологічну функцію: переживання та позитивні емоції.

Спектр можливих прийомів, які можна застосовувати при розробці музейних ігрових заходів, досить різноманітний: ігрові вправи, імітаційно-моделюючі, пошукові ігри, ігри дослідження, рольові й ділові ігри. При створенні даних програм та виборі виду педагогічної гри слід враховувати вікові, психологічні особливості і потреби учасників [4, с. 156].

Серед недоліків проведення музейного заходу-гри можна назвати наступні: додатковий шум в експозиційній залі та необхідність блокування території на час проведення заходу, необхідність обмеження аудиторії учасників (оптимальна група 20–30 осіб).

Досвід проведення музейного заходу «Стежками давніх гончарів» показав перспективність впровадження подібних проектів із залученням археологічних артефактів у ігрових моментах та актуальність подальшого впровадження подібної форми популяризації наукових знань. Експозиція музею «На перехрестях століть. Археологія краю» має значний науковий потенціал: насиченість вітрин експонатами по кожному періоду давньої історії, різних за своїм функціональним призначенням, матеріалом та стилем виготовлення. Для розробки подальших інтерактивних заходів з археологічної тематики на базі Харківського історичного музею можна назвати проекти, присвячені давній зброї, прикрасам, релігії та поховальним обрядам, різним аспектам господарської діяльності давнього населення.

Джерела та література

1. Ботякова О. *Музейная игра как форма и метод в обучении студентов* [Текст] / Ольга Ботякова // *Музей.* – 2009. – № 8. – С. 80–86.

2. *Играть или не играть? От какого наследства мы отказываемся?* [Текст] // Музей. – 2013. – № 2. – С. 28–33.
3. Кондрашова Л. Академический музей – современный образовательный центр [Текст] / Лидия Кондрашова // Музей. – 2010. – № 9. – С. 63–65.
4. Мартем'янова Н. С. Ігрові педагогічні технології в музейній роботі з дітьми [Текст] / Н. С. Мартем'янова // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XIX Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 155–156.
5. Пеляшенко К. Ю. Сценарій музейного заходу «Стежками давніх гончарів» [Текст] / К. Ю. Пеляшенко // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2013. – 9 с.
6. Сошнікова О. М. Соціокультурний потенціал музейної комунікації [Текст] / О. М. Сошнікова // Сімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 3–8.
7. Співак О. П. З досвіду проведення інтерактивних заходів для учнівської аудиторії на базі ХІМ [Текст] / О. П. Співак // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XIX Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 174–178.
8. Шервуд О. Город как бродилка и читалка [Текст] / Ольга Шервуд // Музей. – 2013. – № 1. – С. 36–39.
9. Юхневич М. Ю. Я поведу тебя в музей [Текст] : учебное пособие по музейной педагогике / М. Ю. Юхневич – М. : Российский институт культурологии, 2001. – 153 с.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ
У РОБОТАХ НАУКОВЦІВ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО
ТОВАРИСТВА ПРИ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ
НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Ю. А. Конюшенко,
к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ

Демократичні зміни у сучасному українському суспільстві зумовлюють переосмислення окремих проблем історичної науки. Нині Україна переживає новий етап національного піднесення,

складовою якого є посилення інтересу науковців і громадськості до вітчизняної історії та культури. Проблематика історії української історичної науки стає все більш актуальною темою для сучасних наукових студій. У цьому контексті, розвиток історичних досліджень на рівні наукових товариств дає змогу краще виявити регіональну специфіку поступу українських наукових об'єднань, зокрема Історико-філологічного товариства, що функціонувало при Імператорському Новоросійському університеті в Одесі (далі ІФТІНУ). Локальна специфіка пошуків вчених ІФТІНУ у галузі вітчизняної історії становить науковий інтерес.

У вітчизняній історіографії дана проблема довгий час залишалася малодослідженою. У дорадянський період історіографічного вивчення наукова діяльність ІФТІНУ і, зокрема, питання вивчення вітчизняної історії учасниками Товариства не знайшла належного висвітлення. Статті та історичні записки членів Товариства [22; 26] мали описовий характер і містили загальну інформацію про діяльність ІФТІНУ.

Історіографія Радянського періоду характеризується підвищенням інтересу до діяльності наукових університетських об'єднань, в тому числі й ІФТІНУ. Проте ця діяльність розглядалася лише в контексті розвитку науки Одеського університету [6; 8; 25; 16].

У вітчизняній історіографії пострадянського періоду з'явилися праці, у яких опосередковано висвітлюються різнобічні аспекти та напрями наукової роботи університетських товариств, зокрема ІФТІНУ [4; 14]. Необхідно окремо відмітити роботи З. В. Першиної [18] та Т. М. Попової [19], у яких розглянуті важливі площини досліджень вітчизняної історії представників одеської наукової школи. Проте узагальнюючої роботи, де висвітлювалася діяльність саме учасників ІФТІНУ у вивченні історії України, досі не створено.

У другій половині XIX ст., на тлі економічних та політичних змін, що сприяли прискоренню загального культурного розвитку держави, активізується процес консолідації інтелектуальної еліти. Вчені гуртувалися в об'єднання, прагнучи знайти якомога більше можливостей для реалізації власних наукових захоплень та інтересів. Це виражалося у відкритті наукових товариств. Технічні, юридичні, природничі, історико-філологічні і т. п. товариства створювалися і функціонували як самостійні суспільні й наукові організації, так і під егідою вищих навчальних закладів – університетів. Перші об'єднання в Російській імперії почали з'являтися в другій половині XVIII ст. [24, с. 73], а з 1804 року плідно функціонували при університетах у Москві, Дерпті, Санкт-Петербурзі

[23, с. 42]. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, перші університетські наукові об'єднання історичного напрямку були засновані при Київському (у 1872 році) та при Харківському (у 1876 році) університетах.

На півдні Російської імперії, в Одесі, Історико-філологічне товариство при Імператорському Новоросійському університеті було відкрито лише у 1889 році. Засновниками Товариства виступили яскраві представники гуманітарної науки того часу, провідні професори історико-філологічного факультету: І. С Некрасов, О. О. Кочубинський, В. І. Шерцль, Ф. І. Успенський, О. І. Кирпичников, Г. І. Перетяткович, Е. Р. фон-Штерн та інші [7, с. 726], кожен з яких був визначним вченим у своїй царині.

Історико-філологічне товариство при Імператорському Новоросійському університеті діяло більше 30 років і об'єднало дослідників широких наукових інтересів. Учасники ІФТІНУ досліджували достатньо широке коло проблем: питання візантієзнавства й слов'янознавства, історіографії, бібліографії, джерелознавства, всесвітньої та вітчизняної історії.

У наукових шуканнях членів Товариства важливе місце займають роботи з вітчизняної історії. Учасники цього наукового об'єднання розробляли питання регіональної історії, етнографії. Праці науковців містили багаті та різноманітні детально опрацьовані й систематизовані фактичні матеріали. Так, історія Південної України, а саме діяльність князя Потьомкіна з військової колонізації Новоросійських земель, була предметом наукового вивчення члена ІФТІНУ Є. О. Загоровського [17], а історія розселення циганських громад у Бессарабській області привернула увагу дослідника П. М. Шейміна [21, с. 49], який, спираючись на статистичні відомості проведених переписів циган, визначив райони їх найбільшої локалізації.

Водночас, питання історико-етнографічного спрямування знайшли відображення у працях учасників Товариства О. І. Маркевича, І. С. Ястребова, О. Ф. Музиченка.

Помітний внесок у розробку питань вітчизняної історії зроблено одним з найактивніших учасників Товариства, професором Новоросійського університету О. І. Маркевичем. Вчений широких наукових інтересів у своїх дослідженнях розглядав проблеми економічного і культурного розвитку України, зокрема Південної її частини – історії Новоросійського краю та міста Одеси [9; 10; 11]. Маркевичем була проведена копітка дослідницька робота з вивчення й опису актів Слобідської України, що належали графу Толстому [12]. Багато уваги приділяв О. І. Маркевич також

і етнографії [13]. У світосприйнятті науковця саме народ виступає суб'єктом історичного процесу. Це підкріплюється особливою увагою дослідника до народних звичаїв, побуту, фольклору. О. І. Маркевич щиро захоплювався народною культурою, зібрав рідкісну колекцію історичних документів. В його архіві збереглися зошити багатьох народних пісень, спогадів старожилів, записаних науковцем у різних губерніях України [1; 2; 3].

Значним внеском до краєзнавчих студій ІФТІНУ стала ґрунтовна праця дійсного члена товариства В. М. Ястребова «Материалы по этнографии Новороссийского края» [27, с. 59–260], що містила наукові розвідки Єлисаветградського і Олександрійського повітів Херсонської губернії. Впродовж десяти років вчений, разом зі своїми помічниками, досліджував історію заселення цих територій. Ці два повіти, що спочатку складали частину територій Вольностей Запорізького війська, а потім увійшли до складу Нової Сербії, на думку вченого, були опорними пунктами, що використовувалися населенням для колонізації новоросійських степів. Господарчий інтерес до цих територій виявляли і переселенці, і урядові кола. Економічні і культурні взаємовпливи та взаємопроникнення строкатого населення цього регіону, на думку історика, призвели до формування особливого типу народності – новоросійської. Крім сербських переселенців, які справляли достатньо помітний вплив на господарське життя цього регіону, на початку XIX ст. тут почали з'являтися і болгарські поселенці. Особливий інтерес викликають зібрані автором відомості з життя і побуту сербів [27, с. 59].

До історії розселення болгар у південному регіоні і їх весільної обрядовості звернувся дійсний член товариства О. Ф. Музиченко. У роботі «Болгары – поселенцы Крыма» науковець докладно розглянув історію переселення болгар до Криму та їх обрядовість, докладно відтворив комплекс весільних ритуалів на прикладі селища Кишлак [15].

Дослідженню народознавства та українського фольклору значну увагу приділяв активний учасник ІФТІНУ Х. П. Яшуржинський. Його перу належать розвідки «Остатки язычества в похоронных обрядах Малороссии», «Обряд и песни, касающиеся жатвы (преимущественно в Малороссии и Белоруссии)», «Почитание источников и колодцев (в Украине)», «Почитание умерших в Малороссии (культ предков)» [5, с. 95].

Плідна науково-дослідницька робота членів Товариства вилилася у глобальний спільний проект етнографічного дослідження південних територій Російської імперії. У січні 1899 р., за ініціати-

вою В. М. Істріна, в ІФТІНУ було прийняте рішення: з метою здійснення комплексного фольклорно-етнографічного дослідження південного регіону – території Бессарабії, Чорноморського узбережжя та Криму – виробити Програму етнографічних досліджень [20, с. 22]. Розробили програму члени Товариства О. І. Маркевич, Х. П. Ящуржинський та О. О. Кочубинський і програма (1000 примірників) була розіслана вчителям, священикам та шанувальникам історичної науки Таврійської губернії [20, с. 46].

У межах цього проекту проводилося дослідження етносоціального складу сільського населення Південно-Західної і Південної України, ментальності українського і російського селянства, фольклору народностей, які мешкали у південному регіоні, специфіки обрядів українського населення й інших народів Північного Причорномор'я, етнічного складу південного регіону в цілому. Незважаючи на те, що краєзнавче дослідження здійснювалося переважно у формі фольклорно-етнографічного вивчення побуту і культури населення південних територій України, які на той час перебували у складі Російської імперії, результати цієї діяльності стали помітним внеском у вітчизняну науку.

Підсумовуючи все вищезазначене, необхідно сказати, що вивчення історії України в ІФТІНУ характеризувалося регіональним підходом. Наукові роботи членів Товариства з проблем вітчизняної історії це, передусім, зібрані і опрацьовані фольклорно-етнографічні дослідження Півдня України. Результати цих досліджень склали цінний творчий доробок ІФТІНУ та стали органічною складовою вітчизняної історичної науки. В подальшому вони можуть бути використані співробітниками музеїв України як цінний науковий матеріал при побудові експозицій з історії та етнографії України XIX – початку XX ст.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 150: Особистий фонд О. І. Маркевича. – Оп. 1. – Спр. 11.
2. Державний архів Одеської області. – Ф. 150: Особистий фонд О. І. Маркевича. – Оп. 1. – Спр. 12.
3. Державний архів Одеської області. – Ф. 150: Особистий фонд О. І. Маркевича. – Оп. 1. – Спр. 27.
4. Зайцева З. Наукові товариства як інституції української науки другої половини XIX – початку XX ст. [Текст] / З. Зайцева // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства центральної та східної Європи : зб. наук. праць. – К. ; Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 66–78.

5. Зленко Г. Забутий фольклорист [Текст] / Г. Зленко // Вісник НАН України. – 1997. – № 9–10. – С. 92–95.
6. Історія Одеського університету за 100 років [Текст] / [відп. редактор проф. О. І. Юрженко]. – К. : Видавництво Київського університету, 1968. – 423 с.
7. Историко-филологическое общество [Текст] // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – Т. 53. – С. 726–728.
8. Крячун А. В. Одесский университет в 1865–1899 гг. [Текст] / А. В. Крячун // Одесский университет за 75 лет (1865–1940). – Одесса, 1940. – С. 5–48.
9. Маркевич А. И. К юбилею г. Одессы [Текст] / А. И. Маркевич // Одесские новости. – 1894. – № 2912, 29 марта.
10. Маркевич А. И. Одесса в народной поэзии [Текст] / А. И. Маркевич // Одесские новости. – 1894. – № 3047, 22 августа.
11. Маркевич А. И. Песни об Одессе [Текст] / А. И. Маркевич // Одесские новости. – 1894. – № 3135, 26 ноября.
12. Маркевич А. И. Описание актов принадлежащих гр. Толстому [Текст] / А. И. Маркевич // Летопись историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (ЛИФОИНУ). – Одесса, 1891. – Т. 3. – С. 1–58.
13. Маркевич А. И. Речь при открытии заседаний этнографической секции Харьковского археологического съезда [Текст] / А. И. Маркевич // Труды Археологического съезда в Вильно. – М., 1893. – Т. 1. – С. 278–282.
14. Медалієва О. З. Суспільно-просвітницький напрямок у діяльності наукових університетських історичних товариств Наддніпрянської України [Текст] / О. З. Медалієва // Вісник Черкаського університету : наук. журн. – Черкаси, 2003. – Вип. 50 : Серія: Історичні науки. – С. 26–30.
15. Музыченко А. Ф. Болгары – поселенцы Крыма [Текст] / А. Ф. Музыченко // ЛИФОИНУ. – Одесса, 1901. – Т. 9. – С. 44–46.
16. Некрасов П. А. 3 історії Одеського університету (1917–1920 рр.) [Текст] / П. А. Некрасов // Труды одесского гос. ун-та. – Одесса, 1952. – Т. 147 : Серия Общественных наук, вып. 2. – С. 291–304.
17. Отчет о деятельности ИФОИНУ за 1912 год [Текст] // Отчет о деятельности Императорского Новороссийского университета за 1912 г. – Одесса, 1913. – С. 267–271.
18. Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників [Текст] / З. В. Першина // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 53–63.
19. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета [Текст] / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 536 с.
20. Протоколы заседаний ИФОИНУ (113 заседание 27 января 1899 г.) [Текст] // ЛИФОИНУ. – Одесса, 1899. – Т. 7. – С. 1–46.

21. Протоколы заседаний ИФОИНУ (131 заседание 21 марта 1900 года) [Текст] // ЛИФОИНУ. – Одесса, 1900. – Т. 8. – С. 39–53.
22. Рыстенко А. В. Историческая записка о деятельности ИФО при императорском Новороссийском университете за 15 лет [Текст] / А. В. Рыстенко // Пятнадцатилетие ИФОИНУ. – Одесса, 1905. – С. 15–56.
23. Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России [Текст] / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1974 г. – М. : Наука, 1975. – С. 38–55.
24. Степанский А. Д. Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII в. – февраль 1917 г.) [Текст] / А. Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1978 г. – М., 1979. – С. 69–80.
25. Фадеев А. В. Одесский университет в 1900–1917 гг. [Текст] / А. В. Фадеев // Одесский университет за 75 лет (1865–1940). – Одесса, 1940. – С. 49–68.
26. Флеров А. П. О значении Педагогического Отдела и внутренних нормах его деятельности [Текст] / А. П. Флеров // ЛИФОИНУ. – Одесса, 1909. – Т. 18. – С. 1–3.
27. Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского края [Текст] / В. Н. Ястребов // ЛИФОИНУ. – Одесса, 1894. – Т. 3. – С. 59–260.

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ І ЗІБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА В ХАРКОВІ (1920–1933 рр.)

*В. С. Романовський,
к. і. н., доцент кафедри культурології та медіа-комунікацій Харківської державної академії культури*

Музей українського мистецтва (далі – МУМ) виник на базі давніших колекцій, які необхідно було зберегти в нових соціальних умовах. Цей заклад постав у 1920–1922 рр. як Церковно-історичний музей. 1920 р. реорганізацію музеїв у Харкові координував ГубКОПМИС, при якому діяла музейна секція. Переміщення старих колекцій до нових музеїв у 20-х рр. не завжди було виправданим, але про формування МУМ цього сказати не можна. Це був перший, створений за радянської влади, державний музей всеукраїнського значення, що спеціалізувався на вітчизняному мистецтві. Його колектив, керований великим ентузіастом С. Таранушенком, на ділі закладав основи українського мистецтвознавства ХХ ст. Завважимо, що лише в першій чверті ХХ ст. з'явилися загальні курси історії українського мистецтва окремими виданнями (М. Голубця у Львові та Д. Антоновича в Празі).

У фондах музею було об'єднано три давніших колекції церковних цінностей, що відразу сприяло тематичній визначеності напрямів досліджень.

1. Церковний відділ Музею красних мистецтв і старожитностей Імператорського Харківського університету. Після XII археологічного з'їзду, що відбувся в Харкові 1902 р., в університетському музеї залишилися церковні експонати з виставки, зібрані та впорядковані переважно проф. Є. К. Редіним. Університетський музей створювали й оберігали професіонали, але він не мав достат-

ніх приміщень. 1920 р. церковний відділ університетського музею відійшов до Церковно-історичного музею (згодом – МУМ).

2. Харківський єпархіяльний церковно-археологічний музей (діяв у 1913–1918 рр.). Єпархіяльний музей тимчасово існував із 1903 р. при Харківській духовній семінарії, успадкувавши частину експонатів XII археологічного з'їзду, які передбачалося повернути до храмів. Над створенням музею працював насамперед його завідувач, протоієрей П. Г. Фомін, який входив до підготовчого комітету XII археологічного з'їзду (1900 р.). 1912 р. по вул. Каплунівській, № 4 збудовано Єпархіяльний будинок, де розмістився музей разом із типографією та бібліотекою. Праці музею сприяли науковці Харківського університету та члени українського архітектурно-мистецького відділу Харківського літературно-художнього гуртка. Проте загрози нищення пам'яток української архітектури ускладнювали їхні стосунки з церковною владою. На початку 1918 р. складачі єпархіяльної типографії захопили залу музею, скинули експонати в купу та влаштували небезпечну газетну складальню. Протести пам'яткознавців проти погромницьких дій адміністрацій Єпархіяльного будинку та газет «Жизнь», «Русская жизнь» та «Возрождение» не мали наслідків. На початку 1919 р. радянська влада реквізувала горезвісну друкарню. Разом із тим, постала загроза об'єднання харківських музеїв у театрі «Ампір» [8, арк. 5–5 зв.; 2, арк. 16–72; 7, арк. 15–15зв.]. За цих умов професор Ф. І. Шміт наполягав на передачі єпархіяльних колекцій університету. 1920 р. церковний відділ університетського музею та погромлений єпархіяльний музей були реорганізовані в Церковно-історичний музей під керівництвом С. Таранушенка – учня проф. Шміта. Це усувало стару проблему роз'єднаності колекцій церковних цінностей після XII археологічного з'їзду. П. Г. Фомін залишався хранителем музею, а 1934 р. перейшов працювати реставратором до Української картинної галереї. 1938 р. його розстріляли за абсурдним звинуваченням в «антирадянській» і «фашистській» діяльності.

3. Волинське єпархіяльне давньосховище (існувало в Житомирі з 1893 р.). Архієпископ Модест (Д. К. Стрельбицький) сприяв його становленню, але спрямовував діяльність музею відповідно до державної ідеології й офіційних церковних канонів. Завідував музеєм випускник Київської духовної академії, краєзнавець, викладач історії Волинського жіночого училища духовного відомства Орест Фотинський (1863–1931 рр.). Його найближчим сподвижником був протоієрей Микола Трипольський, який керував спорудженням будинку під музей і бібліотеку на Вільській вулиці.

Але через брак коштів у Церковно-археологічного товариства до початку ХХ ст. будинок передали в оренду Товариству опікунства про тверезість і народну чайну. Народолюбство й українофільство Фотинського спричинили його усунення з музею та від викладання історії в училищі, де він мусив читати курс математики. У 1897–1900 рр. О. О. Фотинський брав участь у заснуванні Товариства дослідників Волині [1, с. 4; 5, с. 11–16]. 1911 р. до Волинського давньосховища було передано експонати з Володимир-Волинського давньосховища (зокрема 100 рукописів, 500 стародруків). Під час Першої світової війни (1915 р.) частину експонатів евакуювали до Харкова. 1920 р. ці пам'ятки передані Церковно-історичному музею. У жовтні 1941 р., під час евакуації волинських музейних цінностей із Харкова на схід, ешелон було знищено. Уцілілі експонати потрапили до ХІМ та ХДНБ ім. В. Г. Короленка.

Харківський церковно-історичний музей займав 8 кімнат колишнього управління попечителя навчального округу. Спершу заклад підпорядковувався Головному музею й успадкував від нього спільно надбані матеріали з історії архітектури. Навесні 1921 р. музей розмістив в актовій залі університету виставку «Старий Харків та Слобожанщина в будівництві». Згодом до музею надійшли невеликі приватні колекції та мистецькі цінності, вилучені з церков 1922 р. й, з огляду на складність обставин, урятовані для науки [6, с. 153].

Після розформування Головного музею, згідно з постановою НКО, заклад підпорядковано Науковому комітету й 18 серпня 1922 р. отримав назву «Музей українського мистецтва» [6, с. 154]. На той час у ньому зберігали мистецькі цінності ХІІ–ХІХ ст. (твори образотворчого та монументального мистецтва, металопластику, церковне спорядження, вишиванки, тканини, фонд фотографій).

На середину 20-х рр. у штаті музею працювали лише директор, два наглядачі та прибиральниця. Згодом з'явилися посади наукових співробітників, бухгалтера тощо [4, с. 61]. При МУМ діяла аспірантура з українського мистецтва, археології та етнографії. Музей контактував із науково-дослідною катедрою історії української культури, численними музеями; при ньому діяв науковий мистецтвознавчий гурток.

До кола досліджень МУМ входило вивчення не лише рухомих пам'яток, але й архітектурних (фотографування, обміри, виготовлення креслеників, опис). Спрямованості праці музею відповідає Таранушенкова монографія «Покровський собор у Харкові» (1923 р.). Директор С. Таранушенко видав із логотипом МУМ монографію «Мистецтво Слобожанщини ХVІІ–ХVІІІ вв.» (1928 р.).

Йому належать річні звіти й огляди роботи музею, які є важливими джерелами з його історії [6, с. 155–166].

Уже 1924 р. Таранушенко написав «Начерк історії Харківського музею українського мистецтва» (Відчитна виставка за 1923 р., с. 5–12). Звітна виставка 1923 р. привабила відвідувачів і пресу. 1923 р. музей підготував до огляду колекцію українських килимів і С. Таранушенко присвятив цій проблемі ґрунтовну розвідку зі світлинами та каталогом експонатів (1924 р.). На другій звітній виставці 1924 р. МУМ мав такі відділи: килими й коци, плахти, вишиванки, кераміка, гутні вироби, писанки, різьблення на дереві, розписи хат [6, с. 131–159]. У 1925–1926 рр. МУМ сформував відділи архітектури, живопису та скульптури, мав великі колекції тканин, вишиванок, іконопису, дерев'яного різьблення, кераміки, металопластики, креслень, фотографій, рукописів і стародруків.

Але персональний склад був нечисленним: директор (проф. Таранушенко), старший охоронитель (Д. Чукин), в. о. молодшого охоронителя (О. І. Чудновська). Співробітниками музею й учасниками експедицій були Жолтовський, Прус, Павленко, Щепотьєва [6, с. 605]. Інвентаризацію та каталогізацію цінностей працівники музею здійснювали згідно зі своїми дослідницькими нахилами: Василь Прус спеціалізувався на кераміці, Марія Щепотьєва вивчала килимарство та шиття, Павло Жолтовський – рукописи, стародруки, церковні речі [4, с. 26, 367].

Про працю музею в 1926 р. свідчить допис його співробітника Павла Жолтовського в часописі «Бібліологічні вісті». 1926 р. було влаштовано виставку рукописів, до якої музей видав путівничок. Харківський музей українського мистецтва мав значну бібліотеку з рукописів та стародруків (близько 350 примірників), успадкованих від Волинського давньосховища, виставки XII археологічного з'їзду, Харківського єпархіального музею тощо. Цінності книгозбірні датовані кінцем XV – XVIII ст., деякі рукописи – XIX – початком XX ст. Усі рукописи дослідила й каталогізувала співробітниця музею М. Корнеєва. 1926 р. розпочато складання повного карткового каталогу й фотографування найцікавіших примірників [3].

Працівники МУМ збагачували фонди під час щорічних тривалих експедицій на теренах усієї України та поза її межами. Активними учасниками експедицій були І. Воскобойник, П. Жолтовський, Ф. Ковальчук, Х. Кохан, С. Таранушенко, Д. Чукин. У міру можливостей МУМ також купував мистецькі цінності. На 1928 р. заклад зберігав 11 тисяч експонатів, які були вже інвентаризовані [4, с. 372].

До 1926 рр. МУМ розташовувався на другому поверсі будинку, в якому тепер працює Харківський міський архів (до революції – корпус університету біля Успенського собору). З осені 1926 до 1933 р. МУМ використовував приміщення на другому поверсі колишнього Архієрейського будинку. Споруда 1820–1826 рр. збереглася понині: вул. Університетська, 8 (у 20-х рр. – вул. Вільної Академії, 6/8). На зламі 20-х – 30-х рр. у цьому будинку тіснилися відразу три музеї: МУМ, Харківський державний художньо-історичний із колишніми університетськими колекціями західно-європейського та російського мистецтва, а також Соціальний музей імені товариша Артема. Працівники МУМ лише мріяли про приміщення з достатнім місцем для виставок [4, с. 61, 271, 372, 374, 375].

У грудні 1927 р. в МУМ діяла виставка проектів пам'ятника на могилі Т. Шевченка. У 1928–1929 рр. МУМ працював над організацією виставки новітньої української графіки [6, с. 182–183]. 1930 р. вдалося підготувати виставку творів видатного художника та етнографа П. Мартиновича й путівник до неї [4, с. 59, 371, 375]. 1931 р. організовано ретроспективну виставку ґравюру В. Касіяна [6, с. 201]. 1932 р. музей працював над виставкою кераміки [4, с. 379].

Кістяк колективу МУМ складали послідовники С. Таранушенка.

Чукин Дмитро Григорович (1909–1978 рр.) – учень С. Таранушенка; старший асистент МУМ та співробітник Інституту матеріальної культури. 1931 р. в Харкові надрукував праці «Боровиковський» та «Василь Касіян».

У січні 1926 р. Павло Жолтовський (1904–1986 рр.) приїхав до Харкова з Волині. Узимку 1926 р. мешкав у кабінеті Таранушенка, згодом знайшов притулок на Основі, в 1928–1929 рр. – у підвалі музейного будинку, а в 1931–1933 рр. влаштувався в оселі родини співробітника МУМ Д. Г. Чукина по вул. Котляревський, №46 [4, с. 53, 64, 367, 378, 451, 545]. У 1926–1928 рр. за рекомендацією волинського етнографа В. Г. Кравченка Жолтовський був хранителем МУМ, а 1928 р. директор музею, професор Таранушенко, клопотав в Упрнауці про затвердження його на посаду наукового співробітника [4, с. 485]. У 1927–1928 рр. Жолтовський опрацьовував тему досліджень «Вотняні привіски, як пам'ятки мистецтва в українській металопластиці». Як син священика з незакінченою вищою освітою, до аспірантури він не потрапив. Із 1930 р. Жолтовський працював заступником директора МУМ. У 1932 р. отримав диплом музейника та мистецтвознавця в Київському художньому інституті [4, с. 64, 373, 460–461, 517].

1933 р. ДПУ сфабрикувало фальшиву справу про контрреволюційну організацію музейників у Харкові (т. зв. «російсько-український фашистський блок»). У цій справі органи ДПУ заарештували пам'яткознавців різних закладів.

Протягом 1930–1934 рр. відбулася остання передвоєнна реорганізація харківських музеїв, що збіглася з репресіями провідних пам'яткознавців 1933 р. 5 жовтня 1935 р. було відкрито Українську державну картинну галерею (1935–1941 рр.), яка поєднала, насамперед, колекції ліквідованих Харківського державного художньо-історичного музею та МУМ, а також художніх відділів інших музеїв (вул. Басейна, 18). Очевидно, МУМ припинив діяльність уже 1933 р., бо восени Д. Г. Чукин писав П. М. Жолтовському: «... ми вже не ми а Картинна галерея. Вчора був підписаний наказ та включено нас в картинну галерею. Є вже й приймальна комісія (Хвиля, Рудяков, Горбенко, Гінзбург, Петрицький і ще хтось» [4, с. 498]. С. А. Таранушенка заарештували в ніч на 14 жовтня, Д. Г. Чукина 26 жовтня, П. М. Жолтовського – 20 листопада 1933 р.

16 жовтня 1933 р. заступник наркома освіти УСРР А. Хвиля (Олінтер) у наказі «Про ліквідацію МУМ та ХДХІМ і передачу фондів художніх експонатів їх до Всеукр[аїнської] картинної галереї» повідомив, що Музей українського мистецтва та Харківський державний художньо-історичний музей «не виконали покладених на них завдань, а їх особовий склад засмічено буржуазно-націоналістичними, контрреволюційними елементами» (Бюлетень Народнього комісаріату освіти, № 41) [6, с. 13].

Насправді ж нечисленний колектив МУМ за скрутних матеріальних умов належно виконував свої безпосередні завдання. Було опрацьовано старі колекції, здійснено ґрунтовні дослідження пам'яток, за стислі терміни значно розширено тематичну спрямованість фондів, у міру можливостей забезпечено їхню популяризацію. Як наслідок репресій, у 30-х рр. музейна справа стала складовою частиною державної системи ідеологічної пропаганди та потрапила в цілковиту залежність від галузевих функціонерів.

Джерела та література

1. Грузька Л. П. Житомирський краєзнавчий музей: етапи розвитку та постаті [Текст] / Л. П. Грузька, Н. І. Маслоva // Краєзнавство та музейна справа в Україні : матеріали Всеукраїнської наук.-краєзн. конф., присв. 145-річчю заснування Житомирського обл. краєзн. музею (27–29 жовтня 2010 р.). – Житомир : М. Косенко, 2010. – С. 3–10.
2. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-820.– Оп. 1. – Спр. 3г.

3. Жолтовський П. Харківський музей українського мистецтва [Текст] / П. Жолтовський // *Бібліологічні вісті / Український наук. ін-т книгознавства*. – К., 1926. – № 4. – С. 99–100.
4. Жолтовський П. М. *Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки* [Текст] / П. М. Жолтовський ; за ред. О. О. Савчука ; передм. М. І. Моздира ; наук. коментар В. С. Романовського ; підг. тексту Ж. Д. Сімферовської, О. О. Савчука, В. С. Романовського ; підг. та коментарі до листування І. Ю. Тарасенко, С. І. Білокозя. – Х. : Савчук О. О., 2013. – 608 с.
5. Костриця М. Ю. Біля витоків наукового пізнання краю [Текст] / М. Ю. Костриця // *Краєзнавство та музейна справа в Україні : матеріали Всеукраїнської наук.-краєзн. конф., присв. 145-річчю заснування Житомирського обл. краєзн. музею (27–29 жовтня 2010 р.)*. – Житомир : М. Косенко, 2010. – С. 11–17.
6. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали [Текст] / С. А. Таранушенко ; упоряд. О. Савчук, М. Краси́ков, С. Білокінь ; наук. ред. М. Краси́ков ; авт. статей Т. Косміна, В. Сушко, В. Цибка, В. Пуцко, І. Чернікова. – Х. : Савчук О. О., 2011. – 692 с.
7. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України, м. Київ. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 691.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 2017. – Оп. 1. – Спр. 1076.

УЧАСТЬ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ МУЗЕЙНОГО ФОНДУ

С. М. Дейнеко,

к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ

Формування державної частки Музейного фонду України відбувається декількома шляхами, один з них – це передача предметів старовини, що були затримані при спробах незаконного переміщення через митний кордон України.

Основу джерельної бази статті склали публікації в засобах масової інформації та статистичні дані Державної митної служби України. У зв'язку з труднощами доступу до подібної інформації періоду 1990-х – початку 2000-х рр. хронологічні рамки роботи обмежуються 2009–2013 роками.

В зазначений період першою передала вилучені предмети, за згодою суду та Міжвідомчої ради з питань вивезення, ввезення та

повернення культурних цінностей, Севастопольська митниця. Колекція з п'яти самоварів, вироблених в Росії та Османській імперії на межі XIX–XX ст., один з яких заввишки лише 23 сантиметри, поповнила фонди кримських музеїв [16]. В цілому, окрім Севастопольської митниці, в 2009 р. ще три митні установи передавали до музеїв предмети, які мають культурну та історичну цінність. Це: Львівська, Чернігівська та Старобільська митниці. Протягом року чотири вищезазначені організації сім разів надавали українським музеям конфісковані раритети [16; 19; 2; 8; 14].

Найчастіше серед предметів, які митні органи відправляють до музеїв і бібліотек, зустрічаються монети, банкноти, ікони, книжки, нагороди, предмети побуту, як то канделябри і посуд. Серед масиву раритетів, переданих в 2009 р., треба відмітити колекції фарфору, виробленого на Мейсенському заводі (Німеччина) наприкінці XIX століття, і монет з 17 країн світу, духовну літературу, зокрема, видання типографії Києво-Печерської Лаври: Євангеліє (XVIII ст.), Службу з акафістом Пресвятій Богородиці та Мінею (XIX ст.).

Згідно з рішенням Міжвідомчої ради з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей у 2009 р., свої колекції поповнили Бахчисарайський історико-культурний заповідник, Севастопольський художній музей ім. М. П. Крошицького, Бахмацький краєзнавчий музей, Державний політехнічний музей при НТУ «КПІ», Національний музей історії України, Національний науково-дослідний реставраційний центр України та Фастівський краєзнавчий музей. До речі, необхідно зазначити, що директор Бахмацького краєзнавчого музею Т. М. Стригун надзвичайно зраділа переданим колекції монет та медалі «В пам'ять Крымской войны 1853–1856 гг.», оскільки після пограбування музею в 2005 р. це одне з найзначніших поповнень його фондів [16; 19; 2; 8; 14].

У 2010 р. митні установи з Чернігова, Старобільська та Маріуполя п'ять разів передавали вилучені цінності до музеїв. Так, маріупольські митники вилучили у громадянина Російської Федерації старовинний Псалтир та десять ікон, зокрема «Господь Вседержитель», «Богородиця з немовлям», «Образ Богородиці Тихвинської» та «Святий Миколай». Здобутком лише службовців Чернігівської митниці стало не менше 115 предметів, які громадяни Білорусі намагалися вивезти через пункт пропуску «Нові Яриловичі» на українсько-білоруському кордоні. За межі України хотіли доправити «Посмертныя художественныя произведения Льва Николаевича Толстого» (1911 р.), видані Олександром

Львівною Толстою, колекцію з 80 монет (XIX ст.), столовий посуд і холодну зброю часів Веймарської республіки. До Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського співробітники Чернігівської митниці передали 25 нотних видань. Серед них: «Вальси Р. Бергера», «F. Chopin. Pianoforte-werke. Walzer», «Nouvelle lle danse de Salon. Valse», «Souis XV», «К. Т. Брумлер. Етюд», «Ala Bascule. Valse», «Carl Faust. Theresen-valzer», надруковані видавництвом «Леон Ідзиковський» – найстарішою і найпотужнішою приватною фірмою в Російській імперії з видавництва нот. Це підприємство у 1858 р. заснував у Києві поляк Леон Ідзиковський. З 1870 р. при видавництві працював читальний зал на 500 місць, який, з часом, переріс у приватну бібліотеку. Частина нотних видань мають штампи бібліотеки Л. Ідзиковського та автографи.

У 2010 р. ціла низка музейних установ та бібліотек поповнила свої колекції. Це: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Державний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 р.», Чернігівський обласний музей ім. В. В. Тарновського, Національна історична бібліотека України, Національний науково-дослідний реставраційний центр України, Музей історичних коштовностей, Національний музей історії, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни, Донецький обласний краєзнавчий музей, Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького [10; 20; 12; 17; 7].

Найнижчий рівень співпраці між митними структурами та музеями був у 2011 році. Відбулося лише три передачі, в яких брали участь Чернігівська (2 рази) та Львівська митниці (1 раз).

В березні Чернігівська митниця передала музеям та бібліотекам близько 300 різноманітних предметів. Так, представники Національного музею історії України та Національного музею літератури отримали від чернігівських митників дві колекції поштових марок з різних країн світу періоду 1942–1980 рр. загальною кількістю 159 одиниць. Фонди Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського поповнилися 47 новими предметами, серед яких колекції нумізматики та нагород радянської епохи. Вперше Чернігівська митниця передала нагороди СРСР до Броварського краєзнавчого музею. А старовинні дерев'яні та глиняні предмети народного побуту отримав Музей архітектури та побуту України. Посуд виготовили на Чернігівщині у XIX – на початку XX століття. Співробітники Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка отримали двадцять друкованих ви-

дань, які побачили світ на межі XIX–XX століть. Це твори класиків російської та німецької літератури – А. Гончарова, Ф. Достоевського, І. Крилова, В. Жуковського, Г. Гейне, Ф. Шиллера та різноманітні енциклопедичні видання і словники.

У період, що нами досліджується, найбільш плідними роками співпраці можна назвати 2012 і 2013 роки. В 2012 р. дев'ять установ, підпорядкованих Державній митній службі України, співпрацювали з закладами культури в царині передання вилучених культурно-історичних цінностей, а саме: Кримська, Львівська (2 рази), Чернігівська (2 рази), Житомирська, Полтавська, Київська регіональна, Луганська, Харківська митниці. В цілому, відбулося 11 передач, передано не менше 144 предметів. Завдяки Київській регіональній митниці чотири музеї поповнилися новими експонатами. Наприклад, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни отримав дванадцять німецьких портсигарів, чотири таблички з попередженням до єврейського населення, сторінки з особової справи офіцера Радянської армії з особистим підписом маршала Г. К. Жукова [3].

У січні 2012 р. відбулася передача конфіскованих монет до Полтавського краєзнавчого музею. В цій події взяли участь перший заступник начальника Полтавської митниці Т. В. Буряк та головний зберігач фондів Т. К. Кондратенко. Нумізматичний фонд музею поповнився татарськими монетами XIV–XVII століття [11]. В жовтні Кримська митниця передала до Центрального музею Тавриди 23 предмети, 26 цінностей отримав Керченський історико-краєзнавчий музей і два документи потрапили до архіву Автономної республіки Крим. Найдорожчим експонатом є ікона Пресвятої Богородиці Казанської [9]. Того ж місяця Львівський історичний музей отримав 37 старовинних монет, з них 31 античну із міді та срібла, які знаходилися в обігу на території Криму [6]. Дванадцять рідкісних книг XVI–XVIII ст. урочисто передала Житомирська митниця до місцевого краєзнавчого музею та обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олега Ольжича. Найціннішим артефактом виявилось видання «Государственная канцелярия 1810–1910», оцінене експертами у 10 тис. гривень [15].

У 2012 р. свої фонди поповнили: Національний музей історії Великої Вітчизняної війни, Національний військово-історичний музей, Державний музей-заповідник «Битва за Київ», Національний музей історії України, Полтавський краєзнавчий музей, Керченський історико-краєзнавчий музей, Центральний музей Тавриди, Житомирський краєзнавчий музей та Львівський історичний музей.

Кримська, Рівненська, Чернігівська, Ягодинська, Східна, Чопська та Київська митниці протягом 2013 р. 10 разів передавали до музейних закладів України предмети, які мають культурну та історичну цінність, загалом 1187 одиниць [5; 1; 13; 18; 4]. Так, наприклад, Ягодинська митниця передала до Волинського краєзнавчого музею колекцію з трьохсот тридцяти трьох мідних античних монет. Згідно з висновком завідувача відділу експертизи Центрального музею Тавриди (м. Сімферополь) А. Родіонова скарб є автентичним, має історичну цінність як об'єкт матеріальної культури Пантікапею останньої чверті IV ст. до нашої ери [13].

Щодо вартісної складової переданих предметів, то за приблизними підрахунками, за період з 2009 по 2013 рік включно, вона склала 594 тис. 718 гривень [1 – 20]. У вищезгаданий період сорок музеїв, бібліотек та архівних установ України отримали вилучені на кордоні історичні та культурні цінності, а саме: 1) Центральний музей Тавриди; 2) Керченський історико-культурний заповідник; 3) Рівненський обласний краєзнавчий музей; 4) Фастівський державний краєзнавчий музей; 5) Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»; 6) Волинський краєзнавчий музей; 7) Симферопольський художній музей ім. М. П. Крошицького; 8) Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського; 9) Чернігівський обласний художній музей; 10) Чернігівська обласна універсальна бібліотека ім. В. Г. Короленка, 11) Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»; 12) Національний науково-дослідний реставраційний центр України; 13) Державний архів Автономної республіки Крим; 14) Львівський історичний музей; 15) Бахмацький краєзнавчий музей; 16) Державний політехнічний музей НТУ «КПІ»; 17) Національний музей історії України; 18) Донецький обласний краєзнавчий музей; 19) Житомирський обласний краєзнавчий музей; 20) Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олега Ольжича; 21) Полтавський краєзнавчий музей; 22) Національний військово-історичний музей України; 23) Державний музей-заповідник «Битва за Київ»; 24) Броварський краєзнавчий музей; 25) Музей народної архітектури та побуту України; 26) Національний музей літератури; 27) Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; 28) Центральний державний історичний архів України у м. Києві; 29) Національна історична бібліотека України; 30) Музей історичних коштовностей; 31) Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького; 32. Бахчисарайський історико-культурний заповідник; 33) Музей книги і друкарства; 34) Луганська облас-

на універсальна наукова бібліотека; 35) Луганський обласний краєзнавчий музей; 36) Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка; 37) Харківський художній музей; 38) Харківський історичний музей; 39) Бібліотека Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенко-Карого; 40) Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник [1–20].

Детальну інформацію щодо кількості передач митницями культурно-історичних цінностей до закладів культури можна побачити у таблиці 1.

Табл. 1. Кількість передач культурно-історичних цінностей до закладів культури. Таблицю складено автором на підставі [1–20].

Назва митниці	Кількість передач по рокам				
	2009	2010	2011	2012	2013
Чернігівська	4	3	2	2	3
Кримська	–	–	–	2	2
Львівська	1	–	1	2	–
Київська	–	–	–	1	1
Рівненська	–	–	–	–	1
Східна	–	–	–	–	1
Старобільська	1	1	–	–	–
Севастопольська	1	–	–	–	–
Чопська	–	–	–	–	1
Маріупольська	–	1	–	–	–
Житомирська	–	–	–	1	–
Полтавська	–	–	–	1	–
Луганська	–	–	–	1	–
Ягодинська	–	–	–	–	1
Харківська	–	–	–	1	–

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що за період який нами досліджується, п'ятнадцять митних установ, згідно з рішенням суду та Міжвідомчої ради з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, не менше 36 разів передавали до музеїв, бібліотек та архівів культурні та історичні цінності на загальну суму близько 594 тис. 718 гривень. Серед переданих предметів превалюють книжки, нумізматика, посуд, поштові марки та військові нагороди.

Джерела та література

1. 144 цінних експоната передасть Рівненська митниця краєзнавчому музею [Електронний ресурс] / Телеканал «Рівне 1». – Режим доступу: <http://www.rivne1.tv/Info/?id=27284>
2. Бойові нагороди, вироби з Мейсенського фарфору та предмети релігійного культу чернігівські митники передали до Фастівського краєзнавчого музею [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=1386760
3. Київська регіональна митниця повернула культурні цінності українським музеям [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=3152987
4. Кримська митниця Міндоходів передала до двох музеїв Криму близько 100 культурних цінностей [Електронний ресурс] / Головне управління Міністерства доходів та зборів у Автономній республіці Крим. – Режим доступу: <http://crimea.minrd.gov.ua/media-ark/news-ark/114412.html>
5. Кримська митниця передала до музеїв раритетний конфіскаст [Електронний ресурс] / Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/12/20/140446/>
6. Львівська митниця передала понад 30 античних монет Львівському історичному музею [Електронний ресурс] : Варіанти – Новини Львова і Львівщини. – Режим доступу: <http://www.varianty.net/5756-lvivska-mytnytsia-peredala-ponad-30-antychnykh-monet-lvivskomu-istorychnomu-muzeiu>
7. Маріупольські митники попередили вивезення з України культурних цінностей [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=1880561
8. Митники збільшили кількість музейних експонатів [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=1484742
9. Митниця дає «добро»... в музеї Криму [Електронний ресурс] / Аргументы недели. Крым. – Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com/news/mytnytsya-dae-dobro-v-muzei-krymu>
10. Нова домівка для старовинних книг [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: <http://arc.customs.gov.ua/dmsu>
11. Полтавські митники поповнили колекцію місцевого музею [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=3152881
12. Працівники Чернігівської митниці передали вилучені раритетні речі до музеїв та бібліотек [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=1842422

13. Пушкар Н. Скарб монет з Пантікапею передала до Волинського музею митниці [Електронний ресурс] / Наталія Пушкар // Музейний простір. Музеї України та світу. – Режим доступу: <http://prostir.museum/ua/post/31613>
14. Раритети розпочинають «нове життя» [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=1475075
15. Рідкісні книги, медалі та срібну монету митники урочисто передали в музей та бібліотеку [Електронний ресурс] / Перший Житомирський інформаційний портал. – Режим доступу: <http://www.1.zt.ua/themes/kultura/ridkisni-knigi-medali-ta-sribnu-monetu-mitniki-urochisto-peredali-v-muzej-ta-biblioteku.html>
16. Севастопольська митниця поповнює музеї Криму [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=1145548
17. Старобільські митники поповнили музейні запасники старовинними монетами [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=1879700
18. Чернігівська митниця обдарувала Фастівський музей [Електронний ресурс] / Час Чернігівський. – Режим доступу: <http://cntime.cn.ua/chasnovini/chernihivska-mytnytsia-obdaruvala-fastivskiy-muzei.html>
19. Чернігівська митниця передає раритети музеям України [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: <http://arc.customs.gov.ua/dmsu>
20. Чернігівські митники вже вкотре цього року передають історико-культурні цінності до музеїв та бібліотек [Електронний ресурс] / Державна митна служба України. – Режим доступу: http://arc.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=2263573

ЗОЛОТАРСЬКІ ВИРОБИ КУЛЬТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ У ЗБІРЦІ ХІМ

В. В. Буличова,
зав. відділу науково-фондової
роботи ХІМ

Говорячи про релігійний культ, не можна оминати увагою той значний вклад, який внесли майстри декоративно-прикладного мистецтва у процес самовираження та саморозкриття вчення Православної Церкви. На тлі великої кількості хрестів, окладів євангелій, священних посудів та різноманітного церковного начиння, що виготовлялися на замовлення церков та монастирів,

значну увагу привертають майстерно виготовлені коштовні шати ікон, виконані майстрами золотарської справи. [2, с. 40]

Дорогоцінний оклад ікон є своєрідним релікварієм, що «охороняв» сакральне значення священних іконописних зображень Ісуса Христа, Богоматері та святих. Метою існування таких окладів було створення символу нематеріального Світла, у якому перебувають святі. А рослинна орнаментация, створюючи образ вічного цвітіння, означала життєдайну силу цього Божого Світла. Іконний живопис та золоті або срібні оклади з вінцями, прикрашені перлами, дорогоцінним камінням, гаптуванням складали єдине ціле. Тому окладні ікони можна розглядати не тільки з точки зору іконопису, а й як золотарські твори кінця 17 – початку 20 ст.

Ікона дала могутній поштовх для розвитку багатьох видів прикладного мистецтва, які, використовуючи свої особливості структури і орнаменту, підкреслювали священну сутність ікони і кано́нічність іконографічних образів у всіх його проявах, включаючи облачення та священні предмети.

Золотарі, працюючи у тандемі з іконописцями, мали широке поле для своєї творчої фантазії. На відміну від останніх, вони не обмежувались формою предмета, набором канонічних зображень, тому були більш вільними у побудові орнаментальних композицій. У результаті, мистецтво окладу почало розвиватися як самостійний напрямок ювелірної справи.

Актуальність обраної теми для Харківського історичного музею, з нашої точки зору, обумовлюється необхідністю поглиблення наукового вивчення конкретних витворів декоративно-прикладного мистецтва культового призначення з подальшим введенням їх у науковий обіг. Виходячи з цього, автор вважає за доцільне акцентувати увагу на техніці виконання, художньому оформленні та авторстві цього різновиду золотарських виробів.

Предметом даного дослідження стали як окремі оклади, так і підокладні ікони зі збірки Харківського історичного музею, виготовлені зі срібла та срібла з позолотою (усього 17 одиниць зберігання), які хронологічно охоплюють період з середини 18 ст. до початку 20 століття. Конструктивно оклади є набірними – змонтованими з окремих деталей, або суцільними, які виготовлялися з цільного листа металу і прикріпленого до нього вінцем. З точки зору іконографії переважну більшість цих предметів становить образ Божої Матері (у різних типах). Також представлені: образ Спасителя (1 ікона), святі Великомученики (2 ікони та 2 оклади), образи Миколи Чудотворця та Преподобного Чудотворця Нила Стибенського.

Частина з цих предметів належала до колекції Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, у 1941 р. була евакуйована до Уфи та у 1944 р. повернулася до Харкова, інші протягом 60–70-х років 20 ст. надійшли від жителів Харкова.

Найбільш ранньою датованою іконою у даній колекції можна вважати ікону з зображенням Миколи Чудотворця (1772 р.). Будучи повністю виготовленою зі срібла, дана ікона походить від стародавніх суцільних різних ікон і є варіантом так званих ікон-дробниць, що має опукле поле, скріплене з дуже пишною рамою, декорованою у стилі українського бароко квітами, мушлями, плодами, листям тощо. Угорі рама утворює картуш зі вставленим медальйоном, на якому в центрі пишних небесних сфер зображений Бог Отець з трикутним сяючим німбом; нижче медальйона – зображення шестикрилого херувіма, унизу рами вже на самому її полі – гравірований текст, обмежений також картушем: «...войска Запорожского низового судии Николай Тимофеевич куреня Деуланкевского Кнопова...Богоматери 1772 г. 15 октября».

Ікона виконана на дуже високому технічному рівні з використанням позолоти, карбування, гравіювання та чорніння. Технологічно це виглядало таким чином: на металевих заготовках спочатку за допомогою карбування створювався рельєф (на закріпленому на пластичній масі листі металу ударами молотка по чекану, приставленому до листа, вибивалися рельєфні візерунки), потім за допомогою сталейних різців-штихелів гравіювався глибокий контур зображення, після чого виконувалося чорніння – заповнювали контури малюнка та вигравіювані імена зображених на іконі персонажів особливим сплавом сірчаного срібла, міді та свинцю.

Канонічний сюжет ікони вирішений наступним чином. На передньому плані поля ікони на тлі ландшафтного позему, порослому невисокою рослинністю, зображений Микола Чудотворець. У небесних сферах на хмарах сидять Божа Мати (ліворуч) та Ісус Христос (праворуч) з тонкими німбами, біля них написи «М Р Р Θ Р У» (Матір Божа) та «ІСР ХСР» (Ісус Христос). Микола Чудотворець зображений з променистим гравіюваним німбом, по колу якого текст церковнослов'янською мовою. Матір Божа, Ісус Христос та Микола Чудотворець осяяні променями, що йдуть від півсфери з зображенням голуба (образ Духа Святого).

При дослідженні даного образу було виявлено, що тільки цей текст мав задокументовану фактичну інформацію, жодних інших ознак для встановлення авторства не було виявлено, оскільки довгий час на багатьох замовних предметах золотарі не ставили своїх особистих тавр [2, с. 45].

Набірні оклади складаються з традиційних деталей, таких як: вінець, рама, риза, тло і цата.

Вінець являв собою накладний німб, прикрасу навколо голови. Він був обов'язковим елементом оформлення, який символізував нагороду, що дається за праведне життя. Трикутний або шестикутний німб був прерогативою Бога-Отця та Святого Духа, у той час як Спаситель на православних іконах завжди зображувався з круглим німбом, в який вписаний хрест (хрещатий німб), або замість хреста – три лінії або три пучка променів, що виходять з середини диска у вигляді радіусів. Німб над головою Богородиці – круглої форми, прикрашений 12 зірками, діадемою або променистою короною. Усі інші персонажі зображувались зі звичайним круглим німбом.

Вінці за декором могли бути гладкими, прорізними, ажурними, також мати зубчасту прикрасу на вершині вінця – так званий «городчастий вінець» і зубчасту або прорізну прикрасу у вигляді корони (коруни).

Рама закриває краї (поля) ікони, поєднуючись з тлом окладу – металевим накладенням на поле ікони.

Риза є частиною окладу, що являє собою одяг Богородиці (пізніше це слово розповсюдилось і на оклад ікони в цілому).

Деякі оклади ікон мають Цату – прикрасу у вигляді перевернутого півмісяця (іноді з фігурно вирізаним краєм), що підвішувалося до вінця у вигляді намиста. Але, на жаль, серед досліджених предметів такої частини окладу не було виявлено.

Набірний складний оклад, змонтований з окремих деталей – вінця, рами, тла та ризи з вирізами під «личний» живопис академічного письма – можна розглянути на прикладі окладу ікони Володимирської Божої Матері, виконаної з позолоченого срібла у стилі українського бароко.

На цій іконі ми бачимо німб зі стилізованою діадемою у вигляді ажурного переплетіння рослинних гілок з квітами та листям, по краях якого – 2 ангели, по центру – 6-крилий херувим. На німбі Богородиці та німбі немовляти написані імена зображених.

Рама цього окладу декорована 8-ма об'ємними «мушлями», квітами та гілками, разом з тлом окладу вкрита густим сплетінням гравійованих квітів з листям.

Цікавим декоративним елементом даного окладу є риза. Одяг Богородиці гаптований «по карті» золотними нитками та зверху вишитий рослинним візерунком дрібними річковими перлами.

Ймовірно оклад ікони був виготовлений у майстерні Івана Лукіна, купця 1 гільдії, срібної справи майстра, відомого протягом

1760–1794 р. р. і апробований у Москві пробірним майстром Віхляєвим Олексієм Івановим у 1785 р. [5]

Виготовлення окладів сприяло розвитку та вдосконаленню технік філіграні (скані) та зерні, за допомогою яких окремі частини окладу, а іноді і весь оклад, виготовляли зі скручених металевих дротинок, сплосчених вальцями, в результаті чого утворювалися металеві стрічки. Зігнуті за малюнком стрічки спаювали між собою, створюючи ажурні наскрізні оклади або суцільні, в яких філігрань напаялася на металеву пластинку. На поверхні такого окладу іноді напаявали маленькі металеві кульки – зернь. Один з філігранних окладів, виготовлених на початку 19 ст. – оклад ікони Божої матері – зберігається у фондах Харківського історичного музею. Цей оклад має променистий німб з коруною. По бокових краях – у прямокутних клеймах – філігранне «личнє» зображення Богородиці з німбом. На жаль, через стан збереження окладу неможливо з'ясувати майстра-виготовлювача, але достеменно відомо, що оклад виготовлений у Москві та апробований у 1804 р. пробірним майстром Віхляєвим Іваном [5].

В 19 ст. почали масово виготовлювати суцільні штамповані оклади з вирізами для «личного» письма. Штамповка допомагала відтворювати рельєф на листі металу за допомогою преса. Декоративне оздоблення окладу доповнювалося гравіюванням, направленим на проробку одягу зображених. Як варіант таких окладів розглянемо оклад ікони з зображенням Святих апостолів Петра і Павла та Святого Миколи Чудотворця.

Цей оклад виготовлений з цільного фрагмента за допомогою штамповки, з гравірованим зображенням, направленим на детальну проробку одягу Миколи Чудотворця, зображеного по центру. Рамка окладу утворена зі стилізованих квітів (угорі) та завитків (унизу) і геометричного переважно лінійного орнаменту (по боках). Над головами святих – півсфери, які повторюють абрис німбів. Німби з вирізним ажурним краєм, виконані окремо та приєднані до окладу.

Оклад виконаний у Москві на фабриці срібних виробів купця Мухіна Олександра Олексійова, а німби – у власній майстерні золотих та срібних виробів Захарова Івана Васильовича, яка працювала протягом 1856–1896 рр. Якість та пробу срібла засвідчив пробірний майстер А. Свечін у 1869 р. [5]

Одночасно в 19 ст. в окладах починає проявлятися стиль классицизму, який характеризується впорядкованістю візерунків, їх симетричністю та струнким розподілом на рамі, тлі, вінці. З історичним розвитком оклади стають все менш рельєфними. Штам-

повані оклади часто прикрашалися механічним (машинним) гравіюванням – гільйошируванням. Найбільш ефектно ця техніка виглядала на листах позолоченого срібла. Прикладом такого технологічного прийому може бути оклад ікони Святої мучениці Віри (ікона розташованої у кіоті, під склом).

Оклад срібний з позолотою, виготовлений з тонкого металу типу жерсті, має накладний німб з зубчастим прозоро-стриманим викінченням. По периметру ікони – досить складна за строем рамка з рослинних елементів, у кутах якої – хрестоподібні зображення, стилізовані під круглі розетки, складені у свою чергу з елементів рослинного характеру. Унизу рамки – фігурна плашка, оздоблена блакитною та синьою емаллю з написом «СВ МУЧ ВЪРА». У полі ікони – ландшафт з рослинністю, річка з перекинутим містком, що веде до мурів міста. Небесні сфери повністю вкриті дрібним ромбічним орнаментом з вписаними «хрещаними» елементами та мають холодний півпрозорий тон з натяком на небесний повітряний простір. Свята зображена у сорочці та хітоні, які оздоблені елементами рослинного та геометричного характеру, руками підтримує хрест, який вкритий гравіруванням – імітацією текстури деревини.

Оклад виготовлений у майстерні срібних виробів Дмитра Андрійовича Горбунова у Москві та апробований пробірним майстром Романовим [А] у 1886 р. [5]

Із залученням до ювелірної справи механізації із окладів почала зникати рукотворність, вальцьовані та штамповані оклади отримували безликий вигляд. Завдяки тому, що у 19 ст. більшість окладів виготовлялась з тонких листів срібла, звідки виникла назва «фольгушка», коли на тонкому металі штампувалися візерунчаста рама та орнаментальне тло. Одяг та вінці могли гравіювати вручну, або частіше вони могли бути накладними та припаюватися до основного поля. Іноді срібний оклад вкривали позолотою. Незважаючи на зовнішню привабливість та «блиск», подібні оклади були найдешевшими і поступово, з початку 20 ст. традиція виготовлення риз почала занепадати.

Підсумовуючи матеріал, приходимо до висновку, що досліджені оклади є яскравою ілюстрацією розвитку технологічних та декоративних прийомів майстрів золотарського мистецтва.

Література

1. Нарбеков В. Южно-русское искусство XVII–XVIII вв. [Текст] / В. Нарбеков. – Казань, 1903. – 115 с.

2. Петренко М. З. *Українське золотарство XVI–XVIII ст. [Текст] / М. З. Петренко. – К. : Наукова думка, 1970. – 206 с.*
3. Покровский А. П. *О золотарстве в Харьковской губернии [Текст] / А. П. Покровский // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3 т. Т. 3. – М., 1905.*
4. Постникова-Лосева М. М. *Русское художественное серебро XV–XIX в. [Текст] / М. М. Постникова-Лосева, Н. Г. Платонова. – М. : Советская Россия, 1959. – 69 с.*
5. Постникова-Лосева М. М. *Указатель русских клейм на изделия из драгоценных металлов XVII–XX вв. [Текст] / М. М. Постникова-Лосева. – [Б. м.] : Ривьера, 1992. – 99 с.*

АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ НІКЗ «ЧИГИРИН» У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Г. П. Мартинова,
зав. відділу «Чигиринський архео-
логічний музей» Національного
історико-культурного
заповідника «Чигирин»

«Серед усіх закладів культури тільки музеї керуються тим, що для людей сьогодні та у майбутньому важливими є відбір та збереження автентичних об'єктів та матеріалів всієї дійсності. Без колекції не існує музеїв. Вони є неодмінною передумовою мети існування музею і донесення змісту колекції до громадськості» [1, с. 163]. Ця теза є основоположною в діяльності кожного музею. Збір колекції не тільки підвищує статус закладу, а й сприяє активному пізнанню різних етапів розвитку людства, пробуджує цікавість, допитливість, спонукає до наукового аналізу. В діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» саме збір і опрацювання археологічних колекцій у великій мірі дали змогу створити експозиції музеїв археології та Б. Хмельницького. В 2014 році заповідник відзначає своє 25-річчя. Чверть століття – порівняно невеликий термін часу. Та це були роки напруженої роботи із ствердження закладу як нового науково-дослідницького, науково-освітнього, туристичного центру України [2, с. 62–63].

В кінці XX – на початку XXI століть на території Чигиринщини Інститутом археології НАН України, Черкаською обласною археологічною інспекцією за активної участі науковців Чигиринського

історико-культурного заповідника (з 1995 року – Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»), були проведені археологічні дослідження пам'яток краю доби неоліту-єнеоліту, раннього залізного віку, скіфів, ранніх слов'ян, козацьких часів. Після розкопок до заповідника разом зі звітами про підсумки роботи експедицій були передані археологічні знахідки. Всього до централізованих фондів НІКЗ «Чигирин» було здано 53 археологічні колекції. Найвідоміші із них:

- із пам'ятки неоліту-єнеоліту Молюхів Бугор у с. Новоселиця Чигиринського району, розкопки під керівництвом к. і. н. Нераденко Т. М., 1808 предметів основного фонду, 1476 – науково-допоміжного фонду;
- із Мотронинського городища скіфського часу в Холодному Яру Чигиринського району, розкопки Інституту археології НАН України. 1989, 1991, 1992, 1993, 1994, 1996 р.р. під керівництвом к. і. н. Безсоної С. С. та українсько-польської експедиції «Мельники – Холодний Яр» 2000 – 2003 років, керівники експедиції – д. і. н. Скорий С. А. та доктор гуманітарних наук Ян Хохоровські, 1556 предметів основного фонду, 1507 – науково-допоміжного фонду;
- із пам'ятки чорноліської культури XII–VIII ст. до н. е. в с. Суботів Чигиринського району, археологічна експедиція ІА НАН України та відділу археології Євразії Німецького археологічного інституту 1994–1995 р.р., керівники к. і. н. Клочко В. І., Гершкович Я. П. та доктор І. Мотзенбеккер, 105 предметів основного фонду, 766 – науково-допоміжного фонду;
- із скіфського городища в с. Суботів Чигиринського району, підйомний матеріал старшого наукового співробітника НІКЗ «Чигирин» Гуглі В. І., 18 предметів основного фонду, 36 – науково-допоміжного фонду;
- із городища черняхівської культури в с. Вітове Чигиринського району, археологічна розвідка науковців НІКЗ «Чигирин» 2004 року, 119 предметів основного фонду;
- із узбережжя Кременчуцького водосховища у Чигиринському районі, знахідки Ляшка Ю. Ю., директора краєзнавчого музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника, 113 предметів основного фонду, 45 – науково-допоміжного фонду;
- особисті речі та документи археолога О. І. Тереножкіна, передані його сином Іллінським А. О., 127 предметів основного фонду, 246 – науково-допоміжного фонду, в тому числі – 165 листів відомого скіфолога, професора Б. М. Гракова;

- із середньовічних пам'яток в м. Чигирин та с. Суботів (бастіон Дорошенка, церква св. Петра і Павла на Замковій горі, територія «Нижняго» історичного міста, резиденція Б. Хмельницького), Чигиринська археологічна експедиція 1992, 1999 р.р., керівники к. і. н. Горішній П. А., кандидат архітектури Кілессо С. К., Черкаської археологічної інспекції 2004–2008 р.р., керівник – к. і. н. Куштан Д. П., 1716 предметів основного фонду, 401 – науково-допоміжного фонду.

Цей перелік можна продовжувати, але і так зрозуміло, що така кількість археологічного матеріалу неминуче повинна досліджуватись і доноситись до широкого загалу. Тому робота науковців археологічного музею зорієнтована на поглиблене вивчення матеріалів археологічних експедицій та розкриття нових сторінок життя давніх народів Середнього Подніпров'я.

Найбільша проблема отриманих колекцій – це наявність великої кількості науково-допоміжного матеріалу, який необхідний археологам, але не завжди використовується музейниками.

Наукові співробітники археологічного музею НІКЗ «Чигирин» вирішують її запровадженням системи поновлення і доповнення основної експозиції. Тільки за останні роки були організовані виставки «однієї вітрини»: «Кам'яні знаряддя праці епохи енеоліту та бронзи», «Знаряддя праці із кістки та рогу», «Молюхів Бугор – 2010», «Молюхів Бугор – 2011», «Мотронинське городище 2001», «Слов'янські прикраси черняхівської доби», «Кераміка середньовічного Чигирин», «Археологічні культури м. Чигирин» та інші, що сприяло залученню відвідувачів до ознайомлення з новими фондovими надходженнями.

Продовженням цього напряму експозиційної роботи є організація тимчасових пересувних виставок, які проводяться під час музейних днів в навчальних закладах Чигиринського району. В таких короткотермінових експозиціях використовуються музейні предмети науково-допоміжного фонду. Вони ж є ілюстративним матеріалом під час проведення занять і бесід. Активне спілкування з музейним предметом має свої позитивні наслідки. У книзі відгуків археологічного музею знаходиться запис: «Учні 3-А та 3-Б класів висловлюють подяку працівникам музею за цікаву екскурсію. Діти багато дізналися про розкопки, подивились цікаве відео і навіть змогли навчитись розрізняти речі з розкопок і «доторкнутися» до історії рукою». 29.11.2013 р. Чигиринський НВК № 2.

Екскурсії, що проводяться в тісному контакті з історичною реліквією, вже стали популярними в закладі, особливо – у весняно-

літній період, коли їх можна продовжити на подвір'ї музею у ігровій формі [3, с. 188–189].

Матеріали археологічних колекцій використовуються юними археологами та істориками, які навчаються у Малій академії наук. Під керівництвом науковців НІКЗ «Чигирин», педагогів шкіл району і області, вони щорічно популяризують свої дослідження на науково-практичних конференціях в с. Суботів та «Залізнякових читаннях» у с. Медведівка Чигиринського району.

«Музеолог завжди стоїть на перехресті двох фундаментально протидіючих вимог, а саме: з одного боку поводитися з об'єктами так, щоб їх, в ідеальному випадку, безкінечно довго зберегти, а з іншого – пропагувати їх у суспільстві за допомогою експонування та інтерпретування» [1, с. 170].

Досвід роботи археологічного музею НІКЗ «Чигирин» доводить, що більшість музейних предметів археологічних колекцій можна зберігати і активно використовувати у музейній практиці.

Література

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія [Текст] / Ф. Вайдахер. – Львів : Літопис, 2005. – 626 с.
2. Диденко Я. Л. Музеи Национального историко-культурного заповедника «Чигирин» [Текст] / Я. Л. Диденко // Музейный посетитель, как сделать так, чтобы он возвращался : тезисы докладов Всероссийской научно-практической конференции. – М. : Акварель, 2012. – 220 с.
3. Мартинова Г. П. Музейна педагогіка: контакт з історичною реліквією (з досвіду роботи археологічного музею НІКЗ «Чигирин») [Текст] / Г. П. Мартинова // Жовківські читання 2011 : збірник статей першої наукової конференції «Музей в сучасному світі». – Львів : РАСТР-7, 2011. – 223 с.

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА – ДЕСЯТЬ РОКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

І. А. Сніжко,
к. і. н., доцент кафедри історії
Української державної академії
залізничного транспорту

Територія Харківської області до сьогоднішнього дня лишається майже суцільною білою плямою на карті пам'яток давнього кам'яного віку. Тому відкриття кожного нового об'єкту стає по-

дією не тільки місцевого значення. У 2004 році біля с. Кам'янка Ізюмського району було відкрито стоянку епохи пізнього палеоліту, дослідження якої тривають.

Всі пізньопалеолітичні пам'ятки, відомі на території Харківської області, концентруються в середній течії р. Сіверський Донець на ділянці від м. Ізюм до с. Яремівка. Їх відкриття пов'язане з діяльністю М. В. Сібільова у 1920–40 рр. та роботами експедиції Харківського історичного музею у 1988–2013 рр. Можливість знаходження стоянки на місі біля впадіння в р. Сіверський Донець р. Суха Кам'янка була передбачена М. В. Сібільовим на початку 1940-х років. У його щоденнику за 1941 рік, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, є запис, який наведено із збереженням стилю та орфографії автора: «На вершині горы между Синичиным и устьем Сухой Каменки над крутыми склонами встречаются сначала в небольшом числе, а дальше все в большем и большем по мере приближения к устью Каменки кремневые отщепы и изредка нуклеусы, сколотые и отжимные. Особенно многочисленны они на вершине горы недалеко от устья Каменки, там, где на поверхность местами выходит мел и стоит сторожевая вышка. Весь этот участок горы представлял собой сезонную стоянку по выделке кремневых орудий разного времени. Где находятся постоянные стоянки, пока еще не удалось установить, по-видимому, стоянка времени бронзы и, возможно, палеолитическая находятся в устье Каменки на ее левом берегу. Это место мы еще не осматривали» [5, с. 66–67]. Саме на цьому місці, яке М. В. Сібільов не встиг оглянути, 2004 року було відкрито пізньопалеолітичну стоянку [3, с. 54–55].

Пам'ятка знаходиться на місі біля впадіння в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки – р. Суха Кам'янка, в 1,5 км на південний схід від с. Кам'янка Ізюмського району. Мис являє собою горизонтально виположену терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8–10 м. У 2004 році тут було зібрано численний підйомний матеріал, який включав комплекси пізнього палеоліту, неоліту, комплекс бронзової доби та раннього середньовіччя. На жаль, оранка знищила всі культурні шари, крім пізньопалеолітичного, який постраждав частково. Саме цей комплекс і став основною метою досліджень. В північно-східній частині мису було закладено 2 шурфи, опис геологічної стратиграфії яких було складено д. геогр. н. Н. П. Герасименко. На основі аналізу положення знахідок в культурному шарі, кількісного та якісного складу колекції крем'яних виробів із шурфів та зборів підйомного матеріалу, було зроблено висновок, що на місі між

річками Суха Кам'янка та Сіверський Донець локалізована нова пам'ятка, яку можна датувати пізнім палеолітом. Стаціонарні дослідження були розпочаті у 2005 р., на завершення сезону 2013 р. загальна площа розкопу становить 142 м².

Культурний шар визначається рівнем розповсюдження знахідок, не має специфічного забарвлення. Представлений розщепленим кременем, що демонструє всі стадії обробки від жовна до знаряддя, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками червоної та жовтої вохри, вугілля. Зафіксовано наявність перепалених фрагментів кісток та кременю зі слідами перебування у вогні. Культурний шар розтягнутий по вертикалі, найбільша концентрація знахідок спостерігається, частково, в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтуватому-палевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються також в гумусовому горизонті та в типовому лесі. Відзначено деяке падіння залягання культурного шару з півдня на північ і з заходу на схід, що відповідає зниженню рельєфу в бік річок Сіверський Донець та Суха Кам'янка, а також пов'язане з особливостями ґрунтоутворення в голоцені. Культурний шар пам'ятки пошкоджений внаслідок дії наступних постгенетичних факторів: відсутності консервації артефактів після завершення функціонування пам'ятки; переміщення артефактів вгору внаслідок процесів замерзання та відтаювання; впливу делювіальних процесів; діяльності ріючих тварин.

На дослідженій площі знахідки розподілялись нерівномірно, утворюючи ділянки більшої чи меншої концентрації крем'яних артефактів. У формі переважної більшості досліджених на сьогоднішній день скупчень простежується тенденція до зміщення знахідок під впливом делювіальних процесів. Майже всі вони мають видовжену форму, орієнтовану на північ, північний схід та схід, у бік р. Сіверський Донець та р. Суха Кам'янка. В трохи згладженому вигляді це спостерігається і в сучасному рельєфі. Знахідки часто знаходяться в положенні на ребрі з нахилом в означений бік. Планіграфічна структура є типовою для стоянок-майстерень із одноактним формуванням культурного шару, розташованих поблизу джерел сировини.

Простежені тут скупчення, імовірно, відповідають робочим місцям з обробки кременю. На користь цього свідчать також і випадки ремонту артефактів.

В якості сировини використовувався напівпрозорий крейдовий високоякісний кремій місцевого походження, сірого кольору (від світлого до темного). Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, поверхня вкрита шаром патини від

густої молочно-білої до легкої димчастої. На частині предметів – кальцитові патьоки. Значна кількість заготовок і сколів з жовтою кіркою свідчать, що джерело добування кременю знаходилося порівняно недалеко від стоянки. Колекція, яка на сьогоднішній день нараховує 7538 предметів, розпадається на наведені нижче групи.

Нуклеуси та нуклевидні вироби. До цієї групи відносяться жовна з кількома сколами, так звані пренуклеуси, нуклевидні уламки, відбійники. Нуклеусів знайдено 62 екземпляри: 11 одноплощадкових конічних, 41 двоплощадкових призматичних та підпризматичних, (рис. 1, 18, 20) 10 трьохплощадкових кубовидних та аморфних. Усі демонструють ударну техніку сколювання. Характерною особливістю нуклеусів є наявність виступаючої реберчастої тильної частини (рис. 1, 19). Деякі спрацьовані нуклеуси використовувались як відбійники.

Група *технічних сколів* представлена сколами формування та підживлення нуклеусів, реберчастими сколами та їх фрагментами, різцевими відщепками. До відходів виробництва відносяться також *лусочки* – 1711 екземпляр, з них 9 первинних, 32 напівпервинних, 6 зі слідами перебування у вогні; та *уламки* різних розмірів та форми – 1093 екземпляри, 12 зі слідами перебування у вогні.

Метою первинного розщеплення були заготовки у вигляді видовжених пластинок та відщепів. *Відщепів* та їх фрагментів – 1759 екземплярів, з них 82 первинні, 292 напівпервинні; 361 пластинчасті. *Пластини, пластинки* та їх фрагменти налічують 443 екземпляри, *мікропластинки* та їх фрагменти – 101 екземпляр.

Вироби із вторинною обробкою утворюють нечисленну групу знарядь, що характерно для відносно недовготривалих пам'яток, розташованих поблизу виходів сировини. *Різців* – 13 екземплярів: 8 серединні (рис. 1, 1, 3), кутовий різець на масивному відщепі, боковий на пластині, ретушний трансверсальний на масивному відщепі, косоретушний на відщепі (рис. 1, 4) та багатофасетковий різець, до якого підібрався різцевий відщепок. *Скребків* – 7 екземплярів: 5 кінцевих, 2 подвійних (рис. 1, 5). До цієї групи приймають 3 скребловидні знаряддя на масивних відщепах (рис. 1, 11, 16). До *проколов* належать пластинчастий відщеп з виділеним у дистальній частині жальцем (рис. 1, 12) та фрагмент відщепу з двома невеличкими, виділеними ретушшю, жальцями з протилежних боків. На 13 артефактах зафіксовані *ретушовані виймки* – 9 відщепів, 3 пластинки та скол підправки (рис. 1, 17). Одним екземпляром в колекції представлені наступні форми: масивна пластина з виділеним ретушшю кутовим елементом (рис. 1,

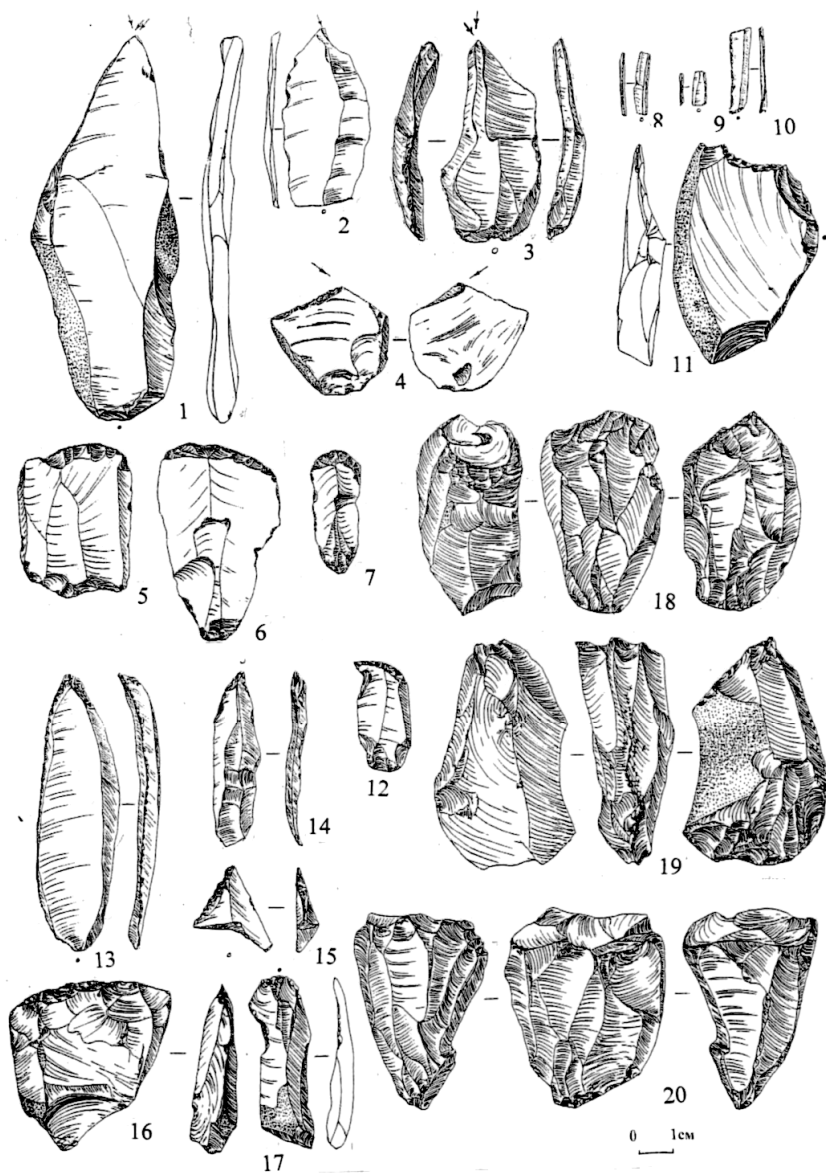

Рис. 1. Кам'янка. Крем'яний інвентар

13) та стамескоподібне знаряддя на масивному сколі з нуклеусу. Невелика група знахідок, що визначає культурну приналежність пам'ятки – *мікропластинки з притупленим краєм* – їх 9 екземплярів, з них 6 у фрагментах (рис. 1, 8–10). В окрему групу можна виділити *усічені пластинки*: фрагмент трискатної пластинки зі слідами усічення на базальному кінці; фрагмент двоскатної пластинки з ретушованою ділянкою, усіченою в дистальній частині; 3 усічені пластинки та висока трапеція на неправильній пластинці. *Ретушовані ділянки* мають 2 масивні дископодібні заготовки, 7 відщепів та 3 фрагменти пластинок (рис. 1, 14, 15).

Зафіксовано також невелику групу артефактів – 3 відщепи та 4 пластинки, що використовувались як знаряддя без вторинної обробки заготовки. Спрацьованість простежено за слідами ретуші утилізації.

В цілому, набір знарядь характерний для пам'яток східного епі-гравету.

Одним з найважливіших результатів дослідження археологічної пам'ятки є визначення її хронологічної позиції. Для встановлення віку палеолітичних пам'яток застосовуються різні методи датування, в залежності від стану збереженості та вмісту культурного шару. Для визначення часу існування стоянки біля с. Кам'янка використано стратиграфічний та палінологічний методи, оскільки кісткові рештки та вугілля представлені дрібними фрагментами, які не дають можливості провести аналіз на C¹⁴.

Стратиграфічні дослідження. Культурний шар пам'ятки значно пошкоджений постгенетичними процесами, тому важливо визначити ініціальний рівень відкладення культурних решток і його зв'язок з певними літологічними горизонтами. Для цього використано метод мікростратиграфії, який передбачає побудову мікропрофілів на основі проведення тривимірної фіксації якомога більшої кількості знахідок. Мікропрофілі дозволяють визначити найбільш насичену знахідками частину горизонту, яка відповідає ініціальному рівню культурного шару, та встановити безперервність чи дискретність його формування [2, с. 161]. Для стоянки біля с. Кам'янка рівень первинного відкладення артефактів визначено як одноактний процес, пов'язаний з жовтувато-палевим лесовидним суглинком верхньопричорноморського літологічного підгоризонту [4, с. 114].

Палінологічні дослідження. Палінологічний аналіз 9 проб, взятих із західної стінки розкопу 2008 р., було виконано д. геогр. н. Н. П. Герасименко в лабораторії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Проби було взято з поверх-

ні, із нижньої частини гумусового горизонту і далі через кожні 10 см до дна розкопу. Для всіх зразків були одержані достовірні дані про склад споро-пилкових спектрів і на їх основі реконструйовані фази розвитку рослинності. Оскільки ініціальний рівень відкладення культурних решток пов'язаний з жовтуватопалевим суглинком та верхом причорноморського лесу, природне оточення давньої людини на пам'ятці було реконструйоване на підставі дослідження зразків 7 та 8.

Пробу 8 було взято з лесових відкладень. Під час формування горизонту територія знаходилась в межах степової зони з субперигляціальним кліматом. Деревинна рослинність представлена сосновим рідколіссям з чагарниковою березою в підліску. Вздовж русел в невеликій кількості росли вільха та верба. Трав'яниста рослинність представлена різнотравно-злаковими асоціаціями. Підвищений вміст пилку рожевих пов'язаний з наявністю куртиноутворюючих форм, топових зараз для сухих степів Чукотки. Даний інтервал можна віднести до кінця пізнього валдаю – ранньопричорноморському стадіалу, що передує пізньольодовиків'ю (давніше 13 тис. р. т.).

Пробу 7 було взято із жовтуватопалевого суглину, з яким пов'язана основна кількість знахідок. Під час формування відкладів район також знаходився в межах степової зони. Індикативним є поява пилку ялинки, що розповсюдилась в середній частині долини р. Сіверський Донець в алерьоді (11,8–11,1 тис. р. т.). Поява деревовидних беріз, збільшення щільності трав'янистих ценозів свідчать про підвищення вологості, але клімат лишався засушливим та більш холодним, ніж зараз. Відклади сформувались в умовах переходу від стадіалу до інтерстадіалу і відносяться до самого початку пізньольодовиків'я.

Природне середовище, що оточувало давніх людей у період формування відкладів культурного шару стоянки біля с. Кам'янка, різко відрізнялось від сучасного. Рослинний покрив був однамнітним, біднішим за складом та більш розрідженим. Про холодний клімат свідчить наявність серед деревних порід лише бореальних та аркто-бореальних елементів. Утім, у порівнянні з ландшафтами, що існували в цей же час на плакорах Північного Донбасу, умови існування людей на стоянці біля с. Кам'янка були більш сприятливими. В долині була присутня деревинна рослинність, а степові ценози були не сухими полинно-злаковими чи полинно-маревими, як на плакорах, а ксеромезофітними різнотравно-злаковими та злаковими. Можливо, саме це, частково, обумовило вибір місця для стоянки [1, с. 99–103].

Таким чином, існування пам'ятки припадає на причорноморський етап пізнього плейстоцену і знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольодовиків'я.

В цілому, характер знахідок та їх планіграфічне розташування типові для стоянок, що знаходяться біля виходів крем'яної сировини. Незважаючи на значні постгенетичні пошкодження культурного шару, він є достатньо інформативним для вирішення питань реконструкції способу життя пізньопалеолітичного населення даного регіону.

Колекція, що репрезентує найдавніший період історії регіону, сьогодні представлена тільки в Харківському історичному музеї. Стоянка біля с. Кам'янка є перспективною для подальшого дослідження, отже, можна сподіватися на поповнення як музейних фондів, так і експозиційних вітрин.

Джерела та література

1. Герасименко Н. П. Реконструкция природной среды обитания человека на позднепалеолитической стоянке у с. Каменка [Текст] / Н. П. Герасименко, И. А. Снежко // *Древности*. 2012. – Х. : Харьковское историко-археологическое общество : НТМТ, 2012. – Вып. 11. – С. 97–104.
2. Палеоэкология равнинного палеолита (на примере комплекса верхнепалеолитических стоянок Каменная Балка в Северном Приазовье) [Текст] / Н. Б. Леонова [и др.]. – М. : Научный мир, 2006. – 360 с.
3. Сніжко І. А. Відкриття нової пізньопалеолітичної стоянки на Харківщині [Текст] / І. А. Сніжко // *Одинадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Подвигу народному жити у віках», присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні, 15 квітня 2005 р.* – Х., 2006. – С. 54–55.
4. Сніжко І. А. Дослідження пізньопалеолітичних пам'яток з пошкодженим культурним шаром [Текст] / І. А. Сніжко // *Старожитності*. 2010. – Х. : Харківське історико-археологічне товариство : НТМТ, 2010. – Вип. 9. – С. 107–115.
5. *Експурсии 1941 г. Дневник* [Текст] // *Науковий архів Інституту археології НАНУ*. – ІА. а. ф. № 16.

КРАПЛЕПОДІБНА ПІДВІСКА ІЗ ОЛЕКСАНДРОПІЛЬСЬКОГО КУРГАНУ В ЗІБРАННІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Л. І. Бабенко,

ст. науковий співробітник ХІМ

У 1932 році за рішенням Паритетною комісії з Державного Ермітажу в Україну були передані матеріали шести скіфських курганів – Мельгунівського (Лита Могила), Шульгівки, Чмиревої Могили, Іллінецького, Першого Мордвинівського та Олександропільського (Лугова Могила). Кожна із згаданих пам'яток має унікальну долю – за складом колекції, історією розкопок або за своїм місцем у колі старожитностей скіфської доби. Але і у цьому сузір'ї найяскравіших комплексів своїм масштабом вирізняється Олександропільський курган – один із представників «великої четвірки» курганів IV ст. до н. е., що традиційно пов'язуються безпосередньо з персонами скіфських царів (однак останнім часом відсутня однастайність з цього приводу – традиційній точці зору, що відносить Олександропіль до найвищих скіфських курганів (висота 21 м) [11, с. 146], опонує Ю. В. Болтрик, який вважає ці параметри завищеними (висота 17 м) і зараховує похованих у Олександрополі до більш низького рангу членів царської сім'ї [8, с. 86, 88]). За кількістю переданих з Державного Ермітажу в Україну предметів колекція Олександропільського кургану була найбільш представницькою – загалом із цього комплексу надійшло щонайменше 4339 предметів (534 інвентарних номери), в Державному Ермітажі для зняття гальванокопій залишено всього 79 предметів. Під час війни ця колекція зазнала дуже вагомих втрат, проте за кількістю речей, що пережили перипетії окупації та евакуації, вона залишається найбільш репрезентативною серед інших скіфських комплексів з Ермітажу, представлених лише поодинокими збереженими речами (Мельгунівський та Перший Мордвинівський кургани, Чмирева Могила) або ж втрачених повністю (Шульгівка, Іллінецький курган).

У даний час передані в Україну матеріали з Олександропільського кургану знаходяться у фондах двох харківських музеїв – історичного (ХІМ) та Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна (МАЕСУ). Збереглися: у ХІМі – навершя із зображенням жіночого божества [7], золоті краплеподібні підвіски, золоті бляшки трьох видів штампу – з оленем, 8-пелюстковою

квіткою та аканфом (ще 24 олександропільські золоті бляшки разом з двома срібними наконечниками ніжок із Мельгунівського кургану були викрадені з експозиції відділу історії феодального суспільства ХІМу 1 травня 1957 р. [6, с. 24]); в МАЕСУ – місяцеподібні підвіски, 9 великих фрагментів та 12 уламків одного «рогу», 64 бронзові пронизки, фрагмент набірного срібного поясу, 7 срібних бляшок з грифоном в уламках. Найбільш репрезентативна колекція круглих вирізних блях – гладких та у вигляді багатопелюсткових розеток, що були прикрасою похоронного кортежу. У ХІМі знаходиться більше 100 подібних блях, у МАЕСУ – понад 300.

Дана публікація присвячена рідкісним, по суті унікальним, краплеподібним підвіскам. Ці прикраси належать до знахідок, виявлених під час розкопок 1855 р., проведених під керівництвом О. Ю. Люценка, при дослідженні камери центральної катакомби. Камера містила колективне поховання (троє небіжчиків), яке зазнало нищівного пограбування. Різноманітні золоті прикраси в кількості більше 700 екземплярів були «розкидані у великому безладді», переважно у північно-східному куті камери [10, с. 11, 12]. Були виявлені також предмети озброєння (бронзові та кістяні наконечники стріл, фрагменти залізного пластинчастого панцира, плаковані золотом), уламки столового давньогрецького посуду тощо.

Підвіски практично ідентичні, мають краплеподібну форму і складаються із двох плоских, з'єднаних між собою пластин. У верхній частині, у місці найбільшого звуження, по обидві сторони симетрично відходять дві маленькі пелюстки. Увінчує підвіску коротка поперечина, до якої припаяне маленьке дротяне вушко. Внутрішнє поле обох боків підвіски окантоване по периметру обідком, що переходить у верхній частині в пелюстки. З обох сторін поле заповнене орнаментом у вигляді п'яти «крапель» – продовжуватої центральної та двома парами бокових, розташованих одна над одною. Розміри підвісок 3,4x1,9 та 3,2x2,0 см.

Подібний орнамент за загальною схемою дещо нагадує добре відому за численними виробами давньогрецьких торевтів стилізовану пальмету, утворену центральною та декількома парами бічних пелюсток. Відома серія зображень пальмет саме з краплеподібними закінченнями пелюсток, які можна побачити на нижньому фризі золотих обкладок горитів чортотлицької серії [16, рис. 54; 13, рис. 141; 4, с. 224–234, кат. 189; 19, р. 123, cat. 89], гирлі піхов золотих обкладок мечів із Чортотлика [4, с. 105, 236, 244, кат. 191], кургану № 8 групи П'ять братів [18, рис. 4], а також із кургану Чаян у північно-західному Криму [14, с. 175], золотій бляшці з кургану № 29 Пісочинського могильника [5, с. 136, рис. 37, 6],

на пальметах штампованого орнаменту чорнолакового столового посуду тощо.

Таким чином, можливо, майстер намагався в окресленому орнаментальному полі підвіски відтворити саме пальмету, втім це було втілено вкрай схематично. Однак показово, що в ермітажній інвентарній книзі ці прикраси описані як підвіски «у формі крапель з деревовидним орнаментом». Додаткове декорування зображенням рослини можна спостерігати на краплеподібній підвісці більш витягнутих пропорцій з того ж Олександропільського кургану, внутрішнє поле якої орнаментоване п'ятьма парами загнутих назовні стеблин, що стоять одна на одній, та увінчаних го-стролистою верхівкою [10, табл. X, 29].

Близьких за формою підвісок серед численних прикрас скіфської доби невідомо. Серед аналогій за формою можна назвати краплеподібної форми «фестони», якими оформлений нижній край декількох ажурних пластин з Олександрополя [10, табл. X, 4; XII, 8; XV, 6, 7] та поховання 2 кургану № 11 Рогачицького курганного поля, а також обривок подібної пластини з цього ж комплексу [9, с. 54, рис. 1, 13, 15].

Значно краще у цей час були поширені у декорі одягу, головних уборів, сережок тощо об'ємні підвіски різноманітної форми. Номінативний ряд, який використовується дослідниками для іменування таких підвісок, виходячи з їх морфологічних особливостей, дуже широкий. Це амфоровидні, жолудеподібні, краплеподібні, зерновидні, кубковидні тощо. При більшій чи меншій зовнішній схожості підвісок тієї чи іншої форми з «епонімним» прототипом, слід, мабуть, визнати умовність багатьох назв із цього переліку. Схожу ситуацію демонструє, зокрема, приклад з вудилами чорногорівського типу, кінці яких отримали найменування «стремено-подібних», хоча власне стремена як предмет кінського спорядження з'являються майже на півтора тисячоліття пізніше. Не менш яскраву ілюстрацію номінативних курйозів репрезентують різноманітні найменування тих чи інших типів перехресть скіфських мечів – ниркоподібних, серцеподібних та метеликоподібних. Незважаючи на начебто доведену фалічну символіку подібних форм [1, с. 39–40; 3, с. 276–278] (інша точка зору на цю проблему – [17, с. 41–54]), а також аргументовану критику про недоцільність використання «ентомолого-анатомічних назв» [15, с. 11], вони продовжують вживатися практично повсюдно через свою максимальну зручність (порівняй термін «антенне наверхш»).

Не доводиться сумніватися у тому, що і самі скіфи, і інші племена, широко використовуючи подібні підвіски в оздобі головних

уборів, намиста, декору одягу тощо, сприймали їх у якості не абстрактного декоративного символу, а цілком визначеного образу, органічно вписаного у загальну композицію орнаменту костюма. Навряд чи його семантика передбачала присутність фігурок амфор, кубків або крапель. У деяких випадках, іноді з напрохуд точною морфологією, підвіски дійсно імітують жолудь, що був, передусім, рослинним символом. Та все ж найчастіше вони відтворюють бутон квітки, як символ зародження нового життя і готовності до її продовження. Відомо багато підвісок «амфоровидної» форми, що знизу закінчуються багатопелюстковою розеткою. Рівень технічної майстерності виготовлених підвісок коливався від найпримітивнішого – з гладкою поверхнею, що унеможливило ототожнення з тим чи іншим прототипом із рослинного світу до справжніх шедеврів ювелірного мистецтва, що вирізняються своєю філігранністю та витонченістю (Куль-Оба, Велика Близниця). Відомі також випадки, коли майстер намагався якомога правдивіше відтворити природну форму бутону тієї чи іншої рослини. Так, у підвісках з курганів Павлівського, Першого Туектинського, № 1 могильника Єлунінський-II дослідниками були легко упізнані горішки бука [12, рис. 160].

Цілком очевидно, що в переважній частці підвісок слід бачити, перш за все, віддзеркалення символіки рослинного світу. У середині IV ст. до н. е. завдяки художнику Павзію із Сікіона у античному мистецтві виник і отримав розвиток напрямок нового орнаментального стилю у вигляді великомасштабних рослинних композицій [20, р. 486]. У цей час в античному світі з'являється велика кількість ювелірних виробів з пишним рослинним орнаментом. Саме в IV ст. до н. е. різноманітні рослинні композиції набувають велику популярність і у скіфському середовищі, насамперед серед орнаментів численної золоті пластинчастої аплікації, а також на різних прикрасах, посуді і навіть предметах озброєння і кінського спорядження. Збільшення частки рослинних сюжетів серед образів, що використовувалися при її виготовленні, А. Ю. Алексєєв розглядає як важливий хронологічний індикатор для визначення більш пізніх комплексів [2, с. 38], причому подібну тенденцію наочно демонструє склад бляшок безпосередньо Олександрополя, що відрізняється великою різноманітністю рослинних аплікацій. Отже, широке розповсюдження у цей час різноманітних прикрас з «рослинними» підвісками повністю відповідало загальним тенденціям розвитку естетичних уподобань.

Ймовірно, і у нашому випадку, незважаючи на «краплеподібний» абрис, у підвісці слід бачити бутон з пелюстками, що ледь

пробилися на верхівці. На відміну від більшості порожнистих підвісок, що кріпилися з боку основи бутона, дротяне кілечко було припаяне з боку квіткі.

Скоріше за все, ці підвіски були не самостійною прикрасою, а традиційним доповненням до однієї з комбінованих оздоб, у конструкції якої широко використовувався подібний елемент, а саме – головних уборів, скроневиx прикрас, намиста, сережок, бляшок тощо. Проте, через нищівне пограбування могили, навіть гіпотетично складно передбачити, додатком якої з прикрас вони могли бути.

Література

1. Алексеев А. Ю. О скифском Аресе [Текст] / А. Ю. Алексеев // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1980. – Вып. 21. – С. 39–47.
2. Алексеев А. Ю. Заметки по хронологии скифских степных древностей IV в. до н.э. [Текст] / А. Ю. Алексеев // Советская археология. – 1987. – № 3. – С. 28–39.
3. Алексеев А. Ю. Этюд об акинаках [Текст] / А. Ю. Алексеев // Клейн Л. С. Археологическая типология. – Л., 1991. – С. 271–280.
4. Алексеев А. Ю. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. [Текст] / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. – К. : Наук. думка, 1991. – 416 с.
5. Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени [Текст] / Л. И. Бабенко – Харьков : Райдер, 2005. – 284 с.
6. Бабенко Л. И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана [Текст] / Л. И. Бабенко // Российская археология. – 2012. – № 3. – С. 20–27.
7. Бабенко Л. И. Навершия з Олександропільського кургану у збірці Харківського історичного музею [Текст] / Л. И. Бабенко // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XIX Сумцовських читань), 18 квітня 2013 р. – Х. : Майдан, 2013. – С. 219–225.
8. Болтрик Ю. В. Социальная структура Скифии IV в. до РХ., отраженная в погребальных памятниках [Текст] / Ю. В. Болтрик // *Cimmerians. Scythians. Sarmatians*. – Krakow : Księgarnia akademicka, 2004. – С. 85–90.
9. Болтрик Ю. В. Украшения из скифских погребальных комплексов Розачикского курганного поля [Текст] / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Филалко // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2007. – Т. XIV. – С. 51–93.
10. Древности Геродотовой Скифии : сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях [Текст]. – СПб., 1866. – Вып. I. – 28+XVI с.+XXI табл.

11. Полин С. В. Проблемы датировки скифского царского кургана Александрополь (сезон 2006 г.) [Текст] / С. В. Полин, М. Н. Дараган // *Revista Arheologică*. – 2008. – Vol. IV. – № 2. – P. 146–163.
12. Полосьмак Н. В. Всадники Укока [Текст] / Н. В. Полосьмак. – Новосибирск : ИНФОЛИО-пресс, 2001. – 336 с.
13. Тереножкин А. И. Мелитопольский курган [Текст] / А. И. Тереножкин, Б. Н. Мозолевский. – К. : Наук. думка, 1988. – 264 с.
14. Уильямс Д. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V–IV века до н. э. [Текст] / Д. Уильямс, Д. Огден. – СПб. : Славия, 1995. – 272 с.
15. Черненко Е. В. Древнейшие скифские парадные мечи: (Мельгунов и Кермесс) [Текст] / Е. В. Черненко // *Скифия и Кавказ*. – К. : Наук.думка, 1980. – С. 7–30.
16. Черненко Е. В. Скифские лучники [Текст] / Е. В. Черненко. – К. : Наукова думка, 1981. – 168 с.
17. Шелехань О. В. До питання про форму перехрестя клинкової зброї скіфського часу [Текст] / О. В. Шелехань // *Археологія*. – 2013. – № 4. – С. 41–54.
18. Шилов В. П. Золотой клад скифского кургана [Текст] / В. П. Шилов // *Археологические раскопки на Дону*. – Ростов н/Д : Изд-во Ростовского гос. ун-та, 1962. – С. 52–69.
19. *L'Or des Amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe VIe siècle av. J.-C. – IV siècle apr. J.-C. Musée Cernuschi musée des Arts de l'Asie de la Ville de Paris. 16 mars – 15 juillet 2001* [Text]. – Paris, 2001. – 302 p.
20. Robertson M. *A History of Greek Art* [Text] / M. Robertson. – Cambridge, 1975. – 1200 p.

ЛІПНИЙ ПОСУД З ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК НАСЕЛЕННЯ СІВЕРЬСЬКОДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

К. Ю. Пеляшенко,
науковий співробітник ХІМ

За своїми географічними особливостями більша частина території сучасної Харківщини займає лісостепову частину басейну р. Сіверський Донець та його приток. В скіфський час ці землі заселяли племена, пам'ятки яких більшість дослідників відносить до окремого локального варіанту археологічної культури Лісостепової Скіфії.

В результаті багаторічних досліджень в сіверськодонецькому регіоні, на сьогоднішній день маємо виразну базу розкопаних поховальних пам'яток. Всього відомо 210 комплексів скіфського часу,

що походять зі 197 курганів. Значна частина їх входила до складу великих курганних некрополів: могильники Люботин, Черемушна, Велика Гомольша, Протопопівка, Пісочин, Старий Мерчик.

Представлена робота присвячена аналізу однієї категорії матеріальної культури – ліпному посуду та його ролі в поховальній обрядовості населення вказаного регіону. Вивчення особливостей різновиду та розташування кераміки в межах курганного простору, кількості та способу покладених посудин для різних комплексів, дає можливість розширити знання про характерні риси обряду певних груп давнього населення.

Посуд, виявлений в похованнях, в основному представлений цілими та археологічно реконструйованими формами. Значна їх частина зберігається у фондах Харківського історичного музею (могильники Пісочин, Протопопівка, Черемушна–2) та Музею археології та етнографії Слобідської України (могильники Люботин, Гришківка, Черемушна, Мала Рогозянка).

Перш за все, слід зазначити, що, в цілому, для поховальної традиції сіверськодонецького регіону скіфського часу, покладення посуду не є розповсюдженим явищем. За опублікованими даними та даними науково-звітної документації нам відомо 24 ліпних посудини, що походять з 22 поховань (10,5 % від усіх розкопаних комплексів). Більшість відомих на сьогодні цілих форм (10 посудин) зберігається у фондах Харківського історичного музею.

Найбільшого поширення традиція покладення посуду до могили набуває у ранньоскіфський час. В комплексах другої половини VII – середини VI ст. до н. е. ліпна кераміка виявлена в 41,2 % від загальної кількості архайчних поховань. Знайдений посуд представлений двома лискованими корчагами: одна з поховання кургану біля с. Дуванка, що за своєю морфологією та орнаментом знаходить аналогії серед посудин VII ст. до н. е. Північного Кавказу, друга – з кургану № 10 Люботинського могильника [15, с. 172; 14, с. 60] (Рис. 1, 5, 7). Глечик, поверхня якого також лискована, ліпний горщик, прикрашений пальцевими вдавленнями і проколами по краю, знайдені в кургані № 1 біля с. Мала Рогозянка [8, с. 139–140] (Рис. 1, 1, 6). Невеликого розміру горщички виявлені в кургані № 2 Люботинського могильника та кургані № 4 біля с. Черемушна [12, с. 105–106; 7, с. 225–226] (Рис. 1, 16, 17). Важливо зазначити, що в басейні Сіверського Дінця досі не відомі синхронні за часом поселення.

В поховальних комплексах середньоскіфського часу ліпний посуд представлений лише двома глечиками, що походять з курганів № 1 та 3 біля с. Протопопівка, комплекси яких датуються V ст.

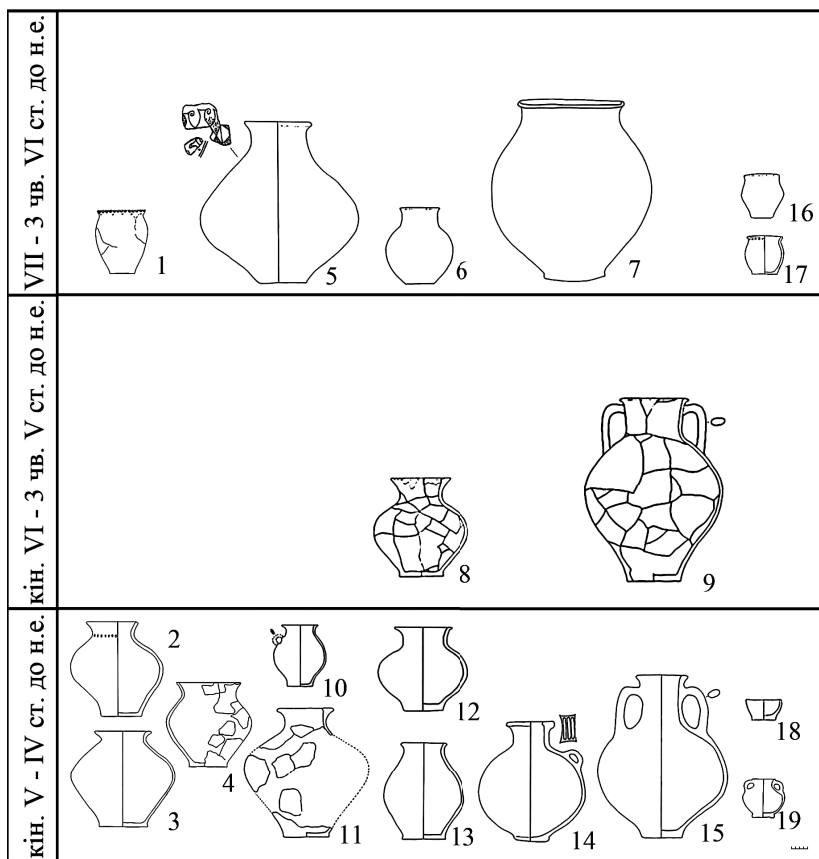

Рис. 1. Ліпний посуд з поховальних пам'яток населення сіверськодонецького Лісостепу скіфського часу

до н. е. [5, с. 3, 5] (Рис. 1, 8, 9). Обидві посудини були зафіксовані в чоловічих похованнях. В цей час в поховальній обрядовості поряд з ліпним починає використовуватися античний гончарний посуд.

До хронологічної групи пізньоскіфського періоду (кінець V – IV ст. до н. е.) в сіверськодонецькому Лісостепу відноситься найбільша кількість поховань.

Водночас зменшується кількість комплексів з ліпним посудом (11,9 % від загальної кількості поховань). У поховальній обрядовості використовується кухонний посуд: горщики, що знайдені в Пісочинському могильнику (кургани № 16 та 22), кургані № 2 Старомерчанського некрополю (група 3) та у кургані № 3 524-го

мікрорайону м. Харків [1, с. 24, 28; 2, с. 9; 6, с. 47] (Рис. 1, 2–4). Найбільш частою категорією ліпної кераміки в цей час є ліпні глеки та глекоподібні посудини, вони знайдені в курганах № 6, 8, 10, 27 біля смт Пісочин, кургані № 7 біля смт Старий Мерчик та № 14 могильника біля с. Черемушна [1, с. 17–23, 30–31; 2, с. 25; 9, с. 11] (Рис. 1, 10–15). У двох комплексах знайдені посудини невеликого розміру: ліпна мисочка з кургану № 25 Гришківського могильника та дворучний глечик з кургану № 10 біля смт Пісочин [11, с. 31–34; 1, с. 10–11] (Рис. 1, 18–19). Водночас зі зменшенням відсотку поховань з ліпним посудом дещо поширюється використання античної кераміки (23,8 % від загальної кількості поховань даного хронологічного періоду), що вказує на часткову заміну в поховальній обрядовості ліпного посуду більш естетичним античним.

Отже, у порівнянні з сусідніми регіонами Дніпровського Лівобережного Лісостепу (пам'ятки басейну Псла, Сули та Ворскли), де факти використання ліпної кераміки в поховальних обрядах зафіксовані у 37–56 % поховальних комплексів, пам'ятки сіверськодонецького регіону мають досить низькі показники.

Характерною рисою комплексів басейну Сіверського Дінця є відсутність ліпного столового посуду: в жодному похованні не знайдено мисок, черпаків, кубків. Натомість, з цього регіону походить значна кількість великого та середнього розміру глеків, дещо менше корчаг, горщиків та посуду малих розмірів. Такий розподіл категорій поховальної кераміки притаманний пам'яткам Середнього Дону, де також не відомий столовий посуд [13, с. 23]. Окрім цього, найбільш поширеною є традиція покладення однієї посудини до могили, що найчастіше ставилася біля ніг або в куті поховальної камери також неподалік ніг небіжчика. Лише в деяких жіночих похованнях знайдено дві ліпні посудини, або ліпна та антична (Пісочин, к. 8, 10, 22) [1, с. 19–23, 27–28]. На відміну від сусідніх пам'яток басейнів Ворскли, Сули та Псла, тут відсутні набори ліпної кераміки, що залишалися при одному кістяку.

З іншого боку, не дивлячись на названі вище регіональні відмінності, для пам'яток Дніпро-Донецького Лісостепу характерна єдина тенденція поступового зменшення кількості поховань з ліпним посудом та збільшення відсотку з античним. Походження основних елементів гончарних традицій слід пов'язувати з населенням Середнього Подніпров'я передскіфського часу. Найближчі аналогії кераміці, яка була задіяна в поховальному обряді та побуті населенням сіверськодонецького Лісостепу, знаходимо на синхронних пам'ятках лісостепової частини лівого та правого берега Дніпра. Важливим є те, що протягом скіфського часу у лі-

состепових племен, які мешкали по обидва боки Дніпра, відбувалися схожі трансформації гончарної традиції, що вказує на єдину генетичну підоснову та схожі культурні процеси, найперше, постійні тісні контакти населення обох ареалів. В той же час незначна кількість керамічних форм з поховальних комплексів має аналогії на пам'ятках передскіфського та скіфського часу Північного Кавказу та степової частини Північного Причорномор'я.

Досить дискусійним є питання про етнічну належність ряду курганних могильників сіверськодонецького Лісостепу. В основному це стосується так званих дружинних курганних некрополів (Пісочин, Старий Мерчик, Черемушна). Частина дослідників вважає їх похованнями місцевої еліти нескіфських племен будинів, меланхленів, телонів, неврів [3, с. 117–123], або будинів іранського походження [4, с. 59–69]. Інші науковці пов'язують воїнські поховання у дерев'яних склепах та ґрунтових ямах зі скіфами перших двох хвиль, що мігрували з території Середньої Азії та Північного Кавказу і потім розселившись на території Дніпровського Лісостепу склали верхівку суспільства [1, с. 208; 10, с. 105]. У всякому випадку дана група займає своє місце в загальній соціологічній ієрархії і, в певній мірі, може бути інтерпретована як місцева еліта з іноземним корінням.

Особливості використання ліпного посуду в поховальній обрядовості сіверськодонецького населення скіфського часу ще раз підкреслюють справедливність віднесення цих пам'яток до окремого локального варіанту культури Лісостепової Скіфії.

Література

1. Бабенко Л. И. *Песочинский курганный могильник скифского времени [Текст] / Л. И. Бабенко. – Х. : Райдер, 2005. – 284 с.*
2. Бандуровский А. В. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант) [текст] / А. В. Бандуровский, Ю. В. Буйнов. – К. : ИА НАНУ, 2000. – 236 с.*
3. Бандуровский А. В. *Отчет о работе Мерчанской археологической экспедиции в Харьковской области за 1999 год [Текст] / А. В. Бандуровский // Науковий Архів Інституту археології НАНУ. – 1999/114. – 53 с.*
4. Бойко Ю. Н. *Меридионально ориентированные погребения Приднестровской Лесостепи скифского времени [Текст] / Ю. Н. Бойко // Древности 1997–1998. Харьковский историко-археологический ежегодник : сб. науч. работ. – Х. : НТМТ, 1999. – С. 59–78.*
5. Бородулин В. Г. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г. [Текст] / В. Г. Бородулин // Науковий Архів Інституту археології НАНУ. – 1976/52. – 21 с.*

6. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Песочинского курганного могильника в 1979 г. [Текст] / В. Г. Бородулин // Науковий Архів Інституту археології НАНУ. – 1979/112. – 55 с.
7. Бречка М. Ф. Археологічні дослідження скіфських пам'яток в околицях Люботина [Текст] / М. Ф. Бречка // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету. – 1939. – Т. 2. – С. 219–227.
8. Буйнов Ю. В. Охранные раскопки курганов скифского периода на Харьковщине [Текст] / Ю. В. Буйнов // Історія і дослідження пам'яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С. 139–142.
9. Буйнов Ю. В. Исследование курганов скифской эпохи в Харьковской области [Текст] / Ю. В. Буйнов, А. В. Бандуровский, В. Н. Окаренко // Археологічні дослідження в Україні у 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 9–13.
10. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці [Текст] / Д. С. Гречко. – К. : ІА НАНУ, 2010. – 286 с.
11. Гречко Д. С. Гришковский могильник скифов на Харьковщине [Текст] / Д. С. Гречко, А. В. Шелехань. – К. : ІА НАН України, 2012. – 198 с.
12. Либеров П. Д. Новые материалы из курганов у села Черемушны [Текст] / П. Д. Либеров // Краткие сообщения Института археологии. – 1961. – Вып. 83. – С. 104–109.
13. Медведев О. П. Про новий аспект проблеми будинів і меланхленів (у світлі останніх публікацій могильників скіфського часу на Сіверському Дінці) [Текст] / О. П. Медведев // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – № 1. – С. 21–33.
14. Шрамко Б. А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині [текст] / Б. А. Шрамко // Археологія. – 1983. – № 43. – С. 54–62.
15. Шрамко Б. А. Биритуальный курган у с. Дуванка [Текст] / Б. А. Шрамко // Древности 1995. Харьковский историко-археологический ежегодник : сб. науч. работ. – Х. : Бизнес Информ, 1995. – С. 172–173.

НОВІ ВІДКРИТТЯ НА ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОМУ ІV МОГИЛЬНИКУ

В. С. Аксьонов,

к. і. н., зав. відділу археології ХІМ

Спільна експедиція Харківського історичного музею та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна продовжувала дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області. За час проведення робіт у 2013 р. було досліджено п'ять катакомбних поховань (№ 115–119) та дромос катакомби № 69.

У поховальній камері катакомби № 115 були знайдені рештки чоловіка та жінки. Небіжчиків супроводжували сережка (рис. 1,

1), намисто, фрагмент залізної гривні, елементи одягу, деталі поясної гарнітури (рис. 1, 3, 4), металеві деталі від взуття, ніж, астрагали, підвіска-печатка (рис. 1, 2). Камера катакомби № 116 містила рештки дорослого чоловіка та дитини. Поховальний інвентар був представлений кухлем, ножем, астрагалами, сокирою-чеканом, елементами поясної гарнітури (рис. 1, 5, 6), браслетом, однією намистиною, бляшкою-нашивкою, металевими деталями ремінців взуття (рис. 1, 7–9). В камері № 117 зруйновані кістяки чоловіка та жінки супроводжували: ножі, тесло-мотика, сережка (рис. 1, 10), буси, деталі одягу, елементи поясного набору (рис. 1, 11–14), прикраси ремінців взуття (рис. 1, 15, 16). Зруйновані кістяки трьох людей були відкриті в камері катакомби № 118. Інвентар цієї катакомби складався з сережки (рис. 1, 18), намиста, браслету, ножів, елементів поясної гарнітури (рис. 1, 21–25), дзеркала (рис. 1, 17), металевих деталей одягу, амулетів (рис. 1, 19, 20), металевих деталей від дерев'яних піхв шаблі, двох арабських монет*, перетворених у нашивки.

Найбільший інтерес викликає катакомба № 119, в якій було виявлено 12 дірхемів. Подібна кількість монет, знайдених в одному поховальному комплексі, є унікальним фактом для могильників салтово-маяцької культури. Хоча монети доволі часто зустрічаються в салтівських поховальних комплексах, проте їх кількість як в одному похованні, так і на окремих могильниках в цілому не значна. Так, на Дмитрієвському катакомбному могильнику було знайдено 2 індикації та 2 імітації візантійських монет [18, с. 111, рис. 58; 19, л. 17, рис. 30: 1]. На біритуальному могильнику Червона Гірка у 317 досліджених похованнях був виявлений лише 1 фальшивий дірхем [17, л. 5, табл. IX: 2, 3], а на Ржевському некрополі – 2 арабські монети [19, л. 7, рис. 12: 1, л. 14, рис. 30: 1]. В 14 з 525 досліджених похованнях Нетайлівського ґрунтового могильника знайдено 21 монету [16, с. 114]. Визначається лише Верхньо-Салтівський археологічний комплекс, в катакомбах якого лише з 1900 по 1961 рр. були виявлено приблизно 100 монет [10, с. 6–8]. Ще 26 монет було знайдено у 19 катакомбах при дослідженні Верхньо-Салтівського IV могильника у 1996–2012 рр. [16, с. 114]. Проте кількість монет, що знаходять в одному поховальному комплексі Верхнього Салтова часто складає 1–2 дірхеми, та лише в поодиноких випадках вона сягала п'яти (кат. № 3 1901 р.) або шести монет (кат. № 4 1910 р., розкопки В. О. Бабенко) [13, с. 145–146, табл. 5].

* Одна монета – півдрахма, аббасидський намісник Табаристану Халід, 769 р. н. е.; друга монета – Аббасія, намісник Йазід, 771/772 рр. н. е.

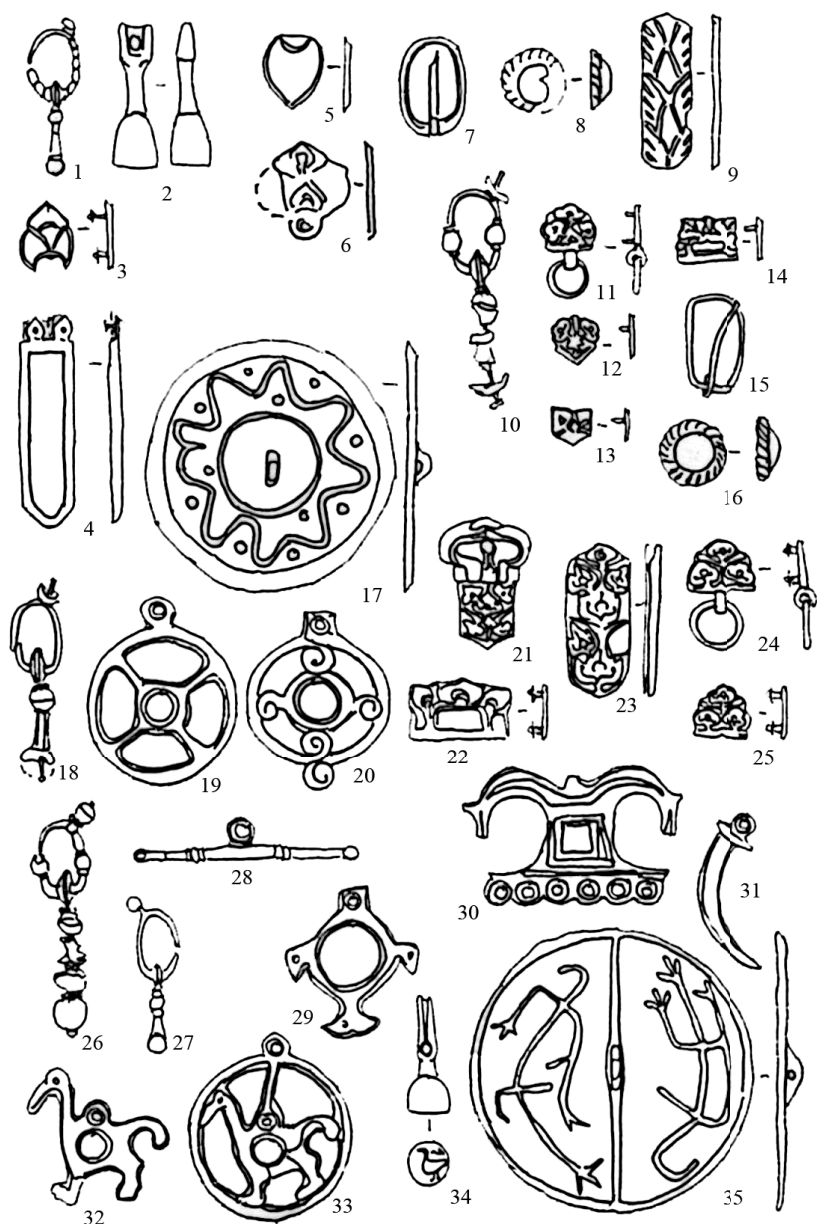

Рис. 1. Інвентар з катакомб Верхнього Салтова досліджених у 2013 р. 1–4 – кат. № 115; 5–9 – кат. № 116; 10–16 – кат. № 117; 17–25 – кат. № 118; 26 – кат. № 119

Відрізняє катакомбу № 119 від раніше досліджених поховальних комплексів цієї ділянки могильника те, що кістяки небіжчиків у ній знаходилися в анатомічному порядку, тоді як в більшості поховальних споруд рештки людей несли сліди навмисної руйнації, котру вони зазнали ще у давнину [4, с. 98–114]. Відрізняло цей комплекс і те, що поховання в камері були здійснені на двох різних рівнях. На глибині –3,25 м від сучасної поверхні біло розчищено поховання № 1, тоді як поховання № 2 було зафіксовано на відмітці –3,5 м. Кістяки людей знаходилися у камері прямокутної форми. Вона по відношенню до дромосу поперечна. Розміри її 2,43 x 1,88 м. Камера своїми довгими стінами була орієнтована вздовж лінії південь – північ.

Поховання № 1 належало дитині 3–5 років. Небіжчика було покладено у випростаному положенні на спині головою вліво від входу. Руки були випростані вздовж тулуба, ноги прямі. Інвентар складався з прикрас та амулетів. Біля черепа дитини були знайдені бронзові литі сережки з нерухомою привіскою (рис. 1, 27) та два дірхеми (Табл. № 1, № 2), котрі були обрізані по колу та перетворені у нашивки. Подібні нашивки у аланського населення VII–X ст. н. е. прикрашали головні пов'язки дівчаток, котрі ще не досягли шлюбного віку [12, с. 7, 62]. У районі шиї було розчищено десять скляних намистин сріблястого, золотистого та синього кольорів. В районі поясу дитини лежав бронзовий литий бубонець, поряд з яким знаходилася велика скляна намистина чорного кольору з багатошаровими вічками. Аналогічна бусина, разом з двома литими бубонцями та амулет з пташиними голівками (рис. 1, 29) знаходилися на правій тазовій кістці небіжчика. Ще один амулет з пташиними голівками було знайдено під правою тазовою кісткою дитини. Великі кулясті намистини з вічками виконували не лише функцію прикрас, а і, як свідчать етнографічні джерела, служили для захисту від уроків та ворожої магії [1, с. 126; 20, с. 113; 22, с. 135]. Колір інших бус у даному похованні також мав особливе значення. Синій та жовтий колір бусин входить до єдиного семантичного ряду, котрий символізує найважливіші елементи космогонії у багатьох народів та забезпечував плодючість – небо та сонце [23, с. 80]. Тому в традиційних суспільствах прикраси (буси) жовтого та синього кольорів вважалися захистом від злих сил [1, с. 122; 7, с. 216; 20, с. 114]. Так, наприклад, буси жовтого кольору повинні були вберегти дитину від жовтяниці [22, с. 135]. Бубонці своїм дзвоном повинні були відлякувати від дитини злих духів, що характерно для багатьох народів світу [25, с. 67]. Амулети з пташиними голівками трактуються як сонячний птах, що летить – символом сонячного бога, котрий є творцем усього жи-

вого на землі [8, с. 122; 24, с. 41]. Таким чином, усі предмети при померлій дитині виконували роль своєрідних амулетів-оберегів. Кількість амулетів та оберегів, як пояснюють етнографічні матеріали, безпосередньо залежить від стану здоров'я дитини.

Поховання № 2 було здійснено власне на долівці поховальної камери на глибині –3,5 м від сучасної поверхні. Воно належало жінці 20–25 років. Небіжчиця була похована у випростаному положенні на спині головою вліво від входу. Руки були випростані вздовж тулуба, ноги прямі. Кістки стоп обох ніг відсутні – наслідок діяльності кротів. Поховання було здійснено вздовж торцевої стінки камери. Жінку супроводжував численний інвентар. Біля черепа небіжчиці були знайдені бронзові з позолотою сережки з рухомою привіскою (рис. 1, 26). Шию жінки прикрашала бронзова гривня, що була зроблена з перекрученого дроту (фото 1). Нагрудною прикрасою служило монисто, котре складалося зі 162 намистин (гірський кришталь, сердолік, бурштин, роговик, скло), двох круглих дисків з мушлі, бронзових дротових пронизок (фото 2) та десяти дірхемів (Табл. № 3–12), котрі були перетворені у підвіски за допомогою приклепаних бронзових вушок. Показовим є присутність у монисті круглих дисків з мушлі. Пара таких дисків є доволі частою знахідкою в похованнях дівчаток-підлітків та молодих жінок Верхньо-Салтівського археологічного комплексу (кат. № 16 Рубіжанського могильника, кат. № 111 Верхньо-Салтівського IV некрополя) [3, рис. 6: 46, 47; 6, с. 23, рис. 37: 13, 14]. За даними етнографії подібні диски у деяких народів підвішувалися над колискою, а з часом включалися до складу комплексних амулетів дітей, впліталися у коси дівчаток 5–6 років [11, с. 84, 85, рис. 4]. Присутність подібних дисків у низках амулетів зафіксовано у аланського населення IX–XIII ст. Північного Кавказу [9, с. 25]. У XVIII–XIX ст. місце таких дисків у адигів, осетин та чеченців, вірогідно, зайняли срібні круглі бляхи з нескладним візерунком, котрі нашивалися попарно біля коміру сорочки або біля плеча [21, с. 201, рис. 39a]. Колір та форма цих виробів вказує, що вони є символом богині плодючості (сонця/місяця).

Табл. Монети з катакомби № 119*.

№ п/п	Місце карбування, правитель	Час карбування	Кріплення, стан
1	Іфрікія, намісник Хартам	796/797 р. н. е.	2 рази пробита, обрізана

* Атрибуцію монет зробив Є. Лемберг (м. Одеса, Україна), за що висловлюю йому свою велику подяку.

Продовження табл.

№ п/п	Місце карбування, правитель	Час карбування	Кріплення, стан
2	Мадінат ас-Салам, ал-Махді	782 р. н. е.	2 рази пробита, обрізана
3	Мадінат ас-Салам, ал-Махді	776/777 рр. н. е.	2 рази пробита, вушко
4	Рей, ал-Махді Мухаммад	763/764 рр. н. е.	1 раз пробита, вушко
5	Куфа, часи аль-Мансура	758–764 рр. н. е.	3 рази пробита, вушко
6	Мадінат ас-Салам	769/770 рр. н. е.	вушко
7	Табаристан, Умар	778 р. н. е.	2 рази пробита, вушко
8	Омейяди, Васіт	714/715 рр. н. е.	вушко
9	Мадінат ас-Салам, ал-Махди	775–784 рр. н. е.	2 рази пробито, вушко
10	імітація		вушко
11	Іфрікійя, Наср	792/793 рр. н. е.	2 рази пробита, вушко
12	Аббасійя	787–790 рр. н. е.	2 рази пробита, обрізана, вушко

Під намистом було знайдено два гудзики (фото 2), за допомогою яких застібувався комір сорочки померлої жінки. На нижніх ребрах жінки, вздовж хребта по обидві сторони від нього, розташовувались дві низки прикрас, що складалися з бронзових дротяних пронизок, бісерин синього кольору, бусин з роговика (фото 2). Це – прикраси котрі, вірогідно, були вплетені в коси небіжчиці.

На поясі жінки був знайдений комплекс амулетів, котрий розташовувався двома групами (фото 3). На лівій тазовій кістці жінки були виявлені чотири бронзових бубонця, два амулети з зображенням грифона (рис. 1, 32) та два амулети у вигляді грифона у колі (рис. 1, 33). На правій тазовій кістці лежали три бронзові бубонця, чотири амулети у вигляді грифона у колі та залишки бронзової штампованої туалетної скриньки, поверх якої знаходилися: бронзова коповушка (рис. 1, 28), бронзовий амулет у вигляді пазура хижого птаха (рис. 1, 31), бронзова підвіска-печатка із зображенням качки (рис. 1, 34) та бронзова підвіска з протомами коней (рис. 1, 30). На поясі також був знайдений пакет з трьох ножів у дерев'яних піхвах.

Праву руку жінки прикрашали чотири бронзові браслети, кінці трьох з котрих були прикрашені насічками, котрі утворювали орнамент у вигляді ялинки (фото 1). Чотири подібних браслета було виявлено і на лівій руці небіжчиці. На безіменному пальці правої руки жінки знаходився срібний перстень зі вставкою зі

скла зеленого кольору, а на середньому пальці цієї ж руки – два бронзових персня зі вставками зі скла фіолетового та чорного кольорів, відповідно (фото 1). На вказівному пальці лівої руки були зафіксовані два бронзові персні, один – з плоским щитком ромбоподібної форми, другий – зі вставкою з сердоліку. На безіменному пальці цієї ж руки знаходилися ще два персні, оздоблені вставками з чорного та блідо-зеленого скла, відповідно (фото 1).

В кротовинах в районі стоп ніг жінки були виявлені дві срібні штамповані бляшки та один штампований наконечник від ремінця (фото 3). Ці речі були прикрасами ремінців взуття померлої жінки.

Поряд з небіжчицею був знайдений комплекс прикрас (фото 4), котрий містив бронзовий браслет, три бронзових гудзика-дзеркальця, бронзове дзеркало (рис. 1, 35), десять дротяних пронизок, 282 бусини (сердолік, роговик, скло). Небіжчицю супроводжували залишки жертовної їжі у вигляді глечика та трубочатої кістки молодої кози.

Цінність поховання № 2 полягає у тому, що воно представляє повний набір металевих прикрас і амулетів, що входили до костюму жінки – представниці соціально-майнової верхівки аланської спільноти Верхнього Салтова. На приналежність небіжчиці до соціальної верхівки суспільства свідчить присутність в її вбранні шийної гривні. В салтівських старожитностях знахідки подібних прикрас є рідкістю. За більш ніж за столітню історію дослідження салтівських старожитностей відомі тільки чотири подібні знахідки. Так, шийні гривні були знайдені в катакомбах № 2 та № 14 Старо-Салтівського могильника [2, с. 141, рис. 5: 3; 6: 50], в зруйнованому похованні Старокорсунського могильника [14, с. 198, рис. 10: 55], в похованні № 143 Нетайлівського могильника [5, рис. 2: 4, с. 179].

Показником високого майнового положення небіжчиці є присутність серед її прикрас десяти привісок, зроблених з дирхемів. Наприклад, такі прикраси, як відзнака високого майнового стану, були зафіксовані арабським мандрівником ібн-Фадланом у жінок русів під час свого перебування у Волзькій Бургарії в 921–922 рр. За його свідченнями: «на шеях у них несколько рядов монистов из золота или серебра, так как, если человек владеет десятью тысячами дирхемов, то он справляет своей жене одно монисто (в один ряд), а если владеет двадцатью тысячами, то справляет ей два мониста, и таким образом каждые десять тысяч дирхемов, которые у него прибавляются, прибавляются в виде одного мониста у его жены...» [15, с. 141].

Знайдений поховальний інвентар дозволяє датувати цей комплекс другою половиною IX ст. н. е.

Джерела та література

1. Абрамзон С. М. Рождение и детство киргизского ребенка [Текст] / С. М. Абрамзон // Сборник Музея археологии и этнографии. – Л. : Наука, 1949. – Т. 12. – С. 78–138.
2. Аксенов В. С. Старосалтовский катакомбный могильник [Текст] / В. С. Аксенов // *Vita ahtiqua*. – К. : Есе, 1999. – № 2. – С. 137–149.
3. Аксенов В. С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце [Текст] / В. С. Аксенов // *Донская археология*. – Ростов н/Д : Омега-Принт, 2001. – № 1–2. – С. 62–78.
4. Аксенов В. С. Обряд обезвреживания на Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры [Текст] / В. С. Аксенов // *Российская археология*. – М. : Наука. 2002. – №3. – С. 98–114.
5. Аксёнов В. С. Ранняя группа личных украшений салтовского населения Подонцовья (по материалам погребений с фибулами Нетайловского могильника) [Текст] / В. С. Аксёнов // *Древности 2012*. – Харьков : НТМТ, 2012. – С. 172–187.
6. Аксёнов В. С. Отчет об археологических исследованиях раннесредневековых памятников экспедицией Харьковского исторического музея в 2012 г. [Текст] / Аксёнов В. С. // *Науковий архів Харківського історичного музею*. – 2013. – 49 с.
7. Бутанаев В. Я. Воспитание маленьких детей у хакасов [Текст] / В. Я. Бутанаев // *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. – Л. : Наука, 1988. – С. 206–221.
8. Голан А. Миф и символ [Текст] / А. Голан. – М. : Руслит, 1993. – 375 с.
9. Доде З. В. Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Очерки истории [Текст] / З. В. Доде. – М. : Восточная литература, 2001. – 136 с.
10. Зайцев Б. П. Куфические монеты на территории Харьковщины [Текст] / Б. П. Зайцев // *Харьковский исторический альманах*. – Харьков : Мачулин Л. И., 2002. – № 1. – С. 6–8.
11. Иванов С. В. О детских «амулетах» нанайцев [Текст] / С. В. Иванов // *Сборник Музея археологии и этнографии*. – Л. : Наука, 1977. – Т. 33. – С. 80–89.
12. Иерусалимская А. А. Кавказ на шелковом пути [Текст] / А. А. Иерусалимская. – СПб. : Государственный Эрмитаж, 1992. – 70 с.
13. Иченская О. В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника [Текст] / О. В. Иченская // *Вопросы хронологии и переодизации памятников Украины*. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 140–148.
14. Каминский В. Н. Алано-болгарский могильник близ станции Старокорсунской на Кубани [Текст] / В. Н. Каминский // *Советская археология*. – М. : Наука, 1987. – № 4. – С. 187–205.
15. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. [Текст] : статьи, переводы и комментарии / А. П. Ковалевский. – Харьков : Вища школа, 1956. – 348 с.

16. Лаптев А. Монеты в салтовских памятниках верхнего Подонцовья (Верхне-Салтовский IV-й катакомбный и Нетайловский грунтовой могильники) [Текст] / А. Лаптев // I Международная научная конференция «РАСМИР»: Восточная нумизматика»: сборник научных трудов. – К. : Альфа Реклама, 2013. – С. 114–124.
17. Михеев В. К. Отчёт о раскопках Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1994 году [Текст] / В. К. Михеев // Архів Інституту археології НАНУ. – 1994/34. – 39 с.
18. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс [Текст] / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1989. – 286 с.
19. Сарапулкін В. А. Отчет о раскопках могильников салтово-маяцкой культуры в Шебекинском районе Белгородской области в 2004 году [Текст] / В.А. Сарапулкін // Архів Белгородського держуніверситету. – 2004. – 58 л.
20. Столба В. Ф. Бусы, подвески и амулеты: вера в сглаз у греческого и местного населения Таврики [Текст] / В. Ф. Столба // Вестник древней истории. – М. : Наука, 2009. – № 2. – С. 109–128.
21. Студенецка Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв. [Текст] / Е. Н. Студенецкая. – М. : Наука, 1989. – 288 с.
22. Троицкая А. Л. Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зеравшана [Текст] / А. Л. Троицкая // Советская этнография. – М. : Наука, 1935. – № 6. – С. 109–135.
23. Усманова Э. Р. Головной убор и его статус в погребальном обряде (по материалам андроновских погребений) [Текст] / Э. Р. Усманов, А. А. Ткачев // Вестник древней истории. – М. : Наука, 1993. – № 2. – С. 75–87.
24. Флёрова В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии [Текст] / В. Е. Флёрова. – Иерусалим ; М. : Мосты культуры, 2001. – 158 с.
25. Хомич Л. В. Обычаи и обряды, связанные с детьми, у ненцев [Текст] / Л. В. Хомич // Традиционное воспитание детей у народов Сибири. – Л. : Наука, 1988. – С. 63–79.

КІЛЬЦЕПОДІБНІ ТА СОЛЯРНО-ЗООМОРФНІ АМУЛЕТИ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

М. В. Хоружа,
науковий співробітник ХІМ

Археологічна колекція Харківського історичного музею на сучасний момент нараховує більш ніж 55 тис. музейних предметів [6, с. 183], з яких майже 34 тисячі експонатів пов'язані з матеріальною культурою населення салтово-маяцької археологічної культури (друга половина VIII – перша половина X ст. н. е.). Значна частина

цих предметів була знайдена археологічною експедицією Харківського історичного музею під час досліджень Старо-Салтівського (1982, 1983 pp.), Рубіжанського (1987, 1995 pp.) катакомбних некрополів [2; 4] та I, III та IV ділянок катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (1984–1992, 1997–2013 pp.)* [1; 16]. Усього в фондах музею зберігаються матеріали з 235 досліджених поховальних комплексів на зазначених катакомбних могильниках. Значна частина з цих матеріалів пов'язана зі світосприйняттям аланського компонента салтово-маяцької культури та представлена металевими амулетами різних типів. Зараз в колекції музею зберігається 247 металевих підвісок. В запропонованій роботі розглядаються тільки кільцеподібні та солярно-зооморфні амулети з салтівської колекції музею.

Досить численною групою в колекції є так звані кільцеподібні амулети. До них відносяться підвіски, що складаються з двох вписаних одне в одне кілець та різної кількості тяжів між ними. Ми також враховуємо наявність або відсутність вушка для їх підвішування. Присутні в колекції амулети відносяться до наступних типів за класифікацією В. Б. Ковалевської [10, с. 132–137].

Тип 4. Це підвіски, що складаються з двох кілець різного діаметру, вписаних одне в одне та з'єднаних між собою чотирма тяжами, вушко для підвішування відсутнє (5 екз.) (рис. 1, 1). Походять з кат. № 8, 10, 20 ССМ та кат. № 2 ВСМ-III (2 екз.). На інших катакомбних могильниках лісостепового варіанту салтово-маяцької культури амулети цього типу поки що не зустрічалися. Цікаво, що всі амулети цього типу походять з катакомб, що датуються другою половиною VIII ст. н. е.

Тип 5. Ці підвіски відрізняються від попередніх наявністю вушка для підвішування (16 екз.) (рис. 1, 2–4). Внутрішнє кільце підвіски в деяких екземплярах набуває форму близьку до ромбу, як по зовнішньому, так і по внутрішньому контуру. При цьому місце з'єднання тяжів в внутрішнім кільцем ширше, ніж їх ширина в місці з'єднання з зовнішнім кільцем. Існує також різниця в розташуванні тяжів відносно вушка підвіски. В 11 випадках (кат. № 21, 22 ВСМ-III, пох. № 14 (2 екз.), кат. № 12, 66, 67 (2 екз.) ВСМ-I, кат. № 8, 96, 107 ВСМ-IV) тяжі утворюють прямий хрест (рис. 1, 2), тоді як в підвісках з кат. № 30, 70, 118 (3 екз.) вони утворюють косий хрест (рис. 1, 4). Привертає увагу підвіска з кат. № 96 ВСМ-

* Для зручності в подальшому зазначені могильники будуть позначатися наступним чином: Старо-Салтівський могильник – ССМ, Рубіжанський могильник – РМ, I, III та IV ділянки могильника біля с. Верхній Салтів – відповідно ВСМ-I, ВСМ-III та ВСМ-IV.

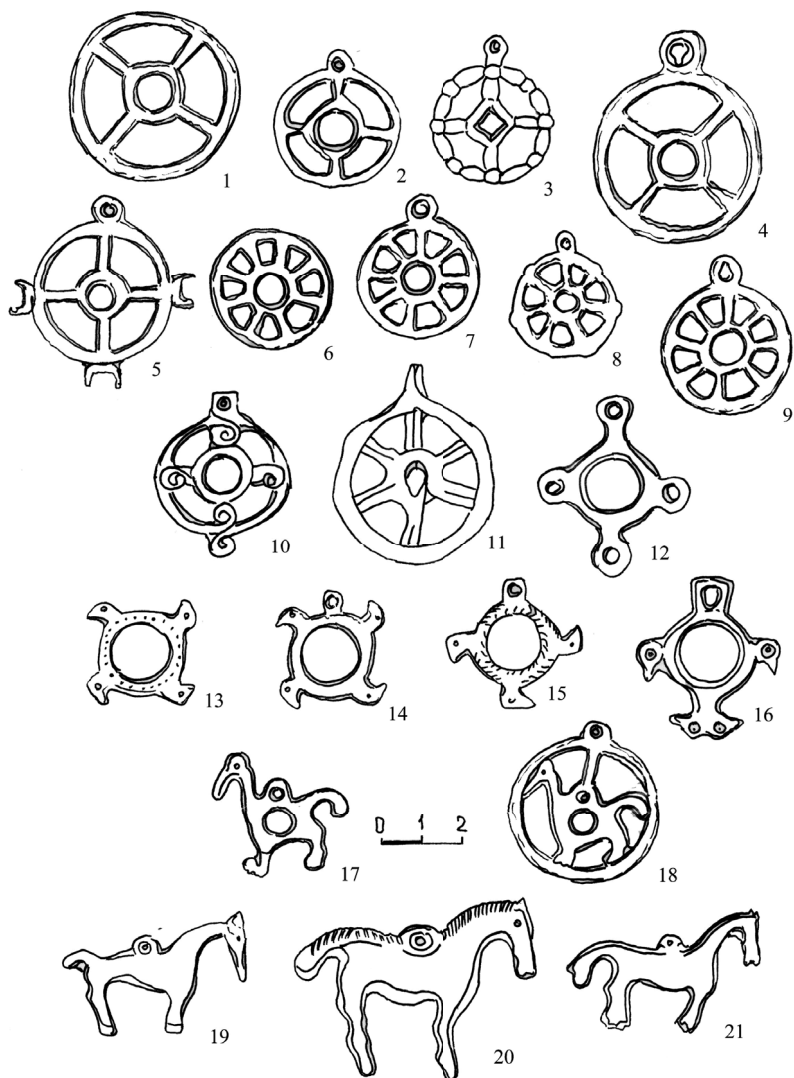

Рис. 1. Кільцеподібні та солярно-зооморфні амулети. 1 – кат. № 8 ССМ, 2 – кат. № 107 ВСМ-IV, 3 – кат. № 96 ВСМ-IV, 4 – кат. № 70 ВСМ-IV, 5 – кат. № 15 ВСМ-III, 6, 7, 16 – кат. № 67 ВСМ-IV, 8 – кат. № 18 ССМ; 9 – кат. № 6 РМ, 10 – кат. № 111 ВСМ-IV, 11 – кат. № 44 ВСМ-IV, 12 – кат. № 80 ВСМ-IV, 13 – кат. № 114 ВСМ-IV, 14 – кат. № 38 ВСМ-I, 15 – кат. № 67 ВСМ-IV, 17 – кат. № 119 ВСМ-IV, 18 – кат. № 111 ВСМ-IV, 19 – кат. № 107 ВСМ-IV, 20 – кат. № 104 ВСМ-IV, 21 – кат. № 99 ВСМ-IV.

IV, в якій кільця та тяжі виконані у вигляді ланцюжка з округлих та подовжених ланок овальної форми (рис. 1, 3). Саме такий орнамент є типовою ознакою речей мадярського кола [15, рис. 4: 7–10, 5: 3–7] і у рамках салтівських старожитностей датується часом перебування мадяр під владою Хозарського каганату (30–90 рр. IX ст. н. е.) [17, с. 666]. Підвіски цього типу з тяжами, що утворюють прямий хрест відомі і на інших катакомбних могильниках Подоння (тип 1, вид 1 за С. О. Плетньовою [11, с. 175]).

Тип 7. Колесоподібна підвіска подібна до підвісок типу 5 з розташуванням тяжів у вигляді прямого хреста, з вушком та трьома виступами у вигляді місяця в місці з'єднання тяжів з зовнішнім колом (рис. 1, 5). Тип представлений єдиним екземпляром, що походить з кат. № 15 ВСМ-III. Амулети цього типу не характерні для пам'яток аланського населення салтово-маяцької культури Подоння, проте вони доволі добре репрезентовані в могильниках Північного Кавказу (Мокра Балка, Чмі та інші) [10, с. 136].

Тип 9. Колесоподібні підвіски складаються з двох різних за розміром кілець, вписаних одне в одне та з'єднаних між собою шістьма (1 екз.) (рис. 1, 11), сімома (3 екз.) (рис. 1, 8) або вісьмома (3 екз.) (рис. 1, 6, 7) тяжами. Шість екземплярів оздоблені вушком для підвішування (кат. № 18 (2 екз.) ССМ, кат. № 6 РМ, кат. № 44, 67 ВСМ-IV, кат. № 44 ВСМ-I) (рис. 1, 7–9). Ще у одного екземпляра (кат. № 67 ВСМ-IV) вушко було відламано. Амулети цього типу добре відомі за матеріалами Північного Кавказу VIII – IX ст. н. е., де вони мають по сім тяжів [10, с. 136]. Показовим є той факт, що два з трьох амулетів цього типу з сімома тяжами походять з комплексу (кат. № 18 ССМ) (рис. 1, 8), котрий за присутністю в ньому бронзової Т-подібної фібули типу Чінухой [2, рис. 3: 31] датується ранньосалтівським часом (740–780 рр.) [5, с. 215, рис. 3: 6]. Доволі цікавою є підвіска з кат. № 44 ВСМ-IV [3, табл. XIV: 23], котра не лита, а зроблена шляхом кування (рис. 1, 11). Це вказує, що дана підвіска була виготовлена місцевим майстром. Може саме тому вона й має усього шість тяжів, на відміну від інших амулетів цього типу.

Кілька амулетів, що представлені одиничними виробами, ми розглянемо окремо. Так, з кат. № 80 ВСМ-IV походить амулет у вигляді кільця, з зовнішньої сторони якого знаходяться ще чотири кільця меншого діаметру, котрі розташовані у вигляді хреста (рис. 1, 12). Усі чотири зовнішні кільця могли виконувати роль вушка для підвішування. Внутрішній контур великого кільця має форму кола, тоді як зовнішній контур – зближається з ромбом, кути якого перетворені в петельки округлої форми. Амулети

цього вигляду в інших пам'ятках лісостепового варіанту сатово-маяцької культури не відомі.

Шість амулетів (кат. № 15, 68 (2 екз.) ВСМ-I, кат. № 11 ВСМ-III, кат. № 111, 118 ВСМ-IV) подібні до підвісок типу 1, вид 2 за класифікацією С.О. Плетньової [11, с. 175, рис. 49: 4], хоча мають і деяку відмінність. Це підвіски колесоподібної форми з чотирма тяжами у вигляді волют (рис. 1, 10). Волюти, що знаходяться з боків від центрального кільця підвіски, закручені до низу. Волюта, розташована зверху центрального кільця завернута вправо, тоді як волюта знизу кільця закручена вліво. Цей тип амулетів представлений на пам'ятках аланського населення Північного Кавказу [14, с. 40], тому вважається, що даний тип підвісок виник у аланських переселенців вже у новому місці їх проживання – в лісостеповому Подонні. Амулети цього типу представлені також на Дмитрієвському могильнику [12, рис. 48], походять з дореволюційних розкопок Верхньо-Салтівського некрополя [13, табл. XXI: 4], ще одна знайдена в районі городища Маяки [14, с. 40, рис. 6: 4, 5].

Таким чином, усі кільцеподібні та колесоподібні амулети, що зберігаються в колекції салтівських старожитностей музею походять з комплексів другої половини VIII–IX ст. та мають прототиби в аланських амулетах Північного Кавказу V–VIII ст. Знаки кільця, кільця із вписаним до нього хрестом, свастики різних видів – все це дослідники одноголосно трактують як символи вогню, неба, Сонця, що доведено для усіх історичних епох та територій [9, с. 122].

Більш численною ніж попередня група кільцеподібних амулетів є група солярно-зооморфних підвісок, котрі у В. Б. Ковалевської об'єднані у відділ 2 [10, с. 137–145].

Солярно-зооморфні підвіски більш відомі в археологічній літературі як амулети з соколиними голівками. Вони складають майже половину усіх кільцеподібних амулетів лісостепового варіанту салтівської культури [14, с. 41]. В колекції музею нараховується 75 солярно-зооморфних амулетів, котрі представлені кількома типами.

Найбільш численними в колекції солярно-зооморфних амулетів музею є підвіски у вигляді бронзового кільця з вушком та трьома виступами на зовнішній його стороні, які зображують голівки хижих птиць (рис. 1, 16): навпроти вушка – дві голівки птиць з дзьобами в різні боки; на бокових сторонах кільця – по одній голівці дзьобами до низу (відділ 2, тип 3, варіант 2 за В. Б. Ковалевською; тип 2 вид 1 за С. О. Плетньової) [10, с. 141; 12, рис. 48]. Таким амулетів зараз нараховується 70 екземплярів.

Інші п'ять солярно-зооморфних амулетів відносяться до так званого типу «колеса, що рухається» (відділ 2, тип 2 за В. Б. Ковалевською) [10, с. 140]. На Північному Кавказі підвіски цього типу походять лише з комплексів VIII–IX ст., котрі розташовані від району Кисловодська на заході до Дар'яльської ущелини на сході. Амулети цього типу в колекції музею відносяться до трьох різновидів.

Різновид 1. Дві підвіски (кат. № 6 ВСМ-III, кат. № 114 ВСМ-IV) представляють собою невеликих розмірів бронзове кільце з чотирма голівками птахів, розташованих у вигляді хреста та розвернутих дзьобами вліво, в потилицю іншій пташиній голівці (рис. 1, 13). Таким чином, підвіска являє собою сонячну фігуру – коло з криволінійною свастикою. Кільце амулета з кат. № 114 ВСМ-IV додатково прикрашено гравірованим орнаментом у вигляді крапок, що розташовані по колу. Такий самий амулет походить з Ютанівського катакомбного могильника [7, рис. 6: 27].

Різновид 2. Підвіска з катакомби № 38 ВСМ-I відрізняється від вищезазначених присутністю вушка для підвішування, яке розташоване між двома ближніми голівками (рис. 1, 14).

Різновид 3. Бронзове кільце амулета з зовнішнього боку оздоблено лише трьома пташиними голівками, розвернутими дзьобами вліво (справа наліво) (рис. 1, 15). Замість четвертої пташиної голівки зроблено вушко для підвішування. Цей вид репрезентований двома амулетами, що походять з кат. № 16 ВСМ-III та № 67 ВСМ-IV. Кільце однієї підвіски (кат. № 67 ВСМ-IV) з внутрішнього та зовнішнього боків орнаментовано косо поставленими насічками.

Солярно-зооморфні амулети виду 2 та 3, окрім Верхньо-Салтівського могильника, представлені також в катакомбах Ютанівського некрополя [7, рис. 6: 24–26].

До солярно-зооморфних амулетів у колекції музею належать підвіски з зображенням грифона (4 екз.), вершника на грифоні (12 екз.), коня (11 екз.).

Бронзові підвіски у вигляді фантастичної тварини – грифона – представлені в матеріалах ВСМ-IV (кат. № 14, № 17 та 19) (2 екз.). Усі фігурки відлиті з бронзи, зображають напівптицю–напівзвіра, розвернутого вліво (рис. 1, 17). Звір має пташину голову з загнутим гачком дзьобом, довгу шию. Тіло масивне, на великих м'яких лапах, з довгим загнутим на кінці гачком хвостом – все як у котячого хижака. В центрі тулуба звіра – наскрізний круглий отвір, який не має функціонального значення, воно лише підкреслює солярну символіку зображеного звіра. Вушко для підвішування розташоване в районі холки звіра та, вірогідно, є стилізованим зображенням крила. Таким чином, перед нами – зображення орлиногрифонів,

які були особливо розповсюджені в мистецтві аварів [14, с. 81, 82]. Образ грифона пов'язаний з ідеєю плодючості, тому такі амулети знайдені виключно в похованнях молодих жінок та дівчаток.

Більш численними, ніж амулети з грифоном, є підвіски у вигляді вершника на грифоні (рис. 1, 18). В нашій виборці «вершник на грифоні» представлений 12 підвісками – похов. № 14, кат. № 60, 68 ВСМ-I, кат. № 31, 41, 111, 119 (6 екз.) ВСМ-IV. Від вище описаних амулетів у вигляді грифонів підвіски даного типу відрізняються тим, що зображення грифона вписане в коло, від вушка на холці звіра відходить тяж, який, завдяки вушку у верхній частині підвіски, розглядається дослідниками як стилізоване зображення людини. На пам'ятках Північного Кавказу такий тип амулетів не зафіксований [14, с. 79]. Окрім Верхнього Салтова два аналогічні амулети знайдені в катакомбах Дмитрієвського могильника (тип 3 солярних амулетів за С. О. Плетньовою) [12, с. 48]. Усі знахідки амулетів цього виду здійснені в похованнях молодих жінок та дівчаток, що підтверджує їх зв'язок з ідеєю плодючості та образом Великої богині.

На теперішній час у колекції музею знаходиться 11 підвісок із зображенням коня (рис. 1, 19–21), котрі походять з 8 катакомбних поховань: № 1, 60, 68 (2 екз.), 69 (2 екз.), 76 ВСМ-I, № 99, 194, 107 ВСМ-IV. За класифікацією В. Б. Ковалевської вони належать до відділу 4 [10, с. 145–148]. Проте, наразі класифікація дослідниці доопрацьована [8, с. 277–295]. Амулети являють литі односторонні підвіски, що зображають розвернутих праворуч коней. Фігурки коней представлені двома варіантами.

Сім фігурок зображають коней, що спокійно стоять (рис. 1, 19). За екстер'єром, високими та тонкими ногами, красиво вигнутою шиєю видно, що це – зображення швидких, породистих коней (таксон 4.1, варіант 2 за класифікацією З. Х. Албегової та В. Б. Ковалевської) [8, с. 278, рис. 1: 4–8]. На місці, де повинно знаходитися сідло, розташоване вушко для підвішування. Хвіст зображений підв'язаним. Амулети цього типу походять з кат. № 60, 68, 69, 76 ВСМ-I, № 107 ВСМ-IV. На Північному Кавказі вони представлені трьома знахідками, ще 2 підвіски походять з Дмитрієвського могильника, на Нижньолубянському некрополі знайдена 1 підвіска, а з дореволюційних розкопок на Верхньому Салтові походять ще 4 амулети [8, с. 278].

До цієї групи амулетів слід віднести і фігурку коня з катакомби № 104 ВСМ-IV (рис. 1, 20). Її відрізняє від інших більший розмір, насічки, за допомогою яких передана грива та волосся на крупі. Ця підвіска має деякі спільні риси з амулетами у вигляді коней таксо-

ну 4.1 варіанту 1, та вказує на культурні зв'язки носіїв аланської культури Центрального Передкавказ'я з аланами басейну Дону. Найбільш близькими аналогіями цьому амулету можуть служити підвіски з Баксану/Чегаму, Кавказу та Верхнього Салтова (кат. VI розкопки В. О. Бабенко 1901 р.) [8, рис. 1: 4] та амулети з Ютанівського та Нижньолюбянського некрополів [7, рис. 6: 17, 18].

Три підвіски (2 екз. з кат. № 1 ВСМ-I та 1 екз. з кат. № 99 ВСМ-IV) представляють собою пласкі розвернуті праворуч фігурки коней без кінського спорядження та ледве помітним вушком для підвішування (рис. 1, 21). Передні ноги злегка підняті та зігнуті, задні ноги прямі, довгий хвіст опущений до низу. Дані підвіски схожі з амулетами таксону 4.1 варіанту 3 та 4 з Північного Кавказу (конями з крилами) [8, с. 278, рис. 1: 11, 12].

Як відзначається більшістю дослідників, в стилістиці салтівських амулетів з зображенням коня простежуються північнокавказький вплив. При цьому особливо помітна їх схожість з амулетами з могильників Північної Осетії [14, с. 74]. Дослідниками відмічається зв'язок образу коня як з сонячним культом, так і з виникненням дружинного культу [10, с. 148].

Нами розглянута тільки частина амулетів, що походить із салтівської колекції музею. Усі амулети датуються другою половиною VIII–IX ст. н. е. та ведуть своє походження від підвісок носіїв аланської культури Північного Кавказу. У подальшому ми плануємо розглянути амулети більш рідкісних типів, що зберігаються в салтівській колекції музею.

Джерела та література

1. Аксенов В. С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника [Текст] / В. С. Аксенов // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К. : Інститут археології НАН України, 1998. – С. 49–50.
2. Аксенов В. С. Старосалтовский катакомбный могильник [Текст] / В. С. Аксенов // *Vita antiqua*. – К. : Есе, 1999. – № 2. – С. 137–149.
3. Аксенов В. С. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского – IV катакомбного могильника в 1999 г. [Текст] / Аксенов В. С. // Науковий архів Харківського історичного музею. – 2000. – 36 с.
4. Аксенов В. С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце [Текст] / В. С. Аксенов // Донская археология. – Ростов н/Д : Омега-Принт, 2001. – № 1–2. – С. 62–78.
5. Аксёнов В. С. Наборы металлических украшений с ранних памятников салтово-маяцкой культуры Харьковщины (этнический аспект) [Текст] / В. С. Аксёнов // Восточноевропейские древности : сборник научных трудов. – Воронеж : Научная книга, 2012. – С. 208–219.

6. Аксьонов В. С. Археологічні фонди Харківського історичного музею: історія формування колекції [Текст] / В. С. Аксьонов, Л. І. Бабенко // Вісімнадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XVIII Сумцовських читань), 18 квітня 2012 р. – Х. : Майдан, 2012. – С. 176–184.
7. Албегова З. Х. Палеосоциология аланской религии VII–IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона) [Текст] / З. Х. Албегова // Российская археология. – М. : Наука, 2001. – № 2. – С. 83–96.
8. Албегова З. Х. Амулеты в виде коней и всадников в памятниках Северного Кавказа и Среднего Дона [Текст] / З. Х. Албегова, В. Б. Ковалевская // Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа. – Грозный ; М. : Институт археологии РАН, Институт гуманитарных исследований АН Чеченской республики, 2011. – С. 277–295.
9. Голан А. Миф и символ [Текст] / А. Голан. – М. : Руслит, 1993. – 375 с.
10. Ковалевская В. Б. Хронология древностей северокавказских алан [Текст] / В. Б. Ковалевская // Аланы: история и культура. – Владикавказ : Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований, 1995. – С. 123–183.
11. Плетнева С. А. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура [Текст] / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. : Наука, 1967. – № 146. – 196 с.
12. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс [Текст] / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1989. – 288 с.
13. Покровский А. М. Верхне-Салтовский могильник [Текст] / А. М. Покровский // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. В 3 т. Т. 1. – М., 1905. – С. 465–491.
14. Флёрова В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии [Текст] / В. Е. Флёрова. – Иерусалим ; М. : Мосты культуры, 2001. – 158 с.
15. Халикова Е. А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья [Текст] / Е. А. Халикова // Советская археология. – М. : Наука, 1976. – № 3. – С. 141–156.
16. Хоружая М. В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 2004 года) [Текст] / М. В. Хоружая // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : ДонНУ, 2009. – Т. 7. Хазарское время. – С. 259–294.
17. Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 г. [Текст] / К. Цукерман // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь : Таврия, 1998. – Вып. VI. – С. 663–688.

ЗБІРКА ЖІНОЧИХ ПОЛТАВСЬКИХ ВИШИТИХ СОРОЧОК КІНЦЯ ХІХ – ПОЧ. ХХ ст. В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

*Н. М. Андрійчук,
науковий співробітник Національ-
ного музею історії України*

«Перше, з чим асоціюється українське традиційне вбрання, це, безумовно, вишита сорочка. Це той чи не єдиний елемент, який і сьогодні є достатньо актуальним у гардеробі українця» [5, с. 2]. Сорочка належить до одного з найстаріших елементів одягу наших предків. Вона була поширена як вид натільного одягу на всій території України ще з часів Київської Русі, однак у традиційному селянському костюмі з'явилася десь у середині ХVІІІ ст. Для селянина вишита сорочка була оберегом душі. Народ вірив у її магічну силу, тому з сорочкою було пов'язано безліч повір'їв. Так, продати свою сорочку означало продати своє щастя. Жінки вірили, якщо вдягнути безплідній жінці сорочку жінки, яка вже мала дітей, то і в неї будуть діти. Та особливо магічну силу мала весільна сорочка. У самій символіці вишивки весільної сорочки містились побажання довгого і щасливого сімейного життя.

В народному костюмі сорочка могла використовуватись одразу в декількох призначеннях: це святкові – пишно оздоблені, і повсякденні – більш стримані в декоруванні.

Однією з особливостей української жіночої сорочки є вишивка. «Вишивка – один з найбільш поширених і улюблених в Україні різновидів народної творчості. Її твори – це піднесений світ краси і фантазії, поетичного осмислення природи, схвильована розповідь про думки та почуття людини, світ натхнених образів, що сягають своїм корінням далекого минулого» [3, с. 1].

Вишивками оздоблювали горішні частини рукавів, що називаються «поликами»; вузенькою смужкою вишивалися рукава біля зап'ястків, комір, якщо він є; часом вишивали пазуху, і завжди – долішній край сорочки «поділок». Інші частини жіночої сорочки ніколи не вишивалися. Найбільше та найкраще прикрашалися вишивкою сорочки дівчат, молодіці дещо скромніше вишивали свій натільний одяг, а старші жінки та бабусі найчастіше задовольнялися лише вирізуванням або скромною однокольковою, здебільшого чорною або синьою, вишивкою на поликах, а пазуха та комір не оздоблювалися.

Найчастіше, саме за узорами вишивки та її колористикою, варіантами крою, визначають район побутування сорочки. Адже

кожний регіон, ба навіть кожна область чи місто, має свої локальні особливості у пошитті та оздобленні одягу.

Своєю особливістю виокремлюються серед інших зразків і полтавські сорочки. На Полтавщині були поширені додільні сорочки без коміра, замість нього виріз збирався складочками або «пухликами» та обшивався тоненькою полотняною «стюжкою». Рукава були уставкового типу, широкі. Верхній край рукава пришивали до уставки, попередньо зібравши його дрібненькими зборками, а нижній край збирали та вшивали в «чохлу». Жіночі сорочки вишивалися переважно білими та сірими нитками. Узори були на уставках, підпліччі, манжетах (чохлах) та пелені. Орнамент на рукавах розташовувався як по всьому полю вертикальними смугами, так і в шаховому порядку. В сорочках переважали рослинні, поєднані рослинні з геометричними чи геометризовані мотиви. Найбільш поширеними були узори «гілка», «дубове листя», «рожі», «ламане дерево», «калина» тощо. Серед геометричних фігур часто зустрічаються звичайні ромби, трикутники, квадрати, хрестики та зірчасті мотиви. За технікою виконання узори розподілялися приблизно на: вставки лиштвою або вирізуванням з лиштвою, рукава – вирізуванням, а пелена – пруткуванням або мережкою. Часто траплялося, що вся сорочка вишивалася лиштвою. Полтавська сорочка вирізнялась з поміж інших саме вишивкою білим по білому. Для підкреслення орнаменту часто використовували поряд з білою ще сіро-блакитну чи сіро-жовту нитки. Але й зустрічалися сорочки, де поряд з лиштвою до білої нитки додавали кольорову, переважно червону, а іноді вся сорочка вишивалася кольоровою ниткою. В таких випадках уставки та пелена вишивалися занизуванням, а рукава – лиштвою. Мережку ж вишивали тільки білою ниткою. З кольорів найбільш поширеними були чисто червоний або синій, сірий, блакитний, зелений, коричневий. Вишивання ж сорочок квітками, червоно-чорною заполоччю (хрестиком) почалося з поч. ХХ ст.

В колекції НМІУ зберігається 30 яскравих зразків полтавської жіночої сорочки. Походження деяких з них науковцям нашого музею вдалося встановити. Однак, більша їхня частина лишається дослідженою повністю через втрату документації. Адже формування етнографічної колекції НМІУ розпочалося ще на початку ХХ ст. Однак, на превеликий жаль, через її розпорошеність та розрізненість, сьогодні дуже складно розібратись що, звідки і коли було привезено до музею. Це стосується і вишитих сорочок. Перші експедиції по збору етнографічного матеріалу були організовані директором нашого музею М. Біляшівським ще у 1902 році. Свідченням цьо-

го є етнографічна книга за 1902–1912 рр., що зберігається у фондах музею. Проводилися дослідження сіл Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської і Волинської губерній. Серед речей, привезених з цих експедицій, були і жіночі сорочки. А 1 лютого 1906 року в музеї було відкрито виставку «прикладного искусства и кустарных изделий». У зв'язку з цим до музею надходили справжні шедеври народного мистецтва, зокрема й традиційний український костюм, елементом якого є вишита сорочка. Після закриття виставки майже всі її експонати лишилися в музеї і стали основою етнографічного відділу. Та на сьогоднішній день більша частина цих матеріалів знаходиться в музеї народного і декоративно-прикладного мистецтва, і тільки невелика частина – в фондах НМІУ. Колишній співробітник історичного музею В. М. Тиндик досліджувала це питання і в своїй роботі зазначає: «Активна збиральницька робота проводилась в музеї в 1907–1910 рр. Було зорганізовано ряд експедицій на Волинь, Поділля, Київщину. До музею надходили зразки вишивки, гапту, чоловічий та жіночий одяг. Тільки в нашому історичному музеї таких зразків вишивок зберігається більше трьох тисяч» [10, с. 30]. Поповнювалась колекція НМІУ й за рахунок приватних осіб. Серед відомих меценатів-колекціонерів, що збагатили музейні фонди зразками народного вбрання та вишивок, були Н. Янковська, Д. Щербаківський, родина Ханенків та ін. Купувалися речі і у антикварів, зокрема вишивка. Олена Пчілка писала: «Українські вишиванки й ткани вславилися своєю красою. Від якого часу на їх звернув ширший світ: з тихих закутків селянських вони пішли на виставки, та продаж у великі города наші і далекі краї заграничні. На Україні вже не тільки поодинокі люди клопочуться коло тих українських виробів, а вже заходжуються й цілі товариства, земства, торгові фірми: замовляють роботу по селах, або готують її в своїх майстернях, а потім продають ті шиті й ткані вироби в своїх складах, або посилають куди инде. На сьому полі найбільшої слави придбали собі – Полтавське Земство й Київське кустарне Общество; маючи пильний догляд при тій справі за чистотою українського стилю, вони додержують стародавній «український хист у його своєрідній красі» [4].

На 1924 рік музейний відділ народного мистецтва нараховував 30000 речей, 16000 з яких були саме вишивка і тканини. Тільки вишитих поликів і уставок нараховувалось понад 12000, також були зібрані коміри, пазухи, поділки. Та, на превеликий жаль, нині кількість цих зразків народного мистецтва значно менша.

Серед досліджених нами 30 полтавських жіночих сорочок XIX – початку XX ст. переважають саме вишиті геометричним та

рослинним орнаментом сірими або білими нитками. Так, зразок з інв. Т-52 (довжина 129 см, XIX ст.) має вишивку з геометричним узором білого кольору виконаним технікою вирізування. Встановлено, що дві наступні сорочки XIX – поч. XX ст. походять з Пирятину. Одна – вишита геометричним орнаментом білими нитками вирізуванням, гладдю та верхоплутом (Т – 520, довжина 130 см). Вона була придбана в 1910 році. Інша (Т – 521, довжина 133 см) – вишита білими нитками гладдю, штапівкою та мережкою з рослинним та геометричним орнаментом. Ще дві сорочки XIX ст. були куплені в 1936 р. в селі Тарасівка Зіньківського повіту Полтавської губернії: Т – 522 (довжина 132 см), вишита гладдю коричневими та сірими нитками з геометризованим візерунком; Т – 523 (довжина 127 см) має геометризований і рослинний орнамент вишитий гладдю, вирізуванням та хрестиком сірого кольору. Техніку гладі та мережки представлено на сорочці з інв. Т – 524 (довжина 122 см., поч. XX ст.), що була придбана в 1936 р. Вона прикрашена геометрично-рослинним візерунком білого кольору. Цікавою є чорно-біла вишивка гладдю та мережкою і на жіночій сорочці з села Гаркушинці Миргородського повіту, що надійшла до музею в 1939 р. (Т – 525, довжина 114 см, XIX ст.). З села Ковалівка була привезена в 1914 р. сорочка XIX – поч. XX ст. з геометрично-рослинною вишивкою білого кольору (Т – 526, довжина 125 см). Техніка виконання – мережка і гладь. Одразу чотири техніки поєднані в сорочці з інв. Т – 527 (довжина 130 см): вирізування, хрестик, мережка, прутик. Узор виконано геометричним і геометризовано-рослинним мотивами, поєднаними червоно-білими нитками. Сорочка датується XIX – поч. XX ст. До нашого музею вона надійшла у 1913 р. з села Вереміївка Золотоношського повіту. В цьому ж році в місті Градижськ Кременчуцького повіту був куплений і наступний експонат з інв. Т – 528 (довжина 129 см). Тут узор геометричний, вишитий білими нитками виколом, гладдю та мережкою. Чотири наступні сорочки надійшли з Переяславського повіту в 1905 році. Дві – з села Війтове (Т – 531, довжина 116 см., вишита білим по білому гладдю та мережкою геометричним орнаментом; Т – 533, довжина 135 см, з геометричним орнаментом білого кольору, виконаним техніками вирізування, гладдю та ляхівкою). Дві інші сорочки були придбані в селах Березань (Т – 532, довжина 147 см) та Помоклі (Т – 537, довжина 127 см). Вони вишиті біллю методом вирізування і гладі. На жаль, не вдалося встановити коли і звідки надійшли до нашого музею наступні експонати, але вони є яскравими зразками саме полтавського типу жіночої сорочки. Це вишивка білим по білому з рослинним, геометричним чи геометризованим візерунком й ха-

рактерними техніками: гладь, вирізування, мережка, лиштва та ін. До таких відносяться: сорочки з інв. Т – 534 (довжина 129 см), Т – 536 (довжина 125 см), Т – 663 (довжина 122 см), Т – 666 (довжина 123 см), Т – 670 (довжина 114 см, придбано в 1914 р.), Т – 903 (довжина 137 см), Т – 905 (довжина 130 см). Звертають на себе увагу й сорочки з вишивкою нитками різних кольорів. Серед них цікавими є поєднання червоного і білого тонів: Т – 535 (довжина 130 см), Т – 664 (довжина 125 см., техніки гладь, ляхівка і шабак). Досить характерним для Полтавщини екземпляром є сорочка вишита білими, червоними та синіми нитками гладдю, вирізуванням, мережкою (Т – 662, довжина 130 см). В 1910 році наша колекція збагатилась ще на один експонат: Т – 692 (довжина 142 см). Наступні дві сорочки були придбані в селі Великі Сорочинці, що на Полтавщині. Сорочку з інв. Т – 5986 (довжина 114 см) шила і вишивала мешканка цього села Лісова П. П. в 1923 р. Вишивка виконана сірими, фарбованими попелом, нитками настилуванням та прутиком. Інша ж сорочка була куплена в Сорочинцях у 1918 році. Вона вишита білими нитками ручним тамбурним швом. І останній зразок полтавського типу представлений у нас у вигляді виробу з вишивкою різнокольоровими нитками вирізуванням й настилом. Його вишила у 1917 р. жителька Хутора Ракитна Таран Х. М. У музейних фондах сорочка зберігається під інв. № Т – 6012 (довжина 120 см).

Таким чином, вже на прикладі дослідженого матеріалу можна зробити висновки, що у фондах НМІУ зберігаються надзвичайно цінні зразки матеріальної та духовної традиційної української культури. Ці сорочки є унікальними пам'ятками прикладного мистецтва нашого народу, їхня вартість неоціненна. Тому потрібно оберігати, примножувати та досліджувати ці скарби. Адже творчість наших предків завжди надихає на великі подвиги. Такі колекції дають нам можливість зазирнути у далеке минуле, доторкнутися до нього руками. Вони відкривають для науковців широкі можливості для їхніх досліджень і, можливо – нових відкриттів. Велику роль такі збірки відіграють і в науково-експозиційній діяльності музеїв. Адже це можливість, в першу чергу, виставити на широкий загальний зразки багатой культури українського народу; прикрасити експозицію музею яскравими, унікальними експонатами; збільшити кількість відвідувачів. Завдяки науково-освітній діяльності музейників вдається заохотити молоде покоління відвідувати різні культурні заходи, займатися наукою та й взагалі цікавитися історією свого народу, що на сьогоднішній день є дуже важливим.

Література

1. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології [Текст] / Х. К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис [Текст] / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 592 с.
3. Кара-Васильєва Т. Українська сорочка [Текст] : альбом / Т. Кара-Васильєва – К. : Томіріс, 1994. – 32 с.
4. Комзюк В. М. Ольга Косач-Кривинюк – збирач народних узорів на Катеринославщині [Електронний ресурс] / В. М. Комзюк // Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0088.html>.
5. Косміна О. Ю. Традиційне вбрання українців [Текст]. В 2 т. Т. 1. Лісостеп. Степ / О. Ю. Косміна. – К. : Балтія-друк, 2008. – 160 с.
6. Ліщинська-Кравець Г. Л. Початкова дизайн-освіта: готовність учителя до організації художньої праці з обдарованими учнями [Текст] / Г. Л. Ліщинська-Кравець. – К. : Інформаційні системи, 2010. – С. 335–382.
7. Мамуня В. М. Українські жіночі народні сорочки в колекції державного історичного музею Української РСР [Текст] : каталог / В. М. Мамуня. – К., 1970. – 35 с.
8. Николаева Т. А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. [Текст] / Т. А. Николаева. – К. : Наукова думка, 1987. – 248 с.
9. Половна-Васильєва О. А. Комплекс народного вбрання нижнього Подніпров'я ХІХ – початку ХХ століть. На матеріалах Дніпропетровщини [Текст] / О. А. Половна-Васильєва // Вісник ХДАДМ. – 2010. – № 4. – С. 40–45.
10. Тиндик В. М. З історії етнографічної колекції НМІУ (1902–1915 рр.). [Текст] / В. М. Тиндик // Шляхи становлення Національного музею історії України: від першовитоків до сьогодення : зб. наук. пр. – К., 1994. – С. 28–33.

КОЛЕКЦІЯ ЖІНОЧОГО НАРОДНОГО ОДЯГУ В ФОНДАХ ХУДОЖНЬО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І. Ю. РЕПІНА (М. ЧУГУЇВ): ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ, ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ

*Н. В. Безматерних,
зав. краєзнавчого відділу
Художньо-меморіального музею
І. Ю. Рєпіна*

Музейне зібрання Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна стало складатися незадовго до 1969 року. Жителі міста відгукнулися на заклик музейників: передавали і приносили предмети старого побуту. Але музей збирав колекцію для експозиції меморіального будинку-музею Рєпіна і комплектувався в першу чергу предметами міського вжитку, які б могли ілюструвати побут сім'ї Рєпіна. Ті нечисленні речі народного побуту, які в цей час потрапили в колекцію, розглядалися з точки зору мистецтвознавця: як витвір мистецтва (майстерно виконані рушники, сорочки і т. ін.). Пізніше для відкриття майстерні художника збиралася колекція домашнього начиння: посуд, рядна, фіранки і т. ін. Збір матеріалів у ці роки відбувався шляхом їх придбання у приватних осіб. В цей час цілеспрямованої роботи із збирання етнографічної колекції не велося, тому не кожен предмет забезпечений необхідною для етнографа інформацією про місце його побутування і про використання в повсякденному, святковому або обрядовому побуті. Пізніше в 1984 році був відкритий музей історії Чугуївського району, який теж почав збирати свою етнографічну колекцію. Але, на жаль, цей музей, що існував на правах народного, також не приділяв уваги точному фіксуванню легенди про предмети. У 1987 році музей історії увійшов до складу Художньо-меморіального музею, зараз – це краєзнавчий відділ музею. Після об'єднання фондів постало питання про атрибуцію колекції.

Атрибуція музейних предметів – це важливий етап науково-дослідницької роботи музею. Це насамперед вивчення музейних пам'яток, що дозволяють судити про призначення предмету, його походження та історію побутування. Атрибуція також припускає з'ясування авторської, соціальної, етнічної, меморіальної приналежності предмета [4, с. 145]. Вся ця інформація є необхідною складовою для правильного обліку і зберігання, для проведення комплектування, для наукового вивчення і популяризації музейного зібрання [5, с. 384].

Вивчення збірки показало, що про музейні предмети не в повній мірі наявна вся необхідна інформація. Багато предметів атрибутовано лише за місцем побутування, проте є предмети, для яких вказані лише місця проживання осіб, які продали виріб музею. Наприклад: «здано жителями м. Чугуєва» [1, с. 1]. Абсолютно недостатньо відомостей про місце виготовлення, майстрів, які виготовляли. Питання про необхідність фіксувати час і місце виготовлення предмета взагалі не привертало до себе уваги. Передбачалося, що предмети традиційного побуту залишалися незмінними впродовж багатьох років і тому не потребували точної анотації. Лише речі, що надійшли за останні десять років, мають дату виготовлення, ім'я автора і власника. Зараз заповнити відсутню інформацію вдається в дуже рідкісних випадках.

Починаючи з 2001 року, в музеї починає розроблятися методика опису предметів. У відповідності з вимогами до заповнення науково-уніфікованого паспорта [3] створюється форма власного уніфікованого паспорта, як друкарський, так і електронний варіант. Кожен науковий співробітник для своєї групи розробляє схему опису. Складність атрибуції українського одягу полягає в тому, що відсутні спеціальні покажчики, а в монографіях присвячених народному одягу (таких як К. Матейко «Український народний одяг», Т. О. Миколаєва «Історія народного костюма») дається докладний опис костюма Полтавського, Київського, Дніпропетровського регіонів. Для прикордонних областей з локальними відмінностями є перерахування складових елементів костюму, без зображень і докладних описів. Тому за консультацією доводилося звертатися до фахівців інших музеїв.

Збірка, речі з котрої надходили у фонд з 1960 р. до цього часу, включає предмети, що датуються здебільшого 1900–1940 роками, рідше – кінцем XIX ст. Музейна колекція жіночого народного костюма налічує більше сотні предметів. Вона включає як окремі предмети, так і повні комплекси повсякденного і святкового російського і українського костюмів.

Значне місце в зібранні займає сорочка. В колекції їх – понад 40 одиниць. Колекція сорочок дозволяє отримати досить повне уявлення про різноманітність цього одягу, поширеного в нашому регіоні. Це сорочки з уставками, пришитими як по пітканню, так і по основі тканини, з суцільнокроєними рукавами і на кокетці. З 38 вишиваних сорочок – 29 вишиті хрестом. Сорочок, вишитих більш ранніми техніками «лиштва» і «вирізування», набагато менше – всього 4 одиниці.

З поясного одягу українок є плахти, дерга і більш пізні спідниці, які називали «рясні спідниці» і «спідниці з плісом» [2, с. 119]. Невелика колекція корсеток має однотипний крій і декор, за винятком однієї корсетки, але це особливість місцевого регіону. Юпки представлені всіма видами, поширеними в нашому регіоні: «юпки» на ваті і «холості», «юпочки».

З російського костюму в фондах музею, крім сорочок, поясів і фартухів-завісок є сарафани, привезені з Курської губернії: 4 одиниці з с. Малий Кам'янець Суджанського району (раніше входило до складу Слобідсько-Української губернії), 2 – з Ракитянського району Белгородської обл., а також один місцевий з с. Тернова Чугуївського району.

Жіночий костюм з музейної колекції недостатньо добре характеризує локальні особливості двох етнографічних груп: росіян та українців. На жаль, немає повного комплексу українського костюму другої половини XIX ст. Відсутні головні убори – для українського жіночого костюма (очіпок і вінок), також немає запаски. Місцевий російський костюм є тільки початку XX ст. З російського костюма Курської губернії початку XX століття не вистачає елементів головного убору – кокошника, налобника, є тільки позатильник.

Розглянувши етнографічну колекцію в фондах музею, можна зробити висновок, що колекція за своїм складом неповна. Пояснити це можна і невеликою кількістю предметів, і тим, як саме ця колекція формувалася. Викликане це тим, що завдання створення по можливості повної колекції одягу раніше 2000 року перед збирачами не ставилось. Дослідження показали, що колекція вимагає поповнення новими матеріалами.

Незважаючи на це, музейна колекція дає можливість для вивчення традиційного народного жіночого костюму російського і українського населення Слобідської України. А також дозволяє простежити їх зміни з кінця XIX до середини XX ст. Основна частина колекції походить з Чугуївського повіту та Харківської губернії, значно меншою кількістю речей представлені Полтавська і Курська губернії, які в свій час частково входили до складу Слобідської України.

На нинішньому етапі колекція музею вивчена, складені каталоги предметів та план наукового комплектування.

Поглиблене вивчення музейних колекцій дає можливість створювати нові експозиції та виставки. Саме це стало одним з найважливіших результатів дослідження збірки. Першою етнографічною виставкою, що продемонструвала результати роботи з колекцією стала «Еволюція народних традицій в матеріальній культурі». Основна ідея виставки: на прикладі предметів з колекції музею

розглянути зміни, що відбувалися в побуті жителів нашого регіону з середини XIX до початку XX століття. В експозиції було показано 4 комплекси жіночого народного одягу та один комплекс міщанського вбрання, що демонстрували зміни в цьому одязі з другої половини XIX ст. до початку XX ст. Вона проіснувала з 2008 по 2012 рр. В цей час продовжувалось комплектування і наукове дослідження зібрання, цей процес уможливив наступну виставку «Традиційний побут Чугуївщини», котра була відкрита в 2012 році і працює до сьогодні. Вона дозволяє відвідувачам познайомитися з сезонними змінами в жіночому українському та російському одязі. В планах музею доукомплектування колекції необхідними предметами одягу, що дозволить більш повно презентувати відвідувачам традиційне народне жіноче вбрання нашого регіону.

Джерела та література

1. *Акт прийому предметів на постійне зберігання № 34, 1973 год [Текст] // Науковий архів Художньо-меморіального музею І. Ю. Репіна. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 6. – С. 1.*
2. *Дворникова Н. А. Русские и украинские традиции в одежде населения северо-восточных регионов Украины [Текст] / Н. А. Дворникова // Советская этнография. – 1968. – № 1. – С. 114–121.*
3. *Про затвердження Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання. [Електронний ресурс] : наказ № 653 від 25.10.2001 р. / Міністерство культури і мистецтв України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF>.*
4. *Поправко Е. А. Музееведение [Текст] : учебное пособие / Е. А. Поправко. – Владивосток : Издательство ВГУЭС, 2005. – 234 с.*
5. *Юренева Т. Ю. Музееведение [Текст] : учебник для высшей школы / Т. Ю. Юренева – М. : Академический проспект, 2003. – 560 с.*

ВІД КАЛИНКІНСЬКОГО ПИВО-МЕДОВАРНОГО ДО ПИВОВАРНОГО ЗАВОДУ ІМЕНІ СТЕПАНА РАЗІНА, ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ (за матеріалами ХІМ)

О. І. Хасанова,
ст. науковий співробітник ХІМ

У колекції ХІМ групи «Кераміка, скло» є збірка різноманітних предметів, вироблених зі скла. Своєрідними є пляшки, а саме пляшки для пива. Серед них можна відзначити зовсім нечисленну

(10 шт.) групу предметів досить різних на перший погляд: конусні, циліндричні і багатогранні; високі та середні; із скла брунатного, жовтуватого, зеленого, прозорого та світло-блакитного кольорів. Але є те, що їх об'єднує: рельєфні зображення двоголового орла, товарного знаку – «глобуса», медалей та напис «Калинкинъ С.-Петербургъ/ Москва». Всі пляшки відносяться до періоду сер. XIX – поч. XX ст. На жаль, предмети, які підтвердили б роботу заводу у подальші часи, у фондах музею відсутні. Експонати до музейної колекції надходили з кінця 1940-х рр. і до кінця 1980-х рр., як від школярів різних шкіл, так і від дорослих мешканців Харкова. А за кожною пляшкою, звичайно, стоїть цікава історія заводу.

Пиво на Русі було відоме з давніх часів. Варили його у мідних котлах та глиняних корчагах, зазвичай у березні та листопаді, потім «засікали» бочками у лід на зберігання. Воно, як і мед, було обов'язковим напоєм і на княжих бенкетах, і під час селянських свят. О. С. Пушкін у своїй поемі «Руслан и Людмила» особливу увагу приділяє наявності пива на княжому бенкеті. І закінчується цей твір словами: «И я там был, мёд-пиво пил!». До дня Святого Миколая, якого пивовари вважали своїм заступником, готували пиво і святкували три дні. Російське прислів'я говорить: «Красна Никольщина пивом да пирогами».

Пивоваріння набуло свого розвитку ще за часів правління Петра Великого. Заснувавши Санкт-Петербург, він видав накази про будівництво у місті пивоварень на «голландський манер»: «Сделать пивоварню на Выборгской стороне каменную для варения пива на флот, а также погребов деревянных на шесть тысяч бочек» [4, с. 367]. Пиво постачали не тільки на флот, але й у шпиталі. Петро I знав про цілющі властивості напою та розумів, що він буде відмінним засобом від цинги.

«...Пусть у Калинкина завода всяк шапку снимет с головы!

Будь знатен или низок родом – пред Пивом люди все равны!

Тя Провиденье направляло! Указ преславный подписала твоя державная рука!

Сколь лепа нам сия картина!

Так славься сим, Екатерина, Пивным заводом на века!..»

(Ода до Імператриці Катерини Великої на підписання Наказу про заснування Калинкінського пиво-медовареного заводу) [1].

У 1795 р. в Санкт-Петербурзі був заснований найстаріший промисловий пивоварний завод Росії під заступництвом імператриці Катерини II. А засновником цього заводу вважається Абрахам Крон (1766–1827 рр.). Народився він у селищі Позері на острові

Рюген у родині вихідців з Німеччини. У віці 19 років, отримавши освіту пекаря, молодий Крон приїхав у Петербург до свого дядька, який служив капельмейстером в Імператорському оркестрі. З його допомогою Абрахам став учнем пекаря, а через чотири роки зайняв його місце. Він повинен був постачати свіжий хліб до столу імператриці. Як свідчить сімейний переказ, за Указом Катерини II за свою хорошу роботу пекарем він отримав ділянку для будівництва пивоварного заводу в районі Олександро-Невської Лаври разом з тридцятьма тисячами рублів [1]. Кронівське пиво набуває популярності по всій Росії, і з 1818 р. Абрахам Крон стає Постачальником Імператорського Двору. На пивних пляшках, що надходили до Двору, стояло клеймо з буквами «И.Д.П.К» – Імператорський Двір. Пиво Крона». Поступово фірма розширюється і об'єднується з пивоварним заводом Петра Казалета, розташований біля Калинкіна моста над річкою Фонтанкою. Назву свою міст, а потім і завод отримали від назви фінського села «Кальюлла», російською – «Калина», яке існувало ще до заснування Петербурга [2, с. 463–511].

Завод розвивався і процвітав. Потужність його на початку XIX ст. досягала 100000 відер портера і пива, з яких більшу частину відправляли до Москви, Києва та інших міст. У тому ж 1818 р. за Указом імператора Олександра I була видана книга про завод під назвою «Описание пивоваренного завода, находящегося в Санкт-Петербурге, и способов приготовления на оном пива и портера по английской методе», яку написали самі власники заводу Абрахам Крон і його головний пивовар Фридрих Даніельсон. Вивчивши це «Описание...», в Міністерстві внутрішніх справ прийшли до висновку: у книзі є настільки докладні і зрозумілі відомості про методи варіння пива, що вона цілком може стати посібником для подібних закладів.

Завод приносив великий прибуток державі. Власники сплачували акциз за право варіння пива в розмірі 30 копійок з відра, тобто зі 100 відер по 30 рублів, а з 100000 відер – 30 000 рублів на рік. До того ж, пиво, що за якістю не поступалося іноземному, продавалося за помірними цінами і було доступне всім категоріям жителів Російської імперії. Оскільки пивоварний завод приносив величезну вигоду казні і служив «на користь громадськості», міністр внутрішніх справ клопотався про виділення власникам підприємства коштів, які допомогли б їм у розвитку пивоварного виробництва. За якість продукції Абрахам Крон і Фрідріх Даніельсон були нагороджені золотими медалями з написом «За корисне» для носіння на шиї на Аннинській стрічці [3]. Їм було до-

зволено на своїй продукції та рекламі ставити Малий державний герб – «Орла». У 1821 році подібне виробництво було відкрито і в Москві, надалі завод належав синам Ф. Даніельсона, їх нащадкам і пізніше став відомою фірмою, але пиво серед москвичів і у 2-й пол. XIX ст. славалося під ім'ям «кронівського». Але у Москві акциз був збільшений у два рази – до 60 копійок за відро пива. Пиво варили з середини вересня до середини травня, в середньому три рази на тиждень. Кожне варіння становило близько ста бочок, в цілому виходило до 8000 бочок на рік. Вже на початку 40-х років XIX ст. продуктивність заводу сягала майже 170 тисяч відер на рік. Працювало на заводі 150–200 чоловік, ще близько 100 працювали в пивних крамницях, яких було кілька десятків. Пиво варили на «англійський манер» (з дріжджами верхового бродіння). Такий спосіб застосовувався при виробництві англійських сортів пива – елю. З середини 40-х рр. XIX ст. стало набувати популярності баварське пиво. У той час вважалося, що баварське пиво руйнує перешкоди між суспільними станами, відкриває душу і серце. Петербурзький пивоварний ринок моментально відреагував на зміни і став переходити на роботу з низовими дріжджами. Преса Петербурга відзначала роль, яку зіграв Олександр Казалет у розвитку столичного пивоваріння. «Северная Пчела» 2 травня 1839 р. писала на своїх сторінках, що багато хто із вельможних персон, які супроводжували Її Величність государиню імператрицю за кордон, виявили бажання, щоб у «тутешній столиці» варили пиво, відоме в Німеччині під ім'ям Баварського, яке при своїй легкості славиться цілющими якостями. Це бажання населення столиці виконав мануфактур-радник Олександр Ноевич Казалет. Говорили, що це нове баварське пиво не таке міцне, як колишнє, і ним можна утамовувати спрагу. Пиво продавалося в крамницях Олександра Казалета в 47 місцях у різних частинах міста. Для уникнення непорозумінь, вівіски Казалета відрізнялися тим, що вони були прикрашені золотим орлом і на них цілком прописані ім'я та прізвище заводчика. Баварське пиво продавалося в шампанських пляшках з червоною сургучною печаткою, на якій теж був витиснутий державний герб, ім'я та прізвище власника О. Казалета і ціна. «От времени пиво делается лучше. Не одним же немцам пить хорошее пиво – вот оно у нас!», – писала газета.

У 1861 році на базі заводу «Казалет, Крон і Ко» було створено Калинкінське товариство пиво-медоваріння із сукупним капіталом у 2 млн. рублів. 21 вересня 1862 р. в Царському Селі імператор Олександр II затвердив Статут товариства. Засновниками його стали британський підданий Вільям Міллер, потомствений

почесний громадянин Едвард Казалет і пруський підданий Юлій Шотлендер.

Юлій Адольф Август Шотлендер народився в Берліні, потім переїхав до Петербурга і став директором-розпорядником заводу. Під його енергійним впливом був побудований новий завод, значно більший за розмірами, ніж колишній, почали широко використовуватися парові машини, покращилася якість виробленої продукції, збільшився збут, а сам завод за короткий термін отримав репутацію кращого в Росії. Склади готової продукції знаходилися не тільки в Петербурзі та околицях, а також у Саратові, Ростові-на-Дону, Нижньому Новгороді, Пензі, Рибінську, Самарі, Сімферополі, Харкові, Ревелі (Таллінні), Баку, Костромі, Тулі, Києві, Одесі, Вільно (Вільнюсі) і Приморському краї. Фахівці, які працювали на Калинкінському заводі, користувалися особливою популярністю на інших російських пивоварних підприємствах, виконуючи, в основному, обов'язки головних пивоварів. У 1876 році було побудовано спеціальне приміщення солодовні в «цегляному стилі» за проектом архітектора Е. Г. Юргенса (нині пам'ятка промислової архітектури), будувалися нові корпуси заводу і реконструювалися старі. На діючому підприємстві постійно велася модернізація обладнання. Серед інших шести пивоварних заводів столиці завод виділявся своєю потужністю. Там було три парові машини в 52 кінські сили, 10 заторних чанів, 350 робітників. Калинкінський пивоварний завод був найбільшим у Російській імперії і випускав до 1914 року 5,5 млн. відер пива. Відділення заводу у Москві виробляло сиропи, морси, мінеральну і газовану води. Завод брав активну участь у Всеросійських виставках – у 1870 р. в Петербурзі і у 1896 р. в Нижньому Новгороді. На кожній виставці було підтверджено високу якість продукту і отримані ще два Герби – «Орли» як державні нагороди того часу. Пляшки з пивом мали рельєфний напис «Калинкінъ», товарний знак «Глобус» та напис «Заявл. Отд. Промышл.» або «Засвід. Правит.»; пляшки були рейнської і бордоської форми, об'ємом в 1/20 і 1/40 відра. Про це свідчать предмети з колекції ХІМ, які згадувалися раніше. Велика частина пива транспортувалася у дубових бочках, завод мав 149 вагонів-льодовиків. У преїскурантах 1910–1911 рр. вказані ціни за бочку або ящик пива. Вартість залежала від сорту пива. Так, «Баварське світле» і «Баварське темне» за ящик в 30 пляшок коштувало 2 руб. 80 коп., пиво «Глобус» – 2 рублі за ящик, «Мюнхенське» – 3 руб. 85 коп., «Пель-ель» (світле пиво з дріжджами верхового бродиння) – 4 руб. 30 коп. за ящик; найдорожчим був «Портеръ», вищий сорт в на півпляшках – ящик його у 30 напів-

пляшок коштував 3 руб. 85 коп. [3]. Всі ці ціни вказані для приватних покупців, для оптових торговців ціни були нижчими на 30–70 копійок з ящика пива. До 1914 р. завод стає лідером пивоваріння Російської імперії, хоча споживання пива на душу населення в Росії наблизилося лише до 6,9 літрів на рік. Наприкінці XIX ст. на заводі працювало вже близько 700 осіб. На підприємстві були лікар і фельдшер, а на випадок хвороби робітників пивзавод мав у своєму розпорядженні чотири ліжка в Олександрівській лікарні. Під час лікування робітники одержували половину утримання. Діти робітників мали можливість отримати початкову освіту, існував також пенсійний фонд. Капітал акціонерного товариства зріс до семи мільйонів рублів. Головну увагу продовжували приділяти поліпшенню якості продукції. У 1883 році Калинкінське товариство стало власником пивзаводу «Вена», заснованого австрійцями в 1872 році. Його територія використовувалася як склад з холодильниками.

Калинкінське товариство було членом заснованого в Петербурзі в 1896 році Союзу пивоварних заводчиків, брало участь у Всесвітній виставці пивоваріння, яка відкрилася 11 липня 1909 р. в Кінногвардійському манежі.

«Сухий» закон Першої світової війни, революція і громадянська війна в Росії майже зупинили основну діяльність підприємства. Воно почало випускати дріжджі, крохмаль, працювало кавообжарювальне відділення. У 1922 році в СРСР приймається Постанова про виробництво пива для населення, і Петроградське єдине споживче товариство (ПЕСТ) бере в оренду колишній Калинкінський пивзавод, який у цьому ж році отримує нове ім'я – Степана Тимофійовича Разіна. Важко простежити зв'язок між образом лихого козацького отамана і пивоварінням у Петрограді. Мабуть, тому і виникла наступна жартівлива версія про історію перейменування. Нібито перша партія звареного пива була доставлена в Петроград депутатам на пробу. Пиво вдалося на славу – пінисте, хмільне. Спробували депутати та затягнули: «Из-за острова на стрежень...». І вирішили: бути пивзаводу пітерському «Стенькой Разиным» [2, с. 463–511]. Це тільки легенда, оскільки варити пиво почали з березня 1923 року, вже після перейменування заводу. Директором заводу був призначений Василь Степанович Максимов, під керівництвом якого йшло швидке відновлення заводу. На підприємстві налагодили випуск таких самих сортів пива, які варили і до революції. Працювали ті ж самі пивовари – П. Е. Іешке, Е. К. Звігурь, Ю. М. Дакс, Н. І. Гржиб, К. Ф. Шенefeldь, І. Ф. Алтретер – усі вони увійшли до секції пивоварів Радянсько-

го Союзу, створеної при Всесоюзній асоціації інженерів влітку 1923 року [3]. З 1928 року при Ленінградському технологічному інституті були відкриті курси підвищення кваліфікації працівників пивоварної галузі. Пивоварні заводи міста не могли впоратися зі зростаючими потребами городян у пиві і газованих напоях. Тому вже в 1934 році фахівцями пивзаводу «Степан Разін» було надано техніко-економічне обґрунтування виробничої та будівельної реконструкції, але приступили до неї лише 1940 року, а закінчити не встигли, завадила війна. До цього часу завод став іменуватися офіційно – імені Степана Разіна. У роки Великої Вітчизняної війни і блокади Ленінграду завод пива випускав життєво важливу продукцію – харчову целюлозу, яка йшла наповнювачем у блокадний хліб. Виробляли хвойні вітаміни, закладали в сховища капусту та овочі, сушили продукти з машин, що потрапили в ополонки на Ладозькому озері. Замість пива розливали у пляшки горючу рідину, підлітки виточували гільзи для артилерійських снарядів. За роки війни до пивзаводу потрапили сотні снарядів, три фугасні бомби, які частково зруйнували деякі цехи. Після війни зусиллями невеликого колективу був складений план відновлювальних робіт і почалася поетапна реконструкція та модернізація заводу. З 1958 і до 1965 р. був повністю механізований розлив пива в пляшки, встановлена лінія для пастеризованого пива з пастеризаторами продуктивністю 6 тисяч пляшок на годину та механізовані багато інших процесів, проведена модернізація солодовні, реконструкція квасного виробництва, відновлено виробництво соків. У 1959 році завод пива «Степан Разін» змонтував вакуум-насосну станцію, підйом зеленого солоду для сушіння був переведений на пневматичний транспорт. У 1961 році підприємство було повністю газифіковане. Вперше у Радянському Союзі на заводі була розроблена конструкція ізотермічної ємності і впроваджено спосіб безтарного перевезення пива, що знайшов потім широке поширення по всій країні. У 1966 році колективу підприємства, єдиному серед пивоварних заводів СРСР, був вручений орден Трудового Червоного Прапора за збільшення випуску продукції високої якості і впровадження комплексної механізації. Сорти пива «Жигулёвское», «Ленинградское», «Двойное золотое», «Мартовское», «Бархатное», «Славянское», «Портер» були відомі всій країні. З 1971 до 1986 р. завод входив до складу Ленінградського виробничого об'єднання пивоварної та безалкогольної промисловості імені Степана Разіна, куди, окрім головного підприємства, увійшли ленінградські пивзаводи «Червона Баварія», «Вена», Виборзький, Петрозаводський заводи, завод мінеральної

води «Полюстрово», Гатчинське виробництво безалкогольних напоїв, Гостинопольське соко-екстрактне виробництво, вуглекислотне виробництво і т. д. У складі об'єднання імені Степана Разіна почалося будівництво нового лєнінградського пивзаводу в промзоні «Парнас» (у 1990 році він вийшов зі складу комбінату імені Степана Разіна і отримав назву «Балтика»). У 1986 році був утворений Лєнінградський комбінат пивоварної та безалкогольної промисловості. У 1993 році комбінат акціонувався, і перші збори акціонерів відбулися в серпні 1994 року. У 1995 році комбінат широко відзначив своє 200-річчя. До цієї події був приурочений випуск нового сорту пива – «Калінкінъ», звареного за старовинними рецептами, випущені сорти пива «Праздничное», «Степан Разин. Темное», відновлений сорт «Двойное золотое». За останні роки за високу якість продукції та вірність традиціям комбінат отримав Гран-прі «Золотой Садко», «Пётр Великий», «Янтарная звезда», був нагороджений 15-ма золотими медалями. Ці нагороди підтверджують, що якість пива «Степан Разін», пронесена крізь два століття, відповідає світовим стандартам.

У 2005 році, на жаль, комбінат у зв'язку зі складними економічними обставинами влився як Товариство Обмеженої Відповідальності «Комбінат «Степан Разін» до групи компаній Heineken в Росії [1]. На підприємстві було встановлено нове обладнання на лініях розливу, водопідготовки, а також замінено інше технологічне обладнання для поліпшення якості продукції, що випускається, побудовано новий склад, проводиться постійна модернізація технологічного обладнання. А з кінця 2007 року завод став називатися «Пивоварний завод ім. Степана Разіна».

Література

1. Гвичия Г. Мы сохранили для вас вкус пива. История о российских пивоварах [Текст] / Г. Гвичия, О. Иванова. – СПб. : Лисов-АБС, 2000. – 195 с.
2. Горбачевич К. С. Почему так названы? О происхождении названий улиц, площадей, островов, рек и мостов Ленинграда [Текст] / К. С. Горбачевич, Е. П. Хабло. – 3-е изд., испр. и доп. – Л. : Лениздат, 1985. – 511 с.
3. Калинин В. Д. Из истории питьевого дела в России (XV – нач. XX вв.) [Текст] / В. Калинин ; Ин-т экономики РАН, Отд. статистики и эконом. анализа. – М., 1993. – 47 с.
4. Материалы для истории русского флота [Текст]. В 17 ч. Ч. 4. – СПб., 1867. – 744 с.

ВОЄННІ ГРОШІ У КОЛЕКЦІЇ ГРОШОВО-ПАПЕРОВИХ ЗНАКІВ ХІМ

*Н. В. Звержховська,
зав. відділу науково-облікового
документування ХІМ*

Воєнні гроші – це особливі грошові знаки, що випускаються у воєнні часи однією державою або коаліцією держав на території іншої країни чи групи країн з метою фінансування своїх військових та окупаційних витрат. Їх ознаками є:

- примусове (під загрозою репресії) впровадження у грошовий обіг в якості обов'язкових купівельних і платіжних засобів;
- використання тільки на території окупованих країн або країн, що визволяються від військ противника;
- встановлення твердого, у більшості випадків завищеного, курсу по відношенню до національної, місцевої валюти, що зберігається у обігу;
- випуск під заздалегідь фіктивне забезпечення;
- відносно недовготривалий період обігу з подальшою заміною на постійну, регулярну для цієї країни валюту [6, с. 5–6].

Воєнні гроші завжди інфляційні, бо їх випуск окупаційною владою є довільним, безконтрольним, до того ж за умов, коли у обігу вже знаходиться надлишкова маса національних грошових засобів.

З давніх часів під час воєн на захоплених територіях використовувалися неповноцінні або фальшиві гроші, але справжня історія воєнних грошей почалася з появою паперових грошових знаків.

Першими паперовими воєнними грошима вважаються підробні асигнати, що були випущені вигнаною з країни королівською владою у період Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Велика їх кількість посилила інфляційний розлад у революційній Франції, яка повстала проти абсолютизму. Франко-пруська війна 1870–1871 рр. додала нового змісту розумінню воєнних грошей, коли пруським воєнним командуванням для обігу на завойованій території Франції були надруковані спеціальні окупаційні марки.

У роки Першої світової війни для фінансування військових і окупаційних витрат Німеччиною було випущено велику кількість воєнних грошей. На всіх територіях, окупованих німецьки-

ми військами, обіговими стали вільгеймські кайзерівки (20-, 50- і 100-марочні банкноти Німецької імперії зразка 1910–1918 рр.) та позичкові касові знаки (Darlehnskassenschein). Випуск останніх почався з перших днів війни на підставі закону від 4 серпня 1914 р. як обов'язкових до прийому грошей. У колекції ХІМ вони представлені 7 примірниками:

- 1 марка зразка 1914 р. (ДБЗ–126, III гр. –12456/16, V гр. –26851);
- 2 марки зразка 1914 р. (ДБЗ–127);
- 20 марок зразка 1914 р. (ДБЗ–128);
- 5 марок 1917 р. (ДБЗ–1057);
- 20 марок 1918 р. (ДБЗ–1038).

Для повноти серії не вистачає 5 та 50 марок зразка 1914 р.

Завершували цю серію 1 і 2 марки 1920 і 1922 рр., випущені на підставі того ж закону вже після закінчення Першої світової війни (у нашій збірці – 1 марка 1920 р. – ДБЗ–125). Ці знаки знаходились у обігу до 1924 р.

Окрім позичкових касових знаків, на північно-західних територіях Російської імперії, зайнятих німецькими військами (у Польщі, Прибалтиці, Білорусії), мали місце ще 2 емісії окупаційних грошей:

- у 1916 р. у Познані від імені Східного торговельно-промислового банку були випущені «грошові знаки позичкової каси ОСТ» вартістю 20 і 50 копійок та 1, 3, 10, 25 і 100 рублів;
- у квітні 1918 р. у м. Ковно (Каунас) були випущені знаки Східної позичкової каси вартістю 1/2, 1, 2, 5, 20, 50, 100 і 1000 марок.

На жаль, ці ост-рублі та ост-марки не представлені у колекції ХІМ.

Перед Другою світовою війною у Третьюму рейху була розроблена програма невідкладних заходів з постачання німецьких військ на території загарбаних країн необхідними грошовими засобами, яка передбачала створення широкої мережі військових кредитних установ – імперських кредитних кас. Вони повинні були забезпечити випуск воєнних грошових знаків єдиного зразка для всіх окупованих німцями країн (на відміну від Першої світової війни, коли у деяких завойованих країнах використовувалися воєнні білети, що, в основному, мали обіг лише на території окремих окупованих областей). Одночасно з імперськими кредитними касами передбачалося створення спеціальних емісійних банків, які мали випускати власні грошові знаки, виражені у національних (місцевих) грошових одиницях [6, с. 14].

Ця програма почала втілюватися з моменту вторгнення фашистських військ до Польщі у вересні 1939 р., коли у створеному «Генерал-губернаторстві окупованих польських областей» за наказом верховного військового командування від 23 вересня 1939 р. були випущені білети імперських кредитних кас у рейхсмарках єдиного зразка. Вони використовувалися тут з 2 жовтня 1939 р. до 1 квітня 1940 р. У квітні 1940 р. у Кракові відкрився емісійний банк, яким були випущені білети номіналами у 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 злотих із зазначеною на них датою 1 березня 1940 р. та 1, 2, 5, 50 і 100 злотих, датованих 1 серпня 1941 р. Випуск 1940 р. представлений у нашій колекції купюрами у 10 злотих (вст. 832) та 500 злотих (ІІІ гр. – 2023), випуск 1941 р. – знаком у 1 злотий (ДБ3–1031).

Після окупації німецькими військами території Югославії на малій Європі, серед ряду нових країн, з'явилася держава Сербія, яка керувалася німецькою воєнною адміністрацією. У травні 1941 р. окупаційною владою у Белграді був утворений Сербський народний банк, який почав форсований випуск нових сербських динарів [5, с. 19]. Ці грошові знаки представлені у колекції ХІМ лише частково:

- 20 динарів, датованих 1 травня 1941 р. (вст. 867; ІІІ гр. – 1955, 1957; ДБ3–1025, ДБ3–1026);
- 500 динарів з датою випуску 1 листопада 1941 р. (ІІІ гр. – 1960);
- 50 динарів з датою випуску 1 травня 1942 р. (ІІІ гр. – 1956, 1958);
- 100 динарів, датованих 1 січня 1943 р. (ІІІ гр. – 1959).

Навесні 1940 р. у Німеччині закінчилася підготовка до великомасштабного випуску і впровадження у обіг на територіях захоплених країн воєнних марок єдиного зразка. 3 травня 1940 р. був прийнятий і спеціальним розпорядженням від 15 травня того ж року доповнений закон про заснування імперських кредитних кас, що знаходились у віданні Рейхсбанку. Для керівництва ними було створено Головне управління імперських кредитних кас на чолі з адміністративною радою (у складі представників міністерства господарства, міністерства фінансів, верховного командування збройних сил та ін.); головою ради був директор Рейхсбанку. На Головне управління імперських кредитних кас покладался випуск і забезпечення білетами у рейхсмарках єдиного зразка всіх кредитних кас, що відкривалися на території окупованих країн. Наприкінці 1942 р. у країнах Європи налічувалося 52 каси: 11 – у Франції, 5 – у Бельгії, 1 – у Нідерландах, 1 – у Польщі, 2 – в Югославії, 2 – у Греції, 30 – на окупованій території СРСР.

Білеті імперських кредитних кас (Reichskreditkassen) випускалися купюрами у 50 пфенігів, 1, 2, 5, 20 і 50 рейхсмарок, були пронумеровані, дати випуску на купюрах не були зазначені. На білетах номіналами 1, 2 і 5 марок спочатку проставлявся тиснений штемпель зі свастикию, але пізніше, коли надходження білетів цих номіналів у обіг окупованих країн збільшилося, штемпелювання їх було припинено. Саме ці військові марки використовували наступаючі частини.

Усі номінали окупаційних марок у різній кількості представлені у музейній збірці ХІМ (загальна кількість – 24 примірники).

Такі марки використовувалися німецькими частинами і на окупованій території СРСР для виплати грошового утримання військовослужбовцям та закупівлі продуктів і промислових товарів на місцевих ринках, розповсюджуючись таким чином серед населення. При цьому, радянський рубль зберігав законну платіжну силу і приймався з розрахунку 10 рублів за 1 марку, що в 5 разів перевищувало довоєнний курс.

Навесні 1942 р. у Рівному, столиці рейхскомісаріату «Україна», був створений Центральний емісійний банк України, який мав філії у великих містах України. З 1 червня він випускав власні грошові білеті номіналами 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200 і 500 карбованців із датою випуску 10 березня 1942 р., виготовлені на якісному папері з водяними знаками. Позначення номіналів і попередження «Фальшування грошових знаків карається тяжкою тюрмою» були зроблені німецькою та українською мовами [1, с. 256]. У дизайні нових знаків зберігалися певні національні мотиви, що виявлялося у зображеннях на купюрах портретів хлопчика (2 карбованця), дівчинки з букетом польових квітів (5 карбованців), селянки зі снопом (10 карбованців), робітника (20 карбованців), шахтаря (50 карбованців), докера (100 карбованців), селянки на тлі лісу (200 карбованців), хіміка (500 карбованців). На лицьовому боці були написи німецькою мовою та зображення орла зі свастикию. Нові грошові знаки отримали назву «карбованець» у пам'ять про грошову одиницю Української Народної Республіки 1918–1919 рр., що, на думку німецької влади, повинно було підкреслити «самостійність» України [4, с. 19]. За свідченням Я. Натанзона, з усіх окупованих країн лише в Україні була у обігу національна валюта (карбованець), що мала зображення символу Третього рейху – орла зі свастикию [4, с. 19]. Музейна колекція ХІМ, на жаль, не може дати повного уявлення про гроші, випущені Центральним емісійним банком України. Серед 29 примірників цих знаків в колекції ХІМ представлені, у різній кількості, лише купюри у 5, 10, 20, 50 та 100 карбованців.

До 25 липня 1942 р. населення рейхскомісаріату «Україна» мусило обміняти всі радянські грошові знаки в купюрах по 5 рублів та більше на карбованці емісійного банку з розрахунку 1 рубль за 1 карбованець. У обігу нарівні з карбованцями залишалися радянські казначейські білети номіналом 1 і 3 рублі, окупаційні рейхсмарки, радянські розмінні монети та німецькі монети у 1, 5 і 10 пфенігів. Карбованці були в обігу виключно на території рейхскомісаріату. Влітку 1944 р., під час наступу Червоної армії, почалося стрімке знецінювання цих грошей, а у листопаді того ж року вони вийшли з обігу. За розпорядженням радянської адміністрації населення повинно було здати карбованці, що залишились, аби уникнути ув'язнення. Зараз карбованці, які мають добрий стан збереження, є досить рідкісними.

Слід зазначити, що купюри вартістю 2 карбованці у обіг не потрапили, бо були знищені партизанами при транспортуванні з типографії. Одиначні екземпляри цієї купюри сьогодні є великою рідкістю.

Рідкісними також є білети емісійного банку у Києві 1941 р. номіналами 1, 3 і 5 рублів та 1, 3, 5 і 10 червонців, які в обіг ніколи не вводилися, але стали свідченням того, що німецький уряд спершу збирався організовувати емісійний банк у Києві.

Усі вищезазначені грошові випуски відносяться до так званих окупаційних грошей. Окрім них, серед воєнних грошей виділяють також грошові знаки визволення, що емітуються країнами-переможцями з метою створення умов для відбудови економіки країни.

Після звільнення території СРСР Радянська Армія розгорнула широкі наступальні операції за кордоном з метою визволення держав Центральної і Південно-Східної Європи від гітлерівської неволі, під час яких радянським воєнним командуванням були випущені грошові знаки. У музейній збірці ХІМ з них представлені лише окремі зразки:

- у Чехословаччині – 1 крона з написом «Республіка Чехословаччина» і датою 1944 р. (ДБЗ–963, 1032);
- у Польщі – 1 злотий Національного банку Польщі 1944 р. (ІІІ гр. –1995).

Останній може бути віднесений до грошових емісій Радянської Армії лише умовно: він відноситься до випуску грошових знаків, що були надруковані у СРСР, але фактично, випуск повністю знаходився у компетенції цивільної влади визволеної Польщі, а не командування радянських Збройних Сил [6, с. 81–82].

У 1943 р. на конференції керівників СРСР, США і Великобританії у Тегерані були прийняті принципові положення щодо органі-

зації післявоєнного устрою Європи, у тому числі про випуск грошових знаків для обігу на визволених від нацизму територіях Німеччини і Австрії. У відповідності до них було вирішено зберегти традиційні назви валютних одиниць: для Німеччини – марки, для Австрії – шилінги. Всю технічну сторону підготовки випуску військової валюти для Німеччини – розробку дизайну, систему нумерації і підготовку друкарських форм – взяла на себе американська сторона. У всіх зонах окупації – радянській, американській, англійській і французькій – грошові знаки мали однакову форму і містили не назву держави, що їх випускала, а єдине позначення: «Alliierte militärbehörde» – «Союзницькі воєнні власті» [7]. Визначити союзницьку державу, що випустила гроші у обіг, можна було за першим знаком номера та загальною нумерацією.

У колекції ХІМ представлені 3 зразки військової валюти для Німеччини:

- 5 марок (ІІІ гр. –1993),
- 10 марок (вст. 7562),
- 20 марок (ГПЗ–173).

Всі вони виготовлені у СРСР, на що вказує знак «–» (мінус) перед номером серії та порядкові номери (для цих номіналів у радянській зоні окупації вони починалися з 50000001).

Австрія, як і Німеччина, після звільнення була розділена на 4 зони окупації. Воєнні шилінги друкувалися переважно в Англії, командуючий її збройними силами забезпечував білетами інших союзників, які брали участь у керуванні окупованою Австрією. Як і воєнні німецькі марки, вони мали позначення «Alliierte militärbehörde» і дату випуску «1944». Повна серія випуску білетів для Австрії з цією датою складалася з 10 номіналів, з яких лише 3 представлені у музейній збірці ХІМ: 50 грошей (ІІІ гр. –1990, ДБЗ–1023, ГПЗ–169), 1 шилінг (ІІІ гр. –1991) та 5 шилінгів (ГПЗ–175).

Період обігу грошових знаків визволення тривав до запровадження нової національної валюти. Перехід з воєнних грошей на власну грошову одиницю відбувся в Австрії у грудні 1945 р., у Німеччині – у червні 1948 р.

Ще одним видом воєнних грошей є «приватні воєнні платіжні інструменти» [7], до яких відносяться армійські платіжні засоби (відсутні у колекції ХІМ) та табірні гроші (лагергельди – Lagergeld), що були в обігу у концентраційних таборах Третього рейху. Головною метою лагергельдів було підвищення продуктивності праці в'язнів, але у багатьох таборах ними також користувалися охоронці табору та допоміжний персонал. На отримані табірні гроші

«ударники концтабірної праці» мали змогу харчуватися у кафе, купувати продукти і тютюн у табірній лавці та користуватися табірними борделями [2]. У нашій колекції зберігається лагергельд концтабору Бухенвальд номіналом 3 марки для відвідання їдальні (ДБЗ–2182).

Як бачимо, у музейній збірці ХІМ воєнні гроші представлені 84 примірниками, переважна кількість яких – окупаційні гроші. Грошові знаки визволення представлені лише вибірково, а «приватні воєнні платіжні інструменти» – взагалі одним зразком. Але, незважаючи на неповноту або навіть епізодичність висвітлення наявними у колекції воєнними грошима певних процесів грошового обігу, вони можуть стати у нагоді при створенні експозицій і виставок відповідної тематики.

Література

1. Грошовий обіг на українських теренах під час другої світової війни [Текст] / Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. [та ін.] // Історія грошей і банківництва [Текст] : підручник. – К. : Атіка, 2004. – С. 255–257.
2. Деньги концентрационных лагерей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://holocaustrevisionism.blogspot.com/2012/08/blog-post_6.html
3. Каталог бумажных денежных знаков (бон) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fox-notes.ru>
4. Натанзон Я. Денежное обращение на территории Украины в период Второй мировой войны [Текст] / Я. Натанзон // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 3. – С. 19–21.
5. Натанзон Я. Денежное обращение на территории Югославии в период Второй мировой войны [Текст] / Я. Натанзон // Нумізматика і фалеристика. – 2010. – № 4. – С. 19–21.
6. Сенилов Б. В. Военные деньги второй мировой войны [Текст] / Б. В. Сенилов. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 128 с.
7. Соколов Б. И. Военные денежные знаки [Електронний ресурс] / Соколов Б. И. – Режим доступу: http://www.juristlib.ru/book_8128.html

КОЛЕКЦІЯ АЛЬБОМІВ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

*Л. В. Никипоренко,
зав. сектору відділу науково-
фондової роботи ХІМ*

Альбом як музейний предмет є збіркою репродукцій, фотографій, креслень, карт, що видана у вигляді книги, з пояснювальним текстом, тобто є одним з джерел вивчення життя будь-якої країни будь-якого хронологічного періоду.

У цій статті автор концентрує увагу на колекції альбомів, об'єднаних однойменною інвентарною групою, яка у збірці Харківського історичного музею є одним з джерел для вивчення життя Радянської України.

Для цієї досить численної колекції (1647 предметів) характерна періодизація, яка співпадає з хронологією життя СРСР та Української радянської республіки зокрема. Кожний проміжок часу має свої історичні ознаки, за яких певні видання альбомів художньо-образно та інформативно його представляють.

Жовтневу революцію, період громадянської війни представляють альбоми «Азбука революції», «Эпоха – газетной строкой «Правда». 1917–1967», «История пишется объективом», «Україна».

Після закінчення громадянської війни основна частина українських земель увійшла до складу СРСР як державне утворення, під назвою «УСРР» – «Українська соціалістична радянська республіка». Закінчення громадянської війни зумовило перебудову партійного та господарського життя новоствореної держави [3, с. 15–16]. Ці процеси знайшли відображення в альбомних виданнях різних напрямків, що були присвячені 1920-м рокам, а саме: ідеологічний напрямок – альбоми «Страницы из истории ВКП(б)», «Строительство ВКП(б)»; господарчий – «Хозяйственное строительство Советского Союза. Выпуск 10», «Хозяйственное строительство Советского Союза. Выпуск 11», «Развитие народного хозяйства СССР за 1913–1926 г.г.», «Хозяйство Украины», «Строительство Лохвицкого завода им. Сталина»; науковий – «30 лет Украинскому институту усовершенствования врачей», «Херсонская сельхозопытная станция»; військовий – «44 Киевская дивизия» (виданий до 5-ї річниці РКЧА), «X лет Красной Армии».

На рубежі 1920–1930-х років продовжується державне і господарське будівництво в УРСР [5, с. 7–9]. Починається перехід

до форсованої індустріалізації, у рамках якої в Україні споруджуються гідроелектростанції, канали, машинобудівні заводи-гіганти. Цим визначним подіям присвячені альбоми «На стройке социализма», «На стройке второй пятилетки», «Индустрия социализма», «Комсомольцы Днепростроя», «Дніпрельстан», «Днепрострой и Новое Запорожье», «Беломорско-Балтийский канал», «Завод ВТУЗ им. ОГПУ», «Строительство Харьковского турбогенераторного завода», «Харківський верстатобудівний завод», «НКТП-СССР «Главстанкоинструмент»» (про будівництво Харківського заводу ріжучих інструментів).

Під час створення промисловості в СРСР відкриваються нові навчальні заклади і готуються керівні виробничі кадри. Випускні альбоми цих закладів дають дуже цікаву інформацію для дослідників радянського періоду. Наприклад, такі альбоми, як: «НКПС СССР. Второй выпуск Харьковского института инженеров транспорта. 1932 г.», «Выпуск инженеров Украинской промышленной академии им. Сталина. 1933–1937 г.»).

З метою прискорення темпів індустріалізації стимулюється робітничий ентузіазм. Новою формою виробничого життя робітничого класу стає соціалістичне змагання [7, с. 715].

З 1935 р. потужним важелем прискорення темпів розвитку індустрії є стахановський рух. Альбоми «Піонерам стахановського руху на ХТЗ ім. Орджонікідзе від редакції газети «Темп», «Делегатові Харківського обласного з'їзду стахановців зернового господарства», «Знатні люди заводу «Серп і молот»», «Ударный комсомол Москвы» ілюструють історію зародження стахановського руху.

У сталінській моделі побудови соціалізму призначення аграрного сектору полягало в «обслуговуванні» процесу індустріалізації і в збереженні в країні стабільної ситуації з продовольством [6, с. 12–13]. Характеристику розвитку аграрного сектора України дають альбоми «Украинская ССР на Всесоюзной сельскохозяйственной выставке», «Совхозы. Всесоюзная сельскохозяйственная выставка», «Крупный рогатый скот. Всесоюзная сельскохозяйственная выставка», «Овцеводство. Всесоюзная сельскохозяйственная выставка», «Сахарная свекла. Всесоюзная сельскохозяйственная выставка».

Протягом 1930–1939 років у галузі культури радянським керівництвом проводилася так звана «культурна революція» [5, с. 27–28]. У короткий строк була ліквідована неписьменність; створена система народної освіти; сформовані кадри нової інтелігенції; література, мистецтво, гуманітарні науки, насамперед, історія, пе-

ретворилися на інструмент ідеологічного впливу на маси. Досить великими накладками видавалися «Альбомы наглядных пособий по истории ВКП(б)».

Завдяки тяжкій напруженій праці трудящих, в Радянському Союзі за роки перших п'ятирічок створено потужну індустрію. Економіка УРСР досягла дуже високого рівня. Україна стала однією з найбільш розвинених республік СРСР [4, с. 4]. У другій половині 1930-х років під проводом статистичних органів РРФСР та УРСР були видані відповідно альбоми «Социализм в СССР победил» і «Роки перемог. Радянська Україна до XIII з'їзду Рад».

Початок 1940-х років, загалом, характеризується утвердженням комуністичної форми тоталітарної ідеології через мистецтво і велику кількість пропагандистських видань, серед яких провідне місце займають альбоми серійних випусків: «Альбом наглядных пособий ВКП(б)», «Советское киноискусство». І, оскільки, розвинена важка промисловість була неможлива без потужної сільськогосподарської бази, в СРСР велика увага приділялася пропаганді агрономічних досягнень, зокрема, в альбомах «Всесоюзная сельскохозяйственная выставка», «Конеководство», «Кормовые культуры», «Маслиничные и технические культуры», «Механизация сельского хозяйства», «Свиноводство».

У 1941–1945-х роках за загальновідомими причинами (Велика Вітчизняна війна, її наслідки) кількість альбомних видань скорочується, стає дуже незначною. В колекції Харківського історичного музею цей проміжок часу представлений альбомами «Ленінград», «Н. В. Гоголь», «А. П. Чехов».

У повоєнні часи першочерговими завданнями стають відбудова і відродження народного господарства країни. Інформацію про повоєнне життя радянського народу подають такі альбоми, як: «Сталинский план великих работ. 1946–1950 г.», «Харьковское отделение Союзтранспроекта. Восстановление Свердловского путепровода в Харькове. 1947 г.», «Каналтрест. Восстановление канализационных сооружений на довоенную мощность. 1943–1948 г.г. г. Харьков», «ХТЗ им. Орджоникидзе. 1948 г.», «Восстановление Харьковского турбогенераторного завода им. Кирова», «Производство турбины АК – 50 на Харьковском турбогенераторном заводе. 1948 г.», «Підприємства Харківської обласної ради промислової кооперації 1947 р.», «Восстановление объектов в городе Днепропетровске в 1947 г.», «Альбом-выставка «За высокий сталинский урожай» 1948 г.».

Для 1950-х років характерне посилення руху працівників за виготовлення продукції кращої якості, зниження собівартості

виробів, економію матеріальних ресурсів, механізацію і автоматизацію виробництва. Набули поширення рухи за використання внутрішніх резервів виробництва, впровадження нової техніки і технологій, швидкісні методи обробки металу. У різних галузях промислового виробництва у 1950-х роках виникли почини, які мали підтримку на суміжних заводах і фабриках, шахтах і рудниках. Так, харківські турбобудівники виступили з ініціативою підвищення якості продукції. Одним із ініціаторів руху був токарь Харківського турбінного заводу ім. Кірова К. С. Кисляков, який запропонував створювати в цехах наскрізні бригади відмінної якості продукції [2, с. 52–54]. До руху за високу якість виробів, за економію сировинних ресурсів, палива, електроенергії, зниження ваги машин приєдналися тисячі робітників. Історія цього руху знайшла своє відображення в альбомах «Вторая общезаводская техническая конференция по вопросам экономии и бережливости. Завод транспортного машиностроения им. Малышева 1958 г.», «Харьковская областная выставка передового опыта в народном хозяйстве. 1958 г.».

Сільське господарство в цей проміжок часу досягло певного розвитку. І цей факт знайшов підтвердження у досить великій добірці альбомів. Серед них найбільшої уваги заслуговують наступні альбоми: «О дальнейшем развитии сельского хозяйства», «Сільське господарство Радянської України. До 40-річчя Жовтня», «Харківська обласна сільськогосподарська і промислова виставка 1956 р.», «Строительство и благоустройство Центрального колхозного рынка. г. Харьков. 1956 г.».

Культурне життя СРСР та УРСР 1950-х років характеризується такими визначними подіями, як: 300-річчя возз'єднання України з Росією, 50-річчя першої російської революції, 40-річчя Великої Жовтневої революції. Цим подіям були присвячені численні видання альбомів. Найбільш цікавими серед них є альбоми «300-летие воссоединения Украины с Россией», «Революция 1905 г. в изобразительном искусстве», «Великая Октябрьская социалистическая революция. 1917–1957», «Радянська Україна. До 40-річчя Радянської України».

Визначною рисою економіки 1960-х років СРСР і УРСР, зокрема, була нова система планування та економічного стимулювання. На цю систему перейшли 43 великі підприємства із 17 різних галузей промисловості. Ці підприємства мали кваліфіковані кадри і все необхідне для роботи за нових умов. Серед них – колектив Харківського турбінного заводу імені С. М. Кірова. (Альбом «Харьковский турбинный завод. 1969 г.»).

В Україні, як і на території всього Радянського Союзу, велася підготовка сучасних виробничих кадрів. Працівники машинобудівних заводів України освоювали виробництво нової техніки спільно з ученими і конструкторами. Протягом 1960-х років в республіці розпочато випуск нових видів машин, устаткування, приладів і засобів автоматизації. Альбомні видання того часу під назвою «Наука доказывает» подають емку інформацію про тісний зв'язок науки з виробництвом.

1960-і роки відзначилися і черговими заходами щодо піднесення сільського господарства. Акцентувалась увага на проблемах подальшої механізації, електрифікації аграрного сектора економіки. Велику увагу звертали на наукове ведення сільського господарства. Тематика подальшого розвитку сільського господарства на солідній науковій основі поєднує альбоми «Научно-исследовательский институт животноводства Лесостепи и Полесья УССР», «Український науково-дослідний інститут птахівництва».

Для народного господарства СРСР і УРСР 1970-і роки є проміжком часу з такими характерними тенденціями як: потужні спроби технічного переоснащення виробництва, підвищення кваліфікації працівників, запровадження прогнозування і планування. Тематично ці тенденції розкривають альбоми «Радянська Україна в дев'ятій п'ятирічці», «Научная организация труда и автоматизированная система управления производством», «Автоматизированная система управления (первая очередь), внедрённая на Харьковском станкостроительном заводе им. Косиора. 1971 г.»

У 1970-х роках найбільш визначними подіями у культурному житті Радянського Союзу стали: 50-річчя Радянського Союзу, 250-річчя з дня народження Г. С. Сковороди, 30-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників, 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Цим подіям були присвячені численні видання книжкової продукції, у тому числі альбомні видання. Найбільш цікавими серед них є альбоми «50 лет Союзу Советских социалистических республик», «Г. С. Сковорода. До 250-річчя з дня народження», «Між вольними вільна. До 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників», «Великий подвиг народа. 1941–1945».

У першій половині 1980-х років КПРС робить нові спроби підвищення ефективності економіки, у 1985 році проголошує курс на прискорення і перебудову [1, с. 11–13]. Цей курс підтверджується виданням нової агітаційної продукції, серед якої важливою часткою є і альбоми, серед яких альбоми «КПСС – руководящая

и направляющая сила коммунистического строительства», «Партия – ум, честь и совесть нашей эпохи».

Але всі ці спроби лишаються марними, тому що господарювання велося старими методами – жорстким плануванням, половинчастими заходами.

Наприкінці 1980-х років спостерігається фактично обвальний спад в усіх основних галузях народного господарства, що і приводить до стагнації економіки і, як наслідок, – ліквідації СРСР як державного утворення у 1991 році.

Поряд з бурхливими подіями внутрішнього життя в СРСР йшов подальший розвиток міжнародних відносин. Протягом другої половини 40-х – 80-х років 20 ст. в СРСР були сформовані та постійно розвивалися відносини з соціалістичними країнами – Болгарією, Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Югославією. Це знайшло підтвердження у подарункових серіях альбомів «Посетите Болгарию», «Венгерское народное декоративное искусство», «Польша», «Народно-демократическая Румыния», «Чехословакия в фотографиях», «Югославия». У цей же час набував розвитку процес культурних відносин між містами-побратимами Радянського Союзу та іноземних держав, ілюстрацією чого стають наступні альбомні видання: «Болонья. Архитектурні пам'ятки», «Lille», «Poznan».

Таким чином, відтворюючи політичне та економічне життя Радянського Союзу, колекційні видання альбомів радянського періоду є джерелом для плідної праці в галузі науково-дослідної, експозиційної та науково-освітньої діяльності музею.

Джерела та література

1. Горбачов М. С. *Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу [Текст]* / М. С. Горбачов. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1987. – 272 с.
2. Кисляков К. С. *Новое побеждает [Текст]* / К. С. Кисляков – Харьков : Харьковское книжное издательство, 1960. – 58 с.
3. *Отчет Центральной контрольной комиссии КП(б)У и Народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции УССР за период с VII по VIII партконференции КП(б)У [Текст]*. – Харьков : Красная печать, 1924. – 142 с.
4. Постышев П. П. *Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У [Текст]* : речь на пленуме ЦК КП(б)У 19 ноября 1933 г. / П. П. Постышев. – М. : Партиздат, 1933. – 24 с.
5. Постышев П. П. *Цветет и крепнет индустриально-колхозная Украина [Текст]* : речь на II областном съезде советов Киевщины 11 января 1935 г. / П. П. Постышев. – М. : Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. – 32 с.

6. *Сталін Й. В. Підсумки першої п'ятирічки і завдання першого року другої п'ятирічки : доповіді на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 7–8 січня 1933 р. з додатком резолюції пленуму [Текст] / Сталін Й., Молотов В., Куїбишев В. – Х. : Партвидав : Пролетар, 1933. – 98 с.*
7. *XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет [Текст]. – М. ; Л. : ОГИЗ : Московский рабочий, 1931. – 782 с.*

**ХАРКІВСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД
ім. С. ОРДЖОНІКІДЗЕ У 30–50-ті роки ХХ ст.
(за матеріалами колекції фотодокументів ХІМ)**

Т. А. Горлова,
ст. науковий співробітник ХІМ

У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив як ключове завдання індустріалізацію країни і розкрив його зміст – перетворення СРСР з країни, що ввозить машини і обладнання, на країну, яка виробляє їх. Програма індустріалізації передбачала не тільки переобладнання вже існуючих підприємств, а й будівництво нових.

Наприкінці вересня 1929 р. ВРНГ СРСР прийняла рішення про негайний початок будівництва Харківського і Челябінського тракторних заводів.

Для нового заводу у Харкові був відведений майданчик «Лосєво» на відстані 15 км від міста. Розробкою проекту підприємства займалися декілька проектних організацій: Український державний інститут з проектування і будівництва нових металозаводів і реконструкції діючих підприємств, Всесоюзне електричне об'єднання та інші. Спочатку будівельний проект тракторного заводу був розрахований на випуск 50000 тракторів системи «Катерпиллер», але у березні 1930 р. за рішенням РПО СРСР проект заводу переробили на виробництво тракторів типу «Інтернаціонал» [2, с. 71].

У грудні 1929 р. був створений Комітет сприяння Тракторобуду, який очолив В. Я. Чубар. Тракторобуд проголосили народним будівництвом, начальником якого, а потім і першим директором ХТЗ, став Свистун П. І.

На спорудженні нового промислового велетня працювали як сезонні робітники, так і робітники багатьох харківських підприємств, студенти, військові, службовці радянських та господарських організацій і установ.

Для прискорення будівельних робіт широко використовувалися різні форми організації праці (наприклад, ударні батальйони

«червоногвардійців п'ятирічки у чотири роки»), проводилися суботники, недільники, «штурмові ночі», Дні індустріалізації, «місячники виробничого маршу», були розгорнуті ударництво і соціалістичне змагання.

Одночасно зі спорудженням заводу відбувався монтаж обладнання і освоєння нової техніки.

Невід'ємною частиною Тракторобуду було зведення житлового району ХТЗ з інфраструктурою, яка забезпечувала би побут і дозволяла персоналу підприємства.

Харківський тракторний завод побудували за 15 місяців. 28 вересня 1931 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет присвоїв первістку соціалістичної індустрії ім'я С. Орджонікідзе. Завод займав площу у 122 гектари і складався з 12 цехів. У дію ХТЗ був введений 1 жовтня 1931 р. Першою продукцією заводу стали колісні трактори СХТЗ–15/30 потужністю 30 кінських сил з гасовим двигуном. Через 6 місяців після пуску тракторний завод дав країні 5 тисяч таких машин, а 3 квітня 1935 р. з конвеєра зійшов 100-тисячний трактор.

У 1937 р. після реконструкції ХТЗ перейшов на випуск гусеничних тракторів СХТЗ–НАТІ потужністю 52 к. с. У 1938 р. на Всесвітній промисловій виставці у Парижі цей трактор отримав вищу нагороду.

Крім тракторів, харківський завод випускав тракторні дизельні двигуни, запасні частини для сільгосптехніки, виробі широкого вжитку, електроохолодильники для аптек, лікарень і станцій переливання крові.

У 30-ті роки на ХТЗ широкого поширення набули рухи двохсотенників, багатOVERстатників, розвивалися стахановський рух, раціоналізаторство та винахідництво.

Слід зазначити, що період будівництва і становлення ХТЗ – найцікавіший в історії заводу. Він представлений найбільшою кількістю фотодокументів. Насамперед, це фото будівництва цехів заводу (чавуноливарного, ковальського, механоскладального, ремонтно-механічного, інструментального), житлового комбінату, електростанції, селища ХТЗ, учбового комбінату, окремих виробничих процесів, пов'язаних з установленням та налагодженням нового обладнання.

Заслужують на увагу фотознімки, що ілюструють розвиток різних форм соціалістичного змагання на будівництві: День індустріалізації (Інв. 7479, 7108), суботники (Інв. 13527, ОФ–20560), недільники (ОФ–11718), «штурмові ночі» (ОФ–10673), та фото керівництва заводу, ударників виробництва, стахановців, вина-

хідників та раціоналізаторів, учасників будівництва ХТЗ. Серед них – фото першого директора заводу Свистуна П. І. (ОФ–6087, 6089, 6090, 20563), «залізного виконробу» Мельникова Д. О. (ОФ–16657, 16658), заступника технічного директора Ситниченка О. І. (ОФ–20582), відомого винахідника Жительова І. О. (ОФ–12327), новаторів виробництва Кияшка Г. Д. (ОФ–20576), Турчина М. А. (ОФ–20577) та ін., групові фото ударних бригад (ОФ–6084, 10718, 10785, 11317, 19999).

Досить цікавими є фотодокументи, що розповідають про найважливіші події у житті колективу тракторного гіганту: пуск заводу і випуск першого трактора (ОФ–22856, 24626, 20559, 20561; IV гр. – Інв. 4312, 5268, 6917), випуск 100-тисячного трактора (ОФ–10665), державні випробування першого гусеничного трактора марки «ХТЗ» на дослідному полі НДІ автотракторної промисловості під Москвою (IV гр. – Інв. 4427, 5993, 5994, 5995) тощо.

Велика Вітчизняна війна примусила перебудувати виробництво на ХТЗ. Якщо до війни основною продукцією були трактори, то вже на початку війни завод різко збільшив випуск військової продукції, питома вага якої зросла з 19,6% у липні до 83,2% у серпні-вересні 1941 р.

З початком війни Харківський тракторний завод використовувався як танкоремонтне підприємство, також велися роботи з підготовки до виробництва танків Т–60.

Наприкінці серпня 1941 р. на заводі розпочалося виробництво бронетракторів ХТЗ–16, але через постійні перебої з комплектуючими так і не вийшло на серійний рівень. До кінця жовтня сумарний випуск бронетракторів у Харкові склав близько 50–60 одиниць.

У цей же час у цехах заводу продовжувався випуск гусеничних тракторів, що направлялися у військові підрозділи і використовувалися для переміщення артилерії, боезапасу та інших вантажів. У співробітництві з іншими підприємствами тракторобудівники налагодили щоденний випуск до 500 одиниць автоматів ППШ.

Наприкінці літа 1941 р. у зв'язку з наближенням до Харкова зони військових дій почалася термінова евакуація промислових підприємств і різних установ у глибокий тил.

Евакуація ХТЗ проводилася з 18 вересня по 20 жовтня 1941 р. За цей час з 3851 одиниці великого верстатного та іншого обладнання, що підлягало евакуації, було вивезено 3745 одиниць. Незавершена продукція на суму 10,5 млн. рублів була передана іншим заводам або знищена [3, с. 33].

Обладнання та робітників Харківського тракторного заводу спочатку вивезли до Сталінграду, а потім до Рубцовська. На базі

евакуйованого обладнання ХТЗ у м. Рубцовськ був побудований Алтайський тракторний завод (АТЗ), який повинен був забезпечувати тракторами і запчастинами до них колгоспи Сибіру, Казахстану та Середньої Азії. Директором новобудови призначили директора ХТЗ Парфьонова П.П. 24 серпня 1942 р. з конвеєра АТЗ зійшов перший трактор АСХТЗ-НАТИ. У березні 1943 р. новий завод вступив у пусковий період, а у грудні 1943 р. дав першу тисячу тракторів.

Окупація Харкова тривала 641 день. Німецьке командування планувало використовувати харківські підприємства для виготовлення військової техніки та товарів широкого вжитку для німецької армії, відновлення сільського господарства і залізничного транспорту. Цим пояснюється той факт, що з самого початку окупації німці приділяли велику увагу відновленню виробництва на харківських заводах, у тому числі на ХТЗ. Але оскільки більша частина устаткування та кваліфіковані спеціалісти були вивезені на Схід, а ті робітники, які залишилися у місті, постійно саботували усі розпорядження німецького командування, налагодити широкомасштабне виробництво техніки стало неможливим. Тому з початку 1942 р. на ХТЗ був розгорнутий монтаж гусеничних тракторів з уцілілих вузлів та агрегатів, що використовувалися військами як артилерійські тягачі. Крім того, на тракторному заводі вироблялися запасні частини до тракторів, здійснювалося складання середніх танків та їх ремонт. Бараки ХТЗ перетворилися на єврейське гетто.

Величезних руйнувань зазнав ХТЗ у період боїв навколо міста у 1943 р., особливо у серпні. Відступаючі німецькі частини здійснювали тактику спаленої землі, внаслідок чого велетні вітчизняного машинобудування були знищені. Харківський тракторний завод гітлерівці підірвали. З виробничих площ 18% було повністю знищено, 38% сильно зруйновано внаслідок пожеж і вибухів і 44% пошкоджено з частковим збереженням стін і покрівлі [3, с. 6]. Усього було зруйновано 183478 квадратних метрів виробничих площ. Матеріальні збитки, завдані заводу, склали 254755792 рублі [3, с. 38].

У музейній колекції є 9 фото зруйнованих цехів ХТЗ (ОФ-15315, 153164; Інв. 11956; IV гр. – Інв. 2787, 2788, 6245, 4420, 4443, 4444).

Ще під час Великої Вітчизняної війни 23 серпня 1943 р. Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли Постанову «О неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации».

До відбудови тракторного заводу харків'яни приступили з перших днів визволення міста. Вже на п'ятий день після звільнення

Харкова робітники під керівництвом директора С. О. Саленкова ввели в дію насосну станцію і електродвигун, а згодом – механічну майстерню, де розпочався ремонт автомашин для військових підрозділів, електроцех та ремонтний цех. У жовтні відновили роботу перші три ремісничі училища при ХТЗ.

Відновлювати первенця п'ятирічки допомагала вся країна. Шефство над зруйнованим заводом узяли декілька підприємств СРСР: Горьківський автозавод, Алтайський тракторний, Московський і Куйбишевський підшипникові заводи. Вони виготовляли для ХТЗ необхідне обладнання, верстати, автомашини, інструмент, посилали своїх робітників та інженерів для участі у відбудовчих роботах.

Підтримали тракторозаводців і підприємства міста. До грудня 1943 р. ними було мобілізовано 500 осіб для заводу і 1300 осіб для будтресту.

Не залишилися осторонь і молодь Харкова. Так, тільки в Орджонікідзевському районі у грудні 1943 – січні 1944 рр. було проведено 6 молодіжних недільників з розчищення цехів ХТЗ, в яких узяли участь 5800 юнаків та дівчат і 500 учнів старших класів.

18 лютого 1944 р. була прийнята Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР про прискорення строків будівництва та відбудовування тракторних заводів країни, в тому числі і ХТЗ. Відбудову велетня тракторобудівництва України доручили 3-ому Будуправлінню ОБМЧ–26, «Южсантехстрою», «Теплострою» та іншим будівельним організаціям. На всі роботи з відновлення заводу уряд асигнував 200 млн. рублів, з них 100 млн. використали у 1943–1945 рр. [4, с. 121].

За 1944 р. на тракторному заводі було відбудовано 90 тисяч квадратних метрів виробничих площин. Це дозволило вже у жовтні 1944 р. розпочати підготовку до випуску тракторів. 29 жовтня були зібрані перші чотири трактори, а з 1 лютого 1945 р. розпочалося їх серійне виробництво; у першому кварталі зі складального цеху вийшло 40 тракторів, у другому – 162 [1, с. 365].

Велика увага приділялася і житловому будівництву, поновленню діяльності культурно-побутових закладів. За 1943–1944 роки було відновлено 53000 кв. м житлового фонду, організований гуртожиток на 2200 чоловік, були розчищені шляхи, відкрилася бібліотека, почала працювати вечірня школа робітничої молоді.

У серпні 1948 р., до 5-ої річниці визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників, були відновлені і введені в експлуатацію всі цехи ХТЗ. У листопаді 1948 р. на заводі була досягнута проектна потужність, а у грудні того ж року перевищена [4, с. 9].

З 1949 р. відроджений з руїн тракторний завод перейшов на випуск дизельного трактора ДТ-54 потужністю 54 к. с. І у той же час вперше у практиці вітчизняного тракторобудування ХТЗ одночасно з гусеничним розпочав випуск колісного садово-городнього трактора ХТЗ-7, створеного конструкторами підприємства.

Ці роки відображені в музейній колекції фотографіями окремих передовиків виробництва і ударних бригад, архітектурними знімками відновлених цехів, сюжетними фото, присвяченими пуску всіх цехів заводу, випуску 15-тисячного післявоєнного трактора.

50-ті роки 20 ст. стали новим етапом у житті Харківського тракторного заводу. Колектив ХТЗ продовжував працювати над підвищенням продуктивності праці, удосконаленням технологічних процесів, зниженням собівартості продукції, створенням нових типів сільськогосподарської техніки та удосконаленням старих машин. У перше післявоєнне десятиріччя був модернізований серійний трактор ДТ-54, збільшилося його виробництво. 29 вересня 1954 р. з головного конвеєра заводу зійшов 100-тисячний трактор ДТ-54, у 1958 р. – 500-тисячний. За ці роки із заводських стін вийшло чимало машин нової, оригінальної конструкції. Впродовж 1948–1950 рр. було створено легкий артилерійський тягач (АТЛ), а в 1953–1954 рр. ХТЗ випустив дослідну партію цих машин. Одночасно підприємство займалося створенням електротрактора ХТЗ-12. Усього таких машин було виготовлено 32. Вони працювали в різних господарствах країни, однак себе не виправдали. Згодом завод припинив їх виробництво. У четвертому кварталі 1955 р. ХТЗ перейшов на випуск дизельного трактора ДТ-14 потужністю 14 кінських сил. У 1958 р. на базі трактора ДТ-54 був створений трактор ДТ-54М потужністю 74 к.с., удосконалений трактор ДТ-20. У грудні 1959 р. на ВДНГ у Москві харківські тракторобудівники продемонстрували нову модель потужного колісного трактора-тягача Т-90. Завод також став піонером у створенні малогабаритних гусеничних тракторів: ДТ-16Г потужністю 16 к. с. та Т-44 потужністю 40 к.с. Також колективом підприємства були створені трактори Т-19 і Т-18, велася розробка нового трактора Т-74.

Трактори з маркою «ХТЗ» добре зарекомендували себе на лавах країни, у тому числі і на цілих землях, у освоєнні яких тракторозаводці приймали безпосередню участь – 250 працівників заводу виїхали на цілину.

На більш високу ступінь розвитку піднялося на ХТЗ і соціалістичне змагання. Воно охопило ще більше коло людей, збагатилося новими формами. Договори на соціалістичне змагання укла-

далися між окремими робітниками, бригадами, цехами, підприємствами. Важливого значення набули постійно діючі виробничі наради, рух ударних та госпрозрахункових бригад за покращення техніко-економічних показників роботи, за ощадливе витрачання матеріалів, сировини, палива, за збільшення випуску продукції, за технічний прогрес, краще використання резервів виробництва, рух за комуністичну працю тощо.

Отримали розповсюдження такі починання, як рух за введення системи багатократного відновлення та використання відробленого інструмента, за збереження заготовок, за скорочення витрат металу на кожній деталі шляхом зміни конструкції штампів, особисті рахунки комплексної економії та багато інших. Велика увага на підприємстві приділялася також раціоналізаторській та винахідницькій діяльності, вивченню методів роботи ударників-новаторів, обміну передовим досвідом.

У 50-ті роки Харківський тракторний завод виходить на міжнародний ринок. На ХТЗ були здійснені технологічне проектування тракторного заводу у місті Лоянь (КНР) та підготовка китайських спеціалістів для нового заводу. Окрім того, 30 інженерно-технічних робітників харківського заводу виїхали до Китаю для участі у налагодженні та пуску цього підприємства. Частіше стали відвідувати ХТЗ і іноземні делегації з дружніх країн народної демократії: КНР, ЧСРСР, Болгарії. У 1958 р. були здійснені перші поставки харківських тракторів до Болгарії, Китаю, Індії.

Багато було зроблено для покращення культурно-побутових умов життя робітників ХТЗ.

Даний період представлений в музейній колекції великою кількістю фотодокументів. Значну частину цієї тематичної збірки займають видові та архітектурні знімки будівель заводу, цехів, житлових будинків селища ХТЗ, культурно-побутових закладів тощо. Заслужовують уваги фотографії із зображеннями виробничих процесів, заводського обладнання та зразків сільськогосподарської техніки, що випускалася на Харківському тракторному заводі у 50-ті роки. Слід зазначити, що в музейній колекції є фотознімки майже усіх зразків тракторів з маркою «ХТЗ» того часу, а саме: ДТ-54 (ОФ-16219, IV гр. – Інв. 6254, 6235), ДТ-54М (ОФ-16220), ХТЗ-12 (IV гр. – Інв. 9593, 6237; Інв. 17458), Т-19 (ОФ-16837), ХТЗ-7 (IV гр. – Інв. 5159-5162, 6231), ХТЗ-11 (IV гр. – Інв. 6238), ХТЗ-15 (IV гр. – Інв. 6236).

Неабиякий інтерес викликають сюжетні знімки різної тематики: вивчення і обговорення в цехах політичних і урядових документів, організація партнавчання, культурно-масові заходи на підприєм-

стві, святкування трудових досягнень, відвідування ХТЗ іноземними делегаціями, від'їзд тракторозаводців на цілину тощо.

Окрему групу складають фото, присвячені ударникам виробництва, передачі трудового досвіду, організації соціалістичного змагання, трудовим вахтам на честь партійних та комсомольських з'їздів.

Таким чином, проаналізувавши даний матеріал, можна зробити висновок, що тема «ХТЗ у 30–50-ті роки 20 ст.» знайшла досить повне відображення в музейній колекції, за винятком періоду окупації міста у роки Великої Вітчизняної війни. Це дає надію на те, що в подальшому ці фотодокументи знайдуть гідне застосування в експозиційній діяльності музею.

Література

1. *Історія міста Харкова ХХ століття [Текст] / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х. : Фоліо : Золоті сторінки, 2004. – 686 с.*
2. *История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе [Текст] : сб. док и материалов. В 2 т. Т. 1. 1930 г. – июнь 1941 г. – Х. : Харьковское книжное издательство, 1960. – 431 с.*
3. *История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе [Текст] : сб. док. и материалов. В 2 т. Т. 2. Июнь 1941 г. – 1962 г. – Х. : Прапор, 1965. – 294 с.*
4. *Очерк истории Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе. 1931–1961 [Текст] / под ред. Е. А. Киян. – Х. : Харьковское книжное издательство, 1962. – 299 с.*

Список скорочень

ВДНГ – Виставка досягнень народного хозяйства

ВРНГ – Вища Рада Народного хозяйства

НДІ – Науково-дослідний інститут

КНР – Китайська Народна Республіка

ОСМЧ – Особлива будівельно-монтажна частина

Раднарком – Рада Народних Комісарів

РПО – Рада Праці та Оборони

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

Тракторобуд – Будівництво тракторного заводу

ХТЗ – Харківський тракторний завод

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка

ЮВІЛЕЙНІ МОНЕТИ УКРАЇНИ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Г. В. Пашкова,

ст. науковий співробітник ХІМ

Монети – це своєрідний літопис країни. У більшості країн на державному рівні поряд з випуском монет регулярного державного карбування розробляються і реалізуються програми створення пам'ятних і ювілейних монет, призначення яких – зберегти для історії образи видатних людей свого народу, увічнити пам'ять про яскраві події на її історичному шляху.

Ювілейні монети – монети, що карбуються в ознаменування ювілейних дат. Як правило, такі монети мають номінал, але далеко не всі потрапляють у реальний грошовий обіг. Помилково ювілейними нерідко називають усі пам'ятні монети, у тому числі ті, які не присвячені конкретним річницям.

Матеріал, якість виготовлення ювілейних монет, історичне навантаження, тираж – усе це сприяє тому, що дані монети стають предметом колекціонування і фактично можуть коштувати значно дорожче номіналу. Держава визнає їх законним платіжним засобом, що додає таким монетам статусу грошей, підвищує попит на них у населення, припиняє на законних підставах виробництво копій подібних виробів, оскільки створення таких копій можна розцінювати як фальшування грошей. У наш час нумізматику вважається одним зі стабільних видів інвестицій, що підтверджується популярністю аукціонів нумізматичної тематики.

Передісторія виготовлення ювілейних монет на території нашої країни налічує кілька сторіч. Пам'ятні і ювілейні монети царської Росії, початок карбування яких був покладений у 1834 році, відрізнялися художнім оздобленням та високою якістю виготовлення. Монети виготовлялися переважно з дорогоцінних металів і присвячувалися важливим подіям, таким як перемога у Вітчизняній війні у 1812 році або коронація Імператора. З початку Першої світової війни карбування ювілейних монет було припинене на тривалий час. Лише майже через півсторіччя ця традиція була відновлена. З 1960-х років у СРСР ювілейні монети здобули широку популярність та активно увійшли в грошовий обіг. Перша ювілейна монета в СРСР з'явилася у 1965 році. Це був рубль, присвячений 20-річчю Перемоги над нацистською Німеччиною, який карбувався з мідно-нікелевого сплаву. Пізніше вийшла серія монет 10, 15, 20, 50 копійок і 1 рубль, присвячені 50-ій річниці Жовт-

невої революції. У 1970 році на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна була відкарбована монета номіналом 1 рубль, з зображенням його профілю. Спочатку ювілейні монети карбувалися епізодично, надалі з'явилися цілі серії ювілейних монет. Після розвалу Радянського Союзу, Україна (у квітні 1994 року) здійснює перші кроки до налагоджування випуску власних пам'ятних і ювілейних монет. Кабінетом Міністрів і Національним банком України була прийнята постанова, якою передбачався весь комплекс відповідних заходів [2, с. 212].

Вже через рік, а саме 7 травня 1995 року, була випущена в обіг перша ювілейна монета України, присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. У Харківському історичному музеї зберігається п'ять екземплярів цієї монети номіналом 200 000 карбованців, відкарбовані з мідно-нікелевого сплаву [3, с. 43].

Наступними були випущені мельхіорові пам'ятні монети, присвячені українським містам-героям – Києву, Одесі, Севастополю, Керчі. У колекції ХІМ знаходяться по п'ять екземплярів монет 1995 року, номіналом 200000 карбованців, присвячених містам-героям Києву і Одесі, та по чотири екземпляри монет – містам-героям Керчі і Севастополю. У цьому ж році була випущена перша вітчизняна срібна ювілейна монета, якою відзначене 400-річчя від дня народження видатного державного, політичного і військового діяча України гетьмана Богдана Хмельницького. У колекції ХІМ відсутня монета зі срібла, але є чотири екземпляри монети номіналом 200000 карбованців, які відкарбовані у мідно-нікелевому сплаві. Всі вищезазначені монети були відкарбовані на монетному дворі Російської федерації у м. Москва. У колекції ХІМ зберігається: одна монета номіналом 200000 карбованців 1996 року, присвячена 130-річчю від дня народження Михайла Грушевського, відкарбована з мельхіору та монета номіналом 200000 карбованців 1996 року, присвячена 125-річчю з дня народження Лесі Українки. Також у 1995 році на королівському монетному дворі Великобританії були відкарбовані ювілейні монети, дві з яких зберігаються у нашій музейній колекції – це монети номіналом 200000 карбованців, присвячені 50-річчю Організації Об'єднаних Націй, виготовлені з мідно-нікелевого сплаву.

Після проведення 1996 року грошової реформи в Україні і введення в обіг нової національної грошової одиниці – гривні, першою ювілейною монетою з гривневим номіналом стала мельхіорова монета номіналом 2 гривні, присвячена 200-річчю Уманського дендрологічного парку «Софіївка». 1997 рік ознаменувався

введенням в обіг перших українських золотих монет – «Т. Г. Шевченко» і «Києво-Печерська Лавра». Національним банком України був розроблений тематичний план та довгострокова програма випуску ювілейних і пам'ятних монет України, нею передбачені виготовлення на банкотно-монетному дворі НБУ монет таких серій: «Видатні діячі України», «Герої козацької пори», «Пам'ятники архітектури, історії, культури», «Княжа Україна», «Духовні скарби України». Також була складена угода про виготовлення декількох українських монет зарубіжними фірмами «AMERICAN BULLION END COIN», «SPINK MODERN COLLECTIONS», Монетним двором Польщі [1, с. 37].

Всього за час незалежності України станом на 29 травня 2013 року Національним банком України було випущено 555 пам'ятних і ювілейних монет. З них 278 монет виготовлені з недорогоцінних металів, 224 – зі срібла, 47 – із золота і 6 – біметалевих (зі срібла і золота).

Серед ювілейних і пам'ятних монет України є також монети, присвячені місту Харкову. Загалом було випущено двадцять таких монет. У музейній колекції зберігається ювілейна монета «350 років Харкову» номіналом 5 гривень 2004 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена одному з найбільших індустріальних, наукових і культурних центрів України – місту Харкову. Одна монета номіналом 2 гривні 2008 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена видатному фізику-теоретику, лауреату Нобелівської премії (1962 року) Льву Давидовичу Ландау (1908–1968). У Харкові Ландау керував теоретичним відділом Українського фізико-технічного інституту, одночасно завідував кафедрами теоретичної фізики в Харківському інженерно-механічному інституті та Харківському університеті, створивши передову школу радянської теоретичної фізики.

Ювілейна монета номіналом 2 гривні 2007 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена математику і механіку, академіку Петербурзької АН з 1901 року Ляпунову Олександровичу (1857–1918). Ювілейна монета номіналом 2 гривні 2005 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена 160-річчю від дня народження Іллі Ілліча Мечникова (1845–1916) – видатного вченого зі світовим ім'ям, лауреата Нобелівської премії (1908). І. І. Мечников – один з основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології. Ювілейна монета номіналом 2 гривні 2005 року відкарбована з нейзильберу, присвячена 150-річчю від дня народження Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940) – історика, археолога, етнографа, фольклориста, письменника. Ювілейна мо-

нета номіналом 2 гривні 2005 року відкарбована з нейзильберу, присвячена 100-річчю від дня народження українського балетмейстера, народного артиста СРСР Павла Павловича Вірського, який свого часу був балетмейстером Одеського, Дніпропетровського, Харківського та Київського театрів опери та балету, художнім керівником (1955–1975) ансамблю танцю УРСР (з 1977 року – його імені). Монета пам'ятна номіналом 5 гривень 2004 року «Літак АН-140», відкарбована з нейзильберу, присвячена літаку нового покоління, який призначений для перевезення пасажирів або 6 т вантажів. Уперше літак АН-140 вийшов на авіалінії в 2002 році, він має високі технічні характеристики і серійно випускається на авіазаводі в Харкові. Ця монета карбувалась ще у сріблі номіналом 10 гривень, але, на жаль, у колекції ХІМ такого екземпляра немає. Ювілейна монета «200 років Харківському національному університету ім. В. Н. Каразіна» номіналом 2 гривні 2004 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена одному з провідних центрів освіти і науки – Харківському національному університету. Заснований у 1804 році за ініціативою та завдяки зусиллям видатного просвітителя В. Н. Каразіна, він майже 200 років уособлює прагнення людини до знань та досягнення вершин науки. Також ця монета карбувалась ще і у сріблі номіналом 5 гривень, але у колекції ХІМ така монета відсутня. Ювілейна монета номіналом 2 гривні 2004 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена 200-річчю Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого в місті Харкові. Пам'ятна монета номіналом 2 гривні 2007 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена режисеру, актору, педагогу, драматургу та перекладачу Лесю Курбасу (1887–1937). Монета ювілейна номіналом 2 гривні 2005 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена 170-річчю від дня народження Олексія Кириловича Алчевського (1835–1901) – українського промисловця і банкіра, засновника ряду банків та промислових підприємств, зокрема першого в місті Харкові і другого в Росії банку комерційного кредиту під назвою «Харківський торговельний банк», першого в Росії Земельного банку, одного з фундаторів Сільськогосподарського Товариства. За його ініціативою були збудовані два найбільших на той час металургійних заводи (нині це ВАТ «Алчевський металургійний комбінат» та ВАТ «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча»). Монета ювілейна номіналом 2 гривні 2005 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена 75-річчю Харківського національного університету ім. М. Є. Жуковського, історія якого безпосередньо пов'язана з розвитком авіаційної промисловості і науки. Це єдиний навчальний заклад, на базі власного констук-

торського бюро якого розроблялися літаки під керівництвом професора І. Неймана, які серійно випускалися на авіа заводах та експлуатувалися на пасажирських лініях. Монета ювілейна 2 гривні 2008 року відкарбована з нейзильберу, присвячена Григорію Квітці-Основ'яненку – письменникові, культурно-громадському діячеві, основоположнику жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі. У колекції ХІМ є одна пам'ятна монета номіналом 2 гривні 2010 року, відкарбована з нейзильберу, і монета номіналом 5 гривень 2010 року, відкарбована зі срібла, які присвячені одному з найавторитетніших технічних університетів, де створювалися і розвивалися відомі наукові школи з механіки, фізики, матеріалознавства, авіації, ядерної фізики, танкобудування, тракторобудування, турбоагрегатів тощо, – Національному технічному університету «Харківський політехнічний інститут». Монета ювілейна номіналом 2 гривні 2001 року, відкарбована з нейзильберу, присвячена 200-річчю з дня народження видатного українського вченого-математика, академіка п'яти академій (Паризької, С.-Петербурзької, Римської, Туринської та Американської) Михайла Васильовича Остроградського (1801–1862).

У колекції музею є серія з п'яти пам'ятних монет «Спорт», які присвячені важливій спортивній події країни – фінальному турніру чемпіонату Європи з футболу 2012 року. Один екземпляр монети номіналом 5 гривень 2011 року, відкарбований з нейзильберу, присвячений фінальному турніру чемпіонату Європи з футболу, який відбувся в Україні і Польщі у 2012 році, та по одному екземпляру монет номіналом 5 гривень 2011 року, також відкарбовані з нейзильберу, присвячені фінальному турніру чемпіонату Європи з футболу 2012 року, окремі ігри якого відбулися у Харкові, Львові, Києві та Донецьку. Монети є офіційно ліцензованою продукцією УЄФА Євро 2012 р.

Існують монети, які є офіційно обіговими, але присвячені важливій події або видатній людині країни. В Україні таких монет п'ять, усі вони номіналом 1 гривня. Обігова монета номіналом 1 гривня «Володимир Великий» присвячена Великому князю київському, державному діячу, за часів правління якого завершилося формування давньоруської держави і введено християнство як державну релігію. Монета карбувалася у 2004–2006 рр., 2008 р. і протягом 2010–2013 рр. [4, с. 27]. У колекції музею зберігаються чотири екземпляри цієї монети, які були відкарбовані у 2004 році. Наступна обігова монета номіналом 1 гривня «60 років визволення України від фашистських загарбників», присвячена 60-й річниці визволення України від фашистських загарбників, учасни-

кам бойових дій 1941–1945 рр., ветеранам трудового фронту та пам'яті полеглих у боротьбі з фашизмом. У колекції музею два екземпляри цієї монети, які були відкарбовані у 2004 році. Обігова монета номіналом 1 гривня «60 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», присвячена 60-й річниці Перемоги у Німецько-радянській війні 1941–1945 років. У колекції музею чотири екземпляри, які були відкарбовані у 2005 році. Наступна обігова пам'ятна монета номіналом 1 гривня 2010 року «65 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», присвячена 65-й річниці звільнення країни і світу від фашистської навали, учасникам бойових дій 1941–1945 років, пам'яті полеглих у боротьбі з фашизмом і ветеранам трудового фронту. У колекції музею два екземпляри цієї монети, які були відкарбовані у 2010 році. Останньою обіговою пам'ятною монетою на цей час є монета, яка присвячена важливій спортивній події країни – фінальному турніру чемпіонату Європи з футболу 2012 року, що проводився в Україні та Польщі. У колекції музею зберігається один екземпляр цієї монети. Усі ці монети були виготовлені з алюмінієвої бронзи.

Ювілейні монети України випускалися окремими серіями. Із серії «Відродження української державності» у колекції ХІМ зберігаються наступні монети: один екземпляр «80-річчя бою під Крутами» – ювілейна монета номіналом дві гривні, випущена Національним банком України, присвячена 80-річчю бою під Крутами – події, що увійшла в історію України яскравою сторінкою героїчного опору трьохсот київських студентів і гімназистів, які стали на захист незалежності Української Народної Республіки від наступаючих більшовицьких військ. Монету було введено в обіг 30 січня 1998 року. Три екземпляри монети «80 років проголошення соборності України» – ювілейна монета номіналом дві гривні, випущена Національним банком України, присвячена 80-річчю історичного акту проголошення у Києві 22 січня 1919 року декларації про злуку (об'єднання) Української Народної Республіки (УНР) із Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР). Монету було введено в обіг 18 січня 1999 року. Три екземпляри монети на честь 80-річчя проголошення незалежності Української Народної Республіки 4-м універсалом Центральної Ради. Один екземпляр ювілейної монети номіналом 5 гривень «10-річчя відродження грошової одиниці України – гривні», випущений Національним банком України, присвячений 10-річчю грошової реформи в Україні (Наказ № 71 від 26.08.1996 р.). Монету було введено в обіг 29 серпня 2006 року. Один екземпляр монети «70 років проголошення Карпатської України» – ювілейна монета номіналом 2 гривні, випущена На-

ціональним банком України, присвячена подіям 1938–1939 років, пов’язаним із проголошенням та збройним захистом Карпатської України, недовгий період існування якої став однією з найяскравіших сторінок багатовікової боротьби карпатських українців за встановлення української державності. Монету введено в обіг 3 березня 2009 року. Один екземпляр монети «90 років утворення ЗУНР» номіналом 2 гривні 2008 року, присвячений українській державі на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорської імперії, у складі якої знаходилась частина українських земель – Галичина, Буковина і Закарпаття. 9 листопада 1918 року було утворене правління – Державний Секретаріат ЗУНР. Законом від 13.11.1918 року скріплялися верховенство і суверенітет народу. Один екземпляр монети «90-річчя утворення першого Уряду України» номіналом 2 гривні 2007 року, що присвячена першому Уряду України – Генеральному секретаріату, який діяв з 15 червня 1917 року до 9 січня 1918 року. Першим документом, який певною мірою визначив програму діяльності уряду, стала Декларація Генерального секретаріату, розроблена за участю і під керівництвом В. Винниченка. Монету було введено в обіг 29 грудня 2007 року. Один екземпляр монети номіналом 5 гривень 2006 року, пам’ятна монета «15 років незалежності України», присвячена 15-й річниці прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 року Акта про Незалежність України. Монету було введено в обіг 18 серпня 2006 року. Один екземпляр монети номіналом 2 гривні 2010 року, «20-річчя ухвалення Декларації про державний суверенітет України», присвячений 20-річчю ухвалення Верховною Радою УРСР політико-правового документа, у якому проголошувався державний суверенітет України, як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади держави в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Монету було введено в обіг 15 липня 2010 року. Три екземпляри монети номіналом 5 гривень 2011 року «15 років Конституції України», що присвячена 15-річчю прийняття Верховною Радою України Основного Закону України, який закріплює суспільно-політичний і державний устрій, права, свободи та обов’язки громадян України. Монету було введено в обіг 30 травня 2011 року.

Монети з серії «Духовні скарби України», представлені у музейній колекції у кількості шістьох монет. Три екземпляри монети «Михайлівський Золотоверхий собор» – пам’ятна монета номіналом 5 гривень 1998 року, випущена Національним банком України та присвячена відродженню Михайлівського Золотоверхого собору – історико-архітектурного пам’ятника Русі-України XII–XVIII ст.

Монету введено в обіг 28 грудня 1998 року. Один екземпляр монети Успенський собор Києво-Печерської лаври – пам'ятна монета номіналом 5 гривень 1998 року, випущена Національним банком України, присвячена відродженню Успенського собору Києво-Печерської лаври – історико-архітектурного пам'ятника Русі-України XI–XVIII ст. Монету введено в обіг 30 грудня 1998 року. Два екземпляри монети номіналом 5 гривень 1999 року, присвячені 500-річчю запровадження Магдебурзького права в Києві. Київ користувався магдебурзьким правом з початку 15 ст. Одна з уставних грамот великого князя литовського Олександра підтверджувала у 1499 році чинність норм міського права, за яким адміністративну владу над міщанами здійснювали члени виборного самоврядування та суду. Магдебурзьке право Києва збереглося до 23 грудня 1834 року. Монету введено в обіг 1 листопада 1999 року.

Монети, що відносяться до серії «Стародавні міста України», у музейній колекції зберігаються у кількості п'яти одиниць. Один екземпляр монети «900 років Новгород-Сіверському князівству» – ювілейна монета номіналом п'ять гривень 1999 року, випущена Національним банком України, присвячена 900-річчю Новгород-Сіверського удільного князівства Київської Русі, утвореного на Любецькому з'їзді давньоруських князів. Похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 році оспіваний у видатній пам'ятці давньоруської й світової літератури «Слово о полку Ігоревім». Монету було введено в обіг 25 червня 1999 року. Один екземпляр монети «Білгород-Дністровський» – ювілейна монета номіналом 5 гривень 2000 року, випущена Національним банком України, присвячена 2500-річчю міста, заснованого у VI ст. до н. е. давніми греками як місто-держава Тіра, яке було головним економічним і культурним центром Північного Причорномор'я, де випускалися золоті, срібні та мідні монети. Монету введено в обіг 29 травня 2000 року. Три екземпляри монети «2600 років Керчі» – ювілейна монета номіналом 5 гривень 2000 року, випущена Національним банком України, присвячена 2600-річчю міста Керч, що засноване в VI ст. до н. е. давніми греками і мало назву Пантікапей (столиця Боспорського царства у V–IV ст. до н. е.). Місто завдяки своєму вдалому геополітичному розташуванню було торговельним, культурним і ремісницьким центром, карбувало свої монети. Монету введено в обіг 25 грудня 2000 року.

Монети, що відносяться до серії «Видатні особистості України», представлені у колекції ХІМ у двох екземплярах. Одна монета «Михайло Грушевський» – ювілейна монета номіналом дві гривні 1996 року, випущена Національним банком України, присвячена

130-річчю від дня народження видатного українського вченого-історика, академіка, громадського і політичного діяча, першого Президента Української Народної Республіки у 1917–1918 роках Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934). Монету було введено в обіг 9 серпня 1996 року. Та один екземпляр пам'ятної монети номіналом 2 гривні 2009 року «Микола Боголюбов», присвяченої 100-річчю від дня народження Миколи Боголюбова – одного із засновників сучасної фундаментальної науки, основоположника шкіл нелінійної механіки та статистичної фізики. Надзвичайний науковий талант Миколи Миколайовича дав змогу здійснити важливі для всієї світової науки відкриття в різних галузях. Його ім'я присвоєно Інституту теоретичної фізики Національної академії наук України. Монету введено в обіг 20 серпня 2009 року. У колекції ХІМ зберігаються три екземпляри монети, які належать до серії «На межі тисячоліть» – пам'ятна біметалева монета номіналом 5 гривень 2000 року, випущена Національним банком України, присвячена переходу з другого у третє тисячоліття, з яким народи планети пов'язують свої сподівання на мир, порозуміння між народами, на краще життя. Монету введено в обіг 28 грудня 2000 року.

Монети, які відносяться до серії «2000-ліття Різдва Христового», у музейній колекції зберігаються у чотирьох екземплярах. Одна монета «Різдво Христове» – пам'ятна, номіналом 5 гривень 1999 року, випущена Національним банком України, присвячена народженню у місті Віфлеємі 2000 років тому від Діви Марії та Духа Святого Сина Божого – Ісуса Христа, засновника християнського віровчення. Монету введено в обіг 29 грудня 1999 року. Три екземпляри пам'ятної монети «Хрещення Русі» номіналом 5 гривень 2000 року, випущені Національним банком України, присвячені офіційному запровадженню християнства як державної релігії. На початку 988 року християнство прийняли Володимир Великий та його найближче оточення. Весною того ж року до віри прилучилися кияни, що започаткувало початок хрещення всієї країни. Монету введено в обіг 16 жовтня 2000 року.

Монети, що відносяться до серії «Інші монети», представлені у музейній колекції п'ятьма одиницями. Два екземпляри монети «50 років Організації Об'єднаних Націй» – ювілейна монета номіналом 200000 карбованців 1996 року, випущена Національним банком України, присвячена 50-річчю Організації Об'єднаних Націй. Монету було введено в обіг 7 березня 1996 року. Два екземпляри монет «Голодомор – геноцид українського народу» – пам'ятна монета номіналом 5 гривень 2007 року, випущена Національним банком України, присвячена пам'яті жертв Голодомору 1932–

1933 років. Дата введення в обіг: 23 листопада 2007 року. Та одна пам'ятна монета «На шляху до незалежності. Українсько-шведські воєнно-політичні союзи XVII-XVIII ст.» номіналом 10 гривень 2008 року, випущена з нагоди укладання українсько-шведських союзів, а саме Корсунської угоди 1657 року, Великобудичанського трактату 1709 року, та на відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи. Ці міжнародні угоди були спрямовані на здобуття державної незалежності Української держави. Монету введено в обіг 29 вересня 2008 року.

Українська національна грошова одиниця пройшла довгий шлях розвитку, характеризуючи який можна аналізувати економіку, грошовий обіг, платоспроможність населення тощо. На цьому тлі пам'ятні та ювілейні монети є яскравою ілюстрацією історичного шляху країни, вказуючи на її самоідентифікацію як держави з глибоким історичним і культурним корінням. Кожен рік Україна випускає кілька ювілейних і пам'ятних монет, які при активному використанні в експозиційній діяльності можуть сприяти підйому виховної ролі музею у суспільстві.

Література

1. Загреба М. Монети України 1992–2012 рр. [Текст] / М. Загреба. – К. : Логос, 2012. – 67 с.
2. Марковецька Г. М. Історія грошей і банківництва [Текст] / Г. М. Марковецька, Р. Ю. Марковецький. – Тернопіль : ТНЕУ, 2009. – С. 211–217.
3. Халатов С. В. Каталог Пам'ятних і ювілейних монет України [Текст] / С. В. Халатов. – К., 2010. – 187 с.
4. Чернишов А. С. Монети України 1992–2012 рр. [Текст] / Чернишов А. С. – К. : Конрос-Інформ, 2012. – 86 с.

ПЕЙЗАЖНИЙ ЖИВОПИС В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Ю. А. Михайловська,
ст. науковий співробітник ХІМ

Пейзаж – жанр образотворчого мистецтва, в якому основним предметом зображення є первозданна, або перетворена людиною природа [4. с. 7] Сучасні уявлення про пейзаж формувались протягом століть поряд з розвитком художніх прийомів для його зображення. У пейзажному творі особливе значення надається побудові

перспективи і композиції виду, передачі стану атмосфери, повітряного простору, світлового середовища, їх мінливості та плинності.

Пейзаж є достатньо молодим жанром живопису. Митці попередніх часів малювали образи природи як зображення середовища проживання персонажів, в якості декорації до ікон, згодом для сцен жанрових сюжетів та портретів. Поступово, з розвитком наукових знань та поповнення досвіду в області повітряної перспективи, світлотіні, пропорційності загальної композиції, колориту, рельєфності зображення, природні види стають спочатку рівноправними членами сюжетної композиції, а потім трансформуються в центральний предмет зображення.

Пейзаж зображує відкритий простір, що представлений водною, повітряною та землею поверхнею. У залежності від напрямку – відображує рослинність, будівлі, техніку, метеорологічні і астрономічні явища. Іноді художники використовують фігуротворчі включення – люди, тварини, переважно у вигляді швидкоплинних сюжетних ситуацій. У пейзажних композиціях їм відводиться другорядне значення. Залежно від типу зображеного мотиву можна виокремити сільський, міський, морський, епічний, історичний, героїчний, ліричний, романтичний, фантастичний та абстрактний пейзажі. При цьому такі види пейзажів можуть бути камерними і панорамними [5. с. 13].

Як самостійний жанр, пейзаж з'являється в середньовічному Китаї у VI ст. В європейському мистецтві пейзаж починає формуватися в епоху Відродження. В класичному мистецтві головне місце зайняв образ природи, що підкоряється законам розумної світобудови. В пейзажах художників бароко оспівується стихійна могутність природи. Голландські живописці розробили світло-повітряну перспективу. В XVII–XVIII ст. поширюється вид пейзажу, що з топографічною точністю відтворює краєвиди окремих місцевостей. У XIX ст. в живописі романтизму з'являється зацікавленість різноманітними станами природи, своєрідністю національного пейзажу, проблемами пленеру. Розквіт реалістичного пейзажу пов'язаний з діяльністю художників членів Товариства пересувних виставок. Майстри імпресіонізму проявили зацікавленість до мінливого, світло-повітряного плерного живопису. Майстри постімпресіонізму переробили принцип імпресіоністів та спирались на реалістичну традицію світового мистецтва взагалі.

Тривалий період часу пейзажні мотиви являли собою узагальнені, вигадані, ідеалізовані види. Значний ривок щодо усвідомлення художником значення пейзажу набуло зображення їм конкретної місцевості. Ідеальними естетичними зразками пей-

зажного живопису прийнято вважати твори європейських художників XVII–XVIII ст. Розквіт плерного пейзажу прийшовся на початок XIX ст., коли митці отримали змогу працювати далеко від своєї майстерні завдяки винаходу методу виробництва тубових фарб [6. с. 88]. Це дало митцям можливість безпосередньо втілювати свої емоційно-естетичні враження та переживання у твір живопису без відриву від оточуючого середовища.

За панування в образотворчому мистецтві академізму пейзаж відносили до «другорядного» жанру, але починаючи з ери імпресіонізму і понині цей напрямок представлено у творчості багатьох художників. Сполгадаючи кращі пейзажні твори, можна майже фізично відчути подих вітру, запах моря, «тишу» снігу або «шум» листя.

Серед дослідників поширена думка, що пейзаж допомагає глядачеві побачити і пізнати красу природи. Художники-пейзажисти концентрують увагу на тих захоплюючих, красивих, цікавих, значних моментах в природі, на які звичайний глядач не звернувши увагу. Художники виховують у глядачів любов до мистецтва, природи та естетичний смак. Іноді пересічний пейзаж стає на картині втіленням, уособленням краси рідної природи, і, навпаки, яскравий, ефектний краєвид може виявитись поверховим та не цікавим. Протягом усієї історії образотворчого мистецтва пейзаж висловлював почуття художників, з деякими нюансами і відмінностями залежно від манери того чи іншого майстра сприймати, інтерпретувати і передавати один і той же сюжет.

В пейзажному живописі існують декілька взаємопов'язаних аспектів передачі зовнішньої краси. Зовнішній світ з його особливостями через роботу митця перетворюється в нові просторові форми, конфігурації та поєднання, виливається в штучні творіння, що підпадають під поняття краси та естетичної насолоди. Художники-пейзажисти утврджуються в унікальності і оригінальності того, що творять.

У художній спадщині кожного народу є свої відмінні риси, що притаманні лише цьому національному мистецтву і викликають певні емоційні відчуття. Не виключенням став український пейзажний живопис.

Велику роль у формуванні та становленні напрямків пейзажного живопису в Україні відіграло російське мистецтво та петербурзька Академія мистецтв. У своєму розвитку український пейзажний живопис спирався на багаті традиції та народне мистецтво. В Україні лише в XIX ст. з'являються живописні зображення ландшафтів.

В колекції Харківського історичного музею налічується близько 100 робіт пейзажного живопису. Серед художників-пейзажистів є представники всесвітньо відомих шкіл: Кіммерійська живописна школа та Барбізонська живописна школа. Художники створювали полотна в різних стилях та кожен зі створених ними образів, будь-то класичний чи романтичний образ природи, реалістичний образ природи художників членів Товариства пересувних виставок чи емоційний образ імпресіоністів, а пізніше – соціалістичний реалізм, надихає та створює неповторне враження від пейзажного живопису, від могутності та емоційності сприйняття оточуючого середовища людиною, митцем, художником.

До Кіммерійської живописної школи належить плеяда художників-пейзажистів, що відображували в своїх картинах Східний Крим – простори стародавньої Кіммерії, безлюдні долини та узбережжя Чорного моря, пологі пагорби, кам'яні будівлі, фортеці, море, кораблі. На цих пейзажах майже ніколи не зображується людина, а якщо художник не може обійтись без зображення людини, то це лише умовні постаті, що доповнюють красу природи Кіммерії. Засновниками школи були І. Айвазовський, К. Богаєвський, М. Кириєнко-Волошин. Картини створювались завдяки грі уяви і пам'яті, польоту фантазії та натхнення. В колекції Харківського історичного музею зберігаються роботи представника Кіммерійської живописної школи Лагоріо Лева Феліксовича (1826–1905 рр.). Улюбленою темою митця було морське узбережжя, що поєднувало в собі різні стани моря та ділянки берега, що примикають до моря. Прикладом його творчості є картина «Берег Чорного моря» (Ж–652).

Одночасно в українському мистецтві продовжував розвиватись класичний живопис, що поєднував в собі античну спадщину із сучасним художнім світом. В ньому протиставляється розум людини силам природи, особисте – суспільному. В класиці є узагальнення образу, на перший план виходить ідея первинності потреб більшості. Живопис поділяється на «високий» – міфологічні, релігійні, героїчні сюжети, та «низький» – натюрморти, пейзажі. Мистецтво класичного жанру тяжіє до ідеалізованих абстрактних образів, базувалось на ідеалах позачасової краси. Класичні канони – це єдність місця, часу і дії та жорстка ієрархія «високих» та «низьких» жанрів [4. с. 94].

Представником класичного стилю пейзажного живопису, що зберігається в колекції Харківського історичного музею, можна назвати Клевера Юлія Юлійовича (1850–1924 рр.). Клевер Ю. Ю. був прихильником салонно-академічного мистецтва, багато разів

повторював у своїх роботах одні й ті ж самі зображення, види, сцени. Художник яскраво і барвисто передавав у своїх пейзажах ефекти освітлення. Він у своєму роді був майстром пейзажу з ясними небесами, розлогими рівнинами, де домінує повітря, далечинь, глибина і світло. В Харківському історичному музеї зберігається картина «На березі річки» (Ж-335), на якій можна побачити всі прийоми класичного пейзажного живопису митця.

Романтичний напрямок в образотворчому мистецтві бере свій початок в англійському живописі середини XVIII ст. Романтика протиставляється класиці та одночасно базується на ній. В цей час послаблюється релігійний вплив в мистецтві, науці та літературі. Художники поступово відходять від канонів класичного живопису [3, с. 64]. Зароджуються нові жанри та напрями в українському образотворчому мистецтві. Українська культура розвивалась під впливом іноземного панування Російської імперії та Австрійської імперії. З середини XVIII ст. лише деякі українські майстри почали себе випробовувати в романтичному живописі. А вже з другої чверті XIX ст. романтизм широко розповсюджується в усіх жанрах українського образотворчого мистецтва.

У романтизмі простежується тенденція художнього мислення, що заснована на поклонінні перед італійським мистецтвом. Використовуються теми, сюжети, художні форми і техніки мистецтва Італії, художньої римської школи. Більшість митців-романістів проживали і навчалися в Італії, а повернувшись в Україну, продовжували працювати, вивчати цей стиль і привносити його у вітчизняне мистецтво.

В основі романтизму лежить неясне відчуття нескінченності світу, часу і простору. Романтична свідомість – неодмінна властивість будь-якого духовного розвинення людини. Одночасно, це глибоке особисте суб'єктивне релігійне, інтимне переживання непізаного та невідомого. Протягом життя людини романтика, як певна мрійлива тенденція умонастрою, шукає свої вираження в різноманітних діях, а особливо – в художній діяльності.

Українські художники вміло поєднують романтизм і реалізм, завдяки багатій українській культурі, природі, звичаям, колоритності населення. Ретельно проробляють деталі і матеріальну фактуру предметного світу. Художники втілюють ідеали часу, що увібрали в себе поняття духовності, гармонії почуттів, єдності людини з природою. У романтичному пейзажі художник прокладає шлях до безпосереднього правдивого відтворення дійсності.

Одним з яскравих прикладів художників-романістів, роботи якого зберігаються в колекції Харківського історичного му-

зею, можна назвати Костянтина Олександровича Трутовського (1826–1893 рр.). Малоросійська природа і побут справили сильне враження та стали головними джерелами натхнення, де художник черпав зміст для своїх творів. Сцени, типи українського просто-народного та пейзажного живопису висловлювали тонку спостережливість, поетичне почуття.

На картині «Нічне побачення» (Ж–854) Трутовський передав поглиблені почуття між закоханими, та чуттєво обрамив це у неповторний сільський пейзаж вночі. Митцю вдалося передати на картині прохолоду літньої ночі, місячне сяйво, завмерлу природу.

В українському живописі того часу чітко позначилися і отримали специфічні ознаки всі жанри. Поступово на перше місце висувається побутовий жанр. Тематичні рамки розширюються і сюжети міцніше зв'язуються з громадськими проблемами. Інтерес до історії українського народу зумовив підняття історичного жанру. Любов до рідного краю, відчуття природи, як суттєвого чинника було основою формування пейзажного жанру, який набував самостійне ідейно-естетичне значення. Пейзажні образи в цей час тісно переплітаються з жанровими мотивами. У більш пізній час стає значно більшою роль людини в пейзажі. Органічніше і точніше стають зв'язки мистецтва з життям України. Полотна, присвячені місту, селу, рибацьким поселенням багато розповідають про устрій та життя української провінції.

Картина «Вечеря в полі» (Ж–127) має жанровий характер, але композиція картини була би не можливою без пейзажної польової романтики. Художник дуже вміло поєднує жанрові мотиви з пейзажем та передає його привабливість, глибину та своєрідну неповторність як невід'ємну частину гармонії звичайної людини з природою.

Талановитий закордонний митець, пейзажист, художник картин на релігійні та біблійні сюжети, художник-жанрист Келер-Віліанді Іван Петрович (1826–1899 рр.) представлений в колекції Харківського історичного музею картиною «Вид в Швейцарії» (Ж–31). Гірський пейзаж був улюбленою темою митця. Він часто писав картини по пам'яті, використовував своє натхнення для вдосконалення передачі кольорів та відтінків.

Польський художник Вронський Станіслав Євгенійович (1840–1898 рр.) пейзажист, графік, приймав участь в експедиціях по Східному Сибіру, створював малюнки та полотна Сибірського пейзажу. В колекції Харківського історичного музею зберігається малюнок «Гірський пейзаж» (Ж–5). Малюнок переносить глядача

до засніжених гірських вершин, де відкривається повітряний простір і вражаюча панорама на багато кілометрів навколо.

В середині XIX ст. відбувалося становлення мистецтва на позиції реалізму, народності, життєвої правди. В 1870 р. в Петербурзі утворюється Товариство пересувних художніх виставок за ініціативою І. Н. Крамського, Р. Р. Мясоедова, М. М. Ге і В. Г. Перова в процесі боротьби передових художніх сил за демократичні ідеали і на противагу офіційному центру мистецтва – петербурзькій Академії мистецтв. Товариство розвивало кращі традиції Артіль художників та знаходилося під впливом суспільних і естетичних поглядів [2, с. 26]. Звільнившись від регламентації і опіки Академії мистецтв в створенні, показі і реалізації своєї творчості, було організоване внутрішнє життя Товариства та розгорнуто освітню діяльність. Художники звернулись до правдивого зображення життя і історії народу, рідної країни, її природи. Прославляли велич, силу, мудрість, красу народу та викривали пригноблення і тяжкі умови його існування. З 80–90 рр. XIX ст. мистецтво художників членів Товариства пересувних виставок досягає свого розквіту. Провідними жанрами були побутовий жанр та портрет, а потім значний розквіт отримали історичний жанр та пейзаж.

У пейзажі активно затверджується епічне начало, яке тонко переплітається з ліричним. Вирішення великих творчих завдань активізувало пошуки художниками членами Товариства пересувних виставок нових засобів збагачення живописної мови. Характерним є звернення митців до плерного живопису, до передачі пластичного і кольорового багатства світу.

В колекції Харківського історичного музею зберігаються картини деяких художників членів Товариства пересувних виставок. Художник Бровар Яків Іванович (1864–1941 рр.) – пейзажист, майстер жанрового живопису, надихає свої роботи неперевершеним реалізмом, ліризмом зображення природи та повітряного простору. Завдяки своєму таланту митець переносить глядача в середину картини, змушує відчувати себе учасником твору. Завдяки реалістичному зображенню можна «пройти» в лісовий пейзаж та вдихнути вологе осіннє повітря, відчувати тепло останніх сонячних променів. Такою є картина «Ліс» (Ж–336).

Художник-харків'янин, графік Левченко Петро Олексійович (1856–1917 рр.) володів дивовижною поетичною і чуттєвою душею, яка виражалася в його роботах глибокою задушевністю та ліризмом. Як пейзажист, художник був уважний до невлених особливостей української природи, атмосферних явищ. Це стає визначальним у пошуках відповідного композиційного, кольоро-

вого і тонального рішень в його картинах: легкі напівпрозорі фарби, крізь які проглядає фактура полотна, передають відчуття ранкової прохолоди, раннього серпанку, імлі, яскравих фарб вологого і свіжого повітря. Такими є картини «Річка Дінець» (Ж-100 «А»), «Хутор на Полтавщині» (Ж-100) та етюд «Пейзаж» (Ж-144).

Уваги заслуговує картина «Осінь» (Ж-329) художника, академіка Петербурзької Академії мистецтв, пейзажиста, ілюстратора Волкова Юхима Юхимовича (1844–1920 рр.). На картині зображено похмурий туманний день пізньої осені. Центральною частиною картини є хвилястий берег струмка, в якому віддзеркалюється рідкий ліс. Майстерність та професіоналізм художника не викликає сумнівів.

Великий вплив на художників членів Товариства пересувних художніх виставок зробило західне мистецтво, а саме Барбізонська живописна школа. Митці затвердили необхідність звертатися до своєї української дійсності і звідти черпати теми і сюжети для своїх творів. Художники Барбізонської живописної школи виступали за реалістичність пейзажу своєї батьківщини з буденними мотивами, з участю простих людей, зайнятих працею. Ці художники створювали національний реалістичний пейзаж, що мало величезне значення в розвитку вітчизняного мистецтва. Барбізонці були своєрідною сходинкою у підготовці переходу до імпресіонізму. Особливістю живописної творчості членів товариства було створення етюду на пленері з подальшим завершенням роботи в майстерні.

Яскравим представником Барбізонської живописної школи, художником-українцем, членом Товариства пересувних художніх виставок, реалістом, романтиком, барбізонцем з українською душею можна вважати Васильківського Сергія Івановича (1854–1917 рр.). В колекції Харківського історичного музею налічується близько 30 його робіт. Серед мальовничих творів є картини, етюди, малюнки. Прикладами майстерності, любові до природи, тремтливого відношення до української культури, звичаїв побуту є картини «Річка Дінець» (Ж-9), «Українська ідилія» (Ж-254), «На пасовищі» (Ж-697). Художник створив цілу серію весняних пейзажів, які відображують стан природи в колориті зміни погоди під час весни: «Весна» (Ж-525), «Розлив річки» (Ж-527). Васильківський С. І. передає лірично забарвлений образ природи. Прозорий серпанок над весняними просторами м'яко огортає дерева, річку, долину, горизонт. Митець намагається тонко і виразно передати тепле вологе повітря, відчуття весни. Також в колекції є декілька закордонних робіт Васильківського С. І., що були написані

під час закордонних відряджень та пансіонерства: «Весна в Анатолії» (Ж–524), «Морська тиша» (Ж–523). Художня спадщина митця є відмінною школою професійної майстерності для пейзажистів.

В останній третині ХІХ ст. з'являється новий напрямок у світовому мистецтві – імпресіонізм. Його представники прагнули розробляти методи і прийоми, які дозволили б найбільш природно і жваво відобразити реальний світ у його рухливості і мінливості, передати свої швидкоплинні враження: чуттєві емоції та безпосередню форму. Вони створювали ілюзію руху в своєрідних тремтливих мазках, в мазках, що переливаються – вібруючих мазках, ніби видимість крізь мокре скло [1, с. 366]. Імпресіонізм зосереджується на поверхні, плинності миті, настрої, освітленні, куті зору. Він будується на особливостях і навичках сприйняття перспективи, важливим стає те, як виконане зображення на картині, а не що саме на ній зображено.

Картини імпресіоністів відображають в собі позитивні сторони життя, не чіпають соціальні проблеми. З'явилося нове бачення буденності і сучасності. Художники часто малювали все у русі: людей під час забави чи під час відпочинку, природу, зображували вигляд певного місця при певному освітленні. Пейзажі були змішані з жанровими картинами – додавались сюжети флірту, танців, перебування в кафе, театрі, прогулянки на човнах, в садах, відпочинок на пляжі. В картинах митців-імпресіоністів життя – низка маленьких свят, вечірок, приємного відпочинку. Художники повністю завершували свої картини на повітрі, не допрацьовували їх в майстернях.

В колекції Харківського історичного музею зберігаються роботи одного з відомих російських митців, що жив та творив на рубежі ХІХ–ХХ ст. Первухіна Костянтина Костянтиновича (1863–1915 рр.). Він продовжував традиції руської пейзажної школи та вводив прийоми імпресіонізму в свій живопис. Один з перших митців того часу він відмовився від контуру та замінив його дрібними роздільними і контрастними мазками, які накладав відповідно до теорій кольору. Велику увагу звертав на відображення світло-повітряного середовища і мінливих станів природи. Прикладом є картина «Зимовий пейзаж» (Ж–55).

Своєрідний і яскравий стилістичний вигляд творчості художника, графіка, книжкового ілюстратора Бондаренка Григорія Августовича (Антоновича) (1892–1969 рр.) сформувався під впливом імпресіонізму. Він був майстром ліричного пейзажу. Виконував свої роботи олійними фарбами, олівцями та в техніці автолітографії. Кольоровий спектр променю у нього розщеплюється на

складові кольори: фіолетовий, синій, блакитний, зелений, жовтий, оранжевий, червоний та наноситься окремо до візуального отримання одного кольору. Фарби в палітрі не змішувались, а наносились окремо на полотно. Прикладами його творчої спадщини, що зберігається в колекції Харківського історичного музею, є малюнки «Кам'яна гора біля Чигирина» та «Чигирин XVII ст. Вид на Суботово з Кам'яної гори».

Український імпресіонізм не став самостійною течією, достатньо говорити лише про стилістичні особливості, кольорові напрямки у окремих художників.

З початку XX ст. отримав розвиток новий жанр в живописі – радянський реалізм. Митці намагались у своїх роботах, у своїх художніх баченнях відобразити життя радянської людини, радянського побуту. Іноді використовували абстрактні поняття для відображення дійсності, яка іноді мала велике ідеологічне навантаження. В кожному художньому витворі мистецтва вкладена не тільки душа і бачення митця, вкладено розуміння реальної радянської дійсності [1, с. 383].

Представником радянського реалізму можна назвати Костецького Володимира Миколайовича (1905–1968 рр.), твори якого зберігаються в колекції Харківського історичного музею. Митець в своїх роботах дотримувався принципу радянського реалізму, висловлював його в рамках загальнолюдських цінностей. У художника живопис стриманий в кольорових рішеннях, але багатий тональними нюансами. Костецький В. М. протягом свого творчого шляху максимально ухилився від робіт пропагандистського характеру, але в його творчій спадщині можна зустріти плакати, листівки, портрети та жанрові картини, де він сумлінно опрацьовував сюжети та потім вносив свої корективи. В картині «Гірський пейзаж» (Ж–33) художник зображує стриману, спокійну природу, майже повністю залишає пейзаж без людського втручання. Тендітні, ніжні кольори та плавні тональні переходи роблять картину ліричною та глибокою.

Окрім радянського реалізму протягом XX ст. українські митці працювали в різних жанрах та напрямках, не слідкуючи за модою чи віяннями в світовому мистецтві. В пейзажному живописі вони відкривали любов до рідного краю та були романтично натхненними у передачі простору та кольорів.

Кричевський Микола Васильович (1898–1961 рр) – художник-декоратор, театральний графік, український радянський живописець відволікався від своєї основної праці та створював реалістичні, класичні пейзажі. В колекції Харківського історичного

музею зберігається картина «Сосна» (Ж-35). Кричевський М. В. привертає увагу глядача до старої сосни, що росте разом з іншими деревами. Романтичний поштовх художника, його мислення, розуміння світу виражено в лаві, що стоїть біля сосни та «очікує» на свого відпочиваючого.

Художник станкового живопису і графіки Супонін Петро Михайлович (1898–1990 рр.) представлений в колекції картинами «Гомільшанський заповідник» (Ж-1053) та «Озеро Лиман» (Ж-530). У стилі зображення пейзажу домінує класичне уявлення митця про художні основи живопису. Первозданна природа зачіпає його душу і митець зображує простір, повітря, небо, природу в усьому її багатстві та красі. Кольори насичені та відповідають погодним умовам.

Художник-живописець, графік, плакатист Томенко Григорій Олексійович (1915–1994 рр.) представлений в колекції Харківського історичного музею абстрактним пейзажним етюдом «Дерева» (Ж-1236). Абстрактний характер його пейзажу дає можливість глядачеві розширити фантазію та символічне уявлення про природу, дозволяє мислити та створювати особисті образи, пов'язані з емоціями від враження.

В колекції Харківського історичного музею зберігається близько дев'яноста робіт харківського митця Магмедова Георгія Івановича (1921–2001 рр.). Колекція різноманітна за тематикою та жанрами. Магмедов, передусім, живописець, але добре володів олівцем, аквареллю, різцем, фломастером. Колекція розкриває художника як яскраву творчу індивідуальність, що постійно зростав та самовдосконалювався протягом всього свого творчого шляху. Він завжди був у пошуку і не уникав складних живописних робіт і композицій. Художник дуже чуйно ставиться до застосування різних прийомів живописної виразності. Твори митця відзначаються ліризмом, ніжним відношенням до людей, природи. Цю задушевність можна побачити у великих полотнах та в пейзажних творах.

Пейзажний жанр Магмедова в колекції Харківського історичного музею представлений найбільш повно. У його пейзажах «чиста» природа трохи переплітається з сільським пейзажем. На картинах та малюнках ми бачимо природу, що оточувала художника протягом життя, околиці селищ, де жив, працював та просто відвідував Г. І. Магмедов. «Його» природа сповнена неповторним ліризмом та натхненням. Художник дивиться на природу то з легкою посмішкою, то з ледве помітним сумом, то замріяно. При створенні настрою Магмедов вправно користується кольором, який завжди

несе емоційне навантаження. Митець передає спекотний літній день, яскраве світло сонця, свіжість і прохолоду ранку, тіні на світанку. Пейзажі у колекції представлені як картинами митця, так і його малюнками. Яскравими прикладами пейзажного живопису є картини «Шатилівка взимку» (Ж-343), «Весна» (Ж-366), «Річка Сизранка взимку» (Ж-337) та малюнок «Околиця Середньоводська» (Ж-326). Окремо треба приділити увагу картині «Околиця міста Седнева» (Ж-359). Митець настільки був захоплений своєю творчістю і прагненням працювати в улюбленому жанрі, що навіть, не маючи повноцінних матеріалів для написання картин, використовував матеріали, що не завжди відповідали вимогам щодо створення живописних творів. Полотно цієї картини складалося з декількох частин, що неприпустимо при створенні робіт невеликого розміру, але це не завадило художнику втілити всі свої враження і почуття від місцевості, що оточувала його місце проживання на той час. Всі твори художника сповнені внутрішньої динаміки. В них вдало передано головне – стан зосередженості автора на композиції, складність і глибина задуму кожного витвору.

Художні роботи в колекції Харківського історичного музею досить повно відображують стилі та жанри пейзажного живопису. Чітко можна прослідкувати динаміку розвитку, вплив закордонного європейського та російського мистецтва. Кожний з художників зробив безцінний внесок у розвиток мистецтва, у розвиток пейзажного живопису в Україні. Українська культура, український побут стають натхненням у створенні пейзажів, ліричних настроїв, глибини кольорових та повітряно-просторових рішень. Романтизм, реалізм українського пейзажу не потребує переробки та доповнень. Він має завершеність та несе в собі частину душі українського народу, частину культури, частину життя.

Колекція пейзажного живопису Харківського історичного музею користується значною увагою серед дослідників та експозиціонерів. Вона є важливою складовою для створення настрою та образу виставок та експозицій. Пейзажі наповнюють лірикою та надихають глибиною знання культури, історії, побуту українського населення.

Література

1. Богемская К. Г. Пейзаж. Страницы истории [Текст] / К. Г. Богемская. – М., 1992. – 418 с.
2. Бурова Г. Товарищество передвижных художественных выставок [Текст] / Г. Бурова, О. Гапонова, В. Румянцева. – М., 1962. – 344 с.

3. Денисенко О. Творці українського пейзажу [Текст] / О. Денисенко // Образотворче мистецтво. – 2000. – №3–4 – 97 с.
4. Дмитриева Н. Краткая история искусств. [Текст] / Н. Дмитриева. – М., 1986. – 186 с.
5. Лильо-Откович З. Український пейзажний живопис [Текст] / З. Лильо-Откович. – К. : Балтія-Друк, 2009. – 120 с.
6. Стасевич В. Н. Пейзаж. Картина и действительность. [Текст] / В. Н. Стасевич. – М., 1984. – 257 с.

ДО ЮВІЛЕЮ МАРІЇ ПИЛИНСЬКОЇ (на матеріалах із фондів Харківського літературного музею)

Т. М. Трофименко,
к.філол.н., заступник директора
з наукової роботи Харківського
літературного музею

Т. В. Пилинчук,
зав. науково-дослідного відділу Хар-
ківського літературного музею

Фондові колекції традиційно є основою науково-дослідної, науково-експозиційної та науково-освітньої діяльності музеїв. Для Харківського літературного музею (далі – ХЛМ) рік 25-річчя від часу заснування збігся зі 115-річчям від дня народження Марії Михайлівни Пилинської – перекладачки, мовознавця, дружини письменника Івана Дніпровського, який був одним із чільних представників доби Розстріляного Відродження в Харкові. Після його смерті 1934 р. М. Пилинська зберігала архів чоловіка, який було передано до фондів ХЛМ. Власне, більшістю найцікавіших артефактів колекції музею завдячує саме мужності цієї жінки, котра врятувала рукописи, фото, листи, особисті речі та книжкові видання, незважаючи на репресії, окупацію Харкова та тривале «неповернення» імен репресованих письменників у сучасний науковий та культурний дискурс.

Дослідження величезного за обсягом архіву Івана Дніпровського, частина якого зберігається зараз також поза межами Харкова – у Києві, Херсоні, Хмельницькому – справа тривалої і скрупульозної праці. Разом із тим ім'я письменника і драматурга, соратника Миколи Хвильового, друга дитинства Миколи Куліша, поволі здобуває належне йому місце серед митців Червоного Ренесансу. Натомість ім'я його дружини, яка стала вірним

товаришем і помічником у непростих умовах життя радянського письменника, на жаль, і досі невідоме не лише ширшому загалу, а й навіть близьким до літератури людям. Спробою бодай частково виправити ситуацію стала створена у вересні 2013 р. в ХЛМ виставка «Марія. Маруся. Івма. Манюня. Мура» (автори – Тетяна Пилипчук та Наталя Цимбал) та реконструювання біографії М. Пилинської на основі офіційних документів, листування, спогадів із архівів Івана Дніпровського, О. Пилинської-Чілінгарової, А. Чернишова, що зберігаються у фондах ХЛМ і переважно не були опубліковані.

Народилася Марія Михайлівна Пилинська 17 жовтня 1898 р. у м. Кам'янці-Подільському. Окрім неї в родині були ще старший брат Олександр та сестра Олена. Батько Михайло Опанасович був відомим у Кам'янці різьбярем. Під час революційного лихоліття брат емігрував до США, а Олена Пилинська (за чоловіком Чілінгарова), швидко овдовівши, усе життя присвятила родині сестри, дбаючи про домашній затишок [2; 4; 7].

Маруся навчалася в учительській семінарії імені Ушинського в Києві. Коли почалася I Світова війна, семінарію було евакуйовано до Великих Лук. Закінчивши семінарію 1917 р., викладала в народних школах на Поділлі. 1923 р. Маруся стала завідувачкою дитячого будинку № 2 м. Кам'янця-Подільського [2; 3; 7].

Приблизно на цей період припадає історія знайомства сестер Пилинських із Іваном Дніпровським (справжнє прізвище Шевченко). Поручник царської армії, котрий пройде всю I Світову війну, під час революційних подій на своїй малій батьківщині, у Олешках (сучасний Цюрупинськ Херсонської обл.), стане секретарем червоної гвардії та помічником повітового комісара, далі потрапить до армії УНР, побуває українським есером та «укапістом», вступить до створеного Директорією Кам'янець-Подільського державного університету, працюватиме в кам'янецькій пресі та освіті, Дніпровський свої подальші плани пов'яже з Харковом та літературною творчістю [6], а відтак пропонує М. Пилинській разом пройти життєвий шлях. Уже на початку свого листування Дніпровський та Пилинська звертаються одне до одного, використовуючи різноманітні зменшувальні наймення, перші з яких – Івма (Іванова Марія) та Маів (Маріїн Іван).

Восени 1923 р. сестри Пилинські переїжджають до Харкова, у комунальну квартиру на вул. Артема (колишня назва – Єпархіальна), де Іван Дніпровський винаймає кімнату. Член Спілки пролетарських письменників «Гарт» іще з Кам'янця, Дніпровський від 1924 р. служить редактором провідного Державного видавни-

цтва України (ДВУ), а Марія Пилинська розпочинає працювати в РАТАУ (Радіотелеграфному агентстві України) [2; 7; 14].

Незважаючи на вогкість та всілякі побутові незручності, кімната на Артема відразу стала місцем зустрічей усієї літературної братії. Дружба з багатьма українськими письменниками 1920-х років сприятиме формуванню солідного письменницького архіву Дніпровського-Пилинської. У фондах ХЛМ зберігаються свідчення дружби сестер Пилинських із М. Кулішем, П. Тичиною, О. Журливою, В. Свідзінським, Остапом Вишнею, родиною М. Йогансена, спілкування з Миколою Хвильовим, Лесем Курбасом, І. Сенченком, П. Панчем, Г. Коцюбою, Г. Колядою, О. Копиленком, Галиною Орлівною та ін. Про це йдеться, зокрема, у спогадах О. Пилинської-Чілінгарової: *«Ще в перший приїзд Івана Дніпровського до Харкова з ним заприятелював Павло Григорович Тичина. Весела сестра моя своєю винятковою до всіх увагою, гостинністю і дотепністю викликала загальну симпатію й прихильність. Отож Павло Григорович, не маючи тоді свого притулку й сумуючи за Києвом, залюбки відвідував молоде подружжя, знаходячи у нього родинний затишок. Коли Тичина приходив, Іван Данилович зразу ж затуляв газетою світло. Павло Григорович, сівши за стіл, схиляв голову і з відсутнім виглядом у кімнатній напівтемряві поринав у невідому далечинь. Згодом я звикла до його складної вдачі й стала третім його другом у нашій родині. Коли ніщо не затьмарювало його ясної душі, бував він надзвичайно ніжною, надто уважною до всіх людиною. ...Тішив Володимир Сосюра закоханістю в першу свою дружину – “золотого ведмедика”, – що її повсякчасно згадував у балачках»* [14, с. 4].

Голодне дитинство та юність, фронтові злигодні підірвали здоров'я Івана Дніпровського. У його організмі були виявлені «кохані палочки» (туберкульоз) і вже від початку 1920-х письменник вимушений боротися з хворобою, яка чим далі тим більше заважає йому жити та працювати. Великий обсяг архіву Дніпровського пояснюється саме тим, що він багато часу проводив у санаторіях. У розлуці подружжя могло обмінюватися листами та поштівками мало не щодня. Мінь, Манюне, Мура або навіть «твоя стара Мацапура» – так іменувалася Марія Пилинська в листуванні з чоловіком.

Від 1928 р. вона полишає посаду в РАТАУ і стає перекладачем художньої літератури для різних видавництв [2; 5], а 1930-го подружжя переїжджає до нової квартири в письменницькому будинку «Слово» у Харкові. О. Пилинська-Чілінгарова згадує: *«У “Слові” я вперше побачила Миколу Куліша, найкращого приятеля І. Дніп-*

ровського ще з років навчання. Симпатична, добродушна усмішка, простота й скромність завжди прикрашали його особистість. Тут же бував і Остап Вишня, котрий дуже прихильно ставився до нашої родини. Мила й приємна була і дружина Вишні – артистка Варвара Маслюченко. Бувала у нас і красуня – приятелька Дніпровського поетка Олена Журлива. Заходила до нас письменниця Галина Орлівна – дружина талановитого російського повістяря Володимира Юрезанського. ...А Петро Панч? Багато про що говорить його напис на звороті подарованого фотопортрета: “Дорогій Марії Михайлівні Пилинській на спогад. А згадати нам, що починали радянську літературу, є що! Будьте щасливі! Петро Панч (1930)” [14, с. 5–6].

На початку 1930-х років хвороба Івана Дніпровського зазнала фатального загострення. Письменник помер у тубсанаторії в Ялті 1 грудня 1934 р. Марія Пилинська разом із драматургом Миколою Кулішем виїхала за тілом [10]. Відомого драматурга заарештували за звинуваченням у вбивстві Кірова саме тоді, коли він ішов на похорон свого друга ще з юнацьких часів – Іван Дніпровський (Жан) та Микола Куліш (Кляус) разом навчалися в Олешківській гімназії.

За спогадами О. Пилинської-Чілінгарової, після смерті Дніпровського М. Пилинська сильно захворіла, понад місяць лежала в лікарні з температурою 40° [12, с. 12]. Важка атмосфера арештів мешканців будинку «Слово» не сприяла одужанню, і все ж таки жінка повернулася до життя.

Упродовж 1930-х років М. Пилинська працює перекладачем на дому та в різних видавництвах. Серед її перекладів – популярні твори того часу: книги Л. Рейснер «Гамбург на барикадах», Д. Фурманова «Бунт», О. Серафимовича «По землі», «Новели» К. Мікаєляна, «Дванадцять стільців» Ільфа та Петрова, два томи зібрання творів Максима Горького (у тому числі «Мої університети»), п'єса «Чапаєв» Д. Фурманова та С. Луніна [11].

1936 р. вона одружується вдруге – з Анатолієм Бугаєвським, інженером-електриком за спеціальністю [2]. У цьому шлюбі народиться син – Олександр Бугаєвський, або маленький Біка, котрий через багато років передасть частину збереженого матір'ю архіву Івана Дніпровського до ХЛМ. Коли батько 1940 р. піде на фронт, родина залишиться в окупованому Харкові. М. Пилинська відмовилася від евакуації, оскільки виїхати мали можливість тільки вона з сином, а сестра Олена та стара матір Марія змушені були залишатися на окупованій території [2].

У квартирі № 21 будинку «Слово» облаштувалися німецькі офіцери, а родину перемістили на кухню. Топили взимку гілками,

шишками, які збирали в парку Горького. Майно Пилинських збереглося, і Олена ходила взимку з санчатами по селах (аж на Полтавщину) для обміну речей на харчі [12, с. 23–24]. Марія Пилинська працювала в господарському банку [5].

Згадуючи ті нелегкі часи, О. Пилинська-Чілінгарова пише: *«Тут ще треба додати, що за прикладом інших книжок своїх ми не палили, не здимались у нас на це руки. З боєм дивились на цілу гору книжок, які тліли у нашому садку. Німців зовсім не це цікавило, а всілякі істотні матеріальні блага. І весь наш архів зберігся в такому ж стані, як і був раніше»* [12, с. 21]. Так Марія Михайлівна зберегла автографи П. Тичини, М. Куліша, Остапа Вишні, Миколи Хвильового, Леся Курбаса та багатьох інших митців Червоного Ренесансу. У дні жорстоких боїв між радянською та німецькою арміями за Харків вона вклала до валізи, в якій зберігала частину архіву, записку з проханням зберегти архів Дніпровського в разі її смерті [9].

По закінченні німецької окупації М. Пилинська працювала в редакції газети «Соціалістична Харківщина» на посаді літературного редактора, далі перекладала. За роботу під час II Світової війни в редакції газети «Соціалістична Харківщина» [2] була нагороджена урядовою нагородою медаллю «За доблестный труд» 30 січня 1946 р. [4]. А. Бугаєвський, офіцер Червоної армії, після підписання Німеччиною акту про капітуляцію залишився в Німеччині в зоні радянської окупації, і М. Пилинська з сином переїжджають до нього [2; 4]. Ще до переїзду М. Пилинська вступила до Спілки Письменників України 3 6.06.1946 р. по 30.12.1946 р. перебувала з чоловіком у Берліні [1]. Після повернення в Україну знову зайнялася перекладацькою діяльністю [2; 5].

Лишаючись перекладачем, М. Пилинська присвятила багато років ще одному великому проекту – створенню разом із поетом та перекладачем Іваном Вирганом російсько-українського фразеологічного словника, практичного вказівника для літературної роботи [14]. Щоправда, вона так і не побачила надрукованою справу свого життя. Частини фразеологічного словника публікувалися в журналі «Прапор» за 1959–1971 рр., а окремою книгою він був виданий лишень 2000 р. І. Вирган так змальовував процес роботи над словником у жартівливій оді к. 1960-х рр., присвяченій М. Пилинській:

*Один з письменницької Спілки,
І звуть його поет Вирган,
Хильнувши трішечки горілки,
Пішов колись-то на таран:*

*«Давайте ми разом, удвоє,
Для наших читачів розвою
Фразеологію дамо».
...Було це років десять тому.
Словник приніс велику втому
І слави повне решето [8].*

У журналі «Прапор» М. Пилинська офіційно працювала від 1956 до 1965 року [14, с. 7]. Микола Шатилів у книжці спогадів «Кляті сімдесяті» так пише про цей період її життя: *«Найвизначнішою постаттю з-поміж тодішніх “прапорян” була Марія Пилинська. Не за посадою: посада непишина – літературна редакторка. Не через те, що становила собою живе втілення гіркої пам’яті: знала поіменно, знала зблизька всеньке – від Миколи Хвильового до Бориса Тенети – вистріляне Відродження. Не завдяки своїм високохудожнім перекладам. А завдяки тому, що Марія Пилинська як ніхто була втаємничена в життя українського слова з усіма його нюансами, варіаціями, сюрпризами. ...Скільки років було Марії Пилинській, коли я вчащав до “Прапора”? Шістдесят? Шістдесят п’ять? Враження старшої пані не справляла. Повсідень, як сама могла б сказати, в однім уремені. Сухорлява, ставна. Зачесане під немодний гребінець сиве волосся. Зачіска, яка вподібнювала її до жінок з давніх світлин. Бліда, лице ніби борошном обсипали, трохи охмура, з закушеною цигаркою...»* [15, с. 88–89].

Саме такою ми бачимо Марію Михайлівну на її останніх фото. Жінка, котра не залишила спогадів і забрала з собою в могилу багато секретів Розстріляного Відродження, померла 16 грудня 1976 р. в Харкові, але й сьогодні її постать привертає увагу та хвилює тих, кому небайдужа ця велична й трагічна епоха. На матеріалі збереженого нею архіву в ХЛМ проводиться систематична науково-дослідна, науково-експозиційна та науково-освітня робота, котра дозволяє поглиблювати наші знання про різні етапи літературної історії.

Джерела та література

1. Документ. Витяг з протоколу № 4 засідання Президії СРПУ від 04.05.1946 р. про прийом до членів Спілки М. Пилинської, 10.06.1946 р. [Текст] // ХЛМ. – Вст. 18451, Д–1983.
2. Документ. Личная карточка члена Союза Советских Писателей СССР от 9.07.1952 г. [Текст] // ХЛМ. – Вст. 18447, Д–1979.
3. Документ. Личная карточка члена Союза Советских Писателей СССР от 26.06.1950 г. [Текст] // ХЛМ. – Вст. 18452, Д–1984.

4. Документ. Личная карточка члена Союза Советских Писателей СССР [Текст] // ХЛМ. – Вст. 18457, Д–1986.
5. Документ. Особова картка з обліку кадрів від 17.02.1947 р. [Текст] // ХЛМ. – Вст. 18456, Д–1985.
6. Кузякіна Н. Траєкторії долі [Текст] / Наталя Кузякіна. – К. : Темпора, 2010. – 640 с.
7. Рукопис. Автобіографія М. М. Пилинської від 17.12.1946 р., 26.06.1950 р. [Текст] // ХЛМ. – Вст. 18453, РП–2450.
8. Рукопис. Жартівлива ода І. О. Виргана, присвячена М. Пилинській. Харків, кінець 1960-х рр. (м. б. 1968 р.) [Текст] // ХЛМ. – Вст. 17805, РП–2236.
9. Рукопис. Записка М. Пилинської від 12.08.1943 р. із проханням про збереження архіву І. Дніпровського [Текст] // ХЛМ. – Вст. 17909, РП–2266.
10. Рукопис. Записка М. Пилинської від 6.12.1934 р. [Текст] // ХЛМ. – Вст. 17866, РП–2251.
11. Рукопис. Заява М. Пилинської до секції перекладачів від 16.05.1935 р. із проханням прийняти до секції [Текст] // ХЛМ. – НДФ–5755.
12. Рукопис. Спогади О. Чілінгарової [Текст] // ХЛМ. – Вст. 16970, РП–2098.
13. Рукопис. Спогади О. Чілінгарової, 10 березня 1975 р. [Текст] // ХЛМ. – Вст. 13798, РП–1145.
14. Рукопис-машинопис. Спогади О. Чілінгарової «Знавець нашої мови: спогади про Марію Пилинську», 1977 р. [Текст] // ХЛМ. – НДФ–11018/8.
15. Шатилов М. Кляті сімдесяті... На пам'яті стало, пам'яті стали... [Текст] / Микола Шатилов. – Х. : Апостроф, 2011. – 264 с.

МАТЕРІАЛИ Л. Т. МАЛОЇ В КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Н. М. Іванова,
зав. сектору відділу науково-
фондової роботи ХІМ

У цьому році виповнилося 95 років від дня народження Любові Трохимівни Малої (1919–2003 рр.) – видатного українського вченого-медика, талановитого лікаря зі світовим ім'ям. Пройшовши шлях від лікаря сільської амбулаторії до директора заснованого нею Інституту терапії Академії медичних наук України, Любов Трохимівна зробила неоціненний внесок у розвиток медицини 20 сторіччя, здійснила прорив у профілактиці і лікуванні захворювань серцево-судинної системи.

Харківський історичний музей зберігає пам'ять про видатну землячку. Колекція матеріалів Л. Т. Малої досить велика (268 предметів). Вона складається з особистих речей, документів, фотогра-

фій, книг, журналів, значків, сувенірів та інших предметів, які висвітлюють різні періоди життя Любові Трохимівни.

Хоча Малая Л.Т. – не корінна харків'янка (вона народилася 13 січня 1919 р. у с. Копані Запорізької області в родині селян), усе її життя було пов'язане з Харковом. Сюди у 1933 році вона приїхала, щоб вступити до медінституту, лікарняний факультет якого блискуче закінчила у 1938 році. До початку Великої Вітчизняної війни працювала лікарем у селі Петровеньки Луганської області, а вже з червня 1941 р. – лікарем у шпиталях, пізніше – заступником начальника великих сортирувальних евакошпиталів і заступником начальника еваковідділу фронтового евакопункту на Південному, Закавказькому і Північно-Кавказькому фронтах [1, с. 5]. За бойову діяльність нагороджена орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За боевые заслуги», «За оборону Кавказа», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» У колекції музею цей період її життя представлений цікавими предметами: телеграмою з Краснолучського міськвійськкомату від 22.06.1941 р. з наказом терміново прибути до військкомату (Д-24858), посвідченням Наркомату Оборони від 1943 року про те, що Л.Т. Малая дійсно знаходиться на військовій службі при фронтовому евакопункті № 34 (Д-2225), службово-бойовими характеристиками (НДФ-8361-8364), двома нагородними листами про представлення до ордена Вітчизняної війни II ступеня (Д-12257) і до ордена Червоної Зірки (Д-12258), датованими 1943 роком. Є у музейній збірці і фото тих часів. Це оригінальний фотопортрет Любові Малої, заступника начальника шпиталю, 1942 року (ОФ-18937) та три фотокопії: Л. Т. Малая – капітан медичної служби (ФтД-825, ФтД-305) і Л. Малая з фронтовою подругою – (ФтД-826).

У 1946 році Л.Т. Малая демобілізується і приходить працювати до Харківського медінституту, з яким пов'язана її подальша професійна діяльність. З 1946 р. по 1949 р. вона – клінічний ординатор кафедри госпітальної терапії, з 1949 р. по 1952 р. – асистент цієї кафедри. У 1950 році Л. Малая захищає кандидатську дисертацію «Туберкулино-диагностика в клинике внутренних болезней», а вже через чотири роки – докторську «Об изменении сердечно-сосудистой системы при туберкулезе» [5, с. 10]. У 1955 році Любові Трохимівні присвоєно вчене звання професора і вона стає завідуючою кафедри госпітальної терапії лікувального факультету медінституту. З цього часу Малая була беззмінним керівником кафедри, що стала найкращою серед подібних на Україні [6, с. 399]. Цікавими для відтворення подій того часу є фотопортрети

1950 – 1970 рр., на яких Л.Т. Малая зображена у робочому кабінеті (ОФ–18938, ОФ–18939, ОФ–27480, ОФ–26777, ОФ–7736), знімки зі співробітниками кафедри (ОФ–15017) і лікарями-випускниками (Фт–671), фото вченої на відкритті музею історії Харківського медінституту у 1981 р. (ОФ–31489), медалі учасника пам'ятних зустрічей випускників ХМІ різних років (ОМЗ–2564, ОМЗ–2575) та медаль до 100-річчя кафедри госпітальної терапії (ОМЗ–3841), почесні грамоти, запрошення і програма урочистих зборів з нагоди 175-річчя ХМІ, які належали Любові Трохимівні.

Великі організаторські здібності, талант науковця, наукова прозорливість дозволили їй уперше в Україні створити систему поетапного лікування хворих на інфаркт міокарда, включаючи мережу спеціалізованих кардіологічних відділень із блоками інтенсивної терапії, відділеннями реабілітації і санаторно-курортної реабілітації [3, с. 61]. З ініціативи Малої перше таке спеціалізоване відділення в Україні було відкрито у 27-ій клінічній лікарні Харкова, де вона працювала. Про це свідчать фотографії (ОФ–26778, ОФ–27519, Фт–2882), на яких відомий лікар зображена під час огляду хворих у палаті інтенсивної терапії 27-ої міської лікарні і Наказ № 9 головного лікаря 27-ої міської лікарні від 1969 р. про винесення подяки за сумлінну працю Малій Л.Т. (Д–2232).

У 1962 році Любов Трохимівна стала науковим керівником проблемної кардіологічної лабораторії з вивчення артеріальної гіпертонії, атеросклерозу та ішемічної хвороби серця, що була створена при кафедрі госпітальної терапії. На базі цієї лабораторії, завдяки наполегливості Малої, у 1981 році була відкрита філія Київського науково-дослідного інституту кардіології ім. М. Д. Стражеска. Привертає увагу звернення Малої Л. Т. до Президії 25 з'їзду Компартії України з проханням відкрити у Харкові кардіологічний центр (Д–1001). З її ж ініціативи через 5 років на основі філії було створено єдиний в Україні науково-дослідний інститут терапії, фундатором і беззмінним директором якого до кінця свого життя була Малая Любов Трохимівна [2, с. 281]. В колекції зберігається фото (Фт–672), на якому вона сфотографована з членами Державної приймальної комісії у зимовому саду інституту під час прийому споруди в експлуатацію у 1986 році. У стінах інституту Любов Трохимівна часто приймала гостей – клініцистів з України, близького і далекого зарубіжжя, які відвідували міжнародні форуми, що регулярно проходили в інституті протягом багатьох років. Про це розповідають численні фотографії музейної колекції, на яких видатний лікар зображена з іноземними делегаціями м. Лілля у 1986 р. (Фт–1015), м. Цинциннаті у 1995 р.

(ФтД-101), з американськими колегами з товариства «Народ к народу» у 1988 р. (Фт-2776, Фт-100), зі співробітниками фірми «ЈЕС» Югославія у 1989 р. (Фт-2777), з лікарями і хворими у зимовому саду (Фт-670, Фт-102, Фт-235), під час інтерв'ю з журналістами у вестибюлі інституту у 1996 р. (Фт-180). Заснований і очолюваний Малою Л.Т. Інститут терапії за короткий час перетворився на міцний науковий і лікарняний комплекс. У доповнення до досліджень з кардіології, стали активно розроблятися проблеми пульмонології, гастроентерології, нефрології, питання клінічної фармакології, профілактики серцево-судинних захворювань та інші. Сьогодні щорічно в Інституті терапії лікується більше десяти тисяч пацієнтів.

Внесок Любові Трохимівни як вченого у розвиток кардіології безцінний. Вона була піонером у багатьох дослідженнях. Унікальні розробки та винаходи, передові методи лікування, запропоновані Малою, відображені у більш ніж 600 наукових працях і 26 монографіях. У музейній колекції зберігається п'ять монографій, дві з них: «Микроциркуляция в кардиологии» 1977 р. (КБ-7207) і «Хроническая недостаточность кровообращения» 1994 р. (КБ-79) – з дарчим написом видатного лікаря Харківському історичному музею, і більше десятка наукових статей у медичних журналах 50–60-х рр.: «Проблемы туберкулёза» (Д-24852, Д-24856), «Врачебное дело» (Д-24853 – Д-24855), «Вопросы ревматизма» (Д-24857) та інші. У 1980 році за цикл робіт з хронічної недостатності кровообігу їй була присуджена Державна премія СРСР [4, с. 39]. Результати наукових досліджень в області серцевої недостатності Л.Т. Малая підсумувала в монографії 2002 р. «Хроническая сердечная недостаточность. Достижения. Проблемы. Перспективы» (КБ-340). За цю монографію вона була удостоєна Державної премії України у галузі науки і техніки за 2003 рік (посмертно).

Л. Т. Малая приймала активну участь у всіх з'їздах терапевтів та кардіологів України і СРСР, була головою Х з'їзду терапевтів України, президентом Національного конгресу кардіологів України (2000 р.), 39 разів виступала з науковими доповідями (вона володіла англійською) на Європейських та Міжнародних конгресах інтерністів і кардіологів. Численні фото музейної колекції свідчать про перебування Малої на третьому Всесоюзному з'їзді кардіологів у Москві, 1979 р. (ОФ-27517), на XII з'їзді терапевтів України в Івано-Франківську у 1987 р. (ФТ-229), на Міжнародному конгресі терапевтів у Москві, 1976 р. (ФТ-227), на VI конгресі хвороб органів грудної клітини у Відні, 1960 р. (ОФ-22222), про відвідування Нью-Йорка у групі радянських кардіологів, 1961 р.

(ОФ–22216–22219) та інші. У колекції також присутні: запрошення на Міжнародні медичні конгреси, зокрема до Швейцарії у 1987 р. та у 1993 р. (Д–45, Д–46), до Глазго у 1996 р. (Д–88); програма заходів (Д–87) і тези доповідей (КБ–65) Малої на VIII Всесвітньому конгресі кардіологів у Токіо, 1978 р.; програма 17 Європейського Міжнародного конгресу кардіологів в Амстердамі, 1995 р. (Д–350) та багато значків з конгресів, симпозіумів і конференцій (ОМЗ–111, ОМЗ–2565, ОМЗ–2566, ОМЗ–2572, ОМЗ–2573 та ін.).

Активну наукову і організаторську роботу Л. Т. Малая поєднувала з викладацькою діяльністю. Гордістю і радістю Любові Трохимівни були її учні, яким вона безроздільно передавала знання і досвід. Під її керівництвом захистилося 38 докторів і 187 кандидатів наук. Серед них – учені Узбекистану, Туркменістану, Вірменії, Азербайджану, Молдавії, Німеччини, Лівану, Палестини, Колумбії, Кіпру, Кореї, Сирії, Індії, Непалу та ін. Велику зацікавленість викликали клінічні лекції Л. Малої, що сприяли втіленню передових наукових поглядів на практичну медицину і завжди являли собою зразок високого лекторського мистецтва. На жаль, у колекції є тільки два фото (ОФ–12190) і (ОФ–22223), на яких вчена зображена під час лекцій у медінституті. Привертає увагу службовий записник Любові Трохимівни 80–90-х рр. (Д–2231), що містить списки і графіки слухання кандидатських дисертацій, цитати видатних медиків, науковців, письменників та інші службові записи.

Л. Т. Малая була не тільки видатним ученим, талановитим педагогом, а й висококваліфікованим лікарем. Вона користувалася заслуженим авторитетом, любов'ю і безмежною довірою пацієнтів. «Счастье – это когда видишь улыбку на лице выздоравливающего», – казала вона і рятувала хворих, дарувала тисячам людей роки життя [7, с. 36]. Тому не дивно, що у музейній збірці чимало листів вдячності колишніх пацієнтів Харківського науково-дослідного інституту терапії, вітальних листівок від студентів і аспірантів (Д–528, Д–535). Багато фотографій видатного лікаря, де вона зображена на прийомі і обході хворих (Фт–1022, ОФ–7726, ОФ–7730, ОФ–7731, ОФ–15016 та ін.). У колекції також представлені медичний стетоскоп (Р–747), фонендоскопи (Р–750, Р–1094), якими вона користувалася, оглядаючи пацієнтів, білі медичні халати (ТК–292, ТК–3855) і шапочки Любові Трохимівни (ТК–293, ТК–3856).

Нарівні зі своєю багатогранною професійною діяльністю, Л. Т. Малая приймала активну участь у громадсько-політичному житті країни: була делегатом з'їздів компартій України та СРСР, членом президії Харківської обласної Ради народних депутатів,

Головою Харківського обласного наукового товариства терапевтів, Членом Президії наукового товариства кардіологів країн СНГ та Харківського наукового медичного товариства, членом Комітету радянських жінок (1961–1991 рр.), багаторазово делегувала-ся на Всесвітні жіночі конгреси та симпозиуми. Численні музейні предмети розповідають про ці моменти життя вченої. Серед них – фотографії, на яких Малая – в групі делегатів Міжнародного конгресу жінок у Москві 1963 р. (ОФ–24541), на ювілейному Пленумі Комітету радянських жінок 1971 р. (ОФ–7728), з групою учасниць Міжнародного симпозиуму жінок у колгоспі «Більшовик» Валківського р-ну 1967 р. (ОФ–7729), з В. В. Терешковою серед учасниць Пленуму Комітету радянських жінок 1976 р. і 1978 р. (ОФ–28958, ОФ–28959) та ін. Остання фотографія привертає увагу тим, що на ній є автограф льотчика-космонавта В.В. Терешкової. Серед 22 групових фотографій з XXVI та XXVII з'їздів Комуністичної партії СРСР викликають особливий інтерес чотири, на яких Любов Трохимівна сфотографована у перервах між засіданнями з відомими людьми країни: поетом Расулом Гамзатовим (Фт–1480), актором М. О. Ульяновим (Фт–177), режисером, народним артистом Є. С. Матвеевим (Фт–188), льотчиком-космонавтом О. А. Леонovим (Фт–1479). Про громадську діяльність Л. Т. Малої свідчать і різноманітні значки: «25 лет Международному демократическому Комитету женщин» (ОМЗ–2567), два значки члена Комітету радянських жінок 1962 та 1969 років (ОМЗ–2569, ОМЗ–3839), значок делегата Всесвітнього конгресу жінок у Хельсінкі 1969 р. (ОМЗ–3840). Також у музейній збірці присутні телеграми-привітання, набір поштових марок, бюлетені, листівки, конверти, що належали делегату Любові Малій.

Великі заслуги Л. Т. Малої в розвитку народної охорони здоров'я, багаторічна плідна науково-педагогічна діяльність відзначені багатьма державними нагородами, зокрема такими високими званнями, як Герой України, Герой Соціалістичної Праці, заслужений діяч науки України, академік Національної академії наук, академік Української і Російської академій медичних наук, лауреат Державної премії СРСР, премій імені С. І. Вавілова, Н. Д. Стражеска, П. І. Шатілова, премії АМН України. Л. Т. Малая була нагороджена орденами Леніна (1979 р.), Трудового Червоного Прапора (1960 р.), Богдана Хмельницького III ступеня (1995 р.), Ярослава Мудрого V ступеня (1998 р.), орденом Держави і Золотою медаллю Польської академії медичних наук (1999 р.) та 14 медалями. Ця видатна жінка першою була удостоєна звання «Почесний громадянин міста Харкова».

Робота Любові Трохимівни як науковця і громадського діяча отримала світове визнання. Американський біографічний інститут нагородив її Міжнародним культурним дипломом пошани (1997 р.), присвоїв почесне звання «Людина року» (1996 р.). Міжнародний біографічний центр (Кембридж, Великобританія) нагородив Л. Т. Малою «Золотою зіркою», обрав заступником Генерального директора і у 1998 р. включив її ім'я до видання «2000 видатних учених XX сторіччя» [4, с. 8].

Померла видатна харків'янка 14 квітня 2003 р. Перед входом у Харківський медуніверситет встановлена меморіальна дошка з її портретом. У 2004 році у Харкові пройшли перші «Терапевтические чтения имени академика Любови Малой». У квітні 2004 року Харківському науково-дослідному інституту терапії було присвоєно ім'я академіка Малої. Вдячні сучасники назавжди збережуть у своїх серцях пам'ять про цю світлу людину, масштабну, цілісну особистість, і ще багато прийдешніх поколінь будуть користуватися плодами її наукового і душевного генія.

Особистий комплекс Л. Т. Малої у Харківському історичному музеї після її смерті поповнювався ще кілька разів у 2006 році, і востаннє – у 2008 році. За цей час до колекції надійшли 7 фотографій, багато документів різних часів, книги про видатного лікаря, особисті речі. Особливу увагу привертають два фото: фото-портрет 2000 р., на якому академік Малая зображена у робочому кабінеті у медичному халаті і шапочці – найпізніше фото колекції (ФтД-794) та фотопортрет її матері Катерини Григорівни Малої 70-х р. 20 ст. (Фт-2786). До своїх батьків Любов Трохимівна ставилася з повагою і пошаною. Часто приїздила на батьківщину до матері у Запорізьку область. На жаль, це єдине у музейній збірці фото членів родини Малої.

У цей період надійшло також кілька вітальних адресів з нагоди різних ювілейних дат життя академіка Л.Т. Малої: від Харківського медичного університету (Д-2233, Д-2279), Харківського наукового медичного товариства (Д-2234), від Голови обкому профспілок (Д-2235), колег по роботі (Д-2280). Найбільший інтерес викликають особисті речі, якими користувалася вчена: годинники – наручний (Р-249) і настінний (Р-248); цукорниця (Р-254); письмове приладдя: бювар (Р-215), прес-пап'є (Р-216, Р-217), підставка для ручок (Р-220), підставка для паперу (Р-218), пір'яні ручки (Р-221, Р-222) та інші предмети.

Одяг вченої, переданий до музею, представлений 7 різноманітними сукнями і двома капелюшками 70–90-х рр. 20 ст. Хочеться відмітити одну сукню (ТК-1121) з діагонального сукна захисно-

го кольору, стилізовану під військову форму. Вона цікава тим, що була пошита спеціально для урочистих заходів, куди необхідно було одягати нагороди.

Із сувенірів, подарованих Любові Трохимівні до різних дат (Р-251, Р-252, Р-253, Р-1093, ТК-152 та ін.), привертає увагу підлогова кобальтова ваза, що була спеціально виготовлена на Будянському фаянсовому заводі (КС-970). На темно-синьому тлі вази – чорно-білий фотопортрет Л.Т. Малої у білому медальйоні, нижче – напис золотою фарбою: «Заведующая кафедрой/ госпитальной терапии/ Действительный член АМН СССР/ заслуженный деятель науки УССР/ проф. Малая/ Любовь Трофимовна/ от ректората института/ в год столетнего юбилея кафедры./ 1977 год».

Завершуючи огляд персонального комплексу Л. Т. Малої, який складався протягом багатьох років (1963 р. – 2008 р.), можна зробити висновок, що колекція велика, цікава і різнопланова. Це дає можливість всебічно проілюструвати життя і діяльність нашої видатної землячки у виставковій і експозиційній роботі Харківського історичного музею.

Література

1. Гембицкий Е. *Терапевты на фронтах Великой Отечественной* [Текст] / Е. Гембицкий // *Врач*. – 1995. – №5. – С. 5.
2. Карнацевич В. Л. *100 знаменитых харьковчан* [Текст] / В. Л. Карнацевич. – Х. : Фолио, 2005. – С. 279–282.
3. Кузьмин М. К. *Ученые-медики – Герои Социалистического Труда* [Текст] / М. К. Кузьмин. – М. : Медицина, 1988. – С. 60–62.
4. Ларьков Н. С. *Все остается людям* [Текст] / Н. С. Ларьков. – Х. : Консум, 2004. – 180 с.
5. Малая Л. Т. *60 лет научно-педагогической, лечебной и общественной деятельности* [Текст] : библиография / сост. Л. Г. Кононенко, Э. С. Романская. – Х. : Оригинал, 1998. – 144 с.
6. Петрова З. П. *Малая Любовь Трофимовна* [Текст] / З. П. Петрова // *Выдающиеся педагоги высшей школы г. Харькова : Биографический словарь*. – Х., 1998. – С. 394–402.
7. *Слово о счастье* [Текст] : книга интервью. – Х. : Прапор, 1977. – 168 с.

МАТЕРІАЛИ ПРО СКОВОРОДИНІВСЬКІ МІСЦЯ СЛОБОЖАНЩИНИ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ Г. С. СКОВОРОДИ

Д. М. Дудко,

*к. і. н., співробітник Національ-
ного літературно-меморіального
музею Г. С. Сковороди*

З самого свого заснування літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди звертає постійну увагу на сквородинівські місця Слобожанщини. Адже сам музей розташований в одному з таких місць – садибі Ковалівських в Пан-Іванівці, де 1794 р. завершився земний шлях народного мудреця.

З дореволюційних часів в музеї збереглася мармурова плита, встановлена на могилі просвітителя 1874 р. поміщиком Жилінським. 2013 р. вона покладена на колишнє місце і вкрита скляним ковпаком.

Дані про садибу містяться в путівниках по музею. В фондах є численні фото пам'ятних місць садиби – парку XVIII ст., Сковородинівської криниці, 700-літнього дуба, двох ставків, могили мислителя, пам'ятника йому (скульптор І. П. Кавалерідзе), відеофільми про садибу. Усні перекази про Сковороду в Пан-Іванівці зібрані та видані працівниками музею.

Відомості про сквородинівські місця Слобожанщини містяться в узагальнюючих роботах краєзнавців – А. М. Ніженець, І. П. Стогнія, Філарета (Гумілевського), Г. К. Лукомського, А. Л. Антонова, А. Ф. Парамонова. Їм присвячені гравюри П. Болотіна та інших харківських художників.

Фонди музею містять фотографії сквородинівських місць Харкова (Свято-Покровський монастир, будинок Урюпіна, криниця по вул. Чистоклетівській, хата Сковороди на Лисій горі, садиба Квіток), макет згаданої хати, копії матеріалів про роботу Г. С. Сковороди у Харківському колегіумі, малюнок колегіуму (худ. О. Ю. Лейбфрейд), альбоми та путівники по Харкову.

Зберігаються фото Сіннянського монастиря в с. Писарівка.

В фондах музею є багато фотографій сквородинівських місць Бабаїв – сквородинівського джерела, будинку Я. Правицького (Щербініних, Флоти), пам'ятника мислителю.

Є також зображення садиби Каразіних в Кручику, книги, присвячені родині Каразіних.

Є фото будинку Донець-Захаржевських (Задонських) в Великому Бурлуці. Сквородинівським місцям Куп'янщини присвячені роботи краєзнавця М. Ф. Кукси.

Зберігаються матеріали експедиції музею по сквородинівських місцях у Великому Бурлуці, Гусинці та Маначинівці (садиба Сошальських).

Література

1. Антонов А. Л. Сады и парки Харьковской губернии [Текст] / А. Л. Антонов, А. Ф. Парамонов. – Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. – 176 с.
2. Кукса М. Ф. Куп'янщина в потоці історії [Текст] : історико-краєзнавчий нарис / М. Ф. Кукса. – Х. : Гриф, 2000. – 238 с.
3. Кукса М. Ф. Куп'янщина в потоці історії [Текст] / М. Ф. Кукса. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 368 с.
4. Кукса М. Ф. Мудрець Скворода і Куп'янщина [Текст] / М. Ф. Кукса. – Куп'янськ, 2002. – 12 с.
5. Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии [Текст] / Г. К. Лукомский. – Х. : САГА, 2007. – 346 с.
6. Ніженець А. М. Г. С. Скворода. Заповідні місця на Харківщині [Текст] / А. М. Ніженець. – Х. : Вид-во Харківського університету, 1962. – 42 с.
7. Ніженець А. М. Г. С. Скворода. Заповідні місця на Харківщині [Текст] / А. М. Ніженець. – Х. : Прапор, 1969. – 64 с.
8. Ніженець А. М. Григорій Скворода. Пам'ятні місця на Україні [Текст] / А. М. Ніженець, І. П. Стогній. – К. : Наукова думка, 1984. – 96 с.
9. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. В 3 т. Т. 1. / Филарет (Гумилевский). – 2-е изд., испр. и доп. – Х. : САГА, 2006. – 332 с.
10. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. В 3 т. Т. 2. / Филарет (Гумилевский). – 2-е изд., испр. и доп. – Х. : САГА, 2006. – 430 с.
11. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии [Текст]. В 3 т. Т. 3. / Филарет (Гумилевский). – 2-е изд., испр. и доп. – Х. : САГА, 2006. – 362 с.

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

<i>О. М. Пантелєй, Ю. А. Конюшенко.</i> Корифей вітчизняного музеєзнавства (до 160-річчя М. Ф. Сумцова)	3
<i>М. М. Красиков.</i> Микола Сумцов як польовик	9
<i>А. В. Панченко.</i> Микола Федорович Сумцов – вчений-громадянин. . .	15
<i>А. П. Голєніщева.</i> Твори М. Ф. Сумцова та література про його життя та діяльність в фондах та бібліотеці ХІМ.	23
<i>О. Ю. Бірєова.</i> Оцінка творчості Г. Ф. Квітки в роботах М. Ф. Сумцова	30
<i>О. М. Сошнікова.</i> Музей як центр культурної комунікації	32
<i>І. П. Шевцов.</i> Деякі аспекти стратегічного планування маркетингової діяльності у музеї	39
<i>М. М. Каністратенко, В. С. Сітоленко.</i> Внесок вчених Харківської державної академії культури у розробку теорії та практики музейництва в Україні (до 25-річчя створення музейного відділення у ХДАК)	42

ЕКСПОЗИЦІЯ ЯК ОСНОВА МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Ю. О. Тітінюк.</i> Дві музейні експозиції.	51
<i>А. О. Фененко.</i> Використання засобів трансляції електронного контенту в процесі музейної експозиційної комунікації	64
<i>О. П. Рибка.</i> «Час життя дорогоцінний» (мандрівна виставка одного експонату)	71
<i>Д. В. Борисенко.</i> Інноваційний погляд на музейну експозицію як один із головних джерел творчої проектної діяльності інженера-дизайнера	77
<i>М. П. Чумак.</i> Музеї як суб'єкти і об'єкти міжнародного фестивалю слов'янської культури «Хотмизька осінь»	82
<i>А. В. Панченко.</i> Проблеми і досягнення музеїв Харківської області у 2013 році.	89
<i>М. В. Григор'єва.</i> Музей історії фармації України Національного фармацевтичного університету: досягнення та перспективи.	97
<i>Л. Ю. Глазкова.</i> До історії фармації на Харківщині	102
<i>С. І. Бучаста.</i> Будинок-музей І. Ю. Рєпіна в Чугуєві в контексті історії військових поселень першої половини ХІХ ст.	111
<i>Г. Ю. Полканова.</i> Чуфут-Кале в 1870-х – середині ХХ ст. Реконструкція історичного періоду за фотоматеріалами музеїв	117
<i>А. Ю. Маршала.</i> Особливості відображення Слобідсько-Українських військових поселень кавалерії в музеях Харківської та Луганської областей.	122

Є. С. Ярошенко. Музеєфікація радянського минулого: від тоталітарної драми до побутової ностальгії	125
О. В. Жукова. Формування експозиційного ландшафту шляхом комплексного використання історико-культурного середовища	132
Л. К. Кудлай. Обстеження музейних осередків з етнографічними колекціями в закладах освіти та культури Чугувського району на Харківщині	138
О. В. Богрова. Експозиційне моделювання ХІМ тематики життя та діяльності українських письменників: до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка	145
В. О. Казус, А. В. Соколов. Експонування спорядження та обмундирування періоду Першої світової війни на виставках Харківського історичного музею	151
В. О. Казус. Харків'яни – учасники визволення України	156
І. О. Роман. Деякі аспекти діяльності військово-економічної організації ВІКДО–15 (Wirtschaftskommando–15) під час окупації Харківщини 1941–1943 рр. На основі матеріалів ДАХО	161
О. Д. Іванов. До 360-річчя заснування міста Харкова: науково-експозиційні та науково-освітні доробки ХІМ.	167

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Н. С. Мартем'янова. До питання про педагогічні умови організації освітнього середовища шкільного музею	176
Б. А. Івченко. Співпраця музеїв та загальноосвітніх шкіл при пенітенціарних закладах (із досвіду співпраці ХІМ та Качанівської виправної колонії)	181
О. П. Снівак. Вшанування Т. Г. Шевченка з нагоди 200-річчя з дня народження (з досвіду науково-освітньої роботи ХІМ)	186
Ю. О. Глотова. Традиції українських обрядів весілля	189
І. М. Щербак. «Розкішна квітка українського бароко»: реконструкція традицій балу в садибі Ковалівського	194
О. М. Пантелей. Висвітлення традиційної української культури Слобожанщини в освітніх заходах відділу етнографії ХІМ.	201
Л. Г. Овчиннікова. Культурно-освітня діяльність співробітників відділу етнографії ХІМ як частина музейної педагогіки.	207
О. О. Пискун. Пошук шляхів популяризації музеїв на прикладі діяльності музею Богдана Хмельницького	211
О. О. Шевченко. Використання сайту та соціальних мереж в роботі художньо-меморіального музею І. Ю. Репіна як новий засіб комунікації	216

А. В. Юрченко. Специфіка і можливості використання науково-популярних фільмів і мультфільмів в музейній роботі в напрямку «Археологія»	221
К. Ю. Пеляшенко. Музейний захід-гра «Стежками давніх гончарів» в ХІМ	227
Ю. А. Конюшенко. Дослідження питань вітчизняної історії у роботах науковців Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	232

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ І ЗІБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

В. С. Романовський. Формування колекцій та пам'яткознавча діяльність Музею українського мистецтва в Харкові (1920–1933 рр.).	239
С. М. Дейнеко. Участь Державної митної служби України у формуванні музейного фонду	245
В. В. Буличова. Золотарські вироби культового призначення у збірці ХІМ	252
Г. П. Мартинова. Археологічні колекції НІКЗ «Чигирин» у науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності археологічного музею	258
І. А. Сніжко. Пізньопалеолітична стоянка біля с. Кам'янка – десять років дослідження	261
Л. І. Бабенко. Краплеподібна підвіска із Олександропільського кургану в зібранні Харківського історичного музею.	269
К. Ю. Пеляшенко. Ліпний посуд з поховальних пам'яток населення сіверськодонецького Лісостепу скіфського часу	274
В. С. Аксьонов. Нові відкриття на Верхньо-Салтівському ІV могильнику	279
М. В. Хоружа. Кільцеподібні та солярно-зооморфні амулети Салтово-маяцької культури в колекції Харківського історичного музею. . .	287
Н. М. Андрійчук. Збірка жіночих полтавських вишитих сорочок кінця ХІХ – поч. ХХ ст. в колекції НМІУ	296
Н. В. Безматерних. Колекція жіночого народного одягу в фондах Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна (м. Чугуїв): історія формування колекції, проблеми атрибуції	302
О. І. Хасанова. Від Калинінського пиво-медоварного до пивоварного заводу імені Степана Разіна, історія розвитку (за матеріалами ХІМ).	305
Н. В. Звержховська. Воєнні гроші у колекції грошово-паперових знаків ХІМ	313

<i>Л. В. Никипоренко. Колекція альбомів радянського періоду у науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності музею.</i>	<i>320</i>
<i>Т. А. Горлова. Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе у 30–50-ті роки ХХ ст. (за матеріалами колекції фотодокументів ХІМ)</i>	<i>326</i>
<i>Г. В. Пащикова. Ювілейні монети України у колекції Харківського історичного музею</i>	<i>334</i>
<i>Ю. А. Михайловська. Пейзажний живопис в колекції Харківського історичного музею</i>	<i>343</i>
<i>Т. М. Трофименко, Т. В. Пилипчук. До ювілею Марії Пилинської (на матеріалах із фондів Харківського літературного музею)....</i>	<i>355</i>
<i>Н. М. Іванова. Матеріали Л. Т. Малої в колекції ХІМ</i>	<i>361</i>
<i>Д. М. Дудко. Матеріали про сквородинівські місця Слобожанщини у фондах Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди</i>	<i>369</i>

Наукове видання

ДВАДЦЯТИ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
«Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»,
присвяченої 160-й річниці з дня народження
видатного українського вченого,
академіка Української академії наук М. Ф. Сумцова*

18 квітня 2014 р.

Технічний редактор Є. Онишко

Підписано до друку 12.03.14. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 23,38. Наклад 300 прим. Зам. № 13-21.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.